

Universitat de Lleida

Percebre i relacionar-se en els comtats d'Osona i Manresa durant la primera meitat del segle X

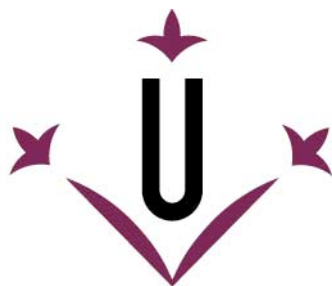
Elisabet Bonilla Sitja

<http://hdl.handle.net/10803/440524>

Percebre i relacionar-se en els comtats d'Osona i Manresa durant la primera meitat del segle X està subjecte a una llicència de [Reconeixement-NoComercial-CompartirIgual 4.0 No adaptada de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)

(c) 2017, Elisabet Bonilla Sitja

Universitat de Lleida

TESI DOCTORAL

**Percebre i relacionar-se en els comtats d'Osona i
Manresa durant la primera meitat del segle X**

Elisabet Bonilla Sitja

Memòria presentada per optar al grau de Doctora per la Universitat de Lleida
Programa de Doctorat en Territori, Patrimoni i Cultura

Director

Flocel Sabaté i Curull

2017

“Al historiador sólo le queda intentar aproximarse poco a poco a la verdad”

Édouard Perroy (1901- 1974)

(Cita que vam anotar entre els apunts de l'assignatura d'història medieval universal, durant el primer any de la llicenciatura en història, i que sempre he tingut ben present.

Gràcies mestre, Dr. Prim Bertran)

*Nilil durare potest tempore perpetuo.
Cum bene Sol nituit redditur Oceano;
Decrescit Phoebe quae modo plena fuit.
Venerum feritas saepe fit aura levis.*

Pompeia. Grafit en pentàmetre CIL IV 9123

Resum

Aquesta tesi doctoral consisteix, fonamentalment, en l'estudi dels pilars constitutius de la "mentalitat" dels homes i de les dones que van viure durant la primera meitat del segle X, partint de la documentació conservada dels comtats d'Osona i de Manresa, recollida a la coneguda obra *Catalunya Carolíngia*. Tot i que la tesi doctoral està concebuda des de la història, alguns dels aspectes tractats han requerit d'un esforç multidisciplinari així com d'un acurat examen hermenèutic. La voluntat d'aquest estudi és, doncs, copsar alguns dels marcs a través dels quals s'articula la vida quotidiana, el que permet apropar-se a la cosmovisió de les persones en aquell moment i entendre les seves accions.

Per a l'assoliment d'aquests objectius, la recerca s'inicia amb un capítol dedicat a l'anàlisi diplomàtic de les categories documentals, treball bàsic per a l'enteniment de les diferents fórmules i com a via d'entrada a les possibilitats d'estudi. A continuació, segueixen els dos capítols centrals, que pretenen explorar com s'entenien i es vivien dos conceptes fonamentals en tot relat històric i presents en tota societat: el temps i l'espai. Aquests seran examinats des d'una perspectiva ampla, atenent des de la quotidianitat i els aspectes pràctics fins als fonaments teòrics i mentals. Finalment, l'últim capítol centrarà l'atenció en els protagonistes d'aquests escenaris, les persones. Les relacions socials seran, per tant, l'eix conductor des d'on s'analitzarà el paper dels homes i de les dones en el seu context i entorn.

Resumen

Esta tesis doctoral consiste, fundamentalmente, en el estudio de los pilares constitutivos de la "mentalidad" de los hombres y de las mujeres que vivieron durante la primera mitad del siglo X, partiendo de la documentación conservada de los condados de Osona y de Manresa, recogida en la conocida obra *Catalunya Carolíngia*. Concebida desde la historia, algunos de los aspectos tratados en la tesis doctoral han requerido un esfuerzo multidisciplinar así como un preciso examen hermenéutico. La voluntad del estudio es, pues, captar algunos de los marcos a través de los cuales se articula la vida cotidiana, lo que permite acercarse a la cosmovisión de las personas en aquel momento y entender sus acciones.

Para alcanzar esos objetivos, la investigación se inicia con un capítulo dedicado al análisis diplomático de las categorías documentales, trabajo clave para entender las diferentes formulaciones y como vía de entrada a las posibilidades de estudio. A continuación, siguen los dos capítulos centrales, que pretenden explorar como se entendían y se vivían

dos conceptos fundamentales en todo relato histórico y presentes en toda sociedad: el tiempo y el espacio. Estos serán examinados desde una perspectiva amplia, atendiendo desde la cotidianeidad y los aspectos prácticos hasta los fundamentos teóricos y mentales. Finalmente, el último capítulo centrará la atención en los protagonistas de esos escenarios, las personas. Las relaciones sociales serán, por tanto, el eje conductor desde el cual se analizará el papel de los hombres y de las mujeres en su contexto y entorno.

Summary

This PhD dissertation consists of the study of the pillars that constitute the “mentality” of men and women who lived during the first half of the tenth century. It is based on preserved documents of the counties of Osona and Manresa, collected in the well-known work, *Catalunya Carolíngia*. Although this thesis is conceived from an historical perspective, some fields have required a multidisciplinary effort and a careful hermeneutic examination. The aim of this study is, therefore, to capture some of the frames through which daily life resolves, glimpsing the worldview of people of that time in order to understand their actions.

To achieve these objectives, the research begins with a chapter committed to the diplomatic analysis of the documentary categories, a key work to understand all the different formulas and also a gateway to the possibilities of the study. Then, follows the two central chapters, which aim is to explore how people lived and understood two fundamental concepts, seen in every society and historical account: time and space. These will be examined from a broad perspective, based upon everyday life, from practical aspects of the society to theoretical and mentally notions. Finally, the last chapter aims to focus attention on the main figures of these scenarios: people. Social relationships are therefore the key from which the role of men and women will be analysed in their context and environment.

Agraïments

Vet aquí que l'anhelat final d'aquesta tesi doctoral ha arribat, tot i que desitjo que sigui un punt i seguit en el meu camí com a investigadora i medievalista. No és el primer moment en aquesta etapa "predoc" en què hem parat a mirar enrere, tots tenim una història i uns personatges que la doten de vida. Han estat uns anys de moltes hores de dedicació, del "poc a poc", de moments de defalliment i molts nervis, però també de molta il·lusió i realització. La investigació implica soledat i silenci però, per sort, sempre he estat rodejada de persones que m'han fet més fàcil aquest recorregut. La tesi és nodreix de totes elles en molts sentits, i així en vull deixar constància. Abans però, vull recordar que aquesta tesi s'ha dut a terme gràcies a un ajut predoctoral de formació investigadora (FI 2010), així com a dues beques per a estades de recerca a l'estranger (BE-DGR 2011 i 2012), concedides per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR).

En primer lloc, gràcies al meu director de tesi, Flocel Sabaté, a qui vaig conèixer l'estiu del 2009 durant la Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell. Des del primer moment va interessar-se en dirigir el meu treball i sempre m'ha animat a continuar. Agraïco el seu guiatge, les seves correccions i els coneixements que m'ha transmès (i donar-me refugi durant la meua visita a Cambridge).

L'estada de recerca a la *University of Oxford* va ser essencial en la meua formació. La calidesa del Prof. Chris Wickham va ajudar-me a no defallir. Van ser moltes xerrades les que vam tenir, llegint atentament els escrits que hem demanava i fent-me suggeriments. Gràcies a les seves paraules vaig ser conscient que anava pel bon camí. Així mateix, a la Prof. Wendy Davies amb qui vaig compartir un bon menjar parlant sobre les semblances i diferències en les documentacions dels diferents territoris hispànics. No puc oblidar tampoc al Dr. Jonathan Jarrett, qui va convidar-me a dinar al "*Queen's College*" per la casualitat d'estudiar tots dos, els comtats catalans. Allà va iniciar-se una bona relació d'amistat mantinguda en el temps i de converses aclaridores. *Bodleian Library* va ser un escenari de treball inoblidable i més amb la sort de poder tenir un gallec com a bibliotecari.

De gran valor va ser també l'estada a la *Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne*, on vaig ser dirigida per la Prof. Régine Le Jan i introduïda al *LAMOP* de la mà del Prof. Laurent Feller. El meu agraïment per facilitar-me l'estada. Vull demanar disculpes a la Prof. Adeline Rucquoi, a qui vaig espantar amb una trucada desesperada per causes majors, però sobretot vull agrair-li els dinars, el sopar de "ratón" i que hem convidés a participar en el prestigiós seminari "*Savoir et pouvoir dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge*" dins de

l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Així mateix, vaig treballar intensament a les sales de la *Bibliothèque Nationale de France* on van facilitar-me la investigació.

Enllaçant amb els espais de recerca, no tinc paraules d'agraïment pel personal de la Biblioteca Joaquim Folch i Torres, al MNAC. Allà he passat uns anys treballant diàriament i he escrit gran part d'aquesta tesi. M'han fet sentir com a casa i sempre han tingut paraules d'ànims, a més d'atendre les meves incessants peticions de llibres. Especialment al Raúl Gimeno, per les hores de conversa i l'amistat, i al Jesús Casales per alegrar-me els moments de descans, així com al Rafael Lázaro, la Eva Franquero, i la Yolanda Ruiz, entre d'altres membres del personal. La Biblioteca de Catalunya també ha acollit bona part del meu temps i el seu personal sempre ha estat atent i disposat, cosa que afavoreix la productivitat (i més quan t'has fet un esquinç). Especialment a la Neus Santamària i al Sr. Jordi Miquel. També vull agrair les facilitats que va donar-me l'arxiver Rafel Ginebra en la meva visita a l'Arxiu Episcopal de Vic, per tal de confirmar algunes dades amb la documentació original, així com a Mossèn Miquel S. Gros amb qui vaig tenir una interessant conversa.

Dins del món acadèmic vull agrair la possibilitat que va donar-me la *Semana de Estudios Medievales de Estella* de conèixer doctorands, d'on van sortir bones amistats, i de començar a veure des de dins el món de la investigació quan encara estava acabant la llicenciatura. No puc oblidar al Dr. Fermín Miranda, a qui vaig conèixer durant els mesos que vaig passar a la Universidad Autónoma de Madrid com a “pre” llicenciada, gaudint de les seves classes. Sempre m'ha donat ànims per continuar. A la Dra. Isabel de Riquer per fer-me gaudir de valent amb els meus estimats trobadors i, en general, amb la literatura medieval, així com per la seva amistat. A la Dra. Montserrat Pagès li dono les gràcies per la seva tendresa escoltant-me i donant-me coratge per seguir endavant. El Dr. Josep Maria Salrach s'ha interessat amb gust per aquesta tesi doctoral, llegint-la atentament, fent-ne bons comentaris, anotacions, objeccions, crítiques i suggeriments. El més sincer agraiment per les hores desinteressades que m'ha dedicat.

Així mateix, als companys del Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals: Espai, Poder i Cultura de la Universitat de Lleida que m'han acompanyat aquests anys. Especialment a la Gemma Carnisé, tècnica de recerca del grup, i a la seva família, que durant els meus primers “viatges” a Lleida (i més enllà) m'oferien casa seva com si fos meva. Vull també ampliar el meu agraiment al personal acadèmic, administratiu i de serveis de la Universitat de Lleida, per fer que els tràmits siguin sempre tan fàcils i ràpids,

i per acollir-me com si fos una “lleidatana” més. Especialment amb qui més contacte he tingut, l’Esther González i el Joaquim Erta, així com a la Secció de Doctorat.

Durant l’última etapa d’aquesta tesi ha estat essencial la companyia i el suport que he tingut durant els dinars a l’*Office*”, les tertúlies i els cafès (tot i que jo mai he pres). Hem compartit el tràngol d’escriure la tesi i els embussaments mentals, tot acabant en temes personals. Gràcies doncs als que formeu part del grup “UNI nyam” per acollir-me com a una més. Vull agrair també al Mateo González el té d’Oxford i les converses; el Pau Alcover sempre m’ha intentat transmetre la seva calma i m’ha donat confiança; la Rokayah Navarro s’ha anat creuant en el meu camí i la tesi ha estat el nexa d’unió final, sense oblidar al nostre mestre. La teva experiència i consells han estat molt valuosos per mi. Al Martín Iturralde el vaig conèixer una matinada fent cua per inscriure’ns al C.A.P., i anys després vam compartir moments fantàstics a Oxford.

La tesi va allunyar-me durant algun temps d’una part molt important de la meua vida, la música. Al final vaig tornar buscant aire o millor dit, per continuar bufant-lo jo. Així doncs, vull agrair a la *Banda/Escuela Amigos de la Musica de Bellvitge*, per ser el meu refugi des de l’adolescència i fer-me petons i abraçades quan ho he necessitat. Sou una segona família per mi, la millor melodia per portar al cor.

D’altra banda, per la tesi vaig introduir-me en el ioga. De fet, no sé com hagués passat aquests anys de certa reclusió, nervis i concentració sense la pràctica diària d’aquesta disciplina mil·lenària, gràcies a la qual he conegut persones extraordinàries. Gràcies també pels vostres ànims.

Rafi y Graciano me han hecho sentir siempre como en casa, gracias por vuestro apoyo y ánimo estos años que hemos compartido.

Vull agrair també a mossèn Josep Maria Romaguera Bach la seva bonhomia, tenint paraules d’ànim i interessant-se per com avançava aquesta tesi, així com per la seva disposició a respondre les meves preguntes bíbliques.

He pogut parlar sempre del mateix tema, tenir canvis d’humor o crisis existencials però, els meus amics han estat en tot moment recolzant-me. A Iris, por estar siempre a mi lado desde casi la infancia, creer en mí, y porque me gusta ser “tu excavadora”; a Rocío por transmitirme su coraje y entusiasmo, así como por su presencia pese a la distancia; a l’Uri perquè des de la nostra connexió medieval a Olèrdola ha estat un bon amic; a Garazi le agradezco el apoyo y los ánimos, así como ser crítica cuando ha sido necesario, que no es fácil, pero sobretudo por nuestra amistad todoterreno; l’Enric “cor de Lleó” és la millor aportació i regal del màster, una sort tenir-te al meu costat; “o meu

galego medievalista”, Juan, graciñas per tu apoyo, optimismo y cariño salvando la distancia; Jesús, qui ens havia de dir aquell estiu del 2005 excavant a Tartareu que seriem primer companys i després amics, gràcies pels teus consells tots aquests anys, el teu suport i, sobretot, per la teva sincera amistat; Ruth ha sido un pilar indispensable para mí en los últimos años de tesis, apoyándonos mutuamente en todos los sentidos. Gracias por los “post-its”, por rescatarme y por tu sólida amistad.

Víctor ha sufrido los daños colaterales de esta tesis, devolviéndome siempre una sonrisa. Sobran las palabras por todos estos años. En el contexto de este final se inicia una nueva etapa para nosotros también. Seamos felices.

Mención especial tiene mi familia. Mis padres, Juan e Isabel, nunca me han negado los caminos que he elegido, aunque a veces no lo entendieran del todo. Sin vosotros no habría llegado hasta aquí, gracias por hacer de mí lo que soy. Mis hermanos, Juan Carlos y Susana, son piezas clave en mi estabilidad y siempre me han animado a seguir adelante. Especialmente estos últimos meses de trabajo, cuando el cansancio pesaba y el ánimo decaía, me habéis ayudado a mantenerme a flote. Mis sobrinas, Nerea y Soraya, me han transportado al “mundo de fantasía”, para ver lo que realmente importa. Gracias por vuestra comprensión, paciencia, ánimo y amor infinito.

Gràcies a tots i totes que m’heu acompanyat en aquesta etapa de la meva vida, malgrat no haver-vos nombrat, oferint-me suport, converses, moments de lleure i desconnexió.

Ara bé la part més dura, la que no hagués volgut escriure mai, no en passat. El Dr. Prim Bertran va fer possible el contacte amb el meu director de tesi i, per tant, aquest projecte de tesi doctoral va iniciar-se amb ell. Gràcies per tot i per tant. Ens faltes Prim, però estàs molt present cada dia. Espero que això que presento et sembli digne, com sempre hem deies. El teu mestratge traspasa les fronteres de la vida i de la mort, de la memòria i de l’oblit. Ens trobarem al final del camí.

L’Hospitalet de Llobregat, primavera 2017

Abreviatures emprades

ACA— Arxiu de la Corona d'Aragó

ACB— Udina i Martorell, Frederic. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos XVIII, 1951.

CCOM— Ordeig i Mata, Ramon. *Els Comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Primera part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.

CCOM2— Ordeig i Mata, Ramon. *Els Comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Segona part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.

DCV— Junyent i Subirà, Eduard. *Diplomatari de la catedral de Vic: segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs: Publicaciones de l'Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopal de Vic, 1986.

DEC— Ordeig i Mata, Ramon. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII, 4 vol.* Vic: Estudis Històrics, 1993- 2004. El volum s'indica amb números aràbics, exemple: DEC2

DCC— Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els diplomes carolíngis a Catalunya. Catalunya Carolíngia II. 2 vol.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans- Institució Patxot, 1926- 1950. El volum s'indica amb números aràbics (DCC1 i DCC2)

Nota sobre els noms de persones de la documentació

Quan els noms siguin de personatges ben coneguts -com reis, comtes o bisbes- utilitzarem el nom reglat actual. En canvi, per a denominar a la resta de les persones utilitzarem el nom tal i com apareix a les fonts documentals, per tal de que pugui ser un reflex de la variabilitat que trobem.

SUMARI

Resum / Resumen/ Summary	V
Agraïments	VII
Abreviatures i altres consideracions	XI
1. Introducció	17
1.1. Marc conceptual	19
1.2. Justificació del marc geogràfic i cronològic	21
1.3. Estructura i objectius	24
1.4. Metodologia	26
2. Aproximació diplomàtica	31
2.1. Referents bibliogràfics i conceptes diplomàtics bàsics	33
2.2. Classificació per negocis jurídics	39
2.2.1. Compra-vendes	39
2.2.2. Donacions	49
2.2.3. Permutes	65
2.2.4. Testaments	67
2.2.5. Execucions testamentals	71
2.2.6. Judicis i reconeixements	75
2.2.7. Redempció	80
2.2.8. Esponsalici	81
2.2.9. Restauracions, consagracions i dotacions d'esglésies	83
2.2.10. Preceptes Reials	87
2.2.11. Peticions i Decrets	90
2.2.12. Elecció per aclamació	92
2.2.13. Elecció i proclamació d'abadessa	93
2.2.14. Negocis varis	94
Preàmbul als capítols 3 i 4: els escenaris de la vida	97

3. Sobre el temps	99
3.1. La concepció del temps a l'Alta Edat Mitjana: consideracions generals	101
3.2. Manifestacions del temps als Comtats d'Osona i Manresa	105
3.2.1. Concretar i mesurar el temps	106
3.2.1.1. La datació documental	107
3.2.1.1.1. La cronologia dels reis francs.	107
3.2.1.1.2. Altres sistemes de datació	115
3.2.1.2. L'església i el temps: teoria i pràctica	117
3.2.1.2.1. Astronomia i calendari	119
3.2.2. Fent ús del calendari	124
3.2.2.1. Santoral i festivitats litúrgiques com a referents?	125
3.2.2.2. "Transaccions" i calendari agropecuari.	128
3.2.3. Les referències al temps: passat, present i futur	134
3.2.3.1. Convergència en el present	135
3.2.3.2. Allusions al passat: memòria i història.	137
3.2.3.3. Allusions al futur	147
4. Sobre l'espai	153
4.1. Les realitats imaginades	156
4.1.1. Els escenaris del més enllà als Comtats d'Osona i Manresa	157
4.2. Entre el cel i la terra: espai sagrat	170
4.3. Tocant de peus a terra	178
4.3.1. Organitzar el terreny	179
4.3.1.1. Els referents	183
<i>Demarcació superior</i>	183
<i>Del castell al terme castral</i>	186
<i>La parròquia</i>	187
<i>El sentit de la vall</i>	188
<i>Viles, vilars i d'altres concrecions</i>	191
4.3.2. La natura sotmesa	198
4.3.3. L'espai que els envolta	207
4.3.4. El record en l'espai	212

5. Sobre les persones	215
5.1. Els personatges preponderants i les seves relacions	216
<i>Comtat d'Osona</i>	217
<i>Comtat de Manresa</i>	227
5.2. Els vincles familiars	231
5.3. El rol de la comunitat	235
6. Conclusions /Conclusions English	241
7. Fonts i Bibliografia	255

CAPÍTOL 1

INTRODUCCIÓ

La tesi doctoral¹ que presentem és el resultat de la investigació sobre, el que considerem que serien, alguns dels valors de cohesió de les persones que van viure als Comtats d'Osona i Manresa durant la primer meitat del segle X. L'estudi és fonamenta, doncs, en tres eixos bàsics, tant a nivell teòric com a purament pràctic. Com si es tractés d'una narració, la realitat és que la vida es manifesta en un temps i un espai determinat. I de la mateixa manera, som les persones les que dotem aquestes dues coordenades de contingut. Així doncs, aquesta tesi doctoral tractarà, essencialment, de la percepció de l'espai i del temps, així com de les relacions entre les persones.

En aquest sentit, el mot percepció ens sembla el més adequat per a entendre com els homes i les dones tracten d'albirar i copsar el seu entorn, el seu propi món i les seves coordenades bàsiques espai-temporals². De la mateixa manera, ens sembla obvi que les per-

---

¹ Realitzada amb el suport de l'ajut predoctoral de formació investigadora (FI 2010), així com a dues beques per a estades de recerca a l'estranger (BE-DGR 2011 i 2012), concedides totes per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR).

² Sobre el concepte de percepció *vid.* Carterette, Edward C., i Morton P. Friedman. *Manual de percepció: raïces històriques y filosóficas*. México: Trillas, 1982; Dember, William N., i Joel S. Warm. *Psicología de la percepción*. Madrid: Alianza Psicología, 1990. Així mateix, dins de la bibliografia consultada en aquesta tesi doctoral son molts els autors que utilitzen la paraula "percepció" tant en títols d'articles i llibres, com en el propi contingut alhora d'explicar l'enteniment de les persones sobre el món extern. Per exemple, McKitterick, Rosamond. *Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2006; Guriévich, Arón. *Medieval popular culture: problems of belief and perception*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998; Burton Russell, Jeffrey. *El Diablo. Percepciones del mal, de la antigüedad al Cristianismo primitivo*. Barcelona: Laertes, 1995; Sabaté i Curull, Flocel. «El Territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana», 1997; o Rucquoi, Adeline. «La percepció de la naturaleza en la Alta Edad Media». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana (XI Curs d'Estiu, Càtedra*

sones funcionen per mitjà de les relacions que s'estableixen entre elles³ i, de fet, aquest enfoc ha estat la base de molts estudis⁴. Així doncs, l'elecció dels conceptes de percepció i relació com a paraules clau en el títol d'aquesta tesi doctoral, deixa clars els vessants sobre els que s'assenta aquesta tesi doctoral.

Els orígens d'aquesta investigació cal situar-los, però, en el treball de màster que l'any 2011 vam defensar a la Universitat de Barcelona, titulat *Aproximación al estudio de la vida y la mentalidad altomedieval. La Plana de Vic. 872-936*, que va dirigir el nostre enyorat Dr. Prim Bertran, junt amb la supervisió del Dr. Flocel Sabaté. Aquell mateix any van concedir-nos l'ajut predoctoral que va possibilitar la realització d'aquesta tesi doctoral.

La intenció principal del treball de màster va ser la d'endinsar-se en el passat, centrant l'atenció en alguns dels aspectes en els que s'estructurava la societat, com l'església o la comunitat, fins a la percepció de l'espai i la natura, així com les traces d'oralitat que s'observaven en la documentació, entre d'altres punts. Iniciant el treball s'oferia també una aproximació diplomàtica que va revelar-se de molta utilitat, ja que a més de proporcionar informació sobre les característiques internes dels documents, molt útil per a situar i com a visió de conjunt, ens permetia començar a ressaltar tant els elements que van repetint-se com les particularitats, que després serien claus en l'estructuració dels apartats que conformaven l'estudi.

Les fonts utilitzades en aquell moment van reduir-se a 172 documents continguts al Diplomatarí de la Catedral de Vic⁵, des del primer conservat de l'any 872⁶ fins al 19 de juny del 936, data en la que gràcies a la vinguda d'un nou rei, es superen els anys durant els quals els escriptors es resisteixen a reconèixer al reis intrusos Robert, primer, i Raul de Borgonya després, utilitzant la coneguda fórmula "Christo regnante, rege spectante"⁷. El que volíem era estudiar un fons ben determinat quant a dates, i que fos coherent, localitzat en un espai central que s'estava reestructurant i que ens podia permetre veure els en-

---

d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell), editat per Flocel Sabaté, 73-98. Lleida: Pagès Editors, 2007; entre d'altres.

³ Alfons Puigarnau exposava el pas d'una filosofia de la substància (que assumia que la veritat de l'ésser existia amb independència de les seves relacions amb d'altres éssers) a la moderna filosofia de la relació (que postulà que la veritat de l'ésser era constituïda, més que per si mateixa, en i mitjançant d'altres éssers), en «Un cert medievalisme. Cinema artúric i mutació de valors». En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, editat per Flocel Sabaté i Curull, 259-68. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012. P. 268.

⁴ Per exemple, VV.AA. *Las relaciones en la historia de la Europa medieval*. Editat per María-Milagros Rivera Garretas. València: Tirant lo Blanch, 2006.

⁵ Junyent i Subirà, Eduard. *Diplomatarí de la catedral de Vic: segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs: Publicacions de l'Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopal de Vic, 1986. A partir d'aquest moment ens referim aquesta obra com a DCV.

⁶ DVC doc. 138, p. 119. *Vid.* Ordeig i Mata, Ramon. «Un document berguedà de l'any 872, el més antic dels arxius vigatans». *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs* XIX, nº 14 (2000): 137-40.

⁷ Aquest tema és tractat al capítol 2 (diplomàtica), p. 86 nota al peu 336, i al capítol 3 (temps) p. 110-112.

llaços entre el passat i les noves circumstàncies. El resultat final va ser un treball ben argumentat i senzill en conclusions, situant-nos davant de les possibilitats i obrint-nos perspectives. En definitiva, ambicionàvem més.

En la relectura d'aquell treball ens adonem de què ja s'estava gestant la investigació que ara defensem. Tanmateix, des de la perspectiva actual veiem, però, com aquell laboratori que era el treball de màster ha quedat molt superat. Hem perfeccionant la metodologia i hem ampliat de manera exponencial els límits bibliogràfics, així com de retruc, els disciplinaris.

Les estades de recerca a l'estranger van possibilitar l'entrada en contacte directe amb especialistes de renom internacional, com el Dr. Chris Wickham a Oxford o la Dra. Régine Le Jan a Paris, així com amb institucions de recerca d'alt nivell, com és el cas de l'*École des hautes études en sciences sociales* (EHESS) on, a través de la Dra. Adeline Rucquoi, vam poder exposar algunes idees preliminars en el marc dels seminaris allà organitzats⁸.

Hem avançat, doncs, en la recerca i hem aprofundit en temes complicats, que necessiten de lectures molt variades quant a disciplines i que requereixen, a vegades, de certa abstracció. Aquesta tesi doctoral presenta una línia explicativa ben argumentada, basant-se primerament en la documentació de l'època, tot ampliant el discurs i les perspectives allà on altres disciplines ens ajuden arribar.

Amb aquesta tesi doctoral obrim, per tant, la nostra línia de recerca, a partir de la qual poder ampliar l'espectre d'estudi i endinsar-nos en l'apassionant món alt medieval.

1.1. Marc conceptual

En escriure història, estem condicionats pels nostres paradigmes, per allò que hem après i hem llegit prèviament, així com per les nostres pròpies inquietuds i preguntes. Quan t'estàs formant com a professional de la història no et plantejes quina línia vols seguir, no agafes un manual de teoria i tendències historiogràfiques buscant posicionar-te. Coneixes les línies que existeixen i pots sentir predilecció per alguna de les formes en les que es concep la història, però no et classifiques. Aquesta va ser una de de les conserves que vam tenir amb el Dr. Chris Wickham durant la nostra estada de recerca a Oxford. En aquell moment però, no havíem de preocupar-nos per aquesta qüestió segons la seva opinió, per classificar-nos en una o altre tendència historiogràfica. De fet, durant els anys que hem dedicat a la recerca documental i bibliogràfica, no ens hem plantejat quina era la

---

⁸ El 25 de novembre de l'any 2013 vam participar en el conegut seminari "Savoir et pouvoir dans la péninsule Ibérique au Moyen Âge", amb la conferència "En torno al concepto de identidad individual y de grupo en los Condados de Osona- Manresa entre el siglo IX y mediados del X".

nostre inclinació. Hem realitzar la recerca seguint les preguntes que ens formulàvem, independentment de la seva concreció en la historiografia. Però de fet, sense ser conscients, estàvem seguint una línia clara.

Redactant aquest primer apartat de la tesi doctoral, on hem d'exposar el perquè de la recerca i com hem arribat a plasmar per escrit aquesta investigació, considerem que el nostre treball segueix tota una forma d'entendre i apropar-se a la història. De la mateixa manera, només amb un cop d'ull als autors que citem al llarg de la tesi, especialment en moments en què plantejem hipòtesis o busquem un referent per a encabir les nostres afirmacions, observem que en general son especialistes que han marcat unes tendències molt determinades, tot i les variacions i adaptacions que han sofert en la seva vida acadèmica.

Germinant des dels inicis del moviment historiogràfic més influent del segle XX, l'Escola francesa d'*Annales*, aglutinada entorn de la revista fundada per Lucien Febvre i Marc Bloch, veiem en la seva anomenada com a “tercera generació” les influències més directes en el nostre estudi. En aquest sentit, devem a un dels fundadors de la revista, Febvre, l'encunyament l'any 1935 d'una noció que ens és del tot evocadora: “utillatge mental”⁹. Segons l'autor, els instruments mentals del sistema cultural i social de cada època no poden separar-se de la mentalitat individual. Així doncs, els paradigmes sobre els que s'assenta una societat, és a dir, els llocs comuns, els quadres lògics, les concepcions sobre el temps i l'espai o el vocabulari, entre d'altres aspectes¹⁰, formen part de la manera en la que s'interpreta el món i de la relació que es manté amb ell.

Les bases del nostre estudi parteixen, doncs, de la història de les mentalitats. No és la nostra intenció obrir en aquest apartat ni una apologia ni una crítica entorn de la seva metodologia, tot i que som conscients de la cruesa dels debats que ha generat¹¹. A banda de la crítica, no hi ha dubte que aquesta tendència va obrir les perspectives de treball i va generar una profunda renovació alhora de fer història. Així doncs, l'abstracte i criticat

---

⁹ Duby, Georges. «Histoire des Mentalités». En *L'histoire et ses méthodes : recherche, conservation et critique des témoignages*, editat per Charles Samaran, 937-65. Paris: Gallimard, 1961. P. 952.

¹⁰ Le Goff, Jacques. «Las mentalidades. Una historia ambigua». En *Hacer la historia*, vol. 3. Editat per Jacques Le Goff i Pierre Nora, 81-98. Barcelona: Editorial Laia, 1980. P. 93.

¹¹ Destaquem un exemple de debat entre historiadors de casa nostra, on s'observa una línia molt dura entorn al concepte de mentalitats (Josep Fontana, representants del materialisme històric) enfront d'unes altres que, tot i ser conscients dels punts dèbils del corrent, valoren positivament les aportacions d'aquesta manera de fer història. *Vid.* Fontana, Josep, Ricardo García Cárcel, Carlos Martínez Shaw, Josep M. Salrach, i Lluís Roura i Aulinas. «La Història de les Mentalitats: una polèmica oberta». *Manuscrits: Revista d'història moderna* n° 2, 1985, 31-56. Sobre els punts forts i dèbils *vid.* Lloyd, Geoffrey E.R. *Pour en finir avec les mentalités*. Paris: Éditions La Découverte, 1996.

concepte de “mentalitats” va anar derivant en altres definicions, com imaginari col·lectiu o social, per exemple¹².

A banda dels matisos en la denominació, aquesta manera de concebre l'estudi de la història va comportar de manera implícita l'assumpció dins d'una mateixa investigació d'altres disciplines, amb les quals és tracta d'aconseguir una visió més completa sobre l'objecte d'estudi. En aquesta tesi doctoral s'ha recorregut a lectures que engloben, per exemple, des de l'arqueologia, l'art, l'antropologia, la literatura, la lingüística o la psicologia, entre d'altres. Sense dites disciplines, la consecució d'aproximar-se a les estructures mentals i quotidianes seria més complicat. Així doncs, ens endinsem també en alguns aspectes de la història social, de la història cultural, als girs lingüístics o antropològics, a la història de la vida quotidiana o a la del medi ambient, arribant fins i tot, a la mateixa exaltació de la narració com a forma en la que expressar la història, sense que aquesta perdi res de científicitat¹³.

En definitiva, amalgama de tendències i matèries, diferents matisos però el mateix desig de poder entendre el passat en totes les seves accepcions, adaptant l'explicació al seu context i no al nostre¹⁴.

1.2. Justificació del marc geogràfic i cronològic

La lògica de continuar sobre el que havíem iniciat en el treball de màster, va fer-nos plantejar aquesta tesi doctoral tot ampliant les fonts de la catedral de Vic. Així doncs, degut a l'amplitud que poden tenir, com veurem, els temes tractats en aquesta investigació, i amb el temor real de perdre'ns en generalitzacions i fer imprecisions, vam decidir concentrar-nos en la documentació que comprenia l'àrea dels comtats d'Osona i Manresa, en un marc temporal molt determinat, des dels primers documents conservats a finals del segle IX fins a la primera meitat del segle X.

El conjunt documental estudiat es troba publicat en l'obra iniciada per Ramon d'Abadal i Vinyals, la *Catalunya Carolíngia*. En concret, fem referència a la quasi totalitat dels documents que formen la primera part del volum IV, dedicat a *Els Comtats d'Osona i*

---

¹² Aquests eren utilitzats per Georges Duby o Jacques Le Goff entre d'altres.

¹³ Ha estat de gran ajut per a enfocar el marc teòric el llibre de Aurell, Jaume, Catalina Balmaceda, Peter Burke, i Felipe Soza. *Comprender el pasado. Una historia de la escritura y el pensamiento histórico*. Madrid: Ediciones Akal, 2013. Especialment els capítols 7 i 8. El primer d'ells «De entresiglos a la década de los 70: la reacción frente al positivismo», p. 237- 285, i el segon «Las tendencias recientes: del giro lingüístico a las historias alternativas», p. 287- 339, escrits per Jaume Aurell i Peter Burke.

¹⁴ Wickham, Chris. «Comprender lo cotidiano: antropología social e historia social». *Historia Social* nº 3, 1989, 115-28. . 128.

*Manresa*¹⁵. Hem inclòs també aquells documents que, tot i sortir de l'àrea dels comtats mencionats, eren conservats en l'arxiu vigatà, els quals ja teníem treballats prèviament. D'aquesta manera, abastem una cronologia que va des del 25 de maig de l'any 872 fins al 27 de desembre de l'any 950¹⁶.

L'estudi acotat de la documentació dels comtats d'Osona i Manresa ens permet focalitzar el punt de mira. Considerem que l'espai que comprenien els dos comtats es prou interessant com per a ser estudiat per si mateix. Situats entre el bisbat d'Urgell, el de Barcelona i el de Girona, és la zona coneguda per la historiografia com a *terra de ningú*¹⁷, on trobem des de la plana fins a zones muntanyoses i abruptes. El comtat d'Osona acollirà alguns dels centres eclesiàstics més potents del moment, com el monestir de Ripoll o el de Sant Joan de les Abadesses, així com la seu episcopal a Vic; mentre que veurem com la noció del comtat de Manresa s'anirà definint tot entrat el segle X. El que presentem en aquesta investigació és, doncs, una història local¹⁸, comtal. Tanmateix, és obvi que els resultats podran ser contrastats amb altres zones properes com de més llunyanes, així com trobar semblances, ja que les temàtiques poden ser estudiades arreu.

Quant a la cronologia, la nostra predilecció per l'alta edat mitjana venia donada des dels anys preuniversitaris per la noció arrelada de tractar-se d'uns *dark ages*. Descripció especialment present en la historiografia del nord d'Europa¹⁹. Explicat principalment per l'escassetat de fonts amb les que poder conèixer en profunditat l'època i els canvis després de la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident, tot i que son molts els autors que desmitifiquen aquesta romàntica denominació²⁰. Tanmateix, aquest concepte no feia més que incrementar la nostra curiositat.

De fet el propi segle X, tot i ser ja els últims 100 anys inclosos dins d'aquest apel·latiu, pateix l'animadversió d'alguns autors, arribant a qualificar-lo fins i tot com de "patètic

¹⁵ Ordeig i Mata, Ramon. *Els Comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Primera part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999. A partir d'aquest moment serà citat com a CCOM.

¹⁶ DVC doc. 138, p. 119; CCOM doc. 666, p. 512.

¹⁷ Abadal i Vinyals, Ramon d'. «La reconquesta d'una regió interior de Catalunya: la Plana de Vic». En *Dels visigots als catalans*, 309-321. Barcelona: Edicions 62, 1986.

¹⁸ Així ho defensava també Chris Wickham en el seu estudi *The Mountains and the city: The Tuscan Appennines in the Early Middle Ages*. Oxford: Clarendon Press, 1988. P.1: "History begins in these places, before it can be extended to Tuscany, or Italy, or Europe. In this sense, all history is local history".

¹⁹ Per exemple, Patrick Wormald fent referència al segle X escrivia: "England, like all European nations, was founded in a "Dark Age", en «Bede, the Bretwaldas and the origins of the Gens Anglorum». En *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon society*, editat per Patrick Wormald, Donald Bullough, i Roger Collins, 99-129. Oxford: Basil Blackwell, 1983. P. 128..

²⁰ Tal i com ho exposa Brown, Peter. «"Background Noise": Dark Age christian culture». En *The Rise of Western Christendom: triumph and diversity, AD 200-1000*. Cambridge (Mass.): Blackwell, 1996; o la complerta obra que dóna llum al període de Wickham, Chris. *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford: Oxford University Press, 2005

segle X”²¹, així com el mateix concepte de “segle de ferro”, que el cardenal Baroni va utilitzar a finals del segle XVI per a referir-se a la decadència que patia el papat en aquell moment²². Veiem doncs que el to de menyspreu cap aquest període és ben present des de segles precedents al nostre.

Per contra, la producció historiogràfica sobre el segle X és ben prolifera, amb innumerable publicacions, des de mitjans del segle XX i especialment en les últimes dècades fins a l'actualitat²³. Possiblement motivat pels estudis multidisciplinaris i per una major accessibilitat a les fonts. Podem destacar per exemple l'obra del diplomatista Heinrich Fichtenau²⁴, en què feia una aproximació als “ordos” a través dels quals s'estructurava la societat, la política i la mentalitat al segle X. Tot i que és un bon punt d'inici per a fer-se una idea global, i malgrat que l'autor ja ho advertia, considerem que va caure en una excessiva generalització. D'altra banda, en la mateixa publicació l'autor es plantejava si era possible estudiar les mentalitats al segle X²⁵, el que ens motivava encara més en la realització de la nostra tesi.

Així mateix, l'excepcionalitat dels arxius catalans en conservar un més que abundant fons documental a partir del segle IX, fa que molts autors sentin especial predilecció per aquestes contrades²⁶. Des dels propis nadius com Ramon d'Abadal i Vinyals²⁷, molt centrat en estudiar les institucions, per citar a un dels més destacats, fins a forans. No cal presentació per a la coneguda obra de Pierre Bonnassie²⁸, que va obrir tot un conjunt de noves perspectives socioeconòmiques sobre els comtats catalans; o Michel Zimmermann

²¹ Veiem com Emilio Mitre es pregunta “¿se echaron en torno al año mil- incluso en el último tercio del para algunos patético siglo X- las bases de la moderna Europa?” en *Una primera Europa: romanos, cristianos y germanos (400-1000)*. Madrid: Encuentro, 2009. P. 278.

²² García de Cortázar, José Ángel. *Historia religiosa del Occidente medieval (años 313-1464)*. Madrid: Akal, 2012. P. 230. Una de les edicions del conegut congrés italià celebrat a Spoleto tenia com a títol *Il secolo di ferro: mito e realtà del secolo X. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXVIII, 19-25 aprile 1990*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1991.

²³ Remetem a la consulta de la bibliografia, on es veurà la veracitat de la nostra afirmació.

²⁴ *Living in the tenth century. Mentalities and social orders*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

²⁵ *Ídem*, p. XVII. Fichtenau s'ho preguntava per l'aridesa de les fonts de l'època en aquests temes, però com s'aprecia a la seva obra no ho dubta. En canvi, volem destacar que hem patit, en la nostra pròpia experiència doctoral, que historiadors de diferents cronologies ens preguntessin “*havia mentalitats al segle X?*”, el que podria derivar en una reflexió sobre la consciència del pròpi gremi i la certa sorpresa que motiva, encara, l'estudi d'aquestes temàtiques.

²⁶ Per exemple, Timothy Reuter es congratula de la sort que tenim els investigadors que estudiem la documentació dels comtats, pel magnífic fons del segle X, en *Medieval polities and modern mentalities*. Editat per Janet L. Nelson. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 303.

²⁷ Un sol títol d'aquest autor seria insuficient com per a ressaltar la seva tasca entorn a la història dels comtats catalans a l'alta edat mitjana, com veurem al llarg d'aquesta tesi en les citacions. Per destacar algun, ho fem de l'obra que recull diversos dels seus articles, Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1986.

²⁸ Bonnassie, Pierre. *Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI)*, 2 vol. Barcelona: Edicions 62, 1979.

que encaminava el seu estudi cap a línies culturals²⁹, fins arribar a Jonathan Jarrett que centra el seu esforç en les xarxes de poder³⁰. El que coincideix en tots ells és que els seus estudis parteixen de les seves respectives tesis doctorals.

Tanmateix, els temes centrals que tractem en aquesta tesi doctoral, especialment el temps i l'espai, manquen d'estudis complets on s'intenti tenir una visió de conjunt des de diferents perspectives, així com també la forma d'orientar els temes socials. Com tot just dèiem, és un període que ha estat estudiat en molts sentits però, malgrat alguna breu línia, no s'ha intentat penetrar a l'interior dels valors a través dels quals es guiava la població de l'època.

Enllaçant també amb les motivacions per a estudiar el segle X, vam apreciar que moltes investigacions releguen la primera meitat del segle a un segon terme, si més no, focalitzant l'atenció a partir de la segona meitat. Això ja ho advertia Gaspar Feliu: "*bo fóra, evidentment investigar la situació anterior a aquests mitjans del s. X que Bonnassie pren com a punt de partida*"³¹, i de la mateixa manera, tot i que en fa algunes referències a documents de la primera meitat, ho vam trobar també en la citada obra de Zimmermann.

Així doncs, la necessitat d'arribar als pilars mentals que articulaven la societat del segle X, junt amb les carències pel fet de conduir l'atenció cap a moments precedents o posteriors, fa que la realització d'aquesta tesi doctoral esdevinguí singular i suposi l'obertura de noves línies sòlides de recerca sobre les que poder continuar treballant.

1.3. Estructura i objectius

El principal objectiu d'aquesta tesi doctoral és endinsar-se, des d'una perspectiva variada, en els aspectes que marquen i estructuren la vida de les persones, així com les seves pròpies relacions. L'estudi s'enfoca des de l'aproximació a un període i a un espai molt concret, per tal de poder analitzar curosament tots els indicis que les fonts contenen. A partir d'aquest marc temporal i espacial, ens vam proposar focalitzar l'atenció en uns aspectes molt determinats i que marquen molt clarament l'estructura del treball.

El major potencial d'aquesta investigació rau en què no ha estat pensada com a un treball unitari. Amb això volem dir que partint del mateix corpus documental hem realitzat diferents estudis que, de manera integral, permeten penetrar i aportar noves perspectives per a la comprensió dels valors a partir dels quals es cohesionava la societat. Per

²⁹ Zimmermann, Michel. *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIe siècle*. Madrid: 2 v. Casa Vélazquez, 2003.

³⁰ Jarrett, Jonathan. *Rulers and ruled in frontier Catalonia, 880-1010. Pathways of power*. Studies in History: New Series. Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2010.

³¹ Feliu Montfort, Gaspar. «Societat i economia». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 81-116. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. P. 86.

aquest motiu, cada capítol conté una breu introducció sobre les pretensions del seu estudi, tot situant el tema.

Així doncs, el segon capítol està dedicat a l'aproximació diplomàtica i es pot considerar com a una presentació de les fonts documentals utilitzades. L'objectiu és conèixer ben profundament les tipologies de documents amb els quals es plasmaven les relacions econòmiques de l'època, per tal de poder caracteritzar les fórmules i els matisos que permeïan començar a llegir entre línies, enllaçant amb la mentalitat coetània.

Una investigació com la que preteníem fer devia de contenir una aproximació als conceptes d'espai. Per tant, el tercer i quart capítol van ser concebuts en un primer moment com a un únic apartat. Va ser la pròpia dinàmica de recerca la que ens va fer ser conscients de la quantitat d'informació que, unes fonts documentals que no havien estat creades per a explicar aquests temes, ens estaven proporcionant, el que va propiciar la necessitat de realitzar dos capítols separats. Per aquest motiu, oferim una introducció conjunta denominada "els escenaris de la vida", que incloem a l'inici del capítol 3, la qual considerem que no podem suprimir degut a ser la presentació global sobre el perquè de l'estudi del temps i l'espai.

El tercer capítol tracta, doncs, sobre l'estudi de la concepció del temps i com aquest paràmetre es manifesta. L'objectiu pretès és no només fer evidents els temps que podem anomenar com a oficials, això és, sistemes de datació o el temps marcat per l'Església, sinó també entendre com a través del calendari estacional i natural es marcat el ritme de la vida. Així mateix, considerem essencial poder entendre com les persones interpretaven i expressaven la seva pròpia situació temporal.

En el quart capítol, l'anàlisi passarà a centrar l'atenció en l'espai. En aquest sentit, ràpidament vam advertir que les citacions als espais del més enllà eren recurrents en les fonts documentals, així com també en l'art, però que no s'havien realitzat estudis concrets en aquest tema. Així doncs, el primer objectiu era conèixer com aquestes realitats eren assumides per la població i com es destacaven. Així mateix, la concepció d'aquests espais es troba a la base de les creences, expandides i articulades a través dels preceptes de l'Església. Aquesta institució dota l'espai de llocs sagrats que actuen com a intermediaris entre el món terrenal i la divinitat, el que feia preguntar-nos sobre com les persones utilitzaven aquests llocs plens de significació. D'altra banda, no ens podíem pas oblidar de valorar la percepció que els homes i les dones tenien del seu entorn més immediat en les descripcions i, de la mateixa manera, com interpretaven i reflectien la seva acció pro-

funda en el territori. Clou el capítol un breu anàlisi sobre com la memòria personal quedava arrelada als espais.

L'últim capítol on es desenvolupa l'argumentació expositiva de la tesi doctoral és dedicat a les persones. Així doncs, l'objectiu principal és aclarir les relacions que s'estableixen entre elles, especialment a través de la família i la comunitat. Gràcies a la continua presència de persones que confirmen els documents, volíem perfilar si hi havien implicacions personals en el fet de ser presents en un acte, així com la possible mobilitat de les persones en el territori. D'altra banda, el pas de la vida apareix reflectit en els documents, el que permet veure els diferents estadis vitals pels que passen les persones. En definitiva es tracta de fer una aproximació als protagonistes de la història mitjançant les dades que ens proporcionen les fonts.

1.4. Metodologia

La realització d'aquesta tesi doctoral ha necessitat d'un mètode d'anàlisi precís, coherent i ben articulat, degut al seu caràcter holístic. Així doncs, el primer que calia era dissenyar una base de dades, on poder registrar tota la documentació emprada i que fos servicial per a poder realitzar després una bona recerca per conceptes o paraules clau, agilitzant l'anàlisi posterior.

Tot i el desconeixement previ sobre bases de dades i, després d'algunes consultes, vam decidir utilitzar el programa Filemaker Pro Advanced per a la seva elaboració. El que volíem era tenir organitzada la informació i relacionar-la entre si, el que en l'argot informàtic es denomina com a base de dades relacional. Aquesta està constituïda per taules, que es connecten entre si mitjançant un número. Partint d'una taula bàsica on es recollien les dades principals de cada document, vam considerar necessari elaborar tantes taules com categories documentals fossin analitzades, on poder assenyalar les seves particularitats. D'aquesta manera podem classificar la informació per tipologies de documents, el que resulta molt interessant per a veure clarament les seves característiques.

A continuació oferim una mostra d'una taula de compravenda, que es una de les categories documentals més habituals en la documentació. Com es pot comprovar, al seu costat hi ha la taula general, on s'inclou el registre i d'altres informacions que considerem importants per a recordar.

Layout: COMPRA VENTA View As: [icon] [icon] [icon] Preview	
Nº REGISTRO 408	Nº REGISTRO 408
INVOCACION In nomine Domini. Adalardus et uxor mea Chinio et Geldemiro et uxor mea Eidesinda et Leutilde femina simul in unum vinditores tibi Emma misericordia Dei abbatissa, emtrice.	PUBLICACION ORDEIG, R., Catalunya carolingia IV. Els comtats d'Osona i Manresa, 3 vols., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999.
BIENES 1. Adalardus- pecias sex, cultum vel incultum (In ipsa VI pecia sic vindo tibi ipsa medietate et ipsa medietate ab omni integritate. 2. Geldemirus- pecia una de terra (sic vindo tibi cultum vel incultum) 3. Leotides- vindo tibi pecia una de terra	otras publi Udina pág 199-201, doc 67
ORIGEN BIENES 1. qui mihi advenit de aprisione vel de ex comparacionem 2. qui mihi advenit de aprisione 3. qui advenit de viro meo nomine Eigofredo condam per nostra aprisione	PAG. DOC. 223, 224 ARCHIVO FECHA 04/04/ 921 LUGAR Condado Osona DIA 04 MES Abril ANY 921
SITUACION 1. in comitatum Auzona, in apendicio, in valle Ripollense, in aieciencia de Poio Vultiaro 2. in apendicio de castro Bisaura, in locum que dicitur Serra de Recosindo 3. que est prope rio de Valle Saura	CATEGORIA DOCUMENTAL ☒ Compra venta ☐ Testamento ☐ Ejecución testamental ☐ Juicio/ Plet ☐ Demanda ☐ Precepto Real ☐ Donación ☐ Reparación judicial ☐ Recuperación ☐ Permuta ☐ Reconocimiento ☐ Aclamación ☐ Dotación ☐ Concesión ☐ Bula Papal ☐ Decreto eclesiástico ☐ Redención ☐ Consagración ☐ Restauració ☐ Esponsalicio
AFRONTACIONES 1. ipsa una pecia de una parte in rio que nominant de Valde Fecunda et de alia parte in roca et de III parte in stirpe et de quarta parte similiter in stirpe. Et ipsa alia pecia afrontat de una parte in rio que nominant de Valde Fecunda et de alias partes in terra de Eimirico. Et ipsa tertia pecia abet afrontaciones similit. Et ipsa IIII pecia afrontat de omnesque partes in terra de Eimirico. Et ipsa V pecia afrontat de uno parte in rio de Valde Fecunda et alia parte in terra Sendero et de tertia parte in terra de Eimirico et de IIII parte in stirpe. Et ipsa VI pecia afrontat de uno parte in terra de Livano et de alia parte in terra de Eimirico et de III parte in roca et de IIII parte in stirpe. 2. afrontat ipsa terra de una parte in terra de Deudato et de alia parte in torrente et de tertia parte afrontat in stirpe et de IIII parte in terra de Deudato. 3. de una parte de Adaltrude vel de suos eredes et de alia parte in torrente et de tertia quarta parte de	REGESTO Los esposos Adalardus y Chinio, Geldemiro y Eidesinda y Leutilde femina, venden conjuntamente a Emma, 6 piezas de tierra que Adalardus tiene por aprisión o compra en el condado de Osona, en la vall de Ripoll, adyacente del Puig "Vultiaro"; una pieza de tierra que Geldemiro tiene por aprisión en el apendice del castillo de Besora, en el lugar llamado Serra de Requesens; y una pieza de tierra que Leutilde tiene por aprisión conjunta con su marido Eigofredo, difunto, cerca del rio de la Vall de Sora. Le venden todo por el equivalente de 6 sueldos y 4 dineros.
PRECIO 6 y 4 forma sueldos y denarios en equivalente	CONSIDERACIONES simul in unum venta grande de varias personas a Emma. las mujeres de los matrimonios no aparecen como propietarias pero si que firman... DERECHO sueldos y denarios en equivalente. Como se repartirían lo pagado en equivalente?
FÓRMULAS LEGALES Vindimus tibi hec omnia quantum infra istas afrontaciones includunt, sicut superius resonat, ab omni integritate propter precium id est solidatas VI in rem valentem et dinarios IIII et nihil de ipso precio apud te emtrice non remansit est manifestum. Quem vero de hec omnia sicut superius insertum est agere, facere vel iudicare volueris firmam habeas potestatem ab omni integritate cum exio vel regresso suo. Sane quod si nos vinditores aut hulus que homo qui contra hanc carta vindicionis venerit ad inrumpendum inferam vel inferam aut partique tue quantum ad eo tempore ipsas terras immelloratas fuerit in duplo tibi componere faciat et in antea ista vindicio firmis permaneat omnique tempore.	

Figura 1. Mostra taula compravenda

D'altra banda, hem recollit a la totalitat de les persones que apareixen en la documentació, ja sigui com a protagonistes de l'acció, citats com a veïns propietaris o els mateixos testimonis, el que fa que tinguem al voltant d'uns 7000 noms de persona³². Molts d'ells son repetits i pateixen variacions en les grafies. Gràcies a l'elaboració d'una taula on poder introduir tota la informació prosopogràfica³³, la gestió d'aquest volum d'informació ha servit per a conèixer més sobre les persones i les seves relacions.

³² En tenir dubtes hem consultat a Bolòs i Masclans, Jordi, i Josep Moran i Ocerinjuregui. *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.

³³ Som plenament conscients de les dificultats que suposa un estudi prosopogràfic en l'alta edat mitjana, tot i així, tenir en consideració aquest mètode ha estat d'ajut per tenir una bona perspectiva en el nostre treball. *Vid. VV.AA. La Prosopografía como método de investigación sobre la edad media: sesiones de trabajo / Seminario de Historia Medieval*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza. Facultad de Filosofía y Letras. Departamento de Historia Medieval, Ciencias y Técnicas Historiográficas y Estudios Árabes e Islámicos, 2006.

Id	NOMBRE	PAG. DOC.	Estado Civil	CARGO	FECHA	SEXO	LUGAR	ACCIÓN	GENERAL-CATEGORIA DOCUMENTAL	LUGAR
241	Servusdei	204, 241	--	--	18/05/ 947	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Sant Julià Vilatorrada
305	Servusdei	114, 69	--	obispo de	Enero-Julio/	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		reunido en	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Barcelona
592	Sesebaldi (rip)	420, 526	marido de bonamoca		29/12/ 942	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		dejo herencia a	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Villa Montari (Muntanyola)
196	Sesebaldus	168, 196	casado con Bonamuza		06/07/ 941	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Castell de Gurb, villa Ros
642	Sesecutus	475, 611	--	--	11/03/ 948	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		testigo	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Vaillogona, Planallonga
182	Sesegudus	155, 182	--	--	07/02/ 938	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		reconoce	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☒ Recon	Artes
182	Sesegudus	155, 182	--	--	07/02/ 938	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		reconoce	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☒ Recon	Artes
264	Sesegudus	222, 264	--	--	21/05/ 950	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		testigo	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	apendice Sant Llorenç, Vilatorrada
177	Sesenana	150, 177	casada		27/04/ 937	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		dona	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Castell Sant Llorenç, Parròquia Sant Sac
252	Sesenanda	213, 252	--	--	16/09/ 948	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		compra	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Castell Taradell, Puig d'Endalego
317	Sesenanda	134, 91	casada con Trasoarius		18/12/909	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Vaillogona
335	Sesenanda	153, 119	casada con Donno		15/06/ 913	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		habitante debe	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☒ Recon	Encabats (Enculatos)
335	Sesenanda	153, 119	casada con Scia		15/06/ 913	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		habitante debe	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☒ Recon	Esclua (Villa Soluvane)
357	Sesenanda	184, 154	casada con Trasoario, alio		15/06/ 916	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		dona	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Vaillogona, vinya
373	Sesenanda	199, 178	--	--	22/03/ 918	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		afronia casa	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Gombán (Gomesindomorto)
484	Sesenanda	297, 346	casada con Trasoarius		25/05/ 898	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		dona	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Vaillogona, vinya
592	Sesenanda	420, 526	hija de Bonamoca		29/12/ 942	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Villa Montari (Muntanyola)
588	Sesenanda	417, 521	esposa de Suniarus y madre		08/11/ 942	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Espinosa (Vall de Brocà)
677	Sesenanda	512, 666	casada con Trasino		27/12/ 950	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		vende	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Montpeia
200	Sesenanda femina	172, 200	--	--	17/02/ 942	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		afronia vifa por	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Castell d'Orís, Vinyoles
546	Sesenanda femina	372, 454	--	--	22/12/ 938	☐ HOMBRE ☒ MUJER ☐ NSCondado		afronia tierra	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Fañllanas, Monte Cúlia
269	Sesenando	74, 10	--	--	20/04/ 888	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		vendio sus	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Vall de Ripoll
288	Sesenandus	100, 45	--	--	30/04/ 900	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado	Vall Ripoll	reconoce no	☐ Compra venta ☐ Precepto Real ☒ Recon	Santa Maria de Matamala
567	Sesenandus	385, 477	--	--	31/05/ 940	☒ HOMBRE ☐ MUJER ☐ NSCondado		testigo	☒ Compra venta ☐ Precepto Real ☐ Recon	Tresvics, (Olo)

Figura 2. Mostra taula prosopogràfica

A banda de la base de bases documental, hem necessitat d'una base de dades bibliogràfica on recollir totes les consultes que hem realitzat. El gestor elegit a estat Mendeley, a través del qual s'ha elaborat l'apartat bibliogràfic i les notes a peu de pàgina.

En projectar aquesta tesi doctoral, sabíem on preteníem arribar i les fonts que utilitzaríem, però la pròpia recerca ha marcat la importància dels temes que hem estudiat. Amb tot, la primera fase d'elaboració d'aquesta investigació va consistir en el buidat sistemàtic del corpus documental elegit per a l'estudi. Un cop realitzat aquest, vam realitzar el segon capítol de la tesi doctoral, per tal de conèixer a fons la documentació i fer relectures dels documents medievals. Començàvem llavors a endinsar-nos en la bibliografia més bàsica sobre el context de l'època, coneixent les línies generals que havien seguit els estudis sobre aquest període. Aquestes dades també ens permetien saber els punts no tractats i cap a on podríem focalitzar l'estudi. La part més consistent, i la més difícil, de la nostra aportació resideix en els apartats dedicats al temps i a l'espai, que no havien estat tractats des de tan variades perspectives, així com al propi estudi de les persones d'aquestes contrades que, tot i algunes excepcions, no havien estat analitzades per si mateixes en clau històrica. Ens ha calgut una total immersió en bibliografia que no coneixíem i sobre disciplines en les que no estàvem del tot versats. En aquest moment, podem afirmar que hem aconseguit tenir una visió general però profunda de tots els temes analitzats.

No sabíem llavors que el mètode que estàvem seguint, amb més o menys encert degut a la nostra joventut, havia estat també la manera en la que, segons Manel Riu, havia treballat Ramon d'Abadal, enfrontant-se primerament a la documentació medieval sense patir influències d'altres anàlisis interpretatives prèvies:

“Ramon d'Abadal i de Vinyals, solia treballar llegint i rellegint els documents, estudiant-los sempre directament, prenent les notes oportunes i esbossant una primera interpretació, abans d'endinsar-se en la lectura de la bibliografia que l'havia precedit. Aquest mètode de treball... sens dubte és afavoridor de l'originalitat pròpia per a un esperit intuïtiu... l'historiador no es deixa influir a priori... però no deixa pas de tenir-ho ben present a posteriori... Primer els textos, després la interpretació.. i en darrer lloc, saber allò que els altres n'han dit... Aquest mètode requereix una maduresa – per saber llegir entre línies no és gens fàcil- i una preparació lingüística que no tothom té i, per tant, potser no sigui recomanable a la joventut quan comença a entrenar-se per a la investigació històrica. Però podrà treure'n profit l'investigador preparat³⁴”

Amb tot, esperem que aquesta tesi doctoral sigui digne del que hem pretès, tot acceptant les nostres limitacions i essent molt conscients de que encara ens queda molt que aprendre i que investigar. Sigui aquest un bon inici.

---

³⁴ Ordeig i Mata, Ramon. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII. Volum I*. Vic: Estudis Històrics, 1993. P. I.

CAPÍTOL 2

APROXIMACIÓ DIPLOMÀTICA

“El documento... las más de las veces no se hizo para la Historia”¹. Tenint present aquesta sentència analitzarem la documentació que si bé no va ser feta per a la Història, si fou realitzada amb la finalitat de conservar la memòria dels actes que hi són narrats. Així ho exposa, per exemple, a les seves *Partidas*, el rei Alfonso: “*nace de la muy gran pro, ca es testimonio de las cosas pasadas, e averiguamiento del pleito sobre que es fecha*”².

Donat que la present tesi doctoral està basada principalment en documentació escrita³, he considerat adequat oferir una breu aproximació diplomàtica dels caràcters intrínsecs⁴ del corpus documental estudiat. Centrar el nostre esforç primerament amb aquest anàlisi, haurà de permetre’ns un alt nivell de coneixement sobre l’estructura de les fonts primàries, ajudant-me en la posterior extracció de conclusions sobre els fets històrics que hi són narrats. Així doncs, la finalitat d’aquesta aproximació diplomàtica no pot ser millor definida que amb la següent sentència:

---

¹ Ostos Salcedo, Pilar. “Documentación del Vizcondado de Vilamur en el Archivo Ducal de Medinaceli (1126-1301): Estudio diplomático y edición.” *Historia, Instituciones, Documentos* N° 8 (1981): 267– 384. P. 1.

² Llei I, títol XVIII, partida III. Edición de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1972, II, p. 546.

³ El concepte i ús del terme “document”, provinent del verb llatí “doceo” (ensenyar), és variat i depèn de la disciplina que en fa ús d’ell. *Vid.* Sagredo, Félix, i José María Izquierdo. “Reflexiones sobre documento: Palabra/objeto.” *Boletín Millares Carlo* N° 5, Vol 3 (1982): 161– 167. Normalment, s’utilitza “documentació” referint-nos als escrits, però no s’ha d’oblidar que també es pot parlar de “documentació arqueològica”, “documentació artística”, entre d’altres. També vull destacar, no pas introduir-me en el debat, una publicació en referència amb aquesta problemàtica que m’ha semblat apropiada per a la comprensió d’una paraula tantes vegades utilitzada i de la qual, en moltes ocasions, partim sense un concepte clar: Galende Díaz, Juan Carlos, i Mariano García Ruipérez. “El concepto de documento desde una perspectiva interdisciplinar: de la diplomática a la archivística.” *Revista General de Información y Documentación* N° 2 13 (2003): 7–35.

⁴ La teoria bàsica sobre els aspectes externs i interns dels documents es pot trobar a: Lorenzo Cadarso, Pedro Luis. “Caracteres extrínsecos e intrínsecos del documento” En *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*, editat per Ángel Riesco Terrero, 257– 284. Madrid: Editorial Síntesis, 1999. No es pretén realitzar un estudi diplomàtic global, ja que no abordarem les característiques extrínseques del document.

“el fin principal perseguido por la diplomática... se cifra en el aprovechamiento y explotación del documento como fuente histórica escrita, aspirando a sacar de él cuantos datos y elementos puedan servir al esclarecimiento de determinados fenómenos históricos”⁵.

El fet d’incloure aquest anàlisi en la present tesi doctoral, és el resultat de la manca que en tantes ocasions hem trobat en els estudis que fonamenten aquest, el nostre, treball. Ens trobem davant monografies que basen les seves conclusions en els documents que han analitzat però dels quals no tenim més dades que la seva procedència o lloc de conservació. En tantes ocasions hem pensat en l’utilitat de saber-ne més sobre el fons del que s’ocupa l’investigador al que llegim, que per aquest motiu hem volgut que en aquesta tesi doctoral, aparegués una descripció interna del contingut de les fonts estudiades⁶. I no nomès pel, potser, simple fet d’apropar les fonts a la resta de lectors, sinó per les possibilitats oferides al analitzar profundament tots aquells formulismes, sentències, formes variades d’explicar els fets, etc, que apareixen en la documentació alt medieval.

Cal destacar que no s’ha localitzat cap publicació on aparegui l’estudi dels caràcters intrínsecs del conjunt documental sobre el qual es basa la meua recerca, ni tan sols en l’obra on és aglutinada quasi tota la documentació, la “*Catalunya Carolíngia. Els comtats d’Osona i Manresa*”⁷, que inclou un apart referent a “Les Fonts Diplomàtiques” on s’indiquen els arxius, la procedència dels documents i els problemes que presenten⁸ però no pas una ajuda a entendre els aspectes diplomàtics interns de la documentació⁹.

Així doncs, es presenta a continuació un anàlisi inèdit dels caràcters intrínsecs dels 684 documents que formen el conjunt documental dels comtats d’Osona i Manresa¹⁰, entre l’any 872 i el 950.

---

⁵ Marín Martínez, Tomás. *Paleografía y Diplomática*, Vol 2. 5a ed. Madrid: Universidad Nacional a Distancia, 1991. P. 144.

⁶ El primer capítol, no publicat, de la tesi doctoral de Jonatthan Jarret està destinat a explicar els problemes de la documentació amb la que treballa i, a nivell general, perfila els processos sobre com s’el·laboren els documents i els involucrats. Amb tot, trobem a faltar una relació del corpus estudiat. *Vid.* Jarrett, Jonathan. ‘Pathways of Power in Late-Carolingian Catalonia’. University of London, 2005. P. 27- 72. <http://www.chiark.greenend.org.uk/~jjarrett/thesis.html>. [Consultat: 12-04-2015]

⁷ Ordeig i Mata, Ramon. *Els comtats d’Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Primera Part*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1999. P.33.

⁸ *Ibidem*, p. 33- 52.

⁹ Malgrat l’apreciació de la falta d’un estudi diplomàtic intern no volem deslluir l’obra que ha estat la base de la present tesi i que esdevé el millor aglutinador de la documentació conservada.

¹⁰ Hem considerat també aquella documentació continguda en els arxius vigatans però que no es refereix a l’àrea estudiada.

2.1. Referents bibliogràfics i conceptes diplomàtics bàsics

El primer indici de que per a l'estudi dels documents analitzats era necessària la diplomàtica hem fou suggerit per la lectura de l'article de José Luis Martín, amb el suggerent títol “*Utilidad de las fórmulas inútiles de los documentos medievales*”¹¹, que allunyant-se molt de resultar “inútils”, se'ns presenten com a referents per a l'estudi exhaustiu del contingut dels documents.

D'altra banda però, no podem deixar de reflexionar sobre el significat d'aquestes fórmules i el grau de fidelitat que guarden en rel.lació amb els arquetips socials del moment. En aquest sentit, els diplomatistes no entren tant en les valoracions sobre com les formulacions reflecteixen la consciència dels individus sinó que presenten aquestes expressions en rel.lació amb herències o continuïtats del passat i s'esforcen per establir patrons i esquematitzar el procés d'elaboració documental, sense incirir en el significat del seu temps. Un dels treballs de l'historiador serà, doncs, aprofitar el treball de conceptualització realitzat pels diplomatistes i valorar la possibilitat de que aquestes fórmules hagin esdevingut part del sistema de valors i concepcions del moment en que s'utilitzen o, altrament, hagin quedat com a expressions justificatives sense connexió real amb els esquemes de valors de la societat del moment donat¹².

La bibliografia existent al voltant de la Diplomàtica és amplia i variada. Seguint un ordre lògic, de genèric a específic, es farà un repàs de les obres més significatives que han estat la base d'aquest estudi, sense arribar a ser un estat de la qüestió.

Així, m'he introduït amb manuals generals com l'editat per Ángel Riesco¹³ o el de Tomás Marín¹⁴. En quant a la diplomàtica i el seu estudi actual es pot destacar l'aportació de varis diplomatistes espanyols a la prestigiosa revista *Archiv Für Diplomatiek*¹⁵ o la de Su-

¹¹ Martín, José Luis. “Utilidad de las fórmulas ‘inútiles’ de los documentos medievales.” En *Semana de Historia del Monacato Cántabro-Astur-Leonés*, 81–86. Monasterio de San Pelayo de Oviedo, 1982.

¹² Es poden trobar reflexions en aquest sentit a: Zimmermann, Michel. “Un formulaire du Xème siècle conservé à Ripoll.” *Faventia: Revista de Filología Clássica*, V.4, N° 2 (1982): 25–86; del mateix autor: *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIe siècle*. Madrid: Vol 1. Casa Vélazquez, 2003. P. 278- 284

¹³ VV.AA. *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*. Editat per Ángel Riesco Terrero. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.

¹⁴ Marín Martínez, Tomás. *Paleografía y Diplomática*, Vol 2. 5a ed. Madrid: Universidad Nacional a Distancia, 1991.

¹⁵ Ostos Salcedo, Pilar; Sanz Fuentes, M^a.Josefa; Cárcel Ortí, Milagros i Baiges Jardí, Ignasi. “La Diplomática en España. Docencia e Investigación.” *Archiv Für Diplomatiek*, 52 (2006): 541–661.

Assenyalem també l'aportació d'alguns dels autors anteriors a les jornades organitzades per la Comissió Internacional de Diplomàtica, *vid.* Baiges Jardí, Ignasi, Milagros Cárcel Ortí, i Pilar Pueyo Colomina. “Edición de documentos medievales en Aragón, Cataluña y Valencia.” En *Regionale Urkundenbücher: Die Vorträge Der 12. Tagung der Commission Internationale de Diplomatie (St. Pölten, 23. Bis 25. September 2009)*, editat per Theo Kölzer, Rosner Willibald, i Roman Zehetmayer, 221–258. St. Pölten, 2010. Volem agrair al Dr. Ignasi Baiges fer-nos arribar els articles.

sana Cabezas¹⁶, al 2008, què ofereix un balanç sobre els estudis de diplomàtica en general i per períodes històrics.

Entrant en l'àmbit medieval podem citar l'obra clàssica d'Alessandro Pratesi¹⁷, on l'autor argumenta que la finalitat de la diplomàtica és determinar el valor del document com a testimoni històric. Cronològicament més propera és l'obra conjunta de tres autors, "*Diplomatique médiévale*"¹⁸ on, a més de l'explicació conceptual, es van recomanant altres publicacions què són agrupades temàticament i s'ofereixen exemples d'anàlisis diplomàtics de les principals categories documentals. També cal citar l'apartat referent a la diplomàtica que s'inclou en la publicació titulada "*Els pergamins documentals*"¹⁹, on es presenta una síntesis de l'història diplomàtica. De gran importància és la coneguda "*Diplomática Hispano-Visigoda*"²⁰, d'Àngel Canellas que es presenta com el referent més proper gràcies al seu estudi sobre les tipologies documentals visigodes.

Tenint clars els principals conceptes amb els quals treballa la diplomàtica i centrant l'esforç en les publicacions sobre l'època medieval, la realització d'aquesta aproximació diplomàtica s'ha nodrit també de diferents estudis sobre documentació d'aquest període històric, com el de Pilar Ostos sobre la documentació del Vescomtat de Vilamur²¹, l'article de García de Cortázar sobre la documentació del Monestir d'Arlanza²², o el de Carmen Álvarez sobre el Senyoriu d'Odena²³. En aquesta línia, les edicions crítiques de

¹⁶ Cabezas Fontanilla, Susana. "La Diplomática general y especial en el marco de los estudios actuales." En *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008)*, editat per Área de Conocimiento de Ciencias y Técnicas Historiográficas. Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas y de Arqueología. Universidad Complutense de Madrid. Madrid, 2008.

¹⁷ Pratesi, Alessandro. *Genesis e forme del documento medievale*. 2ª ed. Roma: Jouvence, 1987.

¹⁸ Guyotjeannin, Olivier, Pycke, Jacques i Tock, Benoît-Michel. *Diplomatique Médiévale*. Turnhout: Brepols, 1993. Malgrat que no afecta a l'àmbit hispànic, apreciem el treball que va encetar l'abans citat professor Olivier Guyotjeannin de l'*École National des Chartres*, creant la base de dades *BÈDE (Bibliographie des Éditions et des Études de sources documentaires françaises médiévales)* de gran utilitat per cercar estudis sobre diplomàtica medieval basada en documentació francesa. <http://elec.enc.sorbonne.fr/bede/index.php> [Consultat: 18-05-2015]

¹⁹ Puig i Ustrell, Pere. *Els pergamins documentals*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1995. P. 63- 116.

²⁰ Canellas López, Àngel. *Diplomática hispano-visigoda*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1979.

²¹ Ostos Salcedo, Pilar. "Documentación del Vizcondado de Vilamur en el Archivo Ducal de Medinaceli (1126-1301): Estudio Diplomático y Edición." *Historia, Instituciones, Documentos* N° 8 (1981): 267– 384.

²² García de Cortázar, José Àngel. "Memoria y cultura en la documentación del Monasterio de Arlanza: La respuesta de las fórmulas inútiles (años 912 a 1233)." En *La Península en la Edad Media: treinta años después: estudios dedicados a José Luis Martín*, editat per José Mª Mínguez Fernández i Gregorio de Ser Quijano, 143– 157. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2006.

²³ Álvarez Márquez, Mª Carmen. "El Señorío de Odena a través de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (año 990- fines del siglo XII)." *Historia, Instituciones, Documentos* N° 5 (1978): 11–112.

diversos fons documentals m'han guiat en la realització d'aquest estudi diplomàtic intrínsec²⁴.

A més, són molts els estudis existents referint-se a l'estructura interna de la documentació, en els quals s'analitzen les diferents fòrmules que contenen i les expressions característiques d'un o altre tipus de document. Un clàssic és l'autor Heinrich Fichtenau, que des de l'escola de Viena va impulsar l'estudi de les parts en les què es divideixen els documents²⁵. En aquest sentit, ens trobem amb estudis generals, de documentació de diferents regions o d'un àrea concreta, referents als preàmbuls amb les invocacions i els tòpics que poden aparèixer²⁶, o a l'estudi de les sancions derivades per l'incompliment de les clàusules pactades²⁷. Aquestes dades poden aportar-nos dades molt valuoses per a l'estudi de les mentalitats. D'altra banda, resulten de gran utilitat les publicacions sobre l'aplicació de la legislació en la documentació²⁸ ja que ens faciliten l'estudi del usos heretats o no del passat²⁹. Des del punt de vista filològic, esdeven imprescindible totes aquelles aportacions que es refereixen a l'ús del lèxic en els diferents documents³⁰.

Com s'ha exposat, l'estudi del contingut informatiu del document escrit necessita valorar una àmplia gamma de disciplines, des del dret, passant per l'antropologia, fins a la

²⁴ *Vid.*, Frederic Udina a la seva obra *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos XVIII, 1951. P. 3-89, o el de Puig i Ustrell, Pere. *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles IX i XI. Volum I*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1995. P. 361- 588

²⁵ *Vid.* Fichtenau, Heinrich. "Forschungen über urkundenformeln: Ein Bericht." *Mitteilungen Des Instituts Für Österreichische Geschichtsforschung*, 94 (1986): 285-339, i del mateix autor, sobre l'abast de la diplomàtica "La situation actuelle des études de Diplomatique en Autriche." *Bibliothèque de l'École des Chartes*, Tome 119 (1961): 5-20.

²⁶ *Vid.* per exemple: Laffón, Luisa. "Arenga Hispana: Una aproximación a los preámbulos documentales de la Edad Media." *Historia, Instituciones, Documentos* 16 (1989): 133-232.

Per a la nostra àrea d'interès cal destacar els treballs de Michel Zimmermann com "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle: Évolution diplomatique et signification spirituelle. I Les protocoles." *Mélanges de La Casa de Velázquez* 10 (1974): 41-76., o "Protocoles et préambules dans les documents catalans du X au XII s.: Evolution diplomatique et signification spirituelle. II: Les préambules." *Mélanges de La Casa de Velázquez* 11 (1975): 51-79.

²⁷ Per sancions de tipus espiritual a Catalunya, *vid.*, Escolà, Josep M, Nàdia Petrus, Daniel Ramón, i José Martínez. "Las fórmulas de imprecación en Cataluña en los siglos IX Al XI." *Faventia: Revista de Filología Clàssica* N° 27/1 (2005): 73-96. En una cronologia més avançada a la nostra *vid.*, per exemple: Díez de Revenga, Pilar. "Algunas expresiones de la sanctio en cartas medievales." *Voces*, 2 (1991): 63-72.

²⁸ *Vid.* entre d'altres: Córcoles, Edorta. "El contrato de compraventa a la luz de las fórmulas visigodas." *RIDROM (on Line)*, 2008. www.ridrom.com, [Consultat: 19-05-2015]; Fernández Viladrich, Jesús. "Estructura juridicoformal de les donacions en els diplomes de la Catalunya Carolíngia." *Revista de Dret Històric Català* 8 (2008): 75-125; Marlasca, Olga. "Algunos requisitos para la validez de los documentos en la Lex Visigothorum." *Revue Internationale Des Droits de L'antiquité*, N° 45 (1998): 563-584

²⁹ Velázquez, Isabel. "Elementos religioso-bíblicos en fórmulas y documentos de Época Visigoda." *Antigüedad y Cristianismo*, N° 7 (1990): 559-566.

³⁰ *Vid.*, per exemple, Codoñer Merino, Carmen. "Léxico de las fórmulas de donación en documentos del siglo X." *Emerita*, XL (1972): 141- 149; o Zimmermann, Michel. "Le vocabulaire latin de la malédiction du IXe au XIIe siècle. Construction d'un discours eschatologique." *Atalaya, Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques* 5 (1994): 37- 55.

filologia. És així com s'acongueix copçar el valor total d'informació que ens aporten els escrits conservats de l'època.

Si ens els paràgrafs anteriors s'ha tractat d'esboçar la bibliografia essencial utilitzada en aquest capítol, no menys important esdevé entendre alguns conceptes bàsics sobre la teoria diplomàtica.

Per començar, podem distinguir les fases de la gènesi documental. D'una banda, l'acció jurídica que és narrada i què afecta la persona que sol·licita l'escriptura, coneguda com "actio" i de l'altre, la posada per escrit en si mateixa, anomenada "conscriptio". Generalment, la persona que produeix l'acció jurídica és diferent de la persona que posa per escrit aquella acció. A més, dins d'aquestes dues categories s'hi poden incloure una sèrie de subfases que conformaran el procés fins arribar l' "actio" i la "conscriptio"³¹.

Pel que fa a l'efecte jurídic, pot fer-se la divisió entre document dispositiu i document probatori, tot i que s'adverteixen algunes dificultats per a realitzar la partició. Malgrat això, s'ha entès que el document dispositiu és aquell en el qual, el fet adquireix total vigència en el mateix moment de posar-se per escrit; en canvi, en el document probatori, el document es limita a consignar i perpetuar el record d'un fet i servir, arribat el cas, de testimoni sobre aquest³².

A més, segons els autors dels documents, aquests es poden dividir en públics i privats. Amb dificultats sobre la caracterització de la divisió³³, s'ha entès com a document públic aquell que prové de l'exercici de poder d'una autoritat pública, ja sigui tractant assumptes de dret general o referint-se a persones particulars però sobre les quals exerceix les seves funcions. En canvi, s'ha considerat document privat³⁴ aquell que es refereix a afers entre particulars, sigui quin sigui el seu rang, en el qual no hi ha un ús del poder per part de cap dels particulars i malgrat pugui ser emès per qualsevol càrrec públic.

Per començar un anàlisi intrínsec diplomàtic, els punts tractats anteriorment poden ser els primers aspectes sobre els quals centrar l'atenció. Sobre aquesta base destacarà ràpidament un aspecte comú: el caràcter formulari dels escrits. Així, els documents estàn conformats per una sèrie d'elements que poden agrupar-se en tres grups generals: proto-

³¹ Per una explicació més acurada de les subfases *Vid.* Monterde, Cristina. "Génesis documental." En *Introducción a la Paleografía y la Diplomática general*, editat per Ángel Riesco, 233– 244. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.

³² Per més dades sobre la distinció entre document dispositiu i probatori *Vid.* Ostos Salcedo, Pilar. *Documentación del vizcondado de Vilamur*, p. 268- 270. D'altra banda, trobem també una bona distinció en Canellas López, Ángel, *Diplomática hispano-visigoda*, p. 46 i 62.

³³ Sobre aquesta dificultat *Vid.* Ostos Salcedo, Pilar. *Documentación del vizcondado de Vilamur*, p. 270- 272.

³⁴ Trobem recollides varies definicions sobre document privat a la tesi doctoral de Mendo Carmona, Concepción. "La Escritura como vehículo de cultura en el Reino de León (S.IX-X)." Universidad Complutense de Madrid, 1993. P. 64-94.

col, cos i escatocol³⁵. El document, per tant, ens informa d'una manera determinada i acollint-se a uns determinats patrons³⁶. Aquest aspecte és el que facilita en gran part el treball de classificació respecte a la transacció de la que s'ocupa el document. Així ho argumenta també Pilar Díez de Revenga, “*todos sabemos que leyendo detenidamente documentos jurídicos de tema similar observamos que la estructura es casi idéntica*”³⁷.

Malgrat que l'esquema bàsic dels elements formularis perduren, aquests, vindran determinats pel context cultural i social en el que són creats i, per tant, les expressions que contenen podran anar variant al llarg del temps. A nivell general, com dèiem, l'esquema diplomàtic seguit per la documentació es divideix en tres parts bàsiques, molt properes a l'estructura d'una narració (introducció, cos i desenllaç), malgrat que no sempre apareixen el total de punts exposats a continuació.

Així doncs, el protocol és l'encarregat d'iniciar el document i presentar als personatges. Està format per la **invocació**, un reflex de la tradició pagana que consistia en nomenar la divinitat com a símbol de confiança abans de qualsevol acte. Això passà al Cristianisme en el Nou Testament amb la Carta de San Pau als Colossens 3, 16-17³⁸, i va ser ratificat per Sant Joan Crisòstom³⁹. A vegades es representa també amb un crismó, el qual de fet és la sacralització de la invocació en un símbol. Algunes tipologies documentals incorporen un **preàmbul**, una mena de justificació moral, legal o religiosa sobre el perquè del document. Mitjançant la **intitulació** o **subscripció** es presenta a l'autor de l'acció jurídica documental. Els emissors poden acompanyar els seus noms utilitzant fórmules de devoció com *Dei gratia*, o d'humilitat com *humilis*. En aquest mateix sentit, també apareixeran en aquest apartat els possibles càrrecs que els autors ostenten. Finalment, la **inscripció** o **direcció** ens informa del destinatari del document.

El cos documental conté tota la informació sobre l'acció jurídica. Està compostat per la **notificació**, una mena d'encapçalament on es notifica la tipologia documental. A continuació trobem l'**exposició** o **narració** que depenent del tipus de document exposarà les

³⁵ Seguim els esquemes exposats a Pratesi, Alessandro. *Genesis e forme*, p. 67-69; Canellas López, Ángel. *Diplomática hispano-visigoda*, p. 81-112; Guyotjeannin, Olivier, Jacques Pycke, i Benoît-Michel Tock. *Diplomatique Médiévale*, p. 71- 85; Puig i Ustrell, Pere. *Els Pergamins*, p. 70- 73 i del mateix autor, *El Monestir de Sant Llorenç*, p. 369.

³⁶ Aragó Cabañas, Antonio. “Niveles de comunicación del documento medieval.” *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* N° 3, Vol LXXXII (1979): 407– 413. P. 407.

³⁷ Díez de Revenga Torres, Pilar. “Lengua y notarios en la Castilla del siglo XIII.” *Anuario de Estudios Filológicos* 17 (1994): 89–100. P. 91.

³⁸ “*Verbum Christi habitet in vobis abundanter, in omni sapientia, docentes et componentes vosmetipsos, psalmis, hymnis et canticis spiritualibus in gratia cantantes in cordibus vestris Deo. Omne, quodcumque facitis in verbo au in opere, Omnia in Dei Iesu Christi, gratias agentes Deo et Patri per ipsum*”.

³⁹ “*et ideo nos quoque in epistolis nomen Domini praeponimus... nam si consulum nomina efficiunt ut forma sint decreta, multo magis nomen Domini*”.

motivacions per fer-ho, les característiques dels béns, els antecedents del fet narrat, entre d'altres possibilitats. El cor del document, la seva raó de ser, està expressat en la **disposició**. Així, és en aquesta part on trobem la decisió de l'autor i l'acció jurídica que tindrà lloc. En aquest punt trobem les anomenades **sancions** o **comminacions**, les quals són una sèrie de clàusules encarregades de garantir l'efectivitat del negoci jurídic. N'hi han de diversos tipus⁴⁰, utilitzades depenent de l'acció jurídica del document, i acostumen a finalitzar amb la **corroboració**, la indicació dels mitjants que donaran legitimitat i veracitat al document, és a dir, la validació documental.

La part final del document, l'anomenat **escatocol**, conté dos clàusules bàsiques indispensables en tots els documents per a validar la seva legalitat⁴¹. Primerament trobem la **datació**⁴². Seguint el model de la documentació visigoda, s'inicia habitualment amb *factum* o *facta* seguit del negoci jurídic del document i les dades cronològiques, expressant el dia segons la calendació romana i l'any segons els anys de regnat dels reis francs. En documents emesos pel rei o sorgits de concilis eclesiàstics, s'afegeix la datació per indicció o encarnació, malgrat que també s'ha documentat l'ús de l'era hispànica i l'edat llunar, l'anomenada epacta. A més, en aquests documents també es menciona el lloc físic concret on s'ha realitzat el document, seguint el model visigot. Finalment trobem les **subscripcions**, iniciades normalment per l'autor del document qui, a més, convida als testimonis a signar el document. Aquesta costum va passar al dret visigot heretat del romà. Així, qual-sevol acte o contracte havia d'acreditar-se mitjançant testimonis⁴³. A més d'aquestes dues clàusules obligatòries, a la part final del document podem trobar l'**adprecació**, fórmula d'origen romà de bon auguri cristianitzada com a *feliciter* o *amen*. Aquest últim mot, d'origen hebreu, s'utilitza en diversos passatges de l'Antic i el Nou Testament.

⁴⁰ Entre les quals hi han les preceptives, derogatives, prohibitives, reservatives, obligatòries, renunciatives, penals, etc. Per a una explicació més detallada *Vid.* Guyotjeannin, Olivier, Jacques Pycke, i Benoît-Michel Tock. *Diplomatique Médiévale*, p. 80- 82; VV.AA. *Introducción a la Paleografía*, p. 276- 277.

⁴¹ Marlasca, Olga. “Algunos requisitos para la validez de los documentos en la Lex Visigothorum.” *Revue Internationale des droits de l'antiquité*, n° 45 (1998): 563–584, p. 567-569. Bellés i Sallent, Joan, i et al. *Llibre dels judicis: traducció catalana moderna del Liber iudiciorum*. Barcelona: Parlament de Catalunya: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2008. P. 79. Llibre Segon, Dels Afers Judicials. II, 5, 1.

⁴² Els sistemes de datació seràn assenyalats en aquelles categories documentals que n'inclouen més d'una tipologia i que difereixen de la norma del període, la cronologia del reis francs, però s'analitzaran curosament al capítol 2 (temps), p. 107-117.

⁴³ *Vid.* Casado de Otaola, Luis. “Escribir y leer en la alta edad media.” En *Historia de la cultura escrita. Del próximo oriente antiguo a la sociedad informatizada*, 113– 178. Gijón: Ediciones Trea, 2002. P. 119.

2.2. Classificació per negocis jurídics

A continuació, i tenint presents les aclaracions diplomàtiques anteriors, es realitzarà la descripció documental atenent al negoci jurídic que en ells es realitza.

2.2.1. Compra-vendes⁴⁴

Un total de 454⁴⁵ documents de venda formen el gruix principal dels documents dins del corpus estudiat. Això equival a un 66% aproximat del total de documents recollits en la tesi doctoral.

D'aquestes, 49 vendes són realitzades a finals del segle IX. La primera venda té lloc l'any 872 i correspon al document més antic conservat a l'Arxiu de la Catedral de Vic. Els 405 documents de venda restants són produïts durant la primera meitat del segle X fins arribar al 950.

Resulta evident que en els documents de compra-venda es troben dos persones jurídiques interessades, d'una banda, el venedor, *vinditor*, *vinditrix* en femení, i *vinditores* en plural; i de l'altra el comprador, *emtor*, *emtrice* en femení, i *emtores* en plural. Queda clar, per tant, que els documents conservats són el reflex d'un acord que s'ha pres abans de realitzar l'escriptura i del qual es conserva la còpia que validen els venedors. Aquesta, serà conservada pels compradors per tal de poder acreditar en el futur la seva possessió, tal i com es pot observar en la reparació judicial d'unes escriptures de compra pèrdues⁴⁶.

Des del punt de vista diplomàtic, les vendes s'inicien amb la invocació, la més utilitzada al nostre corpus, *In nomine Domini*⁴⁷, amb 337 mencions. Tres d'aquestes invocacions, venen acompanyades d'un crismó⁴⁸. Trobem, a més, la variació *In Dei nomine* precedida també d'un crismó⁴⁹.

⁴⁴ Sobre les compra-vendes *Vid.* petita entrada de Canellas López, Ángel. *Diplomática hispano-visigoda*, p. 66; i article de Fernández Espinar, Ramón. "La compraventa en el derecho medieval español." *Anuario de historia del derecho español* n° 25 (1955): 293–528.

⁴⁵ No s'inclouen en aquest número dos vendes que es troben intercalades en dos documents de donació. Els aspectes bàsics del negoci jurídic de venda sí que seran però, compatibilitzats. CCOM doc. 251, p. 241 i CCOM doc. 324, p. 286. A més, hi ha una compravenda fruit d'una execució testamental però el negoci jurídic resalat és el de venda i, per tant, es comptabilitza en aquest grup. CCOM doc. 238, p. 233.

⁴⁶ En el primer document és l'interessat, Boso, qui explica que ha perdut les seves escriptures de compra i dóna detalls de l'acte, CCOM doc. 33, p. 91. Any 898: "*ego Boso sic iuro de ipsas scripturas quod perditas abeo et imparui, qui mihi fecerun homines nomines...*". En el següent document, són els testimonis d'aquella escriptura qui certifiquen la seva presència en l'acte de compra-venda, CCOM doc. 34, p. 92. Any 898: "*nos suprascripti testis scimus, et bene veritate sapemus, et oculis nostris vidimus, et aures audivimus, et vel presente eramus ad ea ora dum erant homines...*".

⁴⁷ José Luis Martín al seu article, *Utilidad de las fórmulas*, denomina aquest model d'invocació com a senyorial o humà, p. 82.

⁴⁸ DCV doc. 15, p. 15; CCOM doc. 64, p. 112; CCOM doc. 357, p. 305 respectivament.

⁴⁹ CCOM doc. 85, p. 129.

D'altra banda, nomès apareixen 4 invocacions variant la persona de la fórmula a *In Christi nomine*, tres de les quals corresponen a finals del segle IX, del 886, 893 i 894 respectivament, i una d'elles a l'any 911, ja entrat el segle X.

Finalment, ens és impossible conèixer 113 invocacions ja que, o bé es conserva memòria dels documents mitjançant registres, o no es conserva l'inici del document, o bé es conserven algunes invocacions segmentades i, per tant, preferim no classificar-les.

Passant a la intitulació, advertim la presència majoritària d'autors que no mencionen el seu enquadrament social. Aquests apareixen tant en solitari, homes i dones, com acompanyats dels seus consorts. En altres ocasions trobem a particulars que efectuen les vendes acompanyats dels fills, així com també a grups de germans. Sobre els que coneixem la seva funció a la societat, hi ha 12 preveres, 2 bisbes, 1 abat⁵⁰, 2 levites, 2 vescomtes, 2 comtes i 1 comtessa. Val a dir que les vendes efectuades per aquests individus no representen, en cap cas, un número elevat. Cal destacar la qualitat amb la que es nomena Gotmar de Vic, *gratia Dei episcopus*⁵¹. Aquesta és una "fórmula d'humilitat" precristiana utilitzada per aconseguir la sentència favorable del jutge. Després, es convertirà en la legitimació del poder emanat de Déu cap a una persona⁵².

A continuació, apareixen els destinataris de l'acció jurídica que, al seu torn, també són autors en tant que realitzen el pagament del que compren⁵³. La varietat de compradors és ampla: des dels que ostenten càrrecs públics com eclesiàstics o els integrants de la família comtal fins a particulars amb una gran varietat de possibles agrupaments o individualitats: matrimonis amb o sense fills, germans, grups de persones sense que puguin ser identificades com a membres d'una família, homes i dones per separat.

Podem assenyalar, però, que sí els venedors amb càrrec conegut els podem quantificar en 22 persones, sense representar un alt percentatge, en el cas dels compradors el número esdevé més elevat. D'una banda, es comptabilitzen fins a 38 personatges⁵⁴ divits en: 9 preveres, 6 levites, 5 bisbes, 3 abats, 1 abadessa, 2 comtesses, 2 comte, 1 vescomte, 2 vescomtesses, 3 sacers, 1 arxiprest, 2 clergues, 1 subdiaca. D'altra banda, el número de transaccions en les que es troben involucrats també augmenta. Com a exemple, podem destacar a l'abadessa Emma de Sant Joan que aglutina entorn de 56 compres realitzades

⁵⁰ Enneco, *levita atque abba*, apareix com a representant temporal de la congregació de Santa Maria de Ripoll. CCOM doc. 213, p. 218.

⁵¹ CCOM doc. 7, p. 70.

⁵² Laffón, Luisa. *Arenga Hispana*, p.13.

⁵³ Això ho assenyala Pere Puig a *El Monestir de Sant Llorenç*, p. 444.

⁵⁴ Com en els venedors, en aquesta agrupació també hi ha compradors que representen a la institució de la que formen part. Assenyalen, per exemple, el cas de l'abat Dachino de Ripoll junt amb el clergue Radulf, de la mateixa Seu. CCOM doc. 41, p. 98.

durant el seu abaciat. Evidentment, aquestes dades que ara només es quantifiquen d'una manera bàsica i aproximada, donaran tot el seu fruit en els successius apartats de la tesi pròpiament d'història.

Segueix l'expressió, poc variable, on s'indica el negoci jurídic, i que es troba al formulari de Ripoll⁵⁵, *per banc scripturam vindicione*. En algunes ocasions el mot *scripturam* es canvia per *carta*⁵⁶.

S'han de destacar, però, alguns inicis en forma de preàmbul com *Certum quidem et est manifestum...* o *Constat nos ut tibi vindere debemus*, que són típics dels inicis dels documents de donació. Així, de la primera modalitat apareixen 6 documents de compra-venda⁵⁷ i de la segona, uns altres 6⁵⁸. A més, d'aquest conjunt de 12 documents amb preàmbul de donació, 7 d'ells són vendes realitzades a l'abadessa Emma. Apareix també una altra modalitat de fórmula que trobem freqüentment en els inicis de testaments i donacions: *Quoniam in Dei nomine sic nobis placuit et placet animis nullis quodque gentis imperium nec suadentis ingenium set propria et espontanea mihi hoc elegit bona voluntas...*⁵⁹. M. Zimmermann l'assenyala com l'evolució d'una antiga fórmula, probablement vinguda del Monestir de Saint Gall, que acabarà per cristal·litzar d'una forma més literal⁶⁰.

Passant a les clàusules expositives del document, s'indiquen els béns que són venuts. Normalment són béns immobles entre els quals destaquen les terres i les vinyes, horts, arbres fruiters, molins, etc, així com edificacions, majoritàriament, cases, corts, casals o palomars. En algunes ocasions, s'utilitza el mot "*alodio*" per a referir-se al conjunt de possessions immobles que són venudes, les quals són especificades i introduïdes després de "*id sunt*"⁶¹.

La situació dels béns en el territori apareix sempre, en algunes ocasions abans de dir els propis béns o a vegades després d'aquests. Trobem que inicien la referència amb la unitat territorial superior bàsica de poder laic, el Comtat o en les fases més primerenques,

⁵⁵ Zimmermann, Michel. *Un formulaire du Xème*, p. 76. Pere Puig també es fa ressó a *Els pergamins*, p. 444.

⁵⁶ Pere Puig també ho esmenta a *El Monastir de Sant Llorenç*, p. 445. D'altra banda, aquesta manera d'anomenar el negoci jurídic es fa més evident en l'escatocol, com després veurem.

⁵⁷ CCOM doc. 6, p. 69; doc. 177, p. 198; doc. 190, p. 207; doc. 259, p. 246; doc. 268, p. 252; doc. 272, p. 255.

⁵⁸ CCOM doc. 74, p. 120; doc. 82, p. 128; doc. 304, p. 273; doc. 351, p. 301; doc. 450, p. 370; doc. 501, p. 402.

⁵⁹ DCV doc. 138, p. 119. Per a les variacions de la fórmula *Vid.* Rodón, Eulalia. "Romance emergente y latinidad media." *Revista de Filología Española* 81/3-4 (2001): 369-401. P. 374.

⁶⁰ Zimmermann, Michel. *Un formulaire du Xème*. P. 34. Tanmateix, Jonathan Jarrett es replanteja l'origen de les formulacions en «Comparing the Earliest Documentary Culture in Carolingian Catalonia». En *Problems and possibilities of Early Medieval charters*, editat per Jonathan Jarrett i Allan Scott Mckinley, 89-126. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2013. P. 100-102.

⁶¹ CCOM doc. 516, p. 413. Això també ho ressalta Álvarez Márquez, Mª Carmen. *El Señorío de Odena*, p. 31.

el *pagus* o *territorio*. Li segueix l'àrea concreta, normalment el territori o terme d'un castell o d'una parròquia i, finalment, especifiquen la localització exacte on es troben els béns.

En les transaccions de venda no destaquen els bens mobles. En aquest sentit, nomès en una ocasió apareixen animals venuts⁶², que des del punt de vista jurídic actual són ben mobles considerats com a semovents. D'altra banda, cal destacar la venda d'un "*servo meo nomine Trasovado*", que seguint una fòrmula marculfiana específica que és "*non furtivo, non fugitivo, neque cadivo, set in omni mente et corpore suo bene sano*"⁶³.

Inmediatament després, s'especifica com els béns venuts van ser adquirits, és a dir, expliquen l'origen de la seva propietat. Són escasses les ocasions en què aquesta dada no apareix. La major part dels venedors destaquen que els béns els van adquirir per compra, a vegades aclarint a qui, com a garantia de la propietat i per evitar possibles equívocs o malentesos. Aquest és el cas, per exemple, dels esposos Sunifredo i Adalrada que venen al bisbe Gotmar unes possessions que tenien per la compra a Joamiro, Agudello, Senaldo, Sunimiro i Alvarico, junt amb les seves dones de les quals no es cita el nom, i Saxeberto⁶⁴.

També destaquen els béns transmesos per herència, ja sigui mixta dels pares, *per parentorum nostrorum* o *genitores meos*, en algunes ocasions dient que aquests *sunt condam*; o pel pare en solitari, *per genitore meo*, o per la mare, *per matre mea*. Algunes vegades també recorden el nom dels progenitors difunts.

Els progenitors són, amb diferència, la família més esmentada què apareix com a transmissora de propietats. D'altra banda, nomès en dos ocasions apareixen el avis, *de avio vel avia nostra*⁶⁵. Un és també el document que cita l'herència del pare per una filla morta, *advenit per condam filia mea Ermesinda*⁶⁶. Així mateix, una mare també indica, *qui mihi aveni de filia mea Irmulo*, però sense incloure cap referència al decés d'aquesta⁶⁷.

Significatives són les vegades en les quals es destaca que els béns foren adquirits per aprisió o ruptura⁶⁸, o per la conuinació dels dos, *per aprisione vel ruptura*. Resulta molt in-

⁶² DCV doc. 3, p. 3: *et bindo tibi vaca una cum suo vitulo, et bindo tibi asinam unam, et vindo tibi porco uno*. Any 881.

⁶³ CCOM doc. 314, p. 279. Any 927. El dit Trasovado és venut com qualsevol altre propietat, exceptuant les seves afrontacions. És el document més curt dels estudiats. No s'especifica com va ser obtingut ni el perquè. Sobre la fòrmula de Marculf *vid.* Córcoles, Edorta. "El Contrato de compraventa a la luz de las fórmulas visigodas." *RIDROM: Revista Internacional de Derecho Romano*, 2008. P. 318, nota al peu 26. http://www.ridrom.uclm.es/documentos/Edorta_imp.pdf. [Consultat: 30-05-2015]

⁶⁴ CCOM doc. 12, p. 77. Any 899.

⁶⁵ DCV doc. 44, p. 42. Any 908; CCOM doc. 258, p. 246: *qui fuit de avunculo meo nomine Wandalfredo, condam*. Any 923.

⁶⁶ CCOM doc. 382, p. 322. Any 932.

⁶⁷ CCOM doc. 534, p. 426. Any 943.

⁶⁸ S'ha escrit molt sobre l'obtenció de terres per aprisió o ruptura. Per destacar alguns: Salrach, Josep M. "Nos traximus de heremo primi homines": notes sobre la base A del creixement medieval." *Cota Zero 6* (1990): 86-91. Es fa menció al tema en Sabaté i Curull, Flocel. "Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)." *Studia historica. Historia medieval 23* (2005): 139-170. Miquel Barceló, amb

teressant un document que ens explica com, literalment, van realitzar l'aprisió: *quantum pedibus nostris canalabimus et manibus designavimus*⁶⁹.

A més, alguns documents es refereixen al fet de posar en funcionament terres que no havien estat explotades ni habitades des de feia temps⁷⁰, i pel qual *nos traximus de eremo primi homines*⁷¹. En altres ocasions es manifesta directament l'acció de plantar, *quod plantavimus*, així com el contracte que s'estableix entre l'arrendatari i el propietari, en posar en cultiu les vinyes. Així, expressat amb la frase *que nos dedimus ad plantare, et vos edificastis in...*, s'estipula que durant un període de 5 a 7 anys, el necessari per fer rendir el cultiu, es reparteixen els beneficis i passat aquest temps, la terra ja beneficiada es divideixi per la meitat⁷².

Cal destacar la procedència dels béns d'alguns matrimonis, els quals indiquen els drets que cadascun té per separat. En molts casos, el marit ha rebut els béns per herència paterna i la muller per la dot marital, lligada al dret visigot encara utilitzat en el període i territori estudiat, com més endavant veurem. Així ho podem veure, per exemple, en la següent explicació: *qui nobis advenit a me Blanderico per genitrice mea et a me Gorgoria per meum X*⁷³ o *de decimo qui mihi advenit de viro meo*⁷⁴, entre d'altres. En aquest mateix sentit, moltes de les dones que apareixen venent en solitari, ho fan de béns arribats per herència del seu difunt marit.

Per acabar, es pot fer menció d'algunes particulars procedències com és el cas de la Comtessa Garsenda, la qual al·ludeix a un precepte reial⁷⁵, o d'Enneco i els monjos de la

---

una subtil crítica també argumenta algunes de les dificultats en el seu estudi: "Rigor y 'milongueras preten-siones'. ¿ Es posible historiar el feudalismo sin la Arqueología ? El caso catalán. " *Arqueología y territorio medieval*, nº 1 (1994): 129-140. Pierre Bonnassie utilitza tot un apartat per exposar l'ús de la terra en la seva coneguda "Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI); I/ Economía i societat pre-feudal.". Barcelona: Edicions 62, 1979. Págs 179- 223

⁶⁹ DCV doc. 138, p. 119. Any 872.

⁷⁰ Vid. Sabaté i Curull, Flocel. *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX- XII): Conquesta o repoblació?* Lleida: Espai/Temps. Publicacions de la Universitat de Lleida, 1996. P. 30.

⁷¹ CCOM doc. 3, p. 66. Any 881.

⁷² Vid. Gibert, Rafael. "La complantatio en el derecho medieval español." *Anuario de Historia del Derecho Español* Nº 23 (1953): 737-768; Bonnassie, Pierre. *Catalunya mil anys enrera I*, p. 391; Vilaginé, Jaume. *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallés Oriental. Segles X-XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001; Álvarez Márquez, Mª Carmen. *El Señorío de Odena*, p. 31-32; Benito i Monclús, Pere. *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona, segles XI-XIII*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2003. Aquest últim tracta el tema de les complantacions entre les pàgines 125 i 161.

⁷³ CCOM doc. 585, p. 460. Any 946.

⁷⁴ CCOM doc. 149, p. 180. Any 917.

⁷⁵ CCOM doc. 297, p. 270. Any 926: *mibi advenit per preceptum quod Carulus rex fecit ad viro meo Wifredo...*

congregació de Santa Maria de Ripoll que venen 3 peces de terra que tenen per donació⁷⁶, o altrament, per ser almoiners d'alguns difunts⁷⁷.

Generalment, segueix la delimitació exacte dels terrenys venuts, malgrat que hi han alguns casos concrets en què no es citen. Les afrontacions són descrites amb gran varietat de detalls i normalment utilitzen els punts cardinals: *de parte orientis... de meridie... de ociduo... de circi...* En ocasions també es refereixen per parts: *de I parte... de alia parte...*, o per costats: *de uno latus.... et de alia latus...* Malgrat això, sempre s'intenten donar 4 referències espacials, i aquestes a vegades poden ser d'altres propietats o límits naturals.

En quant a l'objecte de venda, en el cas que siguin béns partibles, s'indica la quantitat que es ven i es poden trobar diverses modalitats com: *ipsa medietate; ipsa tertia parte; quateradas VI; plus minus sesteratas V; ipsa nostra portionem; ipsa mea octava parte;* etc. Normalment, també s'indica que aquests béns són venuts íntegrament, *ab integrum*. A més, apareix sovint l'expressió *cum exio vel regressio suo*, interpretada com el dret de pas en les entrades i sortides de la propietat⁷⁸.

D'altra banda, solen incloure indicacions sobre la lliure propietat dels autors de la venda, expressat amb el mot *propia*. Així, es habitual trobar *terra* o *vinea nostra propria*, o indicat més clarament com *terra propria iuris mee*. Degut al caràcter formulaic dels documents, malgrat l'omissió en molts casos del mot *proprium*, s'ha considerat igualment relatiu al caràcter de lliure propietat el fet de simplificar-ho dient, per exemple, *terra nostra*. En un sol cas trobem el mot *franco*, referent a no estar sotmesos a cap prestració.

La clàusula dispositiva s'inicia habitualment amb *Quantum infra istas afrontaciones includunt*, o amb la indicació de què fan la venda, *Vindimus tibi*, tot seguit de la repetició dels béns venuts, en algunes ocasions amb més detall que a l'inici del document. És aquí on trobem la part més característica de les compra-ventes, la indicació del preu que ha pagat el comprador pels béns adquirits. Així, ens fem ressó de les dades que ens aporta la documentació sense entrar en qüestions d'interpretació que els numismàtics s'encarreguen d'estudiar⁷⁹. En aquest sentit, la circulació de moneda és evident, com veurem, en la nostra zona d'estudi, tot i que també apareix sovint el pagament en equivalent. Hem de tenir present, però, la problemàtica que representa determinar si el pagament es realitza en

⁷⁶ CCOM doc. 213, p. 218. Any 920: *qui nobis advenit per donitum Sancta Maria*.

⁷⁷ CCOM doc. 583, p. 459. Any 946: *qui nobis advenit per manumisoria de Susana femina, qui est condam; CCOM doc. 238, p. 233. Any 922: que nobis advenit de conda Oriolo presbítero, unde nos sumus elemossinariü...*

⁷⁸ Vid. Puig i Ustrell, Pere. *El Monestir de Sant Llorenç*, p. 448.

⁷⁹ Vid. Balaguer, Anna M. *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Institut d'Estudis Catalans, 1999. Especialment, l'apartat relatiu al Comtat d'Ausona, p. 113-136.

moneda efectiva o si la seva menció és en relació amb l'ús del valor d'aquestes⁸⁰. Cal recordar doncs, que del sistema monetari basat en la lliure, el sou i el diner, serà moneda real l'últim, mentre que les dos primeres seran unitats de compte. D'altra banda, gràcies als esments monetaris recollits en els documents els especialistes afirmen que el nostre territori té la particularitat de tenir moneda, i per tant, l'economia no serà totalment d'intercanvi⁸¹.

Per començar, el preu⁸² es introduït amb la fórmula *in aderato et definito precium*, que anirà derivant fins a *in propter precium*. Segueix la menció de la unitat monetaria utilitzada i la quantitat pagada. Es pot afirmar, amb les dades recollides, que les unitats⁸³ utilitzades per fer referència al preu són els sous i els diners. No es troba, però, la procedència de la moneda amb la que realitzen el pagament⁸⁴. La indicació del preu es fa amb xifres romanes tot i que en algun cas, el trobem expressat en numerals cardinals⁸⁵.

En algun cas, trobem la referència als sous com a *solidatas* i no com a *solidos*, que és l'habitual. Alguns autors exposen que aquesta diferència radica en que, en el primer cas, es refereixen a pagament en equivalent, però si ho comparem amb la resta d'equivalències, aquestes són exposades com a *solidos* i, per tant, no es pot aplicar com a regla general⁸⁶.

Són abundants els documents en els quals s'estipula l'equivalent a tants sous, majoritàriament, o, en algunes ocasions, a diners. Així, documentem 91 mencions a pagaments *in rem valentem*. En aquest sentit, s'ha localitzat només una referència a l'equivalent entre numerari i espècie, on trobem 50 sous repartits de la següent manera: *cavallo colore saxo cum stelo albo in fronte, valente solidos XXX, et alio cavallo colore mauricello valentem solidos XX*⁸⁷. Així mateix, trobem l'especificació total del preu en espècie en dos ocasions, la primera, de

⁸⁰ Vid. Retamero, Fèlix. "Els primers comptes catalans. Els números primerencs del feudalisme." En *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 103–118. València: Universitat de València, 2003.

⁸¹ Vid. Crusafont i Sabater, Miquel, Anna M. Balaguer, i Manuel García Garrido. *Història de la moneda catalana*. Barcelona: Caixa de Barcelona, 1986. P. 49. Hi ha altres zones peninsulars on es documenta un ús elevat dels intercanvis i equivalències, tal i com demostra Wendy Davies al seu article: "Sale, price and valuation in Galicia and Castile-León in the tenth century." *Early Medieval Europe* 11, n° 2 (2002): 149–174.

⁸² Sobre ventes, preus i terrenys *vid.* Salrach, Josep M. «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas.» *Hispania. Revista Española de Historia*, Vol 55, n° 191 (1995): 921-952. Especialment p. 925-927.

⁸³ Sobre les unitats i la nomenclatura veure Anna Balaguer, *Història de la moneda dels Comtats*, p. 47 i endavant.

⁸⁴ *Ibidem* p. 131. Tanmateix, les monedes que possiblement circulaven per la zona podrien no ser gaire diferents a les que són citades a Sanahuja Anguera, Xavier. «La moneda de Barcelona al segle X, segons les troballes Espanya-1 i Espanya-2 (925).» *Acta numismàtica* 36 (2006): 79-113.

⁸⁵ Per exemple: CCOM doc. 579, p. 457. Any 946. El preu indicat és *quatuor*, o CCOM doc. 570, p. 452. Any 945, on s'indica que el preu és *sexsaginta*.

⁸⁶ Vid. Retamero, Fèlix. *Els primers comptes*, p. 109-110, nota al peu de pàgina 10.

⁸⁷ CCOM doc. 12, p. 77. Any 889.

l'any 938, on es ven un alou per *equas X et mula una*⁸⁸, i la segona, del 944, que correspon a una venda per carta de gràcia a 15 anys de cases, cort, palomar, horts i terres, glandífers i vinyes, on es paga amb parament de la llar i tèxtils *tapidos III, coros III, vellatas II, plummazos IIIIor, facisterculo I obrado de sidda, pellicia I cuberta de chezua, camissas II, decintos II, nastalas II, clenca I, camissas ciricas II, mapas et tualias IIIIor*⁸⁹.

Seguint amb les unitats monetàries utilitzades per donar el preu, s'han documentat dos mencions diferents, d'una banda *XII argentatas placibiles*⁹⁰ en equivalent, i de l'altre, *uncias decem boni auri*⁹¹, però com diem són casos isolats. El que ressalta és la indicació, en tots dos exemples, de la bona qualitat del metall fi.

Finalment, trobem un document on no hi apareix cap indicació del preu però ens indiquen que van arribar a un acord segons *ipsum conventum cot inter nos fuit*⁹². Hem de suposar que el que es va pactar va ser un preu o un intercanvi, degut a què és introduït per la fórmula *in aderato et definito*, malgrat que sense incloure *precium*, o potser l'escrivà va limitar-se a seguir la formulació habitual i per aquesta raó trobem la clàusula que determina els preus.

La indicació del preu és seguida, normalment, per expressions on fan constar la recepció d'aquest preu, el pagament, *quod tu emtor nobis dedisti et nos vinditores de presente manibus nostris recepimus*. En aquest cas, la clàusula corrobora que els acords i pagaments van ser ja saldats abans de la posada per escrit del document, pel que s'interpreta de la estipulació amb els verbs en temps passat. En altres casos, però, trobem què el verb *recipio* o *accipio*, és posat en present i per això, podem suposar que segurament el pagament va fer-se en el moment de fer l'escriptura.

Els documents van seguits de la locució *et est manifestum*, què a més de tancar la clàusula del preu, reafirma que la transacció de béns i el pagament estipulat han estat satisfets.

Seguidament, comencen les clàusules finals. Primerament trobem el traspàs de béns definit amb el verb *tradere*, amb una fórmula iniciada amb *Quem vero*, repetida en tots els

⁸⁸ CCOM doc. 450, p. 370.

⁸⁹ CCOM doc 548, p. 438.

⁹⁰ DCV doc. 138, p. 119. Any 872.

⁹¹ CCOM doc. 516, p. 413. Any 942. Cal tenir en compte, però, que hi ha diversos autors que dubten sobre l'autenticitat del document, que el situarien a finals del segle XI. Això també concorda amb la proliferació de mencions a les uncies durant el segle XI, especialment cap a finals de segle. S'ha de tenir present que aquesta menció, suposada de l'any 942, és la única que tenim documentada fins al 950. *Vid.* Puig i Ustrell, Pere, *El Monestir de Sant Llorenç*, p. 454; Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "El Diplomatarium del Monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: Anys 900-999." *Studia Monastica* N° 36, Vol 2 (1994): 223– 302. P. 234-236; Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Aymà, 1948. P. 282, nota 94.

⁹² DCV doc. 30, p. 28. Any 900. S'assenyala aquest acord a Kostó, Adam. *Making agreements in medieval Catalonia: power, order, and the written word, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 39.

documents de venda i què expressa el domini i potestat que es traspassa sobre els béns adquirts, *de meo iure in vestro trado dominio et potestatem*. En algunes ocasions aquesta *potestas* es ressalta amb exemples, especificant tot allò que a partir d'ara serà competència del comprador: *pro avendi, vindendi, donandi vel comutandi* o simplement, *facere omnia que volueritis*⁹³. També trobem, a vegades, referències a la divinitat què emfatitza encara més el traspass de poders: *in Dei nomine abeas potestatem*⁹⁴ o incloent la locució “en ferm”, *in Dei nomine firmam abeatis potestatem*, amb o sense presència de la divinitat. Un altre complement de la fórmula pot fer referència a la temporalitat, ressaltant la durabilitat del contracte amb l'expressió *ex presente die et tempore*.

La clàusula següent és l'anomenada sanció. En el cas de les compravendes són de tipus pecuniàries, sense càrregues espirituals ni temporals, com veurem habitualment en altres tipologies. Així, qualsevol persona que trenqui l'acord haurà de fer-se càrrec d'una reparació econòmica. Aquesta fórmula s'inicia amb el condicional *Quod si*, en general, però també documentem el *Si quis sane*, ja utilitzat en fórmules visigòtiques⁹⁵. En aquest sentit, s'adverteix la fusió que realitzen alguns escrivans d'aquestes dues formulacions en *Sane quod si*.

En algunes ocasions s'observa que, o bé abans de començar la sanció, que és el més habitual, o bé al final d'aquesta, s'incereix, *quod fieri minime credimus esse venturum*, que dona un to encara més formal a la clàusula.

Així doncs, el venedor disposa que el contracte no pot ser transgredit ni per ell, ni per altres persones. En aquest sentit, són assenyalats diferents possibles transgressors: des de *nos vinditores, si nos supranominati* o *si ego + nom aut uxor mea + nom*; en singular, *ego + nom*; passant per la generalització *qui* o *ullus homo*, amb derivades com *ullusque homo supposita persona* o *quislibet homo de extranea subposita vel subrogata persona*; especificant el sexe com *aut ullus omo vel mulier*; així com els familiars directes, des dels *filiis*, passant pels *fratribus* fins als *heredibus nostris*. S'ha trobat també la menció *de sanguinibus meis*, molt interessant quant a l'estudi del significat de consaguinitat a l'època⁹⁶.

⁹³ CCOM doc. 189, p. 206. Any 919; i CCOM doc. 482, p. 388. Any 940.

⁹⁴ CCOM doc. 498, p. 400. Any 942.

⁹⁵ Canellas López, Àngel. *Diplomática hispano-visigoda*, p. 111.

⁹⁶ L'estudi dels llaços de consaguinitat a l'edat mitjana ha estat un tema cabdal tant per historiadors com antropòlegs. Un exemple d'estudi acurat és, per exemple, l'edició de la Tesi Doctoral de la Régine Le Jan, *Famille et pouvoir Dans le monde franc (VII-X Siècle). Essai d'anthropologie sociale*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1995.

A Catalunya, els estudis sobre família i consaguinitat també han estat fructífers, sobretot amb articles com els de Martín Aurell. *Vid.* per exemple: “Jalons pour une enquête sur les stratégies matrimoniales des comtes catalans (IXe-XIe s.)” En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*, I, 281–364. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.

Seguidament a la indicació de les possibles persones, s'afegeix *ad inrumpendum*, que marca l'acció d'infringir el contracte, i en altres ocasions és marca amb el verb *inquieto*, com per exemple, *te inquietare non presumat et sic et ut exinde inquietaverit*.

Així, comença el sanejament per evicció⁹⁷, primerament amb la repetida fórmula dels documents, *non hoc valeat vindicare*, seguida de la sanció pròpiament dita. En el conjunt de vendes estudiades, l'estipulació de la reposició dels béns⁹⁸, *set componat*, és pel doble, expressat *in duplo*, sense gaires variacions gràfiques⁹⁹. Malgrat aquesta generalitat, s'ha documentat una restitució *in quadruplum*¹⁰⁰ però la venda està emmarcada dins d'un document més ampli de donació. D'altra banda, s'han comptabilitzat set restitucions en *auri libra*, tres documents fan referència a 2 lliures d'or i quatre a 1 lliura d'or¹⁰¹. En general, s'inclou la restitució del béns amb la seva possible millora, *cum sua immelioracione*.

A continuació, per finalitzar el text pròpiament dit, apareix la corroboració, en una clàusula que té poques variacions, *et in antea ista vindictio firmis permaneat*, però en la qual van apareixent mots per reforçar el que s'està dient, els més habituals són *stabilis* i *omnique tempore*.

Per acabar, les compravendes finalitzen amb la datació i les subscripcions. Així, el document apareix signat pel o pels venedor, els quals demanen que sigui signat pels testimonis, *et testes firmare rogavi*, que han de donar legitimitat al contracte. En les compravendes estudiades el número de testimonis que apareixen mai és inferior a tres. En aquest sentit, els testimonis més abundants són laics, els qual no especifiquen cap càrrec. Els que sí ho indiquen són els eclesiàstics, sobretot presbíters, seguits dels levites. També trobem alguns clergues i subdiaques.

Els testimonis són homes, però s'ha de destacar també la presència d'un grapat de dones. La primera d'elles és Anímia, i signa perquè *in ista vindictio consencia fui pro ipsa decima*¹⁰². Aquest és l'únic cas de compravendes on la dona, com a beneficiària de la dècima part

⁹⁷ Dins del dret, el venedor haurà de garantir al comprador la possessió legal i pacífica del venut. *Vid.* Barthe Porcel, Julio. "Vindicare, obtoricare, redrar y marjadraque (datos para el estudio histórico del saneamiento por evicción)." *Anales de la Universidad de Murcia* (1947): 117–122.

⁹⁸ Zimmermann, Michel. *Écrire et lire*, p. 21; i del mateix autor "L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIe siècle: Approches d'une signification culturelle." *Mélanges de la Casa de Velázquez* 9, n° 9 (1973): 233–281. P. 269–276.

⁹⁹ Documentem en algunes ocasions *duplum* (CCOM doc. 478, p. 386. Any 940, i doc. 32, p. 90. Any 898); *dupla* –*duplam* –*duplamus* amb 55 mencions entre les tres i *dublamus* (CCOM doc.130, p. 166. Any 914) ; *in dipli* (CCOM doc. 617, p. 480. Any 948).

¹⁰⁰ CCOM doc. 251, p. 241. Any 923.

¹⁰¹ Documents amb restitució de 2 lliures d'or: CCOM doc. 314, p. 279. Any 927, per la venda d'un *servo*; CCOM doc. 444, p. 367. Any 938; CCOM doc. 441, p. 363. Any 938. Documents referents a 1 lliura d'or: CCOM doc. 351, p. 301. Any indeterminat entre 898-929; CCOM doc. 259, p. 246. Any 923; CCOM doc. 87, p. 131. Any 909; CCOM doc. 82, p. 128. Any 908.

¹⁰² ACV doc. 82, p. 77. Any 918.

del marit segons estableix la legislació visigoda, signa aprobant el traspàs dels béns. A banda d'aquest testimoni concordant amb la legislació, resulta dificultosa la tasca de saber sobre la presència de més dones com a testimonis. Tenim noms com Emonnis, Eldesenda, Elesia, Ermeriga o Anna, els quals si que podem associar amb total seguretat amb dones, però en altres ocasions no podem determinar taxativament el sexe que amaga el nom¹⁰³.

Finalment, subscriu l'autor material del document. En aquest punt, la presència de càrrecs eclesiàstics és molt alta i, de fet, són pocs els casos dels que no en sabem el càrrec. Així, destaquem l'abundància de presbíters fent d'escriptors dels documents seguits, de lluny, pels levites. En menor proporció trobem subdiaques i clergues, i finalment, alguns sacerdots. Cal destacar però, la presència aïllada d'un jutge, Gelemirus, exercint com a escriptor l'any 920 al terme d'Arbúcies¹⁰⁴, del qual no tenim constància en cap altre document.

D'altra banda podem destacar la dualitat d'accions, entre actio i conscriptio, en tres casos concrets. Així, hi han tres persones que realitzen una venda i a la vegada fan d'escriptors del pròpi document: el presbíter Ibirolo, l'any 894, que va vendre una vinya¹⁰⁵, el també presbíter Seniolfus que l'any 940 ven un important lot de terres i altres béns¹⁰⁶ i, finalment, qui més destaca pel fet de no tenir càrrec conegut, Durandus que juntament amb la seva esposa Elisavel, va vendre una terra i la sisena part d'un molí, l'any 945¹⁰⁷. Aquest expressa la dualitat d'accions, a diferència dels dos presbíters que ho marquen separatament, en la mateixa frase: *Durandus, qui hanc vindicione feci et scripi... et testes firmare rogavi.*

2.2.2. Donacions

Les donacions són la segona tipologia documental més abundant treballada a la tesi doctoral, amb 155 documents¹⁰⁸, que representen un 25% aproximat del total de la documentació.

¹⁰³ Ni tan sols en l'obra que tracta de recollir tots els antropònims dels documents catalans han gosat de fer precisions en noms on no consta el sexe explícitament. Cal fer constar que en ocasions al costat del nom apareix el mot *femina* que treu qualsevol dubte. *Vid.* Bolòs i Masclans, Jordi, i Josep Moran i Ocerinjauregui. *Repertori d'antropònims catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.

¹⁰⁴ CCOM doc. 214, p. 218.

¹⁰⁵ DCV doc. 24, p. 22.

¹⁰⁶ CCOM doc. 477, p. 385.

¹⁰⁷ CCOM doc 560, p. 446.

¹⁰⁸ No s'inclou en aquest número una donació que es troba en un document de venda. Els aspectes bàsics del negoci jurídic sí que seran comptabilitzats.

En els darrers anys del segle IX, des del 880 en que tenim la primera fins al 899, es documenten un total de 7 donacions. La xifra disminueix però en un document durant els primers 10 anys del segle X. En canvi a partir del 910, les donacions comencen augmentar progressivament i en aquesta dècada es comptabilitzen 13. Així doncs, entre el 920 i el 929 arriben a les 28 i entre el 930 i el 939 fins a les 32 donacions. Els anys quaranta les doblen, amb 65 documents. Finalment, l'any en què finalitza el nostre estudi, el 950, compta amb 5 documents.

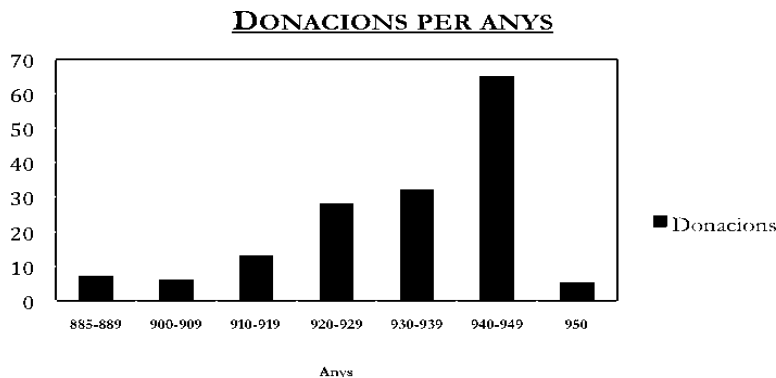

Figura 3. Donacions per decenis

El formulari bàsic¹⁰⁹ de les donacions és semblant al que hem vist de les compravendes malgrat que, evidentment, s'introdueixen clàusules noves específiques d'aquesta tipologia i desapareixen altres, com la del preu. Malgrat això, hi han algunes donacions que aparentment semblen vendes si no fos perquè especifiquen que són *donatores* i no *vinditores*.

S'inicien amb la invocació, la més freqüent *In nomine Domini*, però trobem algunes modificacions, des de la simple *In Dei nomine*¹¹⁰ (a. 910, 933 i 950), modificant la persona com a *In Christi nomine*¹¹¹ (a. 942 i 943), fins arribar a *In nomine Dei eterni*¹¹² (a. 942) o canviant-li l'ordre, *In Dei eterni nomine*¹¹³ (a. 949). Aquesta última invocació pot ser la reducció d'una fórmula que trobem més llarga, *In nomine Domini Dei eterni et Salvatoris nostri Ihesu Christi*¹¹⁴ (a. 938) o *In Dei eterni et salvatoris nostri Iesu Christi*¹¹⁵ (a. 943). Sobre aquestes darreres fòr-

¹⁰⁹ Vid. Fernández Viladrich, Jesús. *Estructura juridicoformal de les donacions*.

¹¹⁰ CCOM doc. 94, p. 136.; CCOM doc. 390, p. 327.; CCOM doc. 660, p. 508.

¹¹¹ CCOM doc. 506, p. 406; CCOM doc. 533, p. 426.

¹¹² CCOM doc. 518, p. 415.

¹¹³ CCOM doc. 643, p. 496.

¹¹⁴ Udina i Martorell, Frederic. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos XVIII, 1951. ACB doc. 112, p. 263 (CCOM doc. 447, p. 369).

¹¹⁵ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943.

mules, ens fem ressó d'algunes afirmacions de Michel Zimmermann, què situa canvis en les formulacions cap a l'entorn de l'any 1000 i endavant¹¹⁶. Aquí, però, podem ben afirmar que els exemples que ell exposa, els trobem ja presents abans de mitjans del segle X. Finalment, hi han dos fòrmules de la mateixa tipologia i què difereixen de la resta. La primera, *In nomine Eterna Salutis*¹¹⁷. Així doncs, s'ha utilitzat una fórmula de salutació¹¹⁸, heretada del passat romà que va ser cristianitzada amb l'introducció de la figura de Déu. Sobte, però, que no aparegui la menció directa a Déu, potser perquè es dona per suposat que la salut eterna arriba per la seva gràcia¹¹⁹. L'altre cas, també és una salutació: *in Domino salutem redimus gratiam et exempli seminacionis Christi*. En aquesta, si que es menciona a Déu i a més, trobem la referència a Crist. Aquesta forma d'invocació utilitzant l'antiga fórmula de salutació, cobra total vigència en el tipus de document que tractem ja que, en general, les donacions tenen com a motivació principal la salvació de l'ànima dels donadors, és a dir, la salut eterna d'aquesta. Tanmateix, són els únics exemples que hem trobat de salutació en les donacions i, de fet, en tota la documentació tractada.

Quant als donadors es pot afirmar que són, majoritàriament, laics. Dins d'aquest grup es diferencien els que tenen càrrec conegut, tots ells de la Casa Comtal, de la resta de particulars. Així, començant pel gruix de donadors que apareixen documentats, trobem que un gran nombre d'ells són matrimonis. En tres ocasions són dos parelles d'esposos els que efectuen la donació¹²⁰. D'altra banda, trobem també homes i dones que en solitari fan les seves donacions. Tanmateix, el número d'homes que ho fan és molt superior al de les dones que s'han documentat. D'altra banda, només s'ha detectat una dona que fa la donació juntament amb els seus fills¹²¹.

A diferència de les compravendes, on les agrupacions de venedors laics eren diverses, en les donacions no ho constatem. Podem conjecturar sobre alguns germans fent donacions conjuntament. Això s'ha interpretat mitjançant l'explicació de com han rebut els

¹¹⁶ “En revanche, à partir de 1070 environ, les formules d'invocation insistent sur le rôle dévolu au Christ dans l'histoire du salut, soit en collaboration avec le Père, «in dei eterni et salvatoris nostri Jhesu Christi»”, a Zimmermann, Michel. *Protocoles et préambules... I Les protocoles*, p. 49. Sobre el tema dels canvis dels formularis veure del mateix estudi p. 48-50.

¹¹⁷ CCOM doc. 372, p. 315. Any 930.

¹¹⁸ Per a un estudi detallat *Vid.* Lanham, Carol Dana. *Salutatio formulas in latin letters to 1200: syntax, style and theory*. München, 1975. Malgrat no tractar-se específicament del nostre període ofereix una bona síntesis de la utilització de la salutació.

¹¹⁹ Laffón, Luisa. *Arenga Hispana*, p. 145.

¹²⁰ CCOM doc. 94, p. 136. Any 910; CCOM doc. 251, p. 241. Any 923; CCOM doc. 263, p. 249. Any 923.

¹²¹ CCOM doc. 220, p. 187. Any 944. “*Ego Bonesinda et filiis meis is nominibus Ermelde, Atila, Adeleva, donatores sumus*”.

béns que donen, per exemple, *de rubtura vel parentorum nostrorum*¹²², pel que suposem una possible associació parental entre les persones que apareixen citades com a donadors.

Quant als donadors membres de la Casa Comtal, trobem les tres generacions que ostenten el títol de comtes d'Osona, i després també de Manresa, fins al 950: el matrimoni format pel comte Wifredus i la comtessa Winedilges, els comtes Suniarius i Richildes i, finalment, el comte Borellus¹²³. La filla dels comtes Sunyer i Riquilda, *Adalaiz, que vocant Bonafilia*, també farà una donació¹²⁴. D'altra banda, és conserva el recordatori de la donació, feta en testament, del vescomte Guifré¹²⁵.

Finalment, trobem fent donacions als pertanyents al grup eclesiàstic. Entre ells hi ha preveres, sacerdots i clergues en general. Destaca també la donació que realitza el bisbe Jordi d'Osona¹²⁶, però no ho fa de béns propis sinó de patrimoni eclesiàstic en el context d'una dotació, així com la del bisbe Radulf d'Urgell que ofereix un terra per l'ànima del seu fill Seniofredo¹²⁷. Val a dir que les donacions realitzades per aquests personatges no representen més d'un 5% del total de persones que fan donacions, i sumat amb el voltant del 8% de donacions que realitzen els pertanyents a la Casa Comtal, es pot ben afirmar que aquells dels què no coneixem càrrec o dignitat, són els donadors més representatius.

Després de conèixer el nom dels autors, apareix el que ens fa definir la categoria documental a la que pertany l'escriptura, l'expressió sobre el tipus de negoci jurídic del què tracta el document. En aquesta tipologia, trobarem l'indicació de que són *donatores*. Resulta interessant però, ressaltar el lèxic utilitzat al llarg del document. No resulta extrany trobar termes d'apariència sinònima explicant doncs que *trado et dono*¹²⁸ o a la inversa, *dono et*

¹²² CCOM doc. 511, p. 409. Any 942. "Ego Ferriolus et uxor mea Balda et Trasovarius et Aresinda femina, simul in unum".

¹²³ Els he citat amb el nom tal i com apareixen a les fonts. A partir d'ara, seran citats amb els noms acceptats actuals: Guifré el Pilós i Guinedilda, Sunyer i Riquilda, i Guifré Borrell, dit també Borrell II.

¹²⁴ CCOM doc. 660, p. 508. Any 950. L'anomenarem Adelaida.

¹²⁵ CCOM doc. 557, p. 444. Any 945. Suposem que és refereix al marit de la vescomtessa Quixol. Aquests apareixen citats en un document de compravenda, on es diu que el predi comprat afronta per tramuntana amb una terra dels vescomtes Guifré i Quixol. CCOM doc. 456, p. 374. Any 938. Podem establir la seva descendència gràcies al document de donació que fa el seu fill, Adalbert, i on diu que té com a germans a l'arxiprest Guadamir i a Almaric. *Vid.* Sobrequés i Vidal, Santiado, Sebastià Riera i Viader, Manuel Rovira i Solà, i Ramon Ordeig i Mata. *Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia, Vol. V. Segona Part.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003. Doc. 451, p. 407. Any 978.

¹²⁶ CCOM doc. 284, p. 263. Any 925. Aquest document està en relació amb el document del mateix dia CCOM doc. 283, on els comtes Sunyer i Riquilda fan donació a Sant Salvador de Sant Maria de Ripoll diversos béns. Així tant el bisbe Jordi com els comtes realitzen les seves donacions a l'església de Sant Salvador pertanyent al cenobi de Santa Maria de Ripoll. Podem afirmar que aquestes donacions són realitzades com a dotacions, malgrat que no les comptabilitzem com a tals puix que no segueixen els esquemes de la resta de dotacions.

¹²⁷ CCOM doc. 270, p. 254. Any 924.

¹²⁸ CCOM doc. 48, p. 102.

*trado*¹²⁹, o *dono atque concedo*¹³⁰, així com *concedimus atque tradimus/donamus*¹³¹, entre d'altres. El que podrien ser negocis jurídics diferents acaben per fusionar, en moltes ocasions, els significats tautològicament¹³².

En aquest mateix sentit, les formes d'anomenar el que es fa als documents també són significatives. D'aquesta manera, trobem anomenat el negoci com a "*carta donaciones vel redemcionis*" (a. 946)¹³³, "*carta redemcionis animas*" (a. 941)¹³⁴, "*carta donacionis vel remedii*" (a. 914)¹³⁵ o "*carta elemosinaria*" (a. 949)¹³⁶. Com es pot apreciar, el negoci jurídic es fusiona amb la intenció final cercada pels autors de les concessions i, així, les donacions esdevenen cartes per a remei de les ànimes o com almoïna, amb la voluntat d'aconseguir la salvació, com després es veurà.

Seguint amb les fòrmules introductòries, destaquen a les donacions una sèrie de preàmbuls que caracteritzen aquesta tipologia documental. En aquest sentit, s'han documentat en el nostre corpus algunes fòrmules que Michel Zimmermann ja identifica en alguns dels seus estudis. Malgrat que la base serà la mateixa, es poden donar variacions en la posició de les paraules, així com afegir o suprimir algunes.

El preàmbul més utilitzat és el que correspon amb el complet: "*Certum quidem et manifestum est enim quia placuit animis meis et placet, nullius cogentis imperio nec suadentis ingenio, sed propria et spontanea hoc elegit cum deo bona voluntas*"¹³⁷. Aquesta fórmula, com diem completa, es documenta per primera vegada l'any 880, però amb diferents variacions, en cap cas la trobem exactament igual al model. Així trobem des de "*Certum quod et manifestum est enim quod...*" a "*Certum quidem et manifestum est enim quod/quia*", o eliminant alguns mots com "*Certum enim est quia placuit...*", entre d'altres.

Seguint la mateixa formulació, uns 20 anys després, exactament al 902, s'ha documentat la supressió de l'inici de la d'abans. Així, el preàmbul que trobem s'inicia directament amb "*Placuit animis meis/nostris et placet, nullus/ius quoque gentis imperio...*". El número total d'aquest inici és superior al de la fórmula completa i/o derivacions, amb un total de 25,

¹²⁹ CCOM doc. 101, p. 140.

¹³⁰ CCOM doc. 324, p. 286. Any 927.

¹³¹ CCOM doc. 154, p. 184. Any 916.

¹³² Sobre aquesta qüestió *Vid.* Codoñer Merino, Carmen. "Léxico de las fórmulas de donación en documentos del siglo X." *Emerita*, XL (1972): 141–149.

¹³³ CCOM doc 581, p. 458.

¹³⁴ CCOM doc. 554, p. 441.

¹³⁵ CCOM doc. 131, p. 166.

¹³⁶ CCOM doc. 259, p. 218.

¹³⁷ Aquest preàmbul correspon al que M. Zimmermann denomina com a fórmula "B", en el seu estudi "Protocoles et préambules dans les documents catalans du X au XII s.: evolution diplomatique et signification spirituelle. II: les préambules." *Mélanges de la Casa de Velázquez* 11 (1975): 51–79. P. 53.

mentre que la completa es localitza en 9 documents. Trobem a més que 5 documents s'inicien per mitjà de *Manifestum est enim*, per continuar amb la fórmula habitual.

Aquest preàmbul, amb les seves variacions, no deixa de ser l'arquetípica declaració de la llibertat d'accions, és a dir, la donació es fa sense coacció ni engany, espontàneament i per pròpia voluntat¹³⁸.

La següent fórmula identificada és la que correspon al model "A" exposat per Zimmermann: *"Magnum mihi et satis limitum esse videtur domum Dei edificare ubique et de meis rebus honorare atque concedere, audientem predicacionem Sanctorum Patrum quia elemosina a morte liberat animam, cognoscentem me peccati macula onustum, compunctum divina pietate ut pius et misericors sit Deus in peccatis meis"*. Aquesta la documentem per primera vegada l'any 900. Com en el primer preàmbul esmentat, les variacions en la fórmula són habituals¹³⁹. En algunes ocasions apareixen mencions al cel, *celorum pietate supplicentem*¹⁴⁰, però en tots els casos, la finalitat expressada és la mateixa, l'alliberament de l'ànima i el perdó dels pecats. El que s'aprecia en aquest tipus de preàmbul és el contigut bíblic de la cita. D'una banda la referència a l'Antic Testament amb el Llibre de Tobias XII, 9: *"elemosina a morte liberat anima"*, i de l'altre, el perdó dels pecats, els quals mitjançant almoines als centres eclesiàstics han de ser redimits. D'aquesta manera, la cita bíblica demostra la bona voluntat de l'otorgant ja que les Sagrades Escripures eren la primera autoritat del moment pel seu origen diví.

Seguint aquesta mateixa fórmula trobem la donació que fa Riquildes on, a banda de donar diferents béns mobles, s'ofereix ella mateixa com a concessió. En aquest cas, la formulació esdevé més literal, explicant que *Magnum mihi et satis licitum esse videtur domum Dei construere et de rebus meis honorare adque concedere pro peccatis meis redimere, quod scio et scio me pondere precravata esse et a Domini misericordia consecuta*¹⁴¹.

¹³⁸ Sobre la necessitat de què la donación sigui feta sense coaccions *Vid.* Fernández Viladrich, Jesús. *Estructura jurídicoformal de les donacions*, p. 83; Marlasca, Olga. *Algunos requisitos para la validez*, p. 574-579;

Fornés, Mª Antonia, i Mercé Puig. "Las donaciones piadosas en la documentación latina de la Cataluña medieval: rigidez formular y libertad de escritura." En *Las donaciones piadosas en el mundo medieval*, editat per Alfonso García Leal, 315-332. Oviedo: Asturiensis Regni Territorium, vol. 5, 2012. P. 320.

Des del punt de vista lingüístic *Vid.* Rodón, Eulalia. "Romance emergente y latinidad media." *Revista de Filología Española* 81/3-4 (2001): 369-401. P. 374.

¹³⁹ Zimmermann també es fa ressó de la variació en la donació que realitza la devota Ausesza l'any 938: *Cogitans cassum mortis umane dum adhuc euvo presenti degens et gratens illa gens, qui me hactenus usque custodiens misericordiam suam alit usque hiv et inde placuit. Magnum et satis licitum esse video domum Dei et de meis rebus honorare pro salute anime mee et timore mortis secunde seu quod veniam mihi Dominus impertire dignetur vel... ad finitatum contribulorum meorum seut defunctorum presencium scilicet et futurum et non inmemores, qui dicat: quitquit ecclesie datus Deo ofertur et alibi: beati erunt qui domum Dei edificant in eternum. His et aliis compunctis verbis promsis et nullisque agentis imperio, set prompto animo...* ACB doc. 112, p. 263.

¹⁴⁰ CCOM doc. 209, p. 215. Any 920; CCOM doc. 180, p. 200. Any 918; CCOM doc. 154, p. 184. Any 916.

¹⁴¹ CCOM doc. 44, p. 99. Any 900.

Continuant amb els preàmbuls apareix una fórmula en dos únics documents que Zimmermann no recull. Primerament, *“Quoniam expunxit me Deus et venit in animis meis propter extinguendum et pro pondere peccata mea unde ad die iudicii mercis mee inde adgressat”* (a. 930)¹⁴², i anys més tard, la variació *“Expunxit Deus in animis meis pro extinguendis peccatis meis et pro le-xanda pondera peccatorum meorum, ut in diem iudicii ante tribunal Christi merear invenire gratiam* (a. 943)¹⁴³. Com es veu, apareixen referències al judici final i al perdó dels pecats així com a la bondat de Déu.

Hem d’assenyalar també el ric preàmbul, de l’any 927¹⁴⁴: *“Ego tamen dum sedeo, delita mea recordatus sum, cepit cogitare et oculos meos ad celum levare et peccata mea in me dinumerare in memoria mihi veni de illa Domini precepta quod nos amone dicentes: date et dabitur vobis et psalmista dicit : et pretium redemptionis anime sue laboravit in eternum et vivet in finem”*. En aquest fragment es poden destacar dos passatges bíblics. En primer lloc, el Nou Testament apareix amb la menció a l’Evangeli segons Lluc, 6:38, *date et dabitur vobis*. En segon lloc, el Llibre dels Salms, 49(48): 8-9, *et pretium redemptionis animae suae : et laborabit in aeternum , et vivet adhuc in finem*. Com es veu, trobem referències a l’acte de donar per rebre, així com sobre la vanitat de les riqueses i la igualtat en l’hora de morir.

Alguns preàmbuls aludeixen directament a la “mort sobtada”. Tres casos il·lustren aquest argument. El primer d’ells de l’any 899, potser menys evident per no exposar literalment el fet de morir, on Teudfredus fa donació¹⁴⁵ degut a que *cum essem in lectulo meo sic venit in animis meis ita ut deberem donare aliquid de res meas, sicuti et facio...* Així doncs, el fet de trobar-se enllitat, malalt i desvalgut, incita a realitzar una donació. Això es pot veure en el segon cas, quan Clarencius especifica *dum essem in lecto egritudinis detentus*¹⁴⁶. Finalment, trobem la dona Amalberga¹⁴⁷ que l’any 914, expressa que *cogitavi in animo meo ut die finicionis vel mortis repentina non inruat mihi et preinde pavidam sum et trepidam de diem iudicii et in onore Dei et sancti Ioannis Bap-tiste sic facio scripturam elemosinaria...* Seguint els tres exemples, es pot afirmar que el temor a la vinguda de la mort és una de les motivacions que impulsen a la donació.

En un únic document apareix dos vegades el mot *amen*¹⁴⁸. La primera vegada és al final del preàmbul, *Ego Deila magnum michi et satis licitum esse videtur domum Dei edificare ubique et de meris rebus honorare adque concedere, audientes predicationes sanctorum patrum, quia elemosiina ad*

¹⁴² CCOM doc. 372, p. 315.

¹⁴³ CCOM doc. 536, p. 428.

¹⁴⁴ CCOM doc. 324, p. 286.

¹⁴⁵ CCOM doc. 43, p. 98.

¹⁴⁶ CCOM doc. 101, p. 140. Any 911.

¹⁴⁷ CCOM doc. 133, p. 168. Michel Zimmermann recull aquesta i d’altres cites a la mort repentina a *Écrire et lire*, Vol 1. P. 264.

¹⁴⁸ CCOM doc. 496, p. 398. Any 942.

morte liberat anima, cognoscentes nos peccati macula onesti, compuncti divina pietate, ut pius et misericors sit Deus in peccatis meis, amen; i la segona al final de la fórmula que repeteix el perquè de la donació, cap al final del document, *pro anima meis animabus exorare non pigeant ut veniam et remedium a Domino Ihesu Christo adipisci merear, amen*. L'utilització d'aquest mot, usual de les adreccacions, al final de les dos citacions del mateix context, tindria com a objectiu principal la reafirmació del que s'ha expressat anteriorment i la bona voluntat de l'otorgant.

Finalment, hi han alguns documents que no compten amb cap tipus de fórmula introductòria i després de la invocació passen a dir els noms dels donadors, els dels receptors i els béns donats. Realment, semblen compra-vendes de no ser pel fet de la denominació com a donadors i de les sancions finals.

Aquesta tipologia documental també destaca per expressar repetidament la finalitat per la qual s'efectua la donació. Així doncs, les motivacions que porten a realitzar-les acostumen a ser reiteratives i són pocs els documents que no indiquen cap voluntat. El desig principal buscat per la major part de les donacions és la salvació de la pròpia ànima¹⁴⁹, expressat amb la sentència *propter remedium anime mee*, amb un elevat número de citacions on també el destinari és Déu, *propter Deum et remedium...* També resalten aquelles que incorporen la salvació de l'ànima d'algun familiar, com per exemple, *propter Deum et remedium anime nostre vel de ienitori meo nomine Largovara*¹⁵⁰ o el prevere Gimera que ho dona *propter remedium anime patris meis Adrilione et matri mea Urrata et anime meae*¹⁵¹.

A part de pels pares, també es realitzen donacions pels marits i mullers difunts com *propter remedium anime meae vel de virum meum nomine Amabiles, qui fuit condam*¹⁵² o Leopardus que dona *propter Deum et remedium anime mee, y propter remedium anime uxori me Gaudesinda difunta*¹⁵³. Així mateix, els fills també són depositaris de les voluntats de salvació, com fan els esposos Vuiranus i Sanlo, *pro filio nostro Teiredo*¹⁵⁴, o com Teudila, *pro animam de filia mea condam Oldira*¹⁵⁵. Destaquen també, per tractar-se de la família comtal, les successives donacions que realitzen els comtes Sunyer i Riquilda en favor del seu fill Ermengaud, primerament al 925 quan encara estava viu, *propter conservacione filio nostro presenti Ermengaud*

¹⁴⁹ Un estudi interessant sobre aquest tema és el que fa Wendy Davies, "Buying with masses. Donation pro remedio animae in tenth-century Galicia and Castile-León." En *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au Haut Moyen Âge*, editat per François Bougard, Cristina La Rocca, i Régine Le Jan. Rome: École française de Rome, 2005. 401–416.

¹⁵⁰ CCOM doc. 641, p. 495. Any 949.

¹⁵¹ CCOM doc. 354, p. 303. Any 929.

¹⁵² CCOM doc. 176, p. 197. Any 918.

¹⁵³ CCOM doc. 147, p. 179. Any 915.

¹⁵⁴ CCOM doc. 350, p. 300. Any 929.

¹⁵⁵ CCOM doc. 247, p. 209. Any 948.

*nomine et pro crescenti sue salutis affectione*¹⁵⁶, i les successives vegades ja difunt, *Ermengaudi condam*¹⁵⁷. També fan donació per altres familiars seus, *propter remedium animarum genitorum meorum condam Wifredi comiti et Winidildi, simulque et fratre meo condam Wifredi comiti atque sorori mee condam Richildi*¹⁵⁸. Així doncs, el rang de familiars recordats en aquestes mencions és limitat, i es restringeix a pares, germans, esposos o fills, entenent també els femenins.

Malgrat que els documents acostumen a ser molt descriptius, en algunes ocasions no sabem la relació que tenia el donador amb la persona nombrada, com per exemple Guillelmo i Frugo, els quals fan donació per l'ànima d'Oliba¹⁵⁹.

A banda de la preocupació per la salvació de l'ànima, també són importants les referències a la remissió dels pecats i a sortir indemnes del judici final: *ut Deus omnipotens dimittat nobis omnia peccata nostra*¹⁶⁰ o *pro Deum et remedium anime nostre et propter extinguendis peccatis nostris et pro pondera peccatorum nostrorum relexanda velut inde ad diem iudicium mercis nostras inde ad crescat*¹⁶¹. En un cas, els pecats són expressats amb un altre mot, *pro nostris delictis exorent*¹⁶². Hi han dos documents que utilitzen la mateixa formulació, incorporant la noció del si d'Abraham¹⁶³: *propter Deum et remedium anime nostre, ut ad diem iudicii Dominus nos absolvere dignetur de vinculis peccatorum et Dominis nos perducere faciat ad gloriam eterman in sinu Abrae*¹⁶⁴. En una ocasió, la motivació està expressada d'una manera més literària, incorporant cites del Nou Testament: *ut a presente nobis Beatus Petro apostolus claves regni celorum quem Dominus tradidit ipsi dicens: "et quocumque ligaveris super terram erit ligatum et in celis et quocumque solveris super terram erit solutum et in celis"* (Mateu 16:19; 18:18), *et ut mereamur audire vocem Domini: "venite benedicti Patris mei possidere regnum Dei* (Mateu 25:34)¹⁶⁵.

Finalment, d'entre les motivacions, es pot ressaltar la primera referència trobada al conjunt documental de la voluntat d'ésser enterrat al cementiri del monestir al que es fa

¹⁵⁶ CCOM doc. 283, p. 262.

¹⁵⁷ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943; CCOM doc. 539, p. 430. Any 943; CCOM. doc. 551, p. 440. Any 945.

¹⁵⁸ CCOM doc. 283, p. 262.

¹⁵⁹ CCOM doc. 422, p. 350. Any 937.

¹⁶⁰ CCOM doc. 410, p. 341. Any 935.

¹⁶¹ CCOM doc. 397, p. 332. Any 933.

¹⁶² CCOM doc. 643, p. 496. Any 949.

¹⁶³ El si d'Abraham s'identifica com el lloc intermig on esperen els justos l'arribada del Judici Final. *Vid.* Pagès, Montserrat. «El Pobre Llätzer i el si d'Abraham en l'art monumental de la Catalunya romànica.» *Miscel·lània Litúrgica Catalana, nº 15* (2007): 87-121; Sabaté i Curull, Flocel. «Natura i societat en la cosmovisió medieval europea.» En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, 37-54. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012. P. 40. Especialment, cal recordar el treball de Jérôme Baschet sobre aquesta temàtica, *Le sein du Père. Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*. Paris: Gallimard, 2000.

¹⁶⁴ CCOM doc. 101, p. 140. Any 911; CCOM doc. 237, p. 232. Any 922.

¹⁶⁵ CCOM doc. 621, p. 482. Any 948.

la donació, Sant Joan de les Abadeses, *ut post obitum meum sepellire mihi faciatis in eius cimiterio*¹⁶⁶.

Molt semblants a les compra-vendes són la major part dels béns donats, que gairebé en la seva totalitat són béns immobles. Les terres constitueixen un bé molt preuat a l'època. En aquest sentit, les nombroses donacions efectuades a favor de l'Església li permetran aglutinar una gran quantitat de patrimoni des del període estudiat. Destaquen les donacions de gran alous i algunes esglésies, com la de Sant Esteve de Granollers de la Plana¹⁶⁷, o les de Santa Maria, Sant Iscle i Sant Pere de Montserrat¹⁶⁸.

En algun cas excepcional trobem parament de la llar¹⁶⁹, així com animals i eines¹⁷⁰. Com a particularitat d'aquests documents, trobem l'oblació de persones, l'entrega d'aquestes a la comunitat monàstica, com és el cas d'Emma, futura abadessa del Monestir de Sant Joan, filla dels comtes Guifré i Guinegilda, els quals *tradimus ibi filia nostram nomine Emonem*¹⁷¹; o el de Richildes *femina* que per aconseguir la misericòrdia de Déu, *me trado ego Richildes*¹⁷²; i finalment la devota Winnidildes, que *obtulit filiam suam Elonem et alodium et villam quam nominant Porrerolas et villa Malgano*¹⁷³. Resulta interessant, observar els mots utilitzats per descriure el negoci, des d'entregar *-trado-* en dos casos, oferir *-offero-* i, finalment, donar *-donum-*, com fan els comtes abans citats que, a més de la seva filla, l'acompanyen amb *servos nostros his nominibus: Samsonem et Waltero, Bellone, Adilia, Sussanna*.

Per acabar, les possessions comtals són clarament visibles en tres donacions. Aquestes són realitzades pels comtes Sunyer i Riquilda, i es componen d'objectes, vestimenta i llibres relacionats amb la litúrgia, elaborats amb materials de bona qualitat, així com diverses esglésies¹⁷⁴ que, segons diuen, tenien per aprisió del seu pare, el comte Guifré, i per compra; així com innumerables béns alodials¹⁷⁵.

¹⁶⁶ CCOM doc. 620, p. 481. Any 948.

¹⁶⁷ CCOM doc. 53, p. 105. Any 903.

¹⁶⁸ CCOM doc. 390, p. 327. Any 933

¹⁶⁹ “*mapas parilio, tovalia I, lecto I*”... CCOM doc. 283, p. 262. Any 925.

¹⁷⁰ “*de rebus maioris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcos VI, oves... destrale I, aixata I, relia I, sogas II cum suo iuvo*”. CCOM ibidem; “*cavallum aut bovem aut asinum*”. CCOM doc. 662, p. 509. Any 950; “*et ipsos boves II cum suo aperio et ipsa agulgada cum sua rastellada*”. CCOM doc. 217, p. 185. Any 943.

¹⁷¹ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885.

¹⁷² CCOM doc. 44, p. 99. Any 900

¹⁷³ CCOM doc. 300, p. 271. Any 926

¹⁷⁴ “*tabola coboperta de argento parata cum auro, calicem de argento cum patena similiter de argento, textum evangelium coboperto de argento paratum de auro... libros vero misale I, Eusebio I, salterio I, vestimentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos parati cum auro, stola I cum manipulo parato cum auro et cum schillis et alia stola cum manipulo parato cum auro, succincta parata cum auro, planeta I colore amarella diocodrino, kappa I vermilia ex diorodono, subdiaconile ex pallo greco, dalmatica I et alia dalmatica ex cendato facta, alaudem vero... parroeciam vocitatum Vin-iolas*”. CCOM doc. 283, p. 262. Any 925; “*dono ibi ecclias... domum Sanctae Mariae et Sancti Acisli et Sancti Petri, cum finibus et terminis eorum*”. CCOM doc. 390, p. 327. Any 933.

¹⁷⁵ CCOM doc. 567, p. 450. Any 945.

Cal destacar però, onze donacions on es fa reserva del dret d'usdefruit o equivalent; són les anomenades *donationes post obitum*. En aquestes, el canvi de propietari serà efectiu des del moment de la donació i, per tant, el domini directe, però en canvi el domini útil com a usufructuaris es mantindrà¹⁷⁶. La primera menció de l'usdefruit en el corpus documental estudiat és del 929¹⁷⁷. Les expressions indicatives d'aquest negoci són diverses, des de *in ea videlicet ratione*, diferents variants de *in tale pactum* com *in tale conventum vel placitum*, o una barreja de tot *in eadem pactum vel placitum et tale conventu*. A més, s'adverteix ràpidament la relació entre aquestes expressions i l'utilització del mot *servitium*¹⁷⁸ en el mateix context com *et talem servitium exinde faciamus...*¹⁷⁹, *et donemus semper ipsum servitium ad domum...*¹⁸⁰ o *cum ipso servicio totum*¹⁸¹.

Es constata que aquest “servei” apareix associat amb la prestació de rendes a la institució eclesiàstica a la qual han fet la donació, malgrat que en altres ocasions es dóna la referència directa del tipus de renda pactada. En aquest sentit, la *tascha*, que correspon a la undècima part de la collita, és la prestació més repetida. Una altre prestació ben documentada és l'entrega de cera. Tenim, per exemple, un matrimoni que es reserva l'usdefruit. Un cop morts passarà al seu fill, el prevere Speraindeo, anomenat Bellaco, *sine blandimentum de ullumque hominem*, i a la seva mort passarà a la seva germana Bellaria i, amb ella, a la seva descendència. A més cada any *reddere faciat solidatas V que cera* a Sant Pere de Vic¹⁸². Destaquen també les prestacions d'un document on, a més de la tasca i la cera, s'inclouen d'altres beneficis¹⁸³ que deuriem ser habituals.

En aquelles ocasions en què no apareixen referències a cap prestació, els donadors són categòrics dient que *in tale pactum ut nos donatores teneamus et possideamus et posterita nostra*

¹⁷⁶ En aquest tema és una referència clàssica l'article de Rubio, José Antonio. “‘Donationes post obitum’ y ‘donationes reservato usufructo’ en la alta edad media de León y Castilla”. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 9 (1932): 1–32. Esdevenen també útils algunes parts referides a l'alta edat mitjana a la tesi doctoral de Serrano de Nicolás, Ángel. “Usufructo con facultad de disposición en el derecho español.” Universitat de Barcelona, 2005. P. 37- 40 i 234- 239.

¹⁷⁷ CCOM doc. 350, p. 300.

¹⁷⁸ Eulàlia Rodón identifica aquest terme com la dependència d'un vassall al seu senyor o la prestació en virtut del vassallatge en termes feudals a *El lenguaje técnico del feudalismo*, p. 235. D'aquesta manera, trobem en el llenguatge de la primera meitat del segle X testimonis de l'utilització de lèxic que, en aquell moment ja tenia connotacions de subjecció i què més endavant adquirirà el significat plenament feudal.

¹⁷⁹ CCOM doc. 397, p. 332. Any 933.

¹⁸⁰ CCOM doc. 399, p. 334. Any 934.

¹⁸¹ CCOM doc. 428, p. 353. Any 937.

¹⁸² CCOM doc. 410, p. 341. Any 935.

¹⁸³ *servicium per singulos annos a Domum Sancti Ioannis solidata una de cera et a domum Sancti Mathei qui est in iamdicto monasterio dineratas V de cera et dum ego Leopardus et Livila vivimus et sorores nostras tenamus et possideamus, in tale conventum et non nobis liceat vindere ne comutare nec donare nisi ad iamdicto monasterio. Et faciamus exinde servicium a Domum Sancti Ioannis per singulos annos tascha de iamdicto alode et oblias, costa et fogazas duas et pullos duos et ad iamdicto Sancto Matheo cera una de dinarios V et a Natale Domini perna una et fogazas duas...*CCOM doc. 523, p. 417. Any 942.

*omnibus diebus vite ominum*¹⁸⁴.... En aquest mateix sentit, en algunes ocasions seran els successors qui hauràn d'oferir serveis al monestir, com en el document dels esposos Comparatus i Ledda els quals *in ea videlicet ratione ut dum nos vixerimus teneamus et possideamus sine aliquod servitium nisi quod hodie fecimus, et post obitum nostrum remaneat in potestate de filiis et filiabus nostrorum et donen illus exinde tascha*¹⁸⁵. Així doncs, la possessió serà plena mentre visquin i seran els fills qui esdevindràn prestadors.

Com s'acostuma en totes les tipologies documentals, els béns en les donacions també són ubicats i delimitats amb detall. Així mateix, s'inclou l'explicació sobre l'adquisició dels béns. Com es pot suposar, en les donacions no hi han variacions sobre l'origen que difereixin massa de la resta de tipologies i, en general, els tenen per compra, per herència, per la dècima marital, per *nostrum aedificium*¹⁸⁶, per aprisió o ruptura, i les úniques novetats són per permuta, *que abeo vi excommiacione*¹⁸⁷; una mare per la luctuosa¹⁸⁸ de la seva filla, Igi-lo¹⁸⁹; així com *per precumtum regis*¹⁹⁰. En un cas, l'explicació dels orígens és totalment detallada, donant els noms dels antics possessors dels més de 22 béns que són donats pels presbíters Trasemirus i Leopardus i per Livila¹⁹¹.

En quant als beneficiaris són el 97% de les vegades institucions eclesiàstiques. La major de les donacions són realitzades als principals centres del moment, com són la Catedral de Sant Pere de Vic i el Monestir de Sant Joan de les Abadesses, o el conjunt monasterial de Ripoll format per Santa Maria i Sant Pere, així com Sant Joan, Sant Miquel i Sant Salvador. A partir de l'any 937, les esglésies de la muntanya de Montserrat, Santa Cecília, Santa Maria i Sant Pere, també rebràn donacions. A banda d'aquests quatre focus, també apareixen com a destinataris, amb una menció, Sant Andreu i Sant Joan d'Oristà, Sant Andreu de Gurb, Sant Pere de Roda (de Ter), Sant Marcel de Saderra, Sant Julià de Vallfogona, Santa Maria de Riudaura, Sant Pere de Rodes al Comtat de Peralada i Sant Pere de Montgrony (amb usdefruit concedit a Sant Joan de les Abadesses).

En algunes ocasions però, s'especifica que la donació restarà *in manus* del titular temporal de la seu elegida. Aquest intermediari apareix en 22 ocasions a Sant Pere de Vic,

¹⁸⁴ CCOM doc. 422, p. 350. Any 937.

¹⁸⁵ CCOM doc. 434, p. 357. Any 937.

¹⁸⁶ CCOM doc. 367, p. 312. Any 930.

¹⁸⁷ CCOM doc. 147, p. 179. Any 915.

¹⁸⁸ *Vid.* Rodón Binué, Eulalia. *El lenguaje técnico del feudalismo*, p. 165.

¹⁸⁹ CCOM doc. 58, p. 108. Any 904.

¹⁹⁰ CCOM doc. 300, p. 271. Any 926

¹⁹¹ CCOM doc. 523, p. 417. Any 942. A mode d'exemple: "*Ego Livela emi de aunculo meo nomine Ranemiro in alio loco, in ipsa villa... Ego Trasemirus emi de Fedancio vicario vel Amalrici vel filios Felici... Ego leopardus emi de Bulgarane et uxore sua et de filios Felici et ego Trasemirus emi de Tructericho vel uxore sua et Donazano et uxore sua vel Gustremira femina cum ipsa silva qui ibidem est ad ipsa Espungola*".

primer amb el bisbe Idalguer, Jordi després i finalment Guadamir; així com el presbíter Vigilio de Sant Pere de Roda, l'abadessa Emma de Sant Joan o el bisbe Cesari de Santa Cecília de Montserrat. D'altres vegades, la referència és encara més general, sense mencionar concretament a ningú, per exemple *abbates enim et monachi sancte marie pertinentibus presentis et futuri*¹⁹², referint-se gairebé sempre a la congregació que serveix i servirà a Déu en aquella casa. Trobem també una donació on la beneficiària és Emma, *gracia Dei abatissa*¹⁹³, sent aquesta l'única referència al seu estatus. En el document no hi ha mencions al monestir i, a més, sembla una compravenda de no ser per l'indicació de que és una donació ja que tampoc s'inclou cap motivació per a realitzar-la. És ben possible que darrera d'aquesta suposada donació s'amagui el control efectiu del territori en mans d'Emma, a títol personal i no com abadessa.

A banda de les institucions eclesiàstiques, sobresurten dos donacions on els beneficiaris són familiars propers. La primera d'elles, de l'any 898, la trobem situada al Bages, on Maria dona al seu fill Enric la casa i terra que tenia per compra¹⁹⁴. L'altre cas és el de Balascho, que fa donació de la tercera part d'unes cases amb corts, horts, terres i vinyes a la seva dona Karitosa i als seus fills i filles: Bradilane, Helias, Sabato, Hermilds, Castellana i Gelovira¹⁹⁵.

En aquest sentit, també trobem una donació en la qual el comte Borrell concedeix un alou al seu *fidele Euddone*, què va comprar a Venrello, situat al comtat d'Osona¹⁹⁶.

Finalment, malgrat que només es conserva el regest, trobem al vescomte Guadall com a beneficiari de les *casas, terras y honors* que el comte Sunyer i la seva esposa tenien al castell de Cornil per compra¹⁹⁷.

Passem al que considerem la part més interessant de les donacions, les clàusules finals d'imprecació i restitució dels béns. Aquí trobem, la dualitat entre les penes temporals i les de caire espiritual¹⁹⁸.

Començant per les penes que implicarien una restitució dels béns en cas que l'acord fos trencat, segons la documentació tractada, el més habitual és que aquests siguin esme-

¹⁹² CCOM doc. 535, p. 427. Donació a Santa Maria de Ripoll. Any 943. A més d'aquest exemple, es dona en el mateix sentit a Sant Pere de Rodas (Peralada): *in manus de ipsos successores qui ibidem Deo servituri sunt*. CCOM doc. 455, p. 373. Any 938; a Sant Pere de Vic: *et ab hodierno die et tempore episcopi et servientes de Sancti Petri teneant et possideant...* CCOM doc. 459, p. 375. Any 939 o *vel suis chanonicis...* CCOM doc. 637, p. 492. Any 949; o Sant Joan de les Abadesses: *Abbatas vero vel monachas Deo servientes...* CCOM doc. 511, p. 409. Any 942.

¹⁹³ CCOM doc. 346, p. 297. Any indeterminat entre 898-929

¹⁹⁴ CCOM doc. 38, p. 97.

¹⁹⁵ CCOM doc. 580, p. 457. Any 946.

¹⁹⁶ CCOM doc. 661, p. 508. Any 950.

¹⁹⁷ CCOM doc. 633, p. 490. Any 948.

¹⁹⁸ *Vid.* Fernández Viladrich, Jesús. *Estructura juridicoformal de les donacions*, p. 120- 122.

nats pel doble, *set componat in duplo*, seguits per la restitució del quàdruple del donat, *in quadruplo restituit*. En aquest punt, s'han localitzat dos relacions interessants: d'una banda, en el cas d'algunes compensacions del doble apareix la menció a *temporali iudicio componat*; en canvi, en les restitucions amb el quàdruple, a vegades, es diu *sicut canonica auctoritas*. L'importància i acceptació de la llei romano-visigoda del període estudiat és clarament visible en la necessitat de legitimitzar els actes amb citacions a la llei. A més, la confusió en algunes ocasions entre la llei visigoda i la llei canònica és ben explícita¹⁹⁹, com s'observa en els següents fragments: *et predicto alode secundum legem romanam et canonica auctoritate in quadruplo componat ad predicta ecclesia*²⁰⁰ o *et predicta terra secundum legem romanam et canonica auctoritate in quadruplo componat*²⁰¹. En aquest sentit, l'equivalència entre el quàdruple i el que la llei canònica estipula seria ben coneguda, ja que es localitzen mencions com *sed componat hec omnia sicut superius resonat sic kanonica auctoritas reffert*²⁰². Així mateix, succeiria amb amb la compensació *quantum ipsa terra prevalet*²⁰³. A més, molt sovint es menciona la restitució amb la seva possible millora, *omne sua immelioracione*.

Seguint amb la restauració dels béns, s'inclouen també les fixades amb algun tipus de moneda²⁰⁴. S'han documentat 2 tipus i 4 formes de pagament. Així, en tres ocasions el pagament serà de *auri libras V*²⁰⁵ o amb el cardinal *auri libras quinque*²⁰⁶, mentre que en un altre cas serà de *auri libras II*²⁰⁷ o *III*²⁰⁸. A més, en un document la restitució serà de *solidos Ctum*²⁰⁹.

Passant a les sancions espirituals, es troben les anomenades fòrmules d'imprecació²¹⁰, dirigides al possible infractor de les clàusules establertes en la donació. Tenen el seu origen i segueixen la tradició antiga, tot completat amb els escrits del Nou Testament així com dels Concilis i dels ensenyaments dels Pares de l'Església. Aquestes evocacions bí-

¹⁹⁹ Això ja ho ressaltava Zimmermann al seu estudi, *L'usage du droit wisigothique*, p. 269.

²⁰⁰ CCOM doc. 101, p. 140. Any 911.

²⁰¹ CCOM doc. 237, p. 232. Any 922.

²⁰² CCOM doc. 662, p. 509. Any 950.

²⁰³ CCOM doc. 94, p. 136. Any 910.

²⁰⁴ *Vid.* Zimmermann, Michel. *Écrire et lire*, vol. 2, p. 668.

²⁰⁵ CCOM doc. 401, p. 336. Any 934; CCOM doc. 434, p. 357. Any 937.

²⁰⁶ CCOM doc. 390, p. 327. Any 933.

²⁰⁷ CCOM doc. 324, p. 286. Any 927.

²⁰⁸ CCOM doc. 518, p. 415. Any 942.

²⁰⁹ CCOM doc. 536, p. 428. Any 943.

²¹⁰ Escolà, Josep M, Nàdia Petrus, Daniel Ramón, i José Martínez. "Las fórmulas de imprecación en Cataluña en los siglos IX al XI." *Faventia: Revista de Filología Clásica* N° 27/1 (2005): 73–96. Sobre aquest tema resulta interessant l'article de Martínez Martínez, Faustino. "Et cum Juda traditore Domini: Lenguaje bíblico como lenguaje jurídico en el derecho altomedieval hispánico." En *Literatura y derecho*, 165– 316. México: Instituto de Investigaciones Jurídicas. UNAM, 2010. Aquest autor resalta a nivell general les diverses mencions a passatges bíblics a la documentació hispànica.

bliques tindran sempre una connotació negativa i de maledicció, serà doncs l'efecte de l'incompliment de les lleis²¹¹.

Aquí trobem constantment a Déu. Tal i com ressalten els documents, ell serà el primer en entrar en còlera. La fórmula *Primus/ In primis ira Dei incurrat*, amb diferents variants com, *iram Dei omnipotentes incurrat* o *ira Dei celestes incurrat* és la més utilitzada i amb la que s'inicien les condemnes. S'observen també variacions en els verbs utilitzats i, a banda de *incurro*, apareixen *inveniat* o *inquirat*. A més de l'ira, el següent pas serà la furia, sobre la qual tenim constància en una única aparició en la documentació tractada, *in ira furoris Domini permaneat*²¹². Després de Déu, el més destacat²¹³, tant pel pes simbòlic com per la seva constant presència, és Judes Iscariot. És el paradigma del traïdor, i per això és assenyalet en alguns documents com a *traditor/ proditor Domini*. En aquest sentit, es repeteix l'amenaça a rebre la mateixa condemna, sempre expressat amb la mateixa sentència *et cum Iuda Scarioth partem accipiat*²¹⁴, o amb variacions léxiques com *parte recipiat*²¹⁵, *particeps efficitur*²¹⁶ o *porcionem accipiat*²¹⁷. També hi han referències a compartir un lloc amb ell a l'Infern: *et cum Iuda Schariot partem accipiat in infernum*²¹⁸ o *et cum Iuda Scatiohtin in inferno dampnati de qua pena Dominus omnipotens nos eripiat*²¹⁹. En una ocasió, es ressalta que no mereix entrar al Regne Celestial, *et in regnum celestis non mereat introire*²²⁰. Finalment, entre els personatges destacats, hi són aquells que van ser engolits per la terra com a càstig per revoltar-se contra Moisès i Aarón, mencionats en dos documents: *sicut descendit super Datan et Habiron, quod vivos terra absorbuat*²²¹ i *et terra eum vivum absorbeat sicut Datan et Abiran*²²².

A banda d'aquests protagonistes, en les imprecacions s'han localitzat dos escenari bàsics. Són múltiples les al·lusions al Judici Final, visió reiterativa en el món prerromànic i romànic, el qual trobem en la documentació amb referències directes com a *et diem iudicii*

²¹¹ Donat que, com hem vist, quasi la totalitat de les donacions són fetes a centres eclesiàstics, alguns autors han subratllat aquestes clàusules de maledicció com a medis a través dels quals els monjos s'asseguren la tenència dels béns donats. *Vid.* Rosenwein, Barbara H., Thomas Head, i Sharon Farmer. «Monks and their enemies: a comparative approach». *Speculum* 66, n° 4, 1991, 764-96. P. 765.

²¹² CCOM doc. 263, p. 249. Any 923.

²¹³ Sobre els personatges als quals hem referiré a continuació, és clàssic el breu article de Beneyto Pérez, Juan. "Sobre las fórmulas visigodas. Judas, Datán y Abirón" *Boletín de la Real Academia de la Historia* (1932): 191–197.

²¹⁴ CCOM doc. 164, p. 191. Any 917.

²¹⁵ CCOM doc. 58, p. 108. Any 904.

²¹⁶ CCOM doc. 285, p. 264. Any 925.

²¹⁷ CCOM doc. 459, p. 375. Any 939.

²¹⁸ CCOM doc. 350, p. 300. Any 929.

²¹⁹ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943.

²²⁰ CCOM doc. 455, p. 373. Any 938.

²²¹ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885.

²²² CCOM doc. 400, p. 335. Any 934.

*vocem Domini non mereat audite nise: ite maledicti in ignem eternum*²²³ o *ab agmina sanctorum et divino consorcio in hultimum die leticie et amaritudinis extraneus reperiatur seu accedat ei maledicció*²²⁴, ressaltant a més el temor pels pecats com es llegeix a: *et peccatis nostris anime illius sit obligatum, quia pro hac rre cupimus esse purgatum*²²⁵ o *peccatis nostros anime illius sit obligatum*²²⁶. L'altre escenari és el Regne Celestial, ja citat al pàrragraf anterior, però en aquest cas referit a l'entrada en ell dels donadors: *et in regnum suum quod promissit diligentibus se nos accipiat*²²⁷. La inseguretat es genera mitjançant sentències com *memori sit utqui ad ecclesia donat Christum donat, et qui aliquit ecclesia tollit Christum tollit*²²⁸.

Per acabar amb les sancions, cal destacar la preeminència de mencions a ser excomunicat, és a dir, expulsat de la comunitat cristiana, amb un total de 10 documents, expressat de diferents maneres, des de *sit a comunione aut ex liminibus Ecclesie extraneus permaneat*²²⁹, *et omnes ecclesias escomunicatus permaneat*²³⁰, *ad Sancta Ecclesia extraneus sit*²³¹, fins a *et a liminibus Sancte Dei Ecclesie alienus permaneat*²³².

Les donacions, com les altres tipologies, també compten amb la clàusula de corroboració, seguint el mateix model vist a les compravendes²³³. Així mateix succeeix amb la signatura del o dels interessats, els testimonis i l'autor material del document. En aquest sentit, els testimonis es divideixen entre laics i eclesiàstics, així com alguns càrrecs comtals.

En quant als autors materials són tots de l'estament eclesiàstic, excepte en 5 ocasions dels quals no sabem la seva procedència social. Així mateix, advertim la presència d'un jutge entre els escriptors, Oliba²³⁴, però del qual no es pot realitzar cap comprovació prosopogràfica degut a que nomès es conserva el regest. A diferència de les compravendes, on trobavem un parell d'escriptors que eren a la vegada els venedors, en el cas de les donacions no es documenta cap cas dual, però sí que hi ha dos presbíters que posseeixen terres a tocar dels béns donats.

---

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885.

²²⁵ CCOM doc. 511, p. 409. Any 942.

²²⁶ CCOM doc. 381, p. 321. Any 932.

²²⁷ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943.

²²⁸ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927.

²²⁹ CCOM doc. 164, p. 191. Any 917.

²³⁰ CCOM doc. 372, p. 315. Any 930.

²³¹ CCOM 459, p. 375. Any 939.

²³² CCOM 581, p. 458. Any 946.

²³³ *Vid.* pàgina 48 d'aquest capítol.

²³⁴ CCOM doc. 599, p. 468. Any 947.

2.2.3. Permutes:

Les permutes estàn constituïdes a l'estudi amb la presència de 5 documents²³⁵. D'aquests, tenim el text complet de tres i dels altres dos nomès s'ha conservat el regest, insuficient per a conèixer les fòrmules del document, però bàsic per a fer-nos ressó dels actes.

El negoci jurídic estipulat a les permutes és un intercanvi de béns, indicat amb el mot llatí *commutacio*. D'aquest contracte s'haurien de conservar dos documents, un per a cada una de les parts, però nomès en tenim constància en el present corpus d'un d'ells. Un índex dels dos temps en els quals succeeix l'acció el tenim gràcies a l'ús de la segona persona del perfecte actiu d'indicatiu, pel qual s'indica que la permuta no va realitzar-se d'una vegada sinó en dos vegades. Això s'observa amb claretat en la següent frase: *dona-mus tibi... nostra terra... pro ipsa tua alia terra quod nobis dedisti in nostra commuacione*. Primer una part traspassa els béns, pel qual s'escriurà un document, i després l'altra fa també la corresponent dació amb el document justificatiu. Tot i així, als documents de permuta apareixen les dos parts involucrades jurídicament així com els béns que són transferits i, per tant, ens permeten conèixer la informació global de l'intercanvi.

Dos casos segueixen la mateixa estructura diplomàtica. S'inicien amb la fórmula d'invocació usual esmenant a Déu, *In nomine Domini* (doc. 460) i *In Dei nomine* (doc. 663), seguit del pronom *Ego* amb el nom dels autors tot indicant que són *commutatores* o *comutator* d'algú altre, assenyalat com a *tibi*+ nom. De seguit, apareix un preàmbul usual a les donacions²³⁶: *Manifestum est enim quia placuit animis nostris et placet ut inter nos commutacione fecessimus, sicuti et facimus...* A continuació s'inicia la descripció dels béns que seran commutats, indicant l'origen d'aquests així com la indicació exacte on es troben. El cos documental serà, per tant, similar al de la resta de tipologies documentals, seguint els mateixos patrons analitzats en anteriorment.

El primer document tracta de la permuta entre Sendredus i el bisbe Guilarà, dels béns que l'oncle de Sendredus, el bisbe Teoderic, havia comprat al comtat de Barcelona, per la meitat dels béns del comtat d'Osona que aquest mateix Teoderic havia donat a l'església de la Santa Creu. A l'inici del document i a les signatures nomès apareix Sendredus com a permutador, però en el cos del document apareix la seva dona, Trasegoncia, i el seu germà, Ermenrico, com a receptors també de la permuta. En quant al segon document, són els esposos Gundirigus i Ermesinda qui permuten amb Salla, una terra que tenen prop

²³⁵ Les permutes corresponen als documents de CCOM: doc. 122, p. 161. Any 913; doc. 460, p. 376. Any 939; doc. 550, p. 440. Any 944; doc. 603, p. 470. Any 947; doc. 663, p. 510. Any 950.

²³⁶ Això es assenyalat per Michel Zimmermann a *Un formulaire du Xème*, p. 38, nota al peu 36.

de Montpeità per una altra terra al costat de l'església de Sant Iscle de Bages, tot al comtat de Manresa.

El protocol d'inici de l'altre document (doc. 603) fa referència a la llei visigoda, per la qual s'obliga a escriure els contractes de permutes i segueix la fórmula continguda al famós formulari de Ripoll²³⁷, *Est in antiquis regulis statutum et in gothorum legibus est decretum ut inter commutantes gesta scripturam percurrant quatinus illorum voluntates uno animo confirment et corroborent*. Aquesta sentència es seguida d'una fórmula d'invocació, *In honore Dei omnipotentis nomine*, seguit dels noms dels autors amb els béns traspassats i del destinatari amb els béns que a la vegada traspassarà. L'estructura documental d'aquesta escriptura resulta més treballada que en els altres casos exposats, i després es torna a repetir el record a la llei visigoda, dient que *Requisita autem gothorum legis plenitudine reperimus hoc ut emptio vel commutatio ubi gesta scripturarum intercurrant firmitus valere potuerint*. Es tracta de la permuta entre l'abat Ennegó junt amb la congregació de Santa Maria de Ripoll i els esposos Ingilbertus i Flavia, d'una terra i vinya de la comunitat religiosa per un vinya, tot situat al mateix indret, Armàncies.

En dos documents les clàusules dispositives iniciades amb l'habitual mot *Quantum* o la derivada *Omnia quod tibi comuto*, on s'exposen els béns cedits, es fusionen amb el traspàs de drets remarcant que els béns ho són *ad proprium*, a més de que *teneatis et possideatis vos vel successores vestri sine aliqua inquietudine vel redibitione*, o incloent la menció de Déu com a *Potestatem abeas tenere, requirere, vel faciendi exinde quod volueris, tam tu quam successores tui, cum digna reverencia liberam in Dei nomine abeatis plenam potestatem*. En aquest mateix sentit, en una ocasió també es ressalta que la potestat la tindran *sine ullius blandimento*²³⁸. En l'altre document la fórmula de traspàs de béns està encapçalada per l'habitual *Quem vero predicta terra quem tibi commutamus de nostro iure in tuo eam tradimus dominio et potestatem*.

La sanció en dos documents és encapçalada per la condicional *Quod si*, expecte en el document on apareix la referència a la llei visigoda, on trobem la ja esmentada fórmula de la documentació visigoda *Si quis*²³⁹, seguida en aquest cas d'un petit recordatori dels poders *autem secularis potestas tam regularis quam canonicus*. En dos casos qui vagi en contra d'aquesta *comutacione* o del *titulum commutationis* haurà de repondre el doble dels béns amb la seva possible millora i en l'altre nomès *tantum vel quantum ipsa vinea in meliorata fuerit*.

²³⁷ *Ibidem*, p. 37 i 77 (*prologus comutationis*).

²³⁸ Per a més detalls sobre el mot *vid.* Alturo Perucho, Jesús. "Sobre el mot medieval blandimentum i la seva evolució semàntica." *Faventia: Revista de filologia clàssica*, Vol. 12-13 (1990): 449-452.

²³⁹ *Vid* nota al peu 95, p. 47 d'aquest capítol.

Per concloure, signen els permutadors dels documents així com els testimonis, els quals són tres en dos documents mentre que en l'altre augmenten fins a 11 persones, i l'escriptor. Destaquem un dels encapçalaments de l'escatol que difereix de la resta. Normalment s'inicien amb la típica expressió *Facta commutatione*, però un dels escrivans comença amb *Exarata est autem hec scriptura commutationis...*²⁴⁰ De fet, és l'únic cas en totes les tipologies documentals estudiades.

Els dos registres conservats parlen d'una permuta, d'una banda entre l'abadessa Emma i una dona d'uns alous a Santa Llúcia del Puigmal (any 913)²⁴¹ i, de l'altre, entre l'abat Ennegó junt amb la comunitat de monjos de Santa Maria de Ripoll i Sunifredo, que s'intercanvien un alou al Comtat de Cerdanya per uns alous situats al Comtat d'Osona (any 944)²⁴².

2.2.4. Testaments

Els testaments²⁴³ han donat com a resultat un bon nombre d'estudis centrats tant en l'anàlisi de la seva forma diplomàtica com del seu contingut²⁴⁴. Tanmateix, els testaments analitzats en el present estudi es redueixen a tres²⁴⁵, tots ells de la primera meitat del segle X. Després, a mitjans de segle seran més habituals²⁴⁶.

El testament representa la plasmació mitjançant l'escriptura, la materialització sobre el paper de la paraula viva, d'un acte íntim i molt personal: l'individu davant la seva mort. És doncs, una manera de posar ordre als seus llegats i assegurar les seves darreres voluntats. Com a sentiment implícit de posar a l'individu davant la mort, el testador escollirà els seus propis canals de financiació espiritual per superar satisfactòriament el trànsit al

²⁴⁰ Segons la publicació titulada *A Latin Dictionary*, es refereix al verb 'Exaro': "to write, note, set down something on tablets" i era utilitzat per Ciceró. Lewis, Charlton T., i Charles Short. *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1945.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=exaro>. [Consultat: 23-06-2015]

²⁴¹ CCOM doc. 122, p. 161.

²⁴² CCOM doc. 550, p. 440.

²⁴³ Sobre els testaments en general i la seva evolució *vid.* García Gallo, Alfonso. "Del testamento romano al medieval. Las líneas de su evolución en España." *Anuario de historia del derecho español*, 47 (1977): 425–497. Més concretament sobre Catalunya *vid.* Bastier, Jean. "Le testament en Catalogne du IX au XII siècle: une survivance wisigothique." *Revue historique du droit français et étranger*, 3 (1973): 374–417.

²⁴⁴ Entre d'altres, cal destacar l'estudi clàssic realitzat per Antoni Udina, *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984. Més recentment s'analiza el fet testamentari i les seves implicacions a la tesi doctoral inédita de Taylor, Nathaniel Lane. "The will and society in medieval Catalonia i Languedoc, 800- 1200." Harvard University, 1995.

²⁴⁵ CCOM doc. 78, p. 124. Any 908; CCOM doc. 286, p. 265 (*vid.* Bofarull y Mascaró, Próspero. *Los Condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los Reyes de España considerados como soberanos independientes de su Marca*. Vol. 1. Barcelona: Impr. de J. Oliveres y Monmany, 1836. P. 88-90). Any 925; CCOM doc. 612, p. 476. Any 948.

²⁴⁶ Ordeig i Mata, Ramon. *Els orígens històrics de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs: Osona a la Butxaca, 1981. P. 72.

més enllà. També representa la meditació, la presa d'autoconsciència i reflexió que servirà com a mecanisme per a mitigar els deures i rigors de la justícia divina i la lluita contra la condemna eterna.

Dos dels autors dels tres documents pertanyen a l'estament eclesiàstic. Per data, el primer testament és el que va realitzar el bisbe Idalguer de Vic i l'últim va ser l'efectuat per l'ardiaca Guadamir. Entremig, trobem el testament del comte Miró de Cerdanya.

Només un document està encapçalat per una invocació, la qual és la ja vista *In Dei nomine* (doc. 612), a la qual li segueix la intitulació, en aquest cas l'ardiaca Guadamir. A continuació exposa en una breu frase el perquè del testament: *Timeo enim ne eveniat mihi subitanea morte*.

Els altres dos documents careixen d'invocació i són iniciats per un preàmbul. En el cas del testament del comte Miró (doc. 286) el preàmbul és de caràcter ètic²⁴⁷: *Cum Salvator noster summa pietate humanum genus de potestate diaboli et a morte perpetua mirabili seipsum offerendo eripuerit ab ipsa morte... modo homo miserabili qui jam puram libertatem... meruerit abere seipsum ultroneus denuo diaboli subdit et morti iterum contraditur. Sed illud nobis est... admirandum quia qui redemit a morte prima iterum misericorditer relaxando peccata redemit morte secunda scilicet his misereretur omnino qui post perpetrata peccata toto corde ad ipsum revertuntur, et ideo sumopere cavendum est ut qui promptior est in delictis promptior sit ad conversionis emendationem et cordis compunctione et lacrimis effusione et ad veram emendationem percipere capi delictorum remissionem*²⁴⁸. D'altra banda, el preàmbul del testament del bisbe Idalguer (doc. 78) introdueix la caducitat de la vida i la justificació de l'entrega dels béns que l'otorgant concedirà a diferents institucions religioses amb el propòsit d'assegurar-se la vida eterna: *Dum unic[...] venit, cum in hac versatur mortali carne et erummosa adque caducam deducit vitam, ut mente pura totque sollicitudine ad illam anelare festinet, que nullo termino quo angustator, ne fine concluditur*²⁴⁹.

Tant el testament del comte Miró com el del bisbe Idalguer inclouen sentències referint-se als pecats i la seva redempció. Així Miró es presenta com a *peccator et infelix et ut verius dicam super omnes peccatores trementer et pericu lose percogitans...*(doc. 286). En canvi, el bis-

²⁴⁷ Segons Luisa Laffón els preàmbuls ètics justifiquen moralment l'acte jurídic. *Vid. Arenga Hispana*, p. 172-177.

²⁴⁸ Aquesta fórmula no l'hem localitzada en cap altre document del període estudiat. Només s'ha trobat en la publicació abans citada de Luisa Laffón, p. 179 en què es refereix al preàmbul del testament del sacerdot Sunyer de l'any 955, també a l'àrea del Comtat d'Osona; així com a Rodríguez Bernal, Francesc. *Els Vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2009. P. 115. Aquest últim també és un testament realitzat pel vescomte Bernat Amat de Cardona abans de partir en peregrinació a Jerusalem l'any 1124. No cal dir que amb una recerca més específica ben possiblement es poguessin localitzar d'altres exemples, però no és l'objectiu de la nostra recerca.

²⁴⁹ Una vegada més Luisa Laffón es fa ressó del tipus de preàmbul, aquesta vegada utilitzant com exemple el propi testament d'Idalguer. Ella ho classifica com a preàmbul tòpic. *Vid. Arenga Hispana*, p. 205 i 207

be Idalguer s'anomena *indigno* i utilitza una cita dels Salms: *propicio Deo me culpabilem reddo, et omnium iniquitatum mearum accelera profiteor recolens illud psalmographum: Delictum Deum cognitum tibi feci et iniustitiam meam non abscondi* (doc. 78)²⁵⁰, penedint-se de tot el dolent fet en vida i esperant la misericòrdia de Déu per a poder *in domo tua habere portionem*.

Seguidament de la introducció, trobem el que caracteritza als testaments, l'elecció dels marmessors, els encarregats d'executar les voluntats de l'autor expressades al document. Correspon al testament d'Idalguer ser el primer document en el què s'observa dita elecció²⁵¹. Entre els elegits d'aquest es troben el comte Guifré Borrell²⁵², alabat pel bisbe com a *benignissimo principi*, el bisbe Nantígis d'Urgell, els seus *fidelissimis canonicis* Audgario, Adanagildo *scilicet*, i Rodulfo *comitto*. En quant als marmessors del comte Miró trobem a la seva germana l'abadessa Emma, el vescomte Sunifred segons Miró *fideli meo*, la seva cosina Gilesinda i el fill d'aquesta, el vescomte Remesari també ressaltat com a *fideli meo*. Finalment, els elegits per l'ardiaca Guadamir per executar el seu testament són el seu cosí, el levita Atone, el sacerdot Teuderredo i el prevere Patricio. Com s'observa, les persones de confiança elegides eren properes, ja fos per consanguinitat o pels entorns del càrrec que ostentaven.

Cal remarcar que, a diferència del que es veurà en l'apartat de les execucions testamentals, en els testaments analitzats només hi ha un document on apareix la denominació atribuïda als dits executors testamentaris, la de *manumissores*, la qual trobem a l'escriptura de l'ardiaca Guadamir²⁵³. Els altres dos documents careixen d'un mot que els identifiqui. En el cas del bisbe Idalguer els introdueix després de *Pro tanta namque facinorum pondera, et pro tremendo examine aeterni iudicis, omnium facultatum mearum curam domino hac...*, i el comte Miró en canvi, directe i taxant, utilitza *ut in manibus* abans del nom.

A continuació, s'exposen els llegats que els marmessors s'encarregaran de distribuir segons la voluntat del testador.

El bisbe Idalguer deixarà a Sant Pere de Vic vuit llibres importants per a l'ús de la Catedral i les celebracions litúrgiques: *missale I, lectionarium I, prophetarum I, passiones apostolorum*

²⁵⁰ Salm 31:5. *Peccatum meum cognitum tibi feci et delictum meum non abscondi. Dixi: "Confitebor adversum me iniquitatem meam Domino". Et tu remisisti impietatem peccati mei.*

http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova_vulgata_vt_psalorum_lt.html#PSALMUS%2032. [Consultat: 30-06-2015]

²⁵¹ Així ho afirma Nathaniel Lane Taylor a la seva tesi doctoral ja citada, *The will and society*, p. 91.

²⁵² Finalment serà Idalguer qui executi el testament del comte Guifré Borrell i no a l'inversa. La mort del comte va produir-se l'any 911 i el bisbe va morir al 914, exactament 6 anys després de fer testament. Una semblança de la vida del comte es pot llegir al treball d'Udina i Abelló, Antoni. *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona: Fundació Noguera, 2001. P. 18-22.

²⁵³ *Propter hoc namque voco manumissores, id sunt...* CCOM doc. 612, p. 476. Any 948.

*I, hactus apostolorum et epistolas Pauli I, canonem I, Smaragdum*²⁵⁴ *I, antifonarium I*. També va deixar-li ornaments i objectes litúrgics, mobles, roba, altres objectes i animals²⁵⁵. D'altra banda, llega alguns dels seus béns, en aquest cas són eines del camp, a 10 persones anònimes. Al Monestir de Sant Joan de la Abadeses deixa un cavall esquilat amb fre i cadira, i als preveres d'*Ausona* un cavall llaurador. Finalment, reparteix la collita, el vi i els utensilis domèstics. La tercera part ho dóna a l'església que presideix, Sant Pere de Vic, i dos parts van per a la seva ànima i pels pobres.

El comte Miró dóna en primer lloc a dos esglésies, advocades a Santa Maria, 100 sous a cadascuna per a remei de la seva ànima, a Santa Maria de Ripoll l'alou anomenat *ecclesias clavatas* així com diversos animals, al monestir de Sant Joan on serveix la seva germana tot el que té al vilar Pruneto i al vilar Miralzar prop de l'església de Sant Joan al Berguedà. Seguidament, comencen les deixes personals: a la seva germana Ermesinda, al seu fill Guifré i a les seves filles Guilindo, Chixilone, Goltregoto i Sesenanda. A la seva dona, Ava, deixa en potestat la resta dels seus alous, sempre que la qual *in bona viduitate permanserit*. També diu que siguin pagats els seus deutes i que dels alous que resten en potestat dels seus fills legítims²⁵⁶ i de la seva dona sigui donat anualment l'undècima part per a remei de la seva ànima. Finalment, els *servos vel ancillas* romandràn en potestat dels seus fills legítims.

L'ardiaca Guadamir és l'únic dels tres testadors que exposa clarament el prec, *rogo vos cum magna diligentia*, que fa als seus marmessors d'executar el seu testament en cas que *mibi mors advenit in isto anno*. Així, fa deixes a les esglésies de Sant Andreu de Tona, Sant Miquel de Vilageriu, Sant Pere de Vic i Sant Fruitós de Balenyà. Moltes d'aquestes deixes les fa per a remei de la seva ànima així com la dels seus pares i la del seu germà difunt Ase-nario. Després es succeeixen una sèrie de noms als quals deixa diferents béns, la major part dels quals són animals, mobles i parament de la llar. Els tres marmessors també reben alguns béns. Cal destacar que algunes de les últimes deixes són d'armament, una espasa i un escut. Cita als seus oblats i servents i, finalment, el que resti o vingui de nou que sigui venut per a remei de la seva ànima.

²⁵⁴ Esmaragdo (ca. 780- 826) fou abat benedictí de Sant Mihiel. *Vid.* García Turza, Javier. "La labor de los monasterios prerrománicos: la transmisión de un legado." En *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*, 231- 253. Palencia: Fundación Santa Maria la Real. Centro de Estudios del Románico., 2006. P. 246.

²⁵⁵ Una llista de totes les deixes d'Idalguer pot llegir-se a Ordeig i Mata, Ramon. *Els orígens històrics de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs: Osona a la Butxaca, 1981. P. 73.

²⁵⁶ Ressaltem aquesta paraula ja que, apart de ressaltar la seva condició al document, Pròsper de Bofarull ja assenyalava com el comte Miró s'esmera en anomenar als seus fills il·legítims i en Calvi, no ho fa amb els legítims tinguts amb la comtessa Ava. *Vid.* la seva obra, *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. 1, p. 91.

Finalment signen els testadors amb els testimonis. Al testament d'Idalguer són 8 els testimonis, entre els quals trobem també als marmessors exceptuant al comte Guifré Borrell. En el cas del comte Miró subscriuen el testament membres de l'església com levites i preveres. D'altra banda, els testimonis de l'ardiaca Guadamir es redueixen a 3, entre els quals és ben possible que figuri una de les persones que ha rebut deixes, Inguilbertus²⁵⁷.

Finalment, els escriptors conclouen els documents, dos d'ells referint-se a la tipologia documental, *qui hanc testamentum scripsit*. En canvi, l'escrivà del comte Miró diu que *hanc scriptura scripsit*.

Com s'ha observat, un acte tan íntim com és la preocupació per la mort propera, tracta de regular-se i expressar-se mitjançant un formulari bastant rígid. L'acte privat es torna públic, les últimes voluntats s'han de publicar davant d'uns representants de la comunitat que es comprometen a fer efectives aquestes voluntats, essent persones de confiança pel testador i vetlladores de la seva paraula.

Analitzats els testaments podem afirmar que tenen com a idea principal el perdó dels pecats per a poder accedir al Regne de Déu, en sentit espiritual, i el repartiment dels béns a les persones elegides, en sentit terrenal.

2.2.5. Execucions testamentals

El conjunt d'execucions testamentals, conformat per 19 documents, segueix els mateixos paràmetres que les donacions. De fet, les execucions testamentals estudiades contenen les voluntats que els difunts van deixar per a què fossin realitzades pels marmessors en forma de donació.

Comencen tots ells amb la típica invocació, tretze de les quals corresponen a *In nomine Domini*, una d'elles a *In Christe nomine*, dos a *In Dei nomine* i una a l'ampliació d'aquesta última fórmula, *In Dei nomine eterni et Salvatoris nostri Ihesu Christi*.

Una de les característiques de les execucions testamentals és que la presentació no és a càrrec de la persona interessada, ja difunta. Així doncs, aquests documents són iniciats amb la presentació dels marmessors, els quals declaren la seva validessa per a realitzar l'acte en tant que representants a petició del difunt. Nomès trobem un document on el marmessor és nomès un²⁵⁸. En la resta dels casos sempre són entre 2 i 6 marmessos i s'autodenominen com a *tutores*, *manumisores* o *elemosinarij*. Aquests es troben dividits entre

²⁵⁷ Aquest nom apareix en quatre ocasions al document, tres de les quals és com a destinatari de béns i un com a testimoni.

²⁵⁸ CCOM doc. 594, p. 465. Any 947.

eclesiàstics i laics, essent en algunes ocasions familiars directes del difunt, com els fills²⁵⁹ o, en el cas del testament del comte Guifré Borrell, la seva esposa Garsenda i d'altres familiars²⁶⁰.

Pot seguir un prèambol seguint el model de les donacions com *Certum quidem manifestum est enim quia sic placui in animis nostris et placet, nullius quoque gentis imperio nec suadentis ingenio sed propria et expontanea hoc elegit bona voluntas ut faciamus ipsa carta ad domum...* Els representats del difunt indiquen que ho són pel seu manament, i ho expressen dient *quia mandaverunt nos*²⁶¹ o *nobis comendavit*²⁶². A més, normalment, apareix l'explicació de les condicions en les quals es trobava l'interessat en el moment de d'expressar les seves últimes voluntats, *ad extremo voluntate*²⁶³, quasi sempre enllitat i davant del final de la seva vida, com s'aprecia en els següents exemples: *Dum iaceba condam Galindoni in lectulo egritudine plenus unde de hac vita migravi a seculo*²⁶⁴, *condam Vuimarani presbiteri, dum iaceret in lecto egritudinis unde de hac vita migravit*²⁶⁵, *Precepti nobis ienitrice nostra quando ad extrema voluntate venit, nomine Grima*²⁶⁶ o *dum iaceret predictus Suniefredi in lecto egritudinis mortuis sue unde obuii*²⁶⁷.

En quant als difunts cal destacar la individualització en el moment de la mort, ja que nomès trobem 2 parelles. Així, hi ha un matrimoni format per *homine nomine Datoni vel uxori sue nomine Anneri, qui fuerunt condam*²⁶⁸, i a *Suniefredi et de Ganduini, qui alii nom vocatur Ermengande, condam*²⁶⁹, dels quals no s'especifica la parentela, però sí que els béns donats els tenien per *parentorum illorum*. Podem intuir que Ganduini va morir abans que ell, ja que ella nomès es citada a l'inici del document pels seus marmessors i després sempre citen a Suniefredi sense referir-se a la dona. Passant a nivell individual trobem les deixes de 2

²⁵⁹ CCOM doc. 493, p. 395. Any 942

²⁶⁰ Tres són les execucions testamentals que trobem al corpus documental estudiat del comte Guifré II: CCOM doc. 103, p. 142. Any 911; CCOM doc. 105, p. 144. Any 911 i CCOM doc. 155, p. 185. Any 916. Els dos primers documents corresponen a la mateixa execució testamental, redactats amb un mes de diferència (31 d'octubre i 1 de desembre). Els textos són iguals però divergeixen en dos punts concrets. La primera distinció s'observa al cos textual: el primer document indica la donació d'un camp proper a unes terres de Sant Pere i del comte Sunyer; en canvi, al segon document es suprimeix la menció a l'afrontació del comte Sunyer i s'afegeix la donació de la tercera part de la moneda de Vic. La segona distinció es troba a les signatures: a la primera redacció manquen les signatures del bisbe Idalguer, del vescomte Ermemir i l'escrivà, les quals sí es troben al segon document. Cal afegir, que els testimonis de tots dos documents són també diferents.

²⁶¹ CCOM doc. 289, p. 266. Any 927.

²⁶² CCOM doc. 559, p. 445. Any 945.

²⁶³ CCOM doc. 289, p. 266. Any 927.

²⁶⁴ CCOM doc. 418, p. 347. Any 936.

²⁶⁵ CCOM doc. 542, p. 432. Any 944.

²⁶⁶ CCOM doc. 493, p. 395. Any 942.

²⁶⁷ CCOM doc. 233, p. 229. Any 921.

²⁶⁸ CCOM doc. 289, p. 266. Any 927

²⁶⁹ CCOM doc. 233, p. 229. Any 921.

dones, Grima i Chixilone²⁷⁰, i la resta són homes, entre els que trobem a un presbíter, de nom Nectarane i als comtes Miró de Cerdanya i Guifré Borrell.

En quant als destinataris de les donacions testamentals, béns immobles en la seva totalitat, s'imposen els tres centres eclesiàstics principals: Sant Pere de Vic, Sant Joan de les Abadesses, Santa Maria i Sant Joan de Ripoll, així com una donació a Santa Cecília de Montserrat. En aquest mateix sentit, nomès trobem a un home, Dacone, rebent un alou com a execució del testament de Galindoni²⁷¹.

Les motivacions per les quals els difunts manen realitzar les donacions són, com en les donacions simples tractades anteriorment, en general per Déu i per a remei de l'ànima del difunt. En algunes ocasions també trobem fòrmules més refinades com *unde possit invenire remedium ante tribunal Domini nostri Ihesu Christi*²⁷² o *Deu omnipotens misericors sit anime eius et perducere eam fiact ad gloriam supernorum civium suorun*²⁷³.

Al llarg de les execucions testamentals ressalten dos temps diferents d'accions. En el present són els marmessors els què, efectivament, executen el testament però s'aprecia també el temps passat, el moment en què van ser designats pel difunt per acomplir les seves últimes voluntats. Resulta interessant, ja que ens proporcionen dades sobre els passos realitzats al fer testament així com la resta d'actes que l'envolta. A les fonts es poden llegir frases com: *nos qui sumus manimissores et elimosenari per iuditium de iudicem nomine Marino...*²⁷⁴, *qui nobis advenit per manumissoria de condam galidoni, et ille nobis precepit et iussit et firmavit et roboravit in suum testamentum et nobis precepit ut karta donationes ad te Dachbone fecissemus, sicuti et facimus...*²⁷⁵, *quod nobis relinquit a diem obiti sui per suum testamentum unde iudicium obligavimus a serie condicionis ordinante iudice et nobis iussit, ut scripturam legitimam faciamus a suprascripto cenobio...*²⁷⁶, *quia precepit nobis condam Chixiloni per suum brevem unde iudicium obligatum obtinimus a serie conditionis ut kartam donationis fecissemus*²⁷⁷ o *sicut in ipso ressonat iuditio quod exinde obligavit as series conditionis, ordinante iudice...*²⁷⁸. Com evidèncien les fonts, els testaments són l'origen dels documents tractats en aquest apartat. Així, aquests es dictaven oralment

²⁷⁰ Aquesta dona anomenada Chixilone o Exilone, apareix en dos documents: CCOM doc. 421, p. 350. Any 937 i CCOM doc. 544, p. 435. Any 944. Sembla ser la filla il·legítima del comte Miró de Cerdanya. Sobre això *vid.* Bofarull y Mascaró, Próspero. *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. 1, p. 106-107; Udina i Martorell, Frederic. *El Archivo Condal de Barcelona*, p. 258, nota al peu.

²⁷¹ CCOM doc. 418, p. 347. Any 936.

²⁷² CCOM doc. 227, p. 225. Any 921.

²⁷³ CCOM doc. 542, p. 432. Any 944.

²⁷⁴ CCOM doc. 143, p. 176. Any 915.

²⁷⁵ CCOM doc. 418, p. 347. Any 936.

²⁷⁶ CCOM doc. 421, p. 350. Any 937.

²⁷⁷ CCOM doc. 544, p. 435. Any 944.

²⁷⁸ CCOM doc. 594, p. 465. Any 947.

davant d'alguns testimonis i després es realitzava la confirmació o adveració sacramental²⁷⁹ davant l'altar. Passat un temps, l'execució del testament tenia com a conseqüència la creació d'un altre document. A banda de tracta-se d'un acte que pot ser qualificar com a religiós, pel que implica trobar-se en el traspàs de la vida terrenal, trobem l'efecte judicial ben exemplificat amb les referències a l'acte jurídic i, fins i tot, tenim l'acurat recordatori del nom d'un jutge, Marino.

Al tractar-se, de fet, de donacions trobem algunes fórmules d'imprecació i de restauració dels béns. Així, trobem una millora pel quàdruple, malgrat que la resta seran pel doble dels béns donats. En quant a les sancions espirituals destaca la fórmula ja vista, *in primis ira Dei incurrat et cum Iuda Scariothis partem...* En una d'aquestes sancions s'assenyala clarament a Judes com a traïdor del Senyor, *Iuda qui Dominum tradidit*²⁸⁰. A banda de les usuals referències, cal destacar dos novetats. La primera, i seguint la seva cronologia, és una citació al diable com a causant de les possibles temptacions i es contempla la doble sanció espiritual i temporal, amb la restitució del quàdruple: *si quis contra ista donacione incitante diabulo calcaneum suum erexerit et ipsum aulodem voluerit abstaere de ipso monasterio in quadruplum secundum canonicam auctoritatem restituat et insuper damnacionis Iude proditoris accipiat*²⁸¹. La segona novetat és l'aparició de dos personatges cabdals per la doble traïció, terrenal i espiritual, que cometran. Així, Anania i la seva dona Safira van vendre un camp i van quedar-se part del preu obtingut, donant a Sant Pere la resta com si fos el total²⁸². A més, és l'imprecació més completa documentada, incloent als ja coneguts Datá i Abiró, així com a Judes i l'ira divina: *in primis iram Dei incurrat et cum Iudas Schariothis particeps efficiat et cum Anania et Safira conloquium habeat et ibi dimergat eum Deus ubi dimersit Datan et Abiron, qui vivos obsorbuit eos terra et dimersi sunt in infernum*²⁸³.

En aquesta tipologia s'aprecia també el que en les donacions es ressaltava sobre les reiteracions lèxiques del tipus *donatio vel traditio, dacio vel concessio* o *tradimus adque concedimus*. Aquestes acostumen a trobar-se dins les clàusules finals que confirmen, com en la resta

²⁷⁹ En el corpus estudiat no trobem adveracions, és a dir, declaracions davant d'un jutge per a atorgar el testament, com a tipologia documental, tot i que són freqüents al llarg del temps i que, com ens descriuen les fonts, van ser el primer pas abans d'executar el testament. *Vid.* Udina i Abelló, Antoni. «Les adveracions sacramentals dels testaments.» En *La successió testada a la Catalunya altomedieval*, 51- 58. Barcelona: Fundació Noguera, 1984; del mateix autor *vid.* «La adveración sacramental del testamento en la Cataluña altomedieval.» *Medievalia* n° 12 (1995): 51-64; i

Kosto, Adam. *Making agreements in Medieval Catalonia: Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 45-46.

²⁸⁰ CCOM doc. 143, p. 176. Any 915.

²⁸¹ CCOM doc. 421, p. 350. Any 937.

²⁸² Martínez Martínez, Faustino. *Et cum Iuda traditore*, p. 296-298.

²⁸³ CCOM doc. 493, p. 395. Any 942.

de tipologies, la validessa del que s'ha escrit i la seva perpetuïtat. Així ho corroboren també les signatures dels marmessors, els testimonis i l'escriptor.

2.2.6. Judicis i reconeixements

Dins d'aquest epígraf s'ha volgut reunir la documentació de caràcter judicial, formada per un total de 12 documents. Entenem, per aquest conjunt tractat, com a documents judicials aquells on hi apareixen tot una sèrie de personatges necessaris per a la validació legal dels actes que hi són narrats. Aquestes figures bàsiques són els càrrecs públics de l'època com els jutges i saigs, així com els grups formats pels anomenats bons homes i d'altres laics. A més, aquests documents també ressalten perquè molt sovint s'hi troba la presència del poder laic de l'època, com els comtes i vescomtes, així com fins i tot els anomenats *vassi dominici*. Tampoc falta la representació del poder eclesiàstic, moltes vegades implicat en els processos judicials.

Una altra característica és que aquests documents no s'inicien amb cap tipus de fórmula introductòria o invocació.

Podem començar per realitzar una divisió entre els documents judicials que tracten de temes relacionats amb l'Església, els quals són els majoritaris, i entre els documents on el paper eclesiàstic és bàsicament ritual i les qüestions tractades són privades.

Començant pel primer grup, hi tenen cabuda com a eclesiàstics 9²⁸⁴ dels 12 documents contemplats com a judicials. Aquests responen a interessos de l'Església i es conserven les actes dels judicis realitzats per a reconèixer els drets que aquesta té sobre el territori.

Carents com deiem d'invocació o introducció, s'inicien indicant o bé la presència de les personalitats reunides introduïdes per la fórmula *In presentia*, o bé l'acció legal de l'acte mitjançant *In iudicio*.

Amb la primera fórmula s'inicien 4 documents i és significatiu que li segueixen els noms dels comtes i vescomtes presents. En aquest sentit, entre els 4, tenim la presència del comte Miró (II de Cerdanya) i Sunyer (I de Barcelona-Osona) així com dels vescomtes Guadall, Ermemir d'Osona, Remesari de Cerdanya i Unifred de Conflent. Sembla que es vulgui constatar que aquests personatges estiguin en qualitat de testimonis, com a màxims representats que són del poder laic, i no pas com a justiciers.

Els inicis amb la fórmula *In iudicio* es redueixen a 2 documents²⁸⁵ i, aquesta, és seguida pels noms dels jutges i no apareixen ni comtes ni vescomtes als documents. Tanmateix,

²⁸⁴ Aquests documents són els següents (s'ometeixen les sigles CCOM): doc. 45, p. 100. Any 900; doc. 52, p. 105. Any 902; doc. 57, p. 107. Any 904; doc. 115, p. 150. Any 913; doc. 119, p. 153. Any 913; doc. 120, p. 159. Any 913; doc. 168, p. 194. Any 917; doc. 185, p. 204. Any 919; doc. 443, p. 365. Any 938.

tenim l'excepció de dos documents on aquesta regla no es compleix. En un d'ells podem llegir *In iudicio Suniario comite, et Wadaldo vicecomite, et iudices...*²⁸⁶ i en l'altre és l'abadessa Emma de Sant Joan qui apareix en primer lloc, *In iudicio de domna Hemmone abbatissa seu de iudices...*²⁸⁷. És cert que l'abadessa està implicada en el document, ja que Scluane, *insertor vel mandatarius* de dita abadessa, fa reconèixer a Wimara, *mandatarius* d'una dona anomenada Bonida, que no pot provar els drets que ella té sobre una peça de terra i fa l'evacuació corresponent.

El que ressalta en les dues fòrmules és que només abans o després de mencionar als jutges apareix la següent sentència, *qui sunt causas audire, dirimere vel iudicare*, tot indicant que, malgrat la presència del poder laic, són ells qui s'encarreguen d'impartir justícia.

La introducció dels documents continua explicant la resta de persones que presideixen el judici. La presència del saig, que és l'encarregat de l'execució de les sentències judicials, així com d'un grup dels anomenats bons homes i d'altres laics, com a representats de la comunitat, esdevé clau en aquesta tipologia documental. A més, els judicis també comptaven amb la presència d'homes d'Església. En un únic cas es documenta la presència de tres *vassos dominicos* en el context del reconeixement que fan catorze habitants d'Estiula i Montner d'haber postergat durant 5 anys els delmes i primícies a la parròquia de Santa Maria de Matamala²⁸⁸. Aquesta aparició és, a més, l'única referència d'aquests representats del poder comtal en el corpus documental estudiat.

Quant als protagonistes implicats en l'acció trobem, en gairebé totes les ocasions, a particulars que han de reconèixer que no poden provar els drets sobre els béns que tenen i, per tant, han de renunciar a ells. En aquest sentit, els verbs imperants en la documentació són *recognitio* i *exvacuatio*²⁸⁹, però també *professio*²⁹⁰. Primerament acostuma aparèixer el reconeixement, *recognosco me, ego Wimara*²⁹¹ o *recognoscimus nos Gudemirus, Domenicus..*²⁹², i després s'evidència la renúncia *facio mea exvacuacione*²⁹³.

²⁸⁵ Docs. 45 i 115. Veure en la nota anterior pàgines i anys.

²⁸⁶ CCOM doc. 443, p. 364. Any 938.

²⁸⁷ CCOM doc. 168, p. 194. Any 917.

²⁸⁸ CCOM doc. 45, p. 100. Any 900.

²⁸⁹ Explicació d'aquests mots a Rodón Binué, Eulalia. *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña: contribución al estudio del latín medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Filología, 1957. P. 218 i 104. En quant a les evacuacions, veïem aquí els inicis del que després seran les anomenades definicions, les quals reflectiran les noves relacions de dret arran la crisi feudal del segle XI. Sobre això *vid.* Puig, Pere. *El Monestir de Sant Llorenç*, p. 427, 554, i nota al peu 326 p. 555.

²⁹⁰ Sobre aquests mots i, en general, sobre aquestes tipologies documentals *vid.* Kosto, Adam. *Making agreements in medieval Catalonia*, p. 44.

²⁹¹ CCOM doc. 168, p. 194. Any 917.

²⁹² CCOM doc. 443, p. 365. Any 938.

²⁹³ CCOM doc. 120, p. 159. Any 913.

Els interessats en que es faci tal reconeixement són diferents jerarquies eclesiàstics. Així, trobem al bisbe Jordi de Vic, l'abat Daguí de Ripoll, l'abadessa Emma de Sant Joan que és la més citada i l'abat Ennegó de Ripoll. Tots ells tenen com a representants seus a *mandatarius*, *assertor* o *advocatus*, els quals actuen en nom d'ells en els judicis²⁹⁴. En el cas de l'abadessa Emma apareixen, en 5 documents, dos persones diferents, d'una banda Híctor, citat 3 vegades, i de l'altre Scluvane, citat en 2 ocasions.

Dos documents fan referència a l'exigència de pagament de delmes i primícies, en un cas postergat durant uns anys²⁹⁵ i en l'altre com a reconeixement a la seu a la qual han de pagar, Santa Maria de la Vall de Borredà²⁹⁶.

La resta dels casos són reconeixements de la propietat de béns immobles en diferents localitats. Així doncs, un judici conegut és el dels habitants del terme d'Artés que han de reconèixer que els béns pertanyen a la Seu de Vic²⁹⁷; la resta de processos, sis documents, són a favor del Monestir de Sant Joan de les Abadesses, dos dels quals són de la mateixa data, del 15 de juny del 913²⁹⁸. Així aquests dos documents estan relacionats ja que en un d'ells Oliba, com a mandatari del comte Miró de Cerdanya, reconeix que va reclamar al mandatari Híctor de l'abadessa Emma, els serveis reials dels habitants dels vilars i viles que el monestir té en la Vall de Ripoll. Híctor respondrà que ni l'abadessa ni els habitants es troben sotmesos a cap servei reial i que tots els vilars i viles pertanyen a Emma, que es trobaven erms i desserts abans de l'arriba del seu pare, el comte Guifré²⁹⁹. L'altre document és, doncs, el reconeixement dels habitants dels vilars i viles, els quals diuen que resten al servei del Monestir de Sant Joan, a petició del mandatari de l'abadessa ja citat, Híctor³⁰⁰.

En quant a les fòrmules habituals en el cos dels documens, destaquen les variants de la sentència *Verum est in omnibus et hoc negare non possumus*. En tots ells, l'oralitat de l'acte

²⁹⁴ Trobem Wisafredo com a mandatari del bisbe Jordi de Vic; Annonae mandatari de l'abat Daguí de Ripoll, Oliba com a mandatari del comte Miró II de Cerdanya i a Langobard com a mandatari de l'abat Ennegó de Ripoll.

²⁹⁵ CCOM doc. 45, p. 100. Any 900.

²⁹⁶ CCOM doc. 185, p. 204. Any 919.

²⁹⁷ CCOM doc. 443, p. 365. Any 938. Sobre aquest judici *vid.* Gibert i Arissa, Jaume. "Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X." *Miscel·lània d'estudis Bagencs* 1 (1981): 141–150.

²⁹⁸ Per a una aproximació al judici *vid.* Feliu Montfort, Gaspar. "Sant Joan de les Abadesses. Algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la Vall." En *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, 421–434. Barcelona: Universitat de Barcelona- Centre d'estudis medievals de Catalunya, Institució Milà i Fontanals, 1989.

D'altra banda, el document també ha estat analitzat per Jonathan Jarrett a "Power over past and future: abbess Emma and the nunnery of Sant Joan de les Abadesses." *Early medieval Europe* 12, no. 3 (2003): 229–258. P. 241–248.

²⁹⁹ CCOM doc. 120, p. 159.

³⁰⁰ CCOM doc. 119, p. 153.

queda plasmada en l'escriptura. Queden recollides les preguntes i respostes que van fer-se al judici: *et nos iudices interrogavimus iamdicto... ille autem in suis responsis dixit...* fins arribar a la conclusió de l'acte on també es repeteix la fórmula final, *ea que dicimus recte et veraciter nos recognoscimus in vestrorum iudicio* o la variant *vera est nostra profesio in vestrorum supradictorum presentia*. Un cop més, és vol subratllar la veracitat dels fets i explicacions que es donen al llarg del document.

Tal com advertíem iniciant aquest epígraf trobem 3 documents, dels 12 judicials, on els interessats implicats són laics. El primer d'ells, amb data del 18 de juny del 879³⁰¹, tracta de dos persones, Agubardus i Desiderius, els quals han de reconèixer la propietat d'una terra i d'una vinya al vescomte Francó del Berguedà³⁰². Segons sembla aquesta propietat els hi va ser venuda fraudulentament per la mateixa persona que també se les havia venut al vescomte. Aquella venda³⁰³ a Francó i la seva dona Sesenanda va ser efectuada per Teodaldus, o Todaldo segons el reconeixement. Sens dubte, s'estaven referint a la mateixa persona.

Passant a l'anàlisi del document, l'encapçalament segueix la línia ja comentada anteriorment amb l'utilització de *In presentia de ipsos iudices...* Són quatre jutges, dos presbíters, onze *bonorum ominum* i el saig. A més, és interessant ressaltar que també hi havia altres persones presents com s'indica textualment *et aliquorum bonorum ominum qui ibidem residebant*. Les trobades judicials, per tant, probablement es realitzarien en els llocs centrals de les viles on tothom es faria ressó del succeït³⁰⁴. Els afectats, Agubardus i Desiderius, haurien de poder proporcionar escriptures però afirmen que *nos non potemus neque auctores, neque scriptura, nec nullum documentum unde ipsa scriptura de iam dicto Frangone convincere potuissemus, nec in ipso placito, nec in alio, nec modo, nec post modo, nec nullo quoque tempore...* Davant la impossibilitat d'aportar cap prova ni testimoni, només els queda l'opció de la *regnostio vel exbacuatio*. El document finalitza també seguint el model de la resta dels documents judicials, introduït per la declaració del que van dir és *recte et veraciter* i acabant pel ja esmentat *quod negare non possimus in vestro supra dictorum iudicio*. Aquest document és, a més, un dels pocs exemples on tot s els testimonis fan la seva signatura autògrafa.

³⁰¹ DCV doc. 1, p. 1.

³⁰² Sobre aquest vescomte *vid.* Rovira Solà, Manuel. "Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona-Cardona." *Ausa* N° 98 9 (1981).

³⁰³ DCV doc. 138, p. 119. Aquest document havia estat datat erròneament com de l'any 929, però finalment es va concloure que la data correcta era l'any 872 i, per tant, esdevé el document més antic del corpus estudiat. *Vid.* Ordeig i Mata, Ramon. "Un document berguedà de l'any 872, el més antic dels arxius vigatans." *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs* XIX, n° 14 (2000): 137-140.

³⁰⁴ Remetem a l'estudi clàssic per a qüestions sobre les comunitats i els seus representats: Font Rius, Josep Maria. "La comunitat local o veïnal." En *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 491-576. Barcelona, 1991.

Els últims dos documents de l'àmbit judicial corresponen a la reparació d'unes escriptures de venda³⁰⁵. Tots dos són iniciats per *Condiciones sacramentorum*, ja que la reparació judicial serà ratificada amb el jurament sobre l'altar. Els personatges principals en els dos documents són introduïts per *ex ordinacione*. Així trobem a dos jutges, Bonaricho i Teudósio, i als presbíters Adalbaldo i Romano. En el primer document apareixen cinc homes de nom Egicha, Venrando, Codalberto, Charibaldo i Geiruvino, i en el segon només quatre que corresponen a Geiruvino, Chodalberto, Guiriberto i Venrando. S'aprecia ràpidament que, a falta d'un, són els mateixos personatges. D'altra banda, en els dos documents apareix un saig però cada dia és diferent, el primer dia serà Quarnario qui assisteixi a l'acte, i el segon dia serà Egichane. A més, la presència d'*aliorum bonorum hominum qui ibidem aderant ab interrogacione de supradictos iudices* és subratllada en els dos casos.

Al primer document és l'afectat qui fa jurament *per Deum Patrem omnipotentem et per Ihesum Christum filium eius, Sanctumque Spiritum, qui est in Trinitate unus et verus Deus, et per reliquias Santi Petri apostolus*. La sentència es relaciona amb la fórmula visigoda n° 39 que Isabel Velázquez cita al seu estudi³⁰⁶. Es tracta de Boso, que jura haver perdut les seves escriptures de compra. El lloc del jurament també és significatiu, *supra cuius sacrosancto altario ubi abs condictione manibus meis continuo vel iurando contango*. S'utilitza l'altar, dirigint-se a Déu, al seu Fill, a l'Esperit Sant i la rel·lació dels tres amb la Trinitat, així com al Sant Patró de l'església, per a corroborar que diu la veritat.

Boso dóna les dades exactes sobre qui va fer-li les vendes, el dia, el lloc, especificant que li van vendre, les sancions que es deurien executar, qui va exercir com a notari³⁰⁷, així com els que *erant ibidem audientes et signa facientes*. És significatiu veure una escena quotidiana explicada amb la naturalitat que correspon, de la mateixa manera que avui dia ens pugués passar amb la pèrdua d'algun document, *ipsas scripturas... ego perditas abeo et imparui*.

Dos dies després va tenir lloc un altre compareixença, la qual correspon amb el segon document, on són els testimonis de l'escriptura de venda perduda els que apareixen declarant a favor de Boso. Aquests repeteixen una vegada més el jurament a Déu i també ho fan sobre l'altar de Sant Pere amb les mans juntes. Així, tornen a reiterar que va ser venut, qui ho va vendre, quan i on. En aquest cas, els testimonis declarants diuen literalment *nos scimus, et bene in veritate sapemus, et oculis nostris vidimus, et aures audicimus, et vel presente eramus ad ea ora dum eran homines nomine...* Per si hagués dubtes també declaren que van ser

³⁰⁵ CCOM doc. 33, p. 91. 28 de maig del 898; CCOM doc. 34, p. 92. 30 de maig del 898.

³⁰⁶ Velázquez, Isabel. *Elementos religioso-bíblicos*, p. 563.

³⁰⁷ Breument sobre el tema dels notaris *vid.* Díaz y Díaz, Manuel. "La vida literaria en el mundo altomedieval." *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia 14-15* (1994): 57-72, especialment a partir p. 62.; Díez de Revenga Torres, Pilar. *Lengua y notarios*, p. 90.

signa facientes, i que van veure com la signaven els venedors, els *auditores* i el *cancellario*³⁰⁸. Recordem que en els documents de donació era important assenyalar que aquestes eren realitzades per pròpia voluntat i sense coacció, i en aquest document també s'indica que els venedors ho van fer *spontanea voluntate in potestate de isto Bosone*.

Els dos documents acaben amb la mateixa fórmula, *iuro/iuramus supra nicxum iuramentum in Domini. Lata condicione...* Seguit per les signatures dels assistents als respectius actes.

Analitzades les fitxes prosopogràfiques d'aquests dos últims documents s'aprecia un elevat nombre de persones presents en la redacció, ja sigui perquè exposen el tema tractat o perquè consten com a signants. Com a detall, s'han comptabilitzat 17 persones al primer document i 22 al segon. Igualment succeeix en la resta dels documents judicials, essent aquesta tipologia documental la que més testimonis acumula.

2.2.7. Redempció

Un únic document de redempció s'inclou en el corpus estudiat. Datat el 5 d'abril de l'any 933³⁰⁹, el document s'autodenomina com a *donatione vel redemptione*, pel qual s'entén que una redempció d'aquestes característiques també tindrà connotacions espirituals.

El document s'inicia amb l'arquetípica invocació, *In nomine Domini*, a la qual segueixen els noms de les dos persones que fan possible aquesta redempció, en primer lloc la dona Adalgis i en segon, el presbíter Nectarane. Així, Adalgis exposa com Nectarane va rogar-li la redempció de Felix, reduït a ser un esclau³¹⁰ per haver matat al fill d'aquesta, Arlova-di. Sembla ser que l'esclau, en aquest cas, no podia *redimire de suo peculio* i per tant va ser el presbíter qui va executar el pagament estipulat en 30 sous.

La dona Adalgis ens descriu perfectament els presents en l'escena del judici pel qual Felix va ser condemnat a l'esclavatge. Això va ser en un judici constituït per *comiti et iudices vel bonis hominibus* on l'assessí *se recognovi et sui traditioni firmavi*. Per desgràcia, no es diu quan va realitzar-se aquell judici ni dona més detalls de l'homicidi.

Conscients del que suposava la reducció d'una persona a la condició d'esclau i de les conseqüències futures, es demana en el document que a partir del moment de

³⁰⁸ La referència aquesta figura pública pot llegir-se a Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: Brill, 1976. P. 125.

³⁰⁹ CCOM doc. 392, p. 329.

³¹⁰ Segons la legislació visigoda, els judicis per assassinat porten a l'acussat a ser reduït a l'esclavisme pels familiars de les víctimes. Porras Arboleda, Pedro Andrés, Eloísa Ramírez Vaquero, i Flocel Sabaté i Curull. "El ejercicio judicial." En *La época medieval: administración y gobierno*, 249– 255. Madrid: Ediciones Itsmo, 2003. P. 252. En el capítol exposat, Flocel Sabaté es fa ressó de la venda, l'any 953, d'un esclau reduït també aquesta condició per assassinat.

l'alliberament no recaigui sobre ell, ni sobre els seus possibles hereus, cap càstig o judici de valor.

Les connotacions de caire moral i espiritual ressalten en els dos protagonistes. En aquest sentit, el prevere especifica en dos ocasions que realitza la donació dels 30 sous per alliberar a l'esclau *propter Deum et remedium anime mee*. Igualment, en les signatures la dona Adalgis diu que *hanc solidos recepi et propter Deum et remedium anime mee eosque perdonavi*. Per tant, arran la donació del prevere i de la compassió de la mare que havia perdut al seu fill, podem veure una nova manera de guanyar-se la salvació final.

Tanmateix, nomès es contempla una sanció de tipus econòmica establerta en el mateix preu que el prevere havia donat per l'alliberament, 30 sous.

Finalment, el document es signat per 12 testimonis, apart d'Adalgis i del prevere Nectarane, i l'escrivà és el prevere Borrellus.

2.2.8. Esponsalici

Aquest tipus de document no és infreqüent en la documentació comtal catalana³¹¹, malgrat que fins al 950 només s'ha localitzat un exemple als comtats d'Osona i Manresa³¹². L'escriptura és otorgada pel comte Sunyer I a favor de la seva primera esposa, Aimildes. Conté, doncs, la dot matrimonial contemplada pel dret visigot en què el marit és qui dona a l'esposa, fet que difereix de la dot romana on és la dona qui aporta al marit³¹³.

L'esponsalici s'inicia amb una llarga introducció bíblica basada en el Llibre del Gènesi³¹⁴, exposant breument la Creació fins al passatge 2:24. Seguidament, es fa un repàs de les unions més representatives del cristianisme, segons *haec lex*, com Adam i Eva, el *reparatore mundi* Noe et *filiis suis earumque uxoris*, l'*amico Dei* Abraham i Sara, Isaac i Rebeca, així com *in Iacob et universa patriarcha*³¹⁵ [ ] *archangeli opitulacione constat esse disposita*. També

³¹¹ Sobre els pactes matrimonials *vid.* Lalinde Abadía, Jesús. "Los pactos matrimoniales catalanes." *Anuario de historia del derecho español*, N° 33 (1963): 133–266.

³¹² ACB doc. 9, p. 116 (CCOM doc. 175, p. 196). En quant a la datació, no conservada degut al mal estat del pergami, Udina pren la data que dona Valls Taberner a *Notes per a la història*, entre el 898 i el 917. Miquel Coll i Alentorn afina una mica més alegant que un dels testimonis, el vescomte Ermemir, deixa d'apareixer al maig del 913, pel qual el document no pot ser molt posterior aquesta data. *Vid.* Coll i Alentorn, Miquel. *Història/2*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. P. 191-193.

³¹³ Per explicació més acurada i bibliografia *vid.* Ostos Salcedo, Pilar. *Documentación del vizcondado de Vilamur*, p. 292, nota al peu 55.

³¹⁴ *Cum Deus Pater principium, a cedro paradisi usque ad ysoptom maceriae et a summo caleorum archangelo usque ad perexigum telluris, vermiculum ineffabili... omnium creaturarum ad imagen suam et similitudinem condidisset et ne solus absque sobole remaneret ex una dor[m]iens Adam] costa mulier esset ei in adiutorium aedificata iamque esse hoc in figur... foret aeclesia excinde et in posterum, miro et aptissimo usu, ad multiplicandam generis humani progeniem, nuptiarum sunt conve... divina iubente sententia: propter hoc relinquet homo patrem su[um]... ina carne.*

L'article de Luisa Laffón recull aquest prèambol i especifica els passatges bíblics en els quals es basa. *Vid.* "Preambulos bíblicos" en *Arenga Hispana*, p. 157 i 161.

³¹⁵ Deduïm que es fa referència a San Josep, model de pare i marit.

es fa referència a les noces de Canà (Joan 2: 1-12) i a les virtuts de la castedat de la dona segons la seva situació sentimental³¹⁶.

Després del llarg preàmbul, apareix la intitulació encapçalada pel pronom personal *ego* al què li seguiria el nom de l'espós, Sunyer, però la part dreta del pergami no es conserva i no es llegeix. Si que es conserva la direcció, a qui va dirigida l'escriptura, *dialecteque puelle nomine Aimildis*.

En aquest moment és quan, per primera vegada, s'indica la finalitat legal del document: *per hanc sponsalicii scriptura*. Cal destacar que l'esponsalici és la forma en què s'anomena la donació que fa l'espós a la dona abans de casar-se, també anomenada *donatio atque nupcias*³¹⁷. Així, després d'explicar la motivació de l'escriptura, segons diu *propter incrementum liberorum et amore mutuuum adcrendum*, apareixen tres mots de caire tautològic que defineixen el negoci jurídic del document: *dono, trado, transfero tibi*.

A continuació, el document adquireix aspecte de donació, enumerant els béns que són donats. Tots ells són béns immobles, situats en diferents comtats: Barcelona, Osona, Girona i Besalú. A diferència dels tipus de béns immobles que trobem en altres documents, com els de venda, en aquest cas es dona la propietat sobre algunes viles, llocs i vil·lars, així com de *sua familia, suis mancipiis, serviciis* o *suis pertinenciis*³¹⁸.

La clàusula de traspàs de drets està encapçalada per *Ista omnia superius*, on s'exposa que segons *titulum huius sponsalicii, fisico iuri tuo, in tali deliberacione concedo per consilium parentum et propincorum atque eredum meorum... atque disponas, secundum constitutionem legis, a patribus condam instituta*. Com es llegeix, la figura dels pares apareix però de forma retòrica ja que en aquell moment el pare de Sunyer, Guifré el Pilós, ja estava mort, tal i com es marca amb el mot *condam*. Així mateix, s'al·ludeix a la llei i, malgrat no aparèixer cap especificació, hem de relacionar-la amb el dret visigot³¹⁹. Al final d'aquesta clàusula es repeteixen els mots definitoris del negoci jurídic i s'afegeix *concedo*.

La sanció és econòmica i aquell que vagi contra l'esponsalici haurà de restaurar-ho tot pel doble amb la seva millora.

³¹⁶ *Quia ergo bona est cum fructu XXX° copula, coningalis, bene Deo placens, cum fructu XL continencia vidualis perfecta, cum fructu centesimo perseverancia virginalis... amplexus legitime mallunt, amplecti ndicendo comendant ut per nupciarum titulum coniuncio fiat, magis amor procre... quam exarcende libidinis.*

³¹⁷ Lauranson-Rosaz, Christian. "Douaire et sponsaliciu durant le haut moyen age." En *Veuves et veuvage dans le haut moyen age*, editat per M.Parisse, 99–106. Paris, 1993. P. 100.

³¹⁸ Assumpta Serra identifica aquests grups com a "serfs o esclaus" en una intervenció de congrès publicada com a: "Anàlisi del procés de la vil·la al mas." En *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna: segles IX-XVIII: aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, editat per Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Vives, i Manuel Riu i Riu, 325–428. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, 2001. P. 353.

³¹⁹ Álvarez Márquez, Mª Carmen. *El Señorío de Odena*, p. 66.

Finalment, l'escatocol comença amb una doble datació: per l'encarnació i per l'usual regnat dels reis francs. Li segueixen les subscripcions, primerament amb la signatura del comte Sunyer *qui hanc titulum donacionis feci*, a la qual segueixen, què es puguin llegir, 8 signatures més.

2.2.9. Restauracions, consagracions i dotacions d'esglésies

S'ha volgut agrupar sota aquest epígraf tota la documentació que fa referència a les dotacions que són realitzades a les esglésies en el moment de la seva consagració o restauració. Des de l'època visigoda la legislació canònica establí que abans de la consagració d'una església, aquesta havia de rebre la seva corresponent dotació³²⁰. Comptem al nostre estudi amb un total de 15 documents d'aquestes característiques, dos dels quals són restauracions i la resta consagracions i dotacions.

Cal remarcar la diferència en el llenguatge utilitzat depenent del tipus de negoci tractat. Així en les dos restauracions s'adverteix el mot específic *restaurationem*, a banda dels mots també presents *dote* o *donacione*, els quals apareixen igualment en les dotacions i consagracions. Aquestes últimes també destaquen per contenir el verb *consacro*.

Aquests documents presenten dificultats alhora de realitzar una descripció sistemàtica dels formularis. Malgrat la repetició d'algunes fórmules i, en general, de l'estructura documental, ha resultat més complicat que en altres tipologies establir un model tancat³²¹.

Abans de començar la descripció formal dels documents, cal remarcar que entre aquests Ramon Ordeig detecta un dels anomenats "falsos d'Olost". Ens referim a la dotació que fa el comte Guifré Borrell a Santa Maria d'Olost el 23 de Desembre del 909³²². Cal assenyalar que la seva introducció no és l'habitual de les altres dotacions i diu: *Textus evangelice narrat ut quicumque vult evadere eternum supplicium cogitet qualiter ante Deum possit invenire remedium*. D'altra banda, sorprenen alguns mots utilitzats en un moment massa prime-

³²⁰ Ordeig i Mata, Ramon. "La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en els segles IX-XI." En *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-IX): II*, 85–101. Barcelona: Comissió del mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. P. 85. Aquest autor a més, s'erigeix com a màxim coneixedor de les dotacions catalanes gràcies a la seva tesi doctoral, publicada en 4 volums, a la qual segueixen d'altres articles versats en aquesta temàtica. *Vid.* Ordeig i Mata, Ramon. *Les dotacions de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII, 4 vol.* Vic: Estudis Històrics, 1993- 2004. Les dotacions aquí estudiades es troben al primer volum. A partir d'aquest moment ens referirem a l'obra com a DEC indicant amb números aràbics el volum.

³²¹ Ramon Ordeig ja assenyala aquestes dificultats en el seu estudi de les característiques formals i, de fet, només es centra en descriure les fórmules més evidents. DEC4, Capítol IV: *Característiques formals*, p. 79-131.

³²² DCV doc. 49, p. 46. A DEC1 doc. 37, p. 99, així com a CCOM p. 46, es troben els arguments de Ramon Ordeig sobre la seva falsedat.

renc, com és *milex* atribuït al jutge Eldemar o les *triginta passa* on es troben *omnium sanctorum animarum fidelium vivorum et defunctorum*, és a dir, la sagrera³²³, com anacronisme ressaltat.

Passant als documents considerats com a vertaders³²⁴, assenyalem que hi han tres documents (141, 414 i 440) dels quals només es conserva la seva memòria gràcies a documents posteriors on es menciona la consagració primerenca. En aquest sentit, el primer document fa referència a l'acte de dot de l'església de Sant Julià de Vilatorrada l'any 1050 i es menciona que aquesta fou consagrada pel bisbe Idalguer de Vic, per tant entre els anys de la seva regència, entre el 901 i el 914. D'altra banda, la següent consagració la coneixem gràcies a la notícia donada a la *Brevis historia monasterii Rivipullensis* del 1147³²⁵, on es narra com els bisbes Jordi d'Osona i Radulf d'Urgell consagren l'església de Santa Maria de Ripoll entorn l'any 935, confirmen la dotació del comte Guifré Borrell i el bisbe Gotmar realitzada en la primera dedicació i sotmeten altres esglésies i parròquies a la seu ripollenca. Finalment, de la darrera consagració tenim constància gràcies a una escriptura de reparació realitzada per manament de la comtessa Ermessenda i del seu fill Berenguer Ramon I, ja que l'escriptura original va desaparèixer en el context d'una incursió sarraïna en temps del comte Ramon Borrell. Així el bisbe Jordi de Vic i el comte Sunyer degueren consagrar l'església de Santa Maria de Manresa entre el 914 i 947, anys en els quals els dos ostentaren el seu càrrec.

Quant a la resta dels documents que ens aporten dades estructurals, predomina la invocació *In nomine Domini Dei summi hac regis eterni*, utilitzada en 6 documents. Aquest inici va seguir per la datació del document segons la encarnació, la indicció en cinc documents, els anys del regnat del reis francs, en quatre casos l'era hispànica (doc. 8, 16, 384 i 385), així com un còmput astronòmic en tres ocasions, l'epacta, és a dir, l'edat llunar (doc. 8, 10 i 16). Altres dos documents comencen directament amb la fórmula de datació, seguint els paràmetres anteriorment citats (doc. 384, 385). El document 464 comença també amb la datació però amb una variació en la forma expositiva de l'encarnació, així com la supressió d'altres còmputos de calendació: *Anno incarnati verbo qui in principio apud Patrem Deus semper existit DCCCXXX nono*.

³²³ Sobre les sagreres i la seva proliferació entre d'altres *vid.* Fariás, V. "La sagrera catalana (c. 1025- c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial." *Studia Historica. Historia Medieval XI* (1993): 81–121, i Martí, Ramon. "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals." *Faventia: Revista de Filologia Clàssica* 10 (1988): 153–182.

³²⁴ CCOM doc. 8, p. 71. Any 887; CCOM doc. 9, p. 73. Any 888; CCOM doc. 10, p. 74. Any 888; CCOM doc. 16, p. 80. Any 890; CCOM doc. 37, p. 96. Any 898; CCOM doc. 63, p. 110. Any 905; CCOM doc. 71, p. 116. Any 906; CCOM doc. 141, p. 175. Any 901-914; CCOM doc. 384, p. 323. Any 932; CCOM doc. 385, p. 324. Any 932; CCOM doc. 414, p. 344. Any 935; CCOM doc. 440, p. 362. Any 937; CCOM doc. 464, p. 377. Any 939; CCOM doc. 543, p. 433. Any 944.

³²⁵ *Vid.* DEC1, doc. 52, p. 127.

Per últim, trobem dos documents que no comencen amb la fórmula de datació. Així, el document 543 s'inicia amb la fórmula, *Reverentia divini cultus multiplex in multis impletur. Precipua namque tunc vera et salubris existit religio, ut quisquis ad amorem Dei compungitur augmentum boni operis in se exercere conatur. Et si quis a Sancto Spiritu tangitur, semper ut ad meliora proficiat omnino hortatur*³²⁶. Aquest inici és seguit d'una altra frase, abans de presentar als interessats en la restauració d'una esglésiola a Montserrat, que diu *Quum unicuique convenit cum in hac versatur mortali corpore et erumnosa atque caducam deducit vitam ad illam festinare anelet, quibus nec fine clauditur nec termino coangustatur*. Així, l'abat Cesari, els sacerdots Graciosus i Guifredus, i els monjos Nampo i Zamano mostren la seva voluntat de viure en la contemplació dient que *divina revelante clementia, evangelica pronuntiatione monita dediti renuntiantes seculum et contemplativam vitam perspicientes, heremum petierunt, et inibi Domino deservire perbenniter sponponderunt*.

La situació del document 71 és ben diferent ja que es tracta d'una reparació del 1072 d'un document més antic, de finals del segle X, que tampoc seria l'original³²⁷. L'explicació de la reparació que presideix l'inici del document diu *Quoniam antiquos patres videmus in propagine filiorum renovari et iactis seminibus per singulos annos segetes et pro vetustate reparari parietes, ideo ad exemplum scriptura renovatur ut memoria non deleatur. Propterea placuit ut huius dotis repararetur scriptura ut cognoceretur in generatione futura. Quae sicut inventa est, sic fideliter hoc modo translata est*. Seguidament trobem l'invocació *In nomine summi et omnipotentis Dei et sacnte Trinitatis*, molt diferent de la resta d'inicis citats anteriorment.

A continuació de la invocació, la següent fórmula identificada és la intitulació. La completa és la que diu *In diebus predicti et tempore prefato, veniens eximius vir almusque pacificus pater reverentissimus sumusque...*, malgrat que en algunes ocasions supremeixen l'inici i comencen directament per *Veniens*. Els protagonistes principals, els quals realitzen la consagració, són els bisbes del seu temps, Gotmar, Idalguer i Jordi d'Osona, Radulf d'Urgell, Teudoric i Guilarà de Barcelona. D'altra banda cal destacar la menció d'aquells que van edificar o reconstruir les esglésies. Destaquen els comtes Guifré i Guinedilda, impulsors de la restauració eclesiàstica al Comtat d'Osona, així com l'abadessa Emma que la trobem acompanyada d'alguns habitants del lloc. En aquest mateix sentit, trobem alguns preveres i pobladors, els quals per separat o conjuntament edificaren les esglésies. No cal oblidar tampoc al vicari Fedancius que va reedificar l'església del lloc anomenat Manlleu. En d'altres ocasions aquests mateixos personatges -eclesiàstics, habitants, comtes- seran els que

³²⁶ Aquesta correspon a l'anomenada 'Fórmula 4' identificada per Ramon Ordeig a DEC4, p. 94. Cronològicament es situa en els primers 20 anys del segle X i, per tant, sorprén tornar-la a trobar al 944. Tanmateix només l'inici és igual ja que la resta del document no segueix les pautes donades a la publicació citada.

³²⁷ *Id.* DEC1 doc. 33, p. 90.

sol·licitin la presència dels bisbes per a realitzar la consagració de les esglésies i parròquies.

Els documents segueixen exposant les donacions corresponents, les quals són realitzades per homes i dones per igual, individualment o en matrimoni. En aquest sentit, participen també el mateix ampli ventall de personatges exposats en el paràgraf anterior. Els bisbes consagradors acostumen a donar els delmes, primícies i oblacions de les vil·les dels entorns, així com la submissió d'altres esglésies a la nova consagrada. En les dotacions realitzades pel bisbe Teodoric de Barcelona, es mana que els sacerdots de la nova església vagin a dos sínodes anuals, rebin el crisma i paguin els crèdits acostumats³²⁸. Les altres personalitats eclesiàstiques dels documents acostumen a donar ornaments per a l'església, llibres i objectes litúrgics i algunes propietats, com cases i terres. Així mateix ho fa la família comtal, incloent la donació de vil·les, servents, objectes d'argent com calzes, terres i entregant en el cas de la dotació de grans monestirs, als seus fills com Emma o Radulf. Finalment, els personatges locals doten l'església amb el que disposen, les seves peces de terra. En un únic cas es destaca que la donació serà efectiva després de la mort dels otorgants³²⁹.

En algunes ocasions observem les motivacions per les quals s'efectuen les donacions. El repertori de motius segueix els mateixos patrons ja citats en altres tipologies: la salvació de l'ànima i la remissió dels pecats. Trobem que aquestes donacions són realitzades tant pel benefici espiritual propi com pel dels progenitors dels otorgants.

Un altre dels punts estudiabls d'aquests documents són les sancions. N'hi ha de dos tipus, espirituals i temporals. En alguns documents trobem els dos tipus de fórmula i en d'altres nomès un. En quatre documents destaca la sanció: *primum ab agmina sanctorum et divino consortio in ultimum diem letitiae et amaritudinis extraneus reperitur, seu accidant ei maledictio et descendat sicut descendit super Datan et Abiron, quos vivos eos terra absorbit. Ita fiat, amen.* (doc. 8, 9, 10, 16). Aquesta fórmula nomès apareix en les dotacions i consagracions de finals del segle IX, i és l'any 890 quan trobem la darrera menció en les actes estudiades³³⁰. A més, aquestes sancions van acompanyades en els quatre casos d'una pena temporal establerta en la restitució del doble a la *domum* corresponent.

Entre les altres sancions de caire espiritual trobem: *peccatis nostris anime illius sit obligatum*

³²⁸ *Vid.* DEC4, p. 220- 225.

³²⁹ *in tale conventu ut teneamus in vita nostra et post obitum nostrum fiat liberum sancte marie et ipsius presbitero.* CCOM doc. 71, p. 116. Any 906.

³³⁰ A falta d'un estudi global més intens d'aquestes sancions, ampliant el corpus a totes les dotacions i consagracions dels comtats veïns, el qual no ens correspon en aquesta tesi, advertim que s'ha realitzat una lectura rastrejant aquesta fórmula i s'ha comprovat que no hi han evidències més enllà de la data proposada.

qui pro hac re cupimus esse purgatum (doc. 37); *Etsi quis hec fregerit anatema sit et cum Iuda in inferno dampnatus* (doc. 63); *Si quis contra hanc donationem nostram vel subscriptionem vel traditionem venerit aut inquietare presumpserit aut qui consilium prebuerit ad hoc faciendum extraneus sit a liminibus sancte Dei ecclesie et a consortio christianorum sequestratus et sit anathema maranati idem perditio in perditionem, amen* (doc. 71); *Si quis autem, quod absit, contra hunc decretum sancte religionis surrexerit tenere et indifeliter suadentie Zabulo et contaus fuerit disrumpere aut aliquid de rebus huius ecclesie collatis subtraxerit et amonitus emmendari nequiverit, penis subiaceat ecclesiarum dampnis inferentibus excommunicationis* (doc. 543).

La resta dels exemples corresponen a sancions de caràcter temporal i el pagament per incomplir l'establert al document passa en la major part dels casos per les lliures d'or, 3 en dos documents (doc. 384 i 385). En canvi, al document 464, la fórmula s'allarga, es complica lleugerament i s'alça la compensació: *qui vero, quod non obtamus, hanc dotem inracionabiliter temptare voluerit, hoc quod repetit non valeat vindicare set vinculato bannum regis componat auri libras Xm, etsi ausu temerario facultates aeclesie pervaserit in aliquo restituat quadruplum*. Finalment l'abans citat document 37 per la seva clàusula espiritual, incorpora la pena temporal, *et insuper canonicam damnationem subiaceat et in vinculo talentum auri ad eandem ecclesiam persolvat*.

Per acabar, els documents acaben amb la datació³³¹, la signatura dels dotadors, consagradors i/o restauradors i els testimonis.

2.2.10. Preceptes Reials

Un conjunt de 5 documents són els testimonis conservats de les relacions entre els comtats d'Osona- Manresa i la monarquia carolíngia fins l'any 950³³². De tres d'ells³³³ es conserva el precepte reial original o en successives còpies però, dels dos³³⁴ documents restants nomès en tenim notícia a través de mencions d'altres documents que en fan referència.

³³¹ Segons DEC4, p. 87, les datacions poden ser-hi dobles, una que correspon a la consagració, situada a l'inici del text, i l'altre que correspon a la redacció, a la part final. En els documents estudiats la datació és la mateixa en ambdós casos. Al document 63 de la CCOM, p. 110 es pot llegir: *data vel facta XI kalendas junii*. Això pot indicar, com efectivament resalta Ordeig, que en d'altres ocasions es pot donar la doble datació.

³³² Malgrat basar-nos en CCOM, considerem oportú referir-nos a la publicació on també s'aglutinen els preceptes estudiats i dels quals s'ofereix una més amplia informació. *Vid.* Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els Diplomes Carolíngis a Catalunya. Catalunya Carolíngia II. 2 Vol.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans- Institució Patxot, 1926- 1950. A partir d'ara, DCC1 (primera part) i DCC2 (segona part).

³³³ DCC1 doc. I, p. 159 (CCOM doc. 465, p. 379), any 938; DCC1 doc. I, p. 215 (CCOM doc. 40, p. 98), any 899; DCC1 doc. I, p. 293 (CCOM doc. 14, p. 79), any 889.

³³⁴ DCC2 doc. XXXIV, p. 375 (CCOM doc. 42, p. 98), any 899; DCC1 doc. II, p. 300 (CCOM doc. 466, p. 379), any 938-939?. Cal advertir que aquest últim document s'ha d'afegir un altre referència d'edició. El trobem també al DCV doc. 184, p. 159. Ordeig a la CCOM no el va enllaçar amb el DCV i això pot induir a confusions. Difereix l'any que els autors donen al document: DCV ho situa al 938 mentre que CCOM ho fa al 939. Així mateix, succeix als DCC: Abadal ho situa l'any 938 (DCC1, p. 300), en canvi a l'índex realitzat per Jordi Rubió i Lois es dona l'any 939 (DDC2, P. 516).

Els preceptes reals³³⁵, denominats als documents amb el mot llatí *praeceptum*, contenen les disposicions dels monarques dirigides, en els nostres exemples, a institucions eclesiàstiques o comtals. Destaquen també per seguir una estructura i pautes diplomàtiques que poden ser resseguides en els documents estudiats.

Primerament, consten de la invocació, en dos casos fent referència a la Trinitat, *In nomine sanctae et individuae Trinitatis*, i en l'altre a Déu i al Salvador Jesús, *In nomine Domini Dei eterni et salvatoris nostri Ihesu Christi*. A continuació li segueix la intitulació, on el nom del rei és el primer que apareix seguit d'una fórmula de gratitud de qui emana el seu poder. Amb la primera invocació trobem als reis *Ludovicus superna distribuente gratia rex* i *Karolus divina propitiante clementia rex*; i amb la segona, al rei *Odo misericordia Dei rex*.

Els tres preceptes contenen un preàmbul de caire religiós introduït pel condicional *Si*, que justifica les concessions que després el rei farà. A continuació, s'exposen els motius pels quals el rei expedeix el precepte, en els tres casos per petició directe d'algún intervenor. Per ordre cronològic trobem al bisbe Ermemir en representació del bisbe Gotmar d'Osona visitant al rei Odó, a la reina Adelaida pregant al seu fill el rei Carles el Ximple, i al monjo Gotmar de Sant Cugat visitant al rei Lluís IV d'Ultramar.

No podem assegurar que els altres dos documents, dels quals nomès conservem notícia, no tinguessin intermediaris. Es tracta de dos suposats preceptes, un expedit pel rei Carles el Ximple concedint al comte Guifré Borrell les terres i el dret de moneda (de Vic), i l'altre és del rei Lluís IV d'Ultramar confirmant la donació del terç de la moneda a l'església de Vic que li havia estat feta pel comte Guifré Borrell³³⁶.

Quant als preceptes conservats tenim el del rei Odó, de 889, otorgant a l'església de Vic el pagus de Manresa i la vall d'Artés, amb les esglésies, delmes, teloneu i pasquari del comtat així com els serveis i obsequis que els habitants feien al comte, Guifré el Pilós³³⁷.

³³⁵ Àngel Canellas fa un esbós de l'estructura d'aquests documents a *Diplomática hispano-visigoda*, p. 49-51.

³³⁶ Per la documentació de l'època i la historiografia contemporània sembla que durant el període de regnat dels reis Robert i Raül, que regnen entre Carles el Ximple i el seu fill Lluís IV d'Ultramar, és a dir, 923 i 936, les relacions entre els comtats i els reis van quedar interrompudes i de ben segur alguns dels preceptes no van ser reconeguts, aprovats o assimilats. Aquest seria el cas de la donació de la moneda que havia fet el comte Guifré Borrell al seu testament, el qual va ser executat al 911 (*vid.* execucions testamentals docs. 103 i 105). A més, els drets de moneda serien causa de disputa entre el poder eclesiàstic i el comtal. Aquests reis "intrusos" no van ser reconeguts com a tals pels escriptors, els quals a les datacions es limiten a "esperar" al rei carolingi amb la sentència, *Christo regnante, rege spectante*, i en extensió tampoc pel poder comtal. Per a conèixer el perquè d'aquesta actitud vers els reis no reconeguts *vid.* Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Dels visigots*, p. 148- 149; i Zimmermann, Michel. *La datació dels documents catalans del segle IX al XII: un itinerari polític*. En *En Els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62, 1989. P. 48. Remetem també a l'apartat "La datació segons la cronologia dels reis francs" del capítol 3 (temps) per a conèixer més profundament el cas d'Osona i Manresa, p. 112-114.

³³⁷ Aquest document presenta dues versions: la primera realitzada a Orleans el 24 de juny de l'any 889 (versió A), i l'altre realitzada suposadament a Port al novembre del 890 (versió B). La versió B redueix les otorgacions realitzades a la A. Dos hipòtesis s'oposen: Abadal creu que les dos versions són autèntiques mentre

De l'any 899 tenim el precepte del rei Carles el Ximple que posa sota la seva protecció a l'abadessa Emma i al monestir de Sant Joan, a més de confirmar els seus béns. Finalment, el precepte del rei Lluís d'Ultramar, del 938, que confirma tots els béns del monestir de Ripoll, la seva immunitat així com la lliure elecció d'abat.

Els documents descriuen perfectament les localitzacions pel qual es de suposar que comptarien amb coneixedors de la zona o bé amb apunts, ja que els forasters difícilment coneixerien amb tanta exactitud les contrades comtals.

Els preceptes destaquen per contenir mots que no han esta utilitzats en cap de les altres tipologies documentals, com *mundeburdo* o *fidejussores*, característics del llenguatge legal emprat a la cancelleria dels reis carolingis, i sentències finals que parlen de la immunitat dels monestirs com s'expressa amb *et nullus comes, pontifex, judex publicus, in praedictis rebus habeat potestatem* (doc. 465) o fent referència a diferents impostos: *nolumus pretereā ut ab istis vel ab eorum hominibus aliquid telonei, id est pontaticus, aut rotaticus, cespitaticus, pulveraticus, pascuaticus, aut salaticus, vel aliquid exhibitionis exigatur* (doc. 14).

Així mateix, les conclusions difereixen molt poc entre els documents. S'inicien amb *Ut haec nostrae auctoritatis largitio*, en un d'ells fent referència a Déu, *in Dei nomine obtineat vigorem* (doc. 40), i finalitzen amb un signe inequívoc de veracitat, la declaració del rei de que *manu propria subter eam firmavimus et anuli nostri impressione sigillari jussimus*.

L'escatocol s'inicia amb la signatura del rei, en els tres casos indiquen que son *gloriosissimi regis*. S'inclouen les signatures del *notarius*, normalment amb la indicació de què actuen en lloc de- *ad vicem*- bisbes, arquebisbes o *cancellarii*.

Els documents finalitzen amb la datació i la indicació del lloc on fou realitzat el document, novetat d'aquesta tipologia documental. Així, la data s'introdueix pel mot *Datum*, on consta la indicció i l'any de regnat del rei, i el lloc físic per *Actum*³³⁸.

Per últim, trobem l'adprecació, fórmula de bona sort d'origen romà, en un cas completa, *in Dei nomine feliciter. Amen* (doc. 40) i en l'altre s'intueix que es refereix això malgrat que nomès s'inclou *feliciter. Amen* (doc. 14).

---

que Bautier planteja que les dos són còpies interpolades. *Vid.* DCC1 p. 294-295 (arguments d'Abadal) i Bautier, Robert-Henri. "Le prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de 'Portus' de 887-890." *Bulletin Philologique et Historique* (1961), Paris 1963: 477-498, i *Recueil des actes d'Endes, roi de France (888-898)*. Editat per Georges Tessier. Paris: Imprimerie Nationale, 1967. P. 20-29.

³³⁸ En un document no s'indica aquesta separació, malgrat que es sobreenten: *Actum secus castrum quod dicitur Brisacha supra Reni fluvium, .VIII. kalendas septembris...*(doc. 465). En els altres es separa la datació i la localització: *Datum pridie nonas... Actum apud Hturnum* (doc. 40) i *Datum VIII kalendas... Actum Aurelianis* (doc. 14).

2.2.11. Peticions i Decrets

Considerem en aquest epígraf els documents i les notícies conservades sobre els decrets eclesiàstics i les peticions d'aquests decrets, amb un total de 5 exemples. Així, s'observa ràpidament que el primer pas per a l'aprovació i concessió d'un decret és fer-ne la petició, en algunes ocasions en una reunió anterior.

El document conservat que aplega aquesta doble característica, de petició i concessió, és la sol·licitud que fa l'abadessa Emma de Sant Joan, la qual acut a l'església de Sant Pere de Vic on es troba reunit al bisbe Gotmar de Vic amb canonges i clergues parroquials, per tractar sobre *Dei misericordia reverentia vel stabilitate sanctae Ecclesiae et ut christiana religio firmissime stabiliretur*. L'abadessa li demana la concessió al seu monestir de l'església de Sant Quirze de Besora i el bisbe li ho concedeix³³⁹.

L'estructura diplomàtica es caracteritza per la seva simplicitat i descripció bàsica dels fets. El document s'inicia amb la datació per l'Encarnació i la indicció. Seguidament la intitució presenta al *venerabilis* bisbe Gotmar i l'escenari de l'acte, l'església de Sant Pere de Vic. Així davant la *deprecationem*, la súplica, de l'abadessa i les seves *sodales* que estan sota la regla de Sant Benet, el bisbe accedeix a la demanda sobre l'església de Sant Quirze de Besora. Així ho sanciona i corrobora el dit bisbe Gotmar a la fórmula final, *Quamobrem veritatem huius rei certissime cognoscens et canonicam auctoritatem servans predictus episcopus saluberrimis questionibus humiliter acquievit et hanc scriptura sub Dei nomine facere praecepit et nomen suum subter firmando conscripsit et canonicis suis firmare iussit*. Així, tal i com diu, el document finalitza amb la signatura del bisbe i deu eclesiàstics més, a més de l'escrivà.

D'altre banda, conservem notícia d'un concili gràcies a la seva menció en un altre. Es tracta del què degué celebrar-se entre l'any 903 i 905, on els legats de l'abadessa Emma van demanar a l'arquebisbe Arnust de Narbona, i als altres 11 bisbes de la mateixa província reunits conciliarment, la confirmació dels béns pertanyents al monestir de Sant Joan de les Abadesses (doc. 67, p. 113). Tot sembla indicar que en aquell mateix moment els béns ja van ser confirmats, en un entorn tan solemne com el creat amb la presència de dotze bisbes, els quals composarien una *plena synodus*. La referència d'aquest concili i la certesa de què els béns ja havien estat confirmats, la trobem al decret eclesiàstic conservat del concili de l'any 906, que fou celebrat a l'església de la Santa Creu de Barcelona. Aquest va ser presidit per l'arquebisbe Arnust de Narbona, qui també presidí el concili anterior, junt amb cinc bisbes més i el comte Guifré II³⁴⁰.

³³⁹ CCOM doc. 35, p. 93-94. Any 898.

³⁴⁰ CCOM doc. 69, p. 114. Any 906. Tot i què ja tenia la confirmació dels béns, tot sembla indicar que l'abadessa Emma volia la ratificació dels bisbes que no havien acudit al primer concili, del 903-905, els

En aquest mateix concili de Barcelona del 906, el bisbe Idalguer va demanar l'exempció tributària de la seu de Vic envers la seu de Narbona³⁴¹. Ho sabem gràcies a la cita explícita que trobem en el decret de resolució a la petició d'Idalguer, on diu: "*His igitur omnibus in aeclesia Sanctae Crucis in unum congregatis surrexit quidam in medio sanctae religionis episcopus Ausinensis ecclesie, nomine Hidalcharius, proferens querimoniam suae aeclesiae, dicensque...*". Així, va ser en el concili celebrat al monestir de Sant Tiberi d'Agde l'any 907³⁴², on va decretar-se l'exempció de Vic de pagar la lliura anual de plata a la seu metropolitana de Narbona. Manifestació clara del rastre de la regència de l'arquebisbe de Narbona en el renaiement del bisbat de Vic³⁴³.

El concili celebrat a Barcelona, per confirmar els béns del monestir de Sant Joan, s'inicia amb la datació per l'Encarnació i la indicció, així com la indicció de la localització *conventus factus est sanctorum episcoporum apud Barchinonam civitatem*. Segueix la menció dels personatges presents, entre els que destaquen l'arquebisbe Arnust de Narbona i els bisbes Servusdei de Girona, Nantígis d'Urgell, Idalguer d'Osona, Teodoric de Barcelona i Reinard *Cavelicensis*; el *principe et marchione* Guifré Borrell i molts d'altres clergues i laics. La part central del document correspon a la menció de tots els béns confirmats del monestir, els quals són esglésies, parròquies, cel·les i predis, tot situant-los territorialment. Destaca que el comtat d'Osona és anomenat com a *episcopio Ausonense*, mentre que la zona del Vallés, Cerdanya i Conflent s'identifiquen com a *pago*. Les clàusules finals s'inicien amb la confirmació de la supremacia del monestir de Sant Joan i la seva abadessa així com els tributs que han de ser satisfets: *quod ex ipsis parrochiis census annuale quod solis episcopis vel matricis ecclesiis eorum solvere solitum est, per singulos anos. Alia vero quae supersunt ad adiutorum et supplementum ipsius monasterii vel ipsi abbatissae et creditis sibi a Deo devotis feminis, ad regendum custodiantur, et sub eius potestate servantur*. La sanció de tipus espiritual és iniciada amb la fórmula visigoda *Si quis*, per a qui *hoc pontificale decretum.. tentaverit*, la condemna serà *sciat se severissimo mucronis vinculo anathematis feriendum et a regno Dei extorrem*. El document conté la corroboració, on és certifica la veracitat del document i es demanen les *manibus subterfirmando roboravimus*. Així, amb les signatures dels testimonis i l'escrivà finalitza el document.

El concili celebrat al monestir de Sant Tiberi d'Agde s'inicia amb el preàmbul *Annunte atque inspirante divina clementia* i li segueix la datació del document seguint el sistema de

---

quals tenien implicacions directes amb els béns del monestir, com eren Idalguer de Vic i Teodoric de Barcelona. *Vid.* Ordeig i Mata, Ramon. «Dos concilis de la província Narbonense, dels segles X i XI, fins ara ignorats.» *Revista Catalana de Teologia*, nº 2 20 (1995): 367-382. P. 372.

³⁴¹ CCOM doc. 70, p. 116.

³⁴² CCOM doc. 75, p. 121.

³⁴³ Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*. Sabadell: AUSA, 1989. P. 176.

l'encarnació, amb la fórmula, *anno Verbi incarnati*. El cos documental argumenta que mitjançant diverses deliberacions, primer en el concili celebrat a la *nobilem civitatem Barchinonam*, i després a Agde, se decretà la liberació del pagament dels censos per part de l'Església d'Osona³⁴⁴.

El bisbe Idalguer per a defensar l'exempció, es remunta en el temps explicant el succedent al territori *Hispani atque Gotia*³⁴⁵ amb l'arribada dels musulmans, *barbarico gladio divino iudicio traditi sunt*, i segons ell *ita ut ne aliquis christianorum in predicto pago Ausone remaneret*.

Seguint amb l'explicació, i potser degut a la presència en el concili del comte Guifré Borrell, es magnifica l'obra del seu pare, el comte Guifré el Pilós. Així el dit comte *Post multorum autem annorum curricula, misertus Dominus terrae illa, suscitavit in ea nobilissimum principem Wifredum et fratres eius*, va iniciar la tasca repobladora, *ex diversis locis et gentibus, homines pio amore colligentes, prelibatam ecclesiam cum suis finibus in pristinum instauraverunt statum*. El difunt bisbe Gotmar apareix també referenciat com a restaurador de la seu de Vic.

Es destaca que la decisió ha de ser ratificada *ad plenam synodum et perfectum duodenarium numerum confratrum nostrorum*, i així va ser a la reunió de Sant Tiberi.

Finalment, l'arquebisbe Arnust de Narbona *caedo atque perdono* el pagament de la lliura anual a la seu d'Osona i es fa constar la clàusula condemnatòria iniciada pel *Si quis vero*, i amb un simple però directe *divino iudicio et anathematis vinculo feriatur*.

El document finalitza amb les signatures de deu bisbes, donant valor a la resolució, i del clergue escrivà.

2.2.12. Elecció per aclamació

La costum d'elegir els bisbes per elecció popular la trobem representada per un únic document³⁴⁶. Així doncs, es descriu l'aclamació de Jordi com a bisbe de Vic i la seva ratificació per part de la seu de Narbona.

A falta d'invocació, el preàmbul obeeix al que Luisa Laffón denomina com a “preàmbuls étics”³⁴⁷: *Ap[ostolica ordinatione continetur ut ip]sa domus aecelesiasticae sollicitudo pontificali moderetur arbitrio”*.

³⁴⁴ Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Dels visigots*, p. 330.

³⁴⁵ Sobre l'ús dels dos termes *vid.* Zimmermann, Michel. “Rejet et appropriation de l'Hispania dans la Catalogne médiévale (Xe-XIIe Siècles).” En *Le passé à l'épreuve du présent: appropriations et usages du passé du moyen âge à la renaissance*, editat per Pierre Chastang, 139–168. Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2008.

³⁴⁶ CCOM doc. 136, p. 170. Any 914.

³⁴⁷ Laffón, Luisa. *Arenga Hispana*, p. 40.

Després de la mort del bisbe Idalguer, del qual *spiritum pausare*, es relata l'escena de com tot un seguit de persones s'apropen davant la *domnum* d'Osona que Teodoric, bisbe de Barcelona³⁴⁸, estava visitant, per a demanar que fos proclamat com a nou bisbe, Jordi. D'aquesta manera es manifesta que era el conjunt del poble fidel qui elegia al nou bisbe, tal i com es ressalta en el document, amb la menció dels diferents sectors socials que es reuneixen per fer-ho: *et domesticis simultatibus, a cathedrali clerico usque ad ruralem, a principe usque ad agricolam [con]ditiōne atque seditione*, i també es ressalta el caràcter unitari de l'acció dient que *et uno animo*, així com *quasi una lingua vocaverunt et petierunt et acclamaverunt*. De l'elegit es puntalitzen algunes característiques com *prudentem, sobrium, kastum et secundum kanonica auctoritatem cunctis utilitatibus ecclesiae proficuum, strenuum atque promptissimum, in vinea patris familias operarium indefessum, adpreesse et prodesse patrem et episcopum...*³⁴⁹, que resulten molt útils per tal d'establir els parametres morals i de comportaments seguits o esperats a l'època.

Així, el procés d'elecció havia de ser ratificat pel metropolità. Per tant, per poder fer-ho efectiu, va enviar-se al bisbe de Girona, Guigo, que segons es diu era qui tenia *maior oportunitas* per dirigir-se a Narbona. Consultats els bisbes de les seus coprovincials³⁵⁰, finalment es va obtenir la confirmació del bisbe metropolità.

La datació es fa seguint quatre mètodes: any de la creació del món³⁵¹, l'encarnació, el regnat dels reis francs i la indicció.

Finalment, apareixen les signatures de cinc bisbes: Agiò de Narbona, Reginard de Beziers, del tercer no es pot llegir ni el seu nom ni la seva seu però podria ser Guigo de Girona, degut a què va ser ell qui va dirigir-se a Narbona; Gerard d'Agde i Teodoric de Lodeva.

2.2.13. Elecció i proclamació d'abadessa

A banda de l'anteriorment analitzat document sobre l'elecció del bisbe Jordi de Vic, es conserva l'elecció de la segona abadessa del monestir de Sant Joan³⁵², el 16 d'agost de l'any 949.

³⁴⁸ Segons el DCV és el bisbe de Lodeva i no el de Barcelona, amb el mateix nom. En aquest estudi es segueixen els arguments exposats a CCOM, doc. 139, p. 173; així com també l'exposat per Villanueva, Jaime. *Viaje literario a las iglesias de España, vol. VI*. València, 1821. P. 129.

³⁴⁹ Sobre la formació dels bisbes *vid.* Zimmermann, Michel. *Écrire et lire, vol. 1*, p. 513- 515.

³⁵⁰ Villanueva, Jaime. *Viaje literario, vol. VI*, p. 131.

³⁵¹ Sobre aquesta fórmula *vid.* capítol 3 (temps), p. 116.

³⁵² CCOM doc. 645, p. 498.

El document comença amb la datació mitjançant *anno dominice Trabeationis*³⁵³ i l'indicció. La intitulació s'inicia amb *veniens vir reverentissimus* i presenta al comte Borrell II com a *comes et marchio*, el qual acut al monestir de Sant Joan. Aquest, després de consultar al bisbe Guadamir de Vic, a Gotmar de Girona, al comte Sunifred II de Cerdanya i als *fidelium laicorum*, manifesta que tenen la voluntat de reformar l'estat del monestir.

A continuació, es fa un repàs de la història del monestir des de la seva fundació pel comte Guifré, i la dotació i oblació de la seva filla Emma com abadessa. Segons el relat, aquesta va regir el monestir *secundum ordinem monastice institutionis* però a la seva mort s'inicia un període on l'ordre va ser alterat de la mà del comte Sunyer, tal i com ho indica la sentència *cupidate ductus, misit per vim quendam manum huic ordini omnimodis nos aptam quod postea claruit*. Aquest va penedir-se, s'acollí *religionis abitum* i va voler l'elecció d'una nova abadessa, qui *fore apta*, amb el consentiment de les monges.

Acabat el repàs dels fets del monestir, el document torna al temps present, en el qual el comte Borrell, amb el taxant pronom personal *ego* com a *iure patris successit regimen*, i amb la l'aprovació dels dits bisbes, laics, monges del monestir i segons *iussione patris meis*, elegix i proclama *-elegimus ac proclamamus-* a Adelaida,³⁵⁴ *bonis moribus adornatam*, com a nova abadessa i li dóna potestat sobre tots els béns del monestir.

La clàusula final és de corroboració, iniciada amb *Verum ut hec electio atque proclamatio*, on s'exposa que aquest document serà signat per *manu propria* i la dels clergues Atonis *archimandrite*, Mironi levita i Guantha levita, així com d'altres *bonis viris* i les monges.

A l'escatocol consta una nova datació seguint la cronologia dels reis francs així com les signatures testimoniales i l'escrivà.

2.2.14. Negocis varis

Trobem en aquest grup 3 documents que no han pogut ser classificats en cap de les altres tipologies, dels quals nomès coneixem algunes dades supèrflues i sobre els quals no podem establir conclusions certeres.

De fet, de dos d'ells nomès en conservem el regist. En ordre cronològic, tenim l'*establiment* d'una vinya que fa Ennego, abat del monestir de Santa Maria de Ripoll, situada a l'apendici del castell de Sant Esteve, al terme d'Ollic (Centelles), el 29 de gener de l'any 921³⁵⁵. En aquest cas, el regist és del segle XVIII i per tant, ens revela la inequívoca con-

³⁵³ Sobre aquesta fòrmula *vid.* capítol 3 (temps), p. 115.

³⁵⁴ Una semblança biogràfica pot trobar-se a Bofarull y Mascaró, Próspero. *Los condes de Barcelona vindicados*, vol.1, p. 131- 133.

³⁵⁵ CCOM doc. 221, p. 221.

fusió sobre el negoci jurídic que de ben segur tenia en realitat el document registat. Així, possiblement és tractés d'un contracte de complantació³⁵⁶, ja que l'eclosió dels establiments serà al voltant de primers del segle XIII en derivació de les cartes precàries³⁵⁷ otorgades fins aquell moment, majoritàriament per les institucions eclesiàstiques.

Així mateix, tenim el regist del segle XV d'una *incantacio* d'una vinya que fa un desconegut a l'abadessa Emma, datat del 927, sense que tinguem cap altra dada³⁵⁸. Trobem també un negoci jurídic el qual no apareix a la documentació de l'època i que podria ser un tipus de garantia sobre el be immoble citat. De fet, el regist modern ho dóna com si fos una hipoteca.

Finalment, tenim un breu text del 19 de novembre de l'any 942 que està intercalat entre les signatures dels testimonis i de l'escrivà d'un document de l'any anterior, el 941, gairebé coincidint en data, de l'11 de novembre. L'escrit del 942³⁵⁹ tracta sobre com el bisbe Jordi de Vic recupera la meitat d'una vinya pagant 30 sous a Gurgorio qui *rendit* -del llatí *reddere*- la vinya. Aquest text va ser intercalat amb el document de venda d'aquella vinya un any abans. Així, en el document del 941³⁶⁰, els esposos Salamon i Mirabilia van vendre a Gurgorio per 30 sous la meitat d'una vinya que tenien per complantació del bisbe Jordi de Vic, la qual segons ells *sic traximus eam de stirpe, et adprehendimus de ea fidemiusorem de karta de ipsa medietate omine nomine Wiliemundo*, i per tant, podien vendre la seva *oppera* a Gurgorio. El document del 942 relata breument com el bisbe Jordi, *per manu Landoario presbitero*, dona els 30 sous a Gurgorio i aquest l'escriptura al bisbe. Finalment assenyala la presència de set testimonis, els quals no coincideixen amb els de l'escriptura de venda de l'any anterior.

---

³⁵⁶ Aquests ja han estat perfilats breument en aquest capítol, p. 43.

³⁵⁷ Volem agrair els aclariments del Dr. Pere Benito sobre aquestes qüestions. Remitim a la seva ja citada tesi doctoral publicada, on ofereix un discurs ben articulat sobre el tema: *Senyoria de la terra*, especialment els apartats "De la complantació clàssica a la precària", p. 140- 150; i "La carta precària", p. 179- 186.

³⁵⁸ CCOM doc. 328, p. 287.

³⁵⁹ CCOM doc. 522, p. 417.

³⁶⁰ CCOM doc. 492, p. 395.

Preàmbul als capítols 3 i 4: Els escenaris de la vida

A la documentació es narren trajectòries vitals i esdeveniments concrets. D'aquesta manera, es plasmen voluntats i se'n deixa constància de forma legal¹. Si en el capítol anterior consideràvem la documentació aplegada segons la seva tipologia jurídica i l'estudiàvem en aquest sentit, en els dos següents capítols s'utilitzaran totes les referències espai-temporals contingudes per tractar d'establir patrons en la seva utilització i entendre la forma en el que aquests – espai i temps- són concebuts.

Dedicar-se a resseguir aquests dos conceptes no resta exempt de certes dificultats, sobretot degut a què partim d'una documentació que parla bàsicament sobre transaccions i traspassos en la possessió de propietats. Així doncs, la recerca sobre les qüestions temporals i espacials s'ha de centrar en les paraules clau, que d'altra manera poden passar inadvertides, així com en les fórmules, focalitzant l'atenció en els aspectes més narratius de la documentació. Les fonts s'han d'explotar des d'una perspectiva poc habitual a com normalment es fa. Aquestes temàtiques són normalment contemplades seguint fonts que parteixen de raonaments conceptuals més abstractes, especialment pel que fa a l'estudi del temps. Coneixent el corpus estudiat és potser la dificultat d'extreure aquesta mena de dades i exemples dels documents conservats, el que ha potenciat que no s'hagin atès les possibilitats què també contenen. Donada aquesta dificultat inherent, l'extracció i l'anàlisi de les dades s'ha de realitzar amb certa perspicàcia.

L'elecció de començar el nostre estudi històric partint d'aquestes dues realitats conceptuals es justifica per la obvietat de que la vida transcorre en un espai i un temps determinat. De fet, la construcció del relat històric s'inscriu entorn d'aquestes dos

---

¹ De Rubeis, Flavia. "Conclusioni: la cultura per le élite o la cultura delle élites, forme e funzioni" En *La culture du Haut Moyen Âge, un question d'élites?*, editat per François Bougard, Régine Le Jan, i Rosamond McKitterick, 461–483. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2009. L'autora reflexiona sobre la utilització de l'escriptura per part del poder pel seu benefici. Especialment *vid.* p. 466. En aquest sentit, existeixen multitud d'estudis sobre els usos de l'escriptura però hem considerat destacables les aportacions realitzades en aquesta recent obra, amb nombrosos exemples de diferents indrets.

variants². L'interès per entendre com aquests dos conceptes són percebuts pels diferents grups humans al llarg de la història, es troba àmpliament sostingut per la quantitat de treballs que s'articulen al voltant d'aquestes temàtiques, especialment per a la variant de l'espai, molt més tangible i mesurable físicament que no pas el temps. La forma en la qual aquests dos conceptes són entesos pels homes i per les dones poden variar. En quant a l'espai, la seva percepció pot considerar-se tenint presents dos factors determinants: un de caràcter objectiu, en el qual la visió variarà depenent del tipus d'ecosistema en el que es troben; i un altre de caràcter subjectiu, lligat a l'estructuració i organització que aquests mateixos subjectes realitzen sobre el territori. D'altra banda, el temps com a percepció de l'ésser humà es troba adherit a factors de tipus culturals, socials i ideològics³.

Pot afirmar-se doncs que, el binomi format per temps i espai respon a la necessitat de l'ésser humà per situar-se d'algun mode en la seva pròpia existència⁴.

---

² Segons Henri Martin "Au moyen age, l'espace et le temps ne constituent pas des catégories mentales autonomes. Il n'est, en effet, de temps que vécu et d'espace que parcouru ou appréhendé de façon pratique" en *Mentalités Médiévales. XIe-XVe Siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 1996. P. 123. Aquesta idea però, no només s'adscriu al món medieval sino que forma part del procés d'inscripció de la memòria: "La idea dominante es la de marcas exteriores adoptadas como apoyos y enlaces para el trabajo de la memoria... condiciones formales de inscripción, a saber, las mutaciones que afectan a la espacialidad y a la temporalidad propias de la memoria viva, tanto colectiva como individual". Vid. Ricoeur, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Editorial Trotta, 2010. P. 193.

³ Prenem com a definició d'ideologia la que desenvolupa Louis Althusser en *La filosofía como arma de la revolución*. Córdoba: Ediciones Pasado y Presente, 1971. P.48 i 49. Remetim també a la reflexió que fa Henri Martin sobre l'abast del què ha de ser la història de les mentalitats i la seva relació amb la ideologia. Vid. *Mentalités médiévales. XIe-XVe siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1996. P. 6 i 7.

⁴ Sobre la reflexió entorn a la necessitat de concebre conjuntament l'espai i el temps, ens sembla evocadora una coneguda frase que va ser pronunciada pel matemàtic Hermann Minkowski en la 80ena Assamblea de Científics Naturals i Físics alemanys, el 21 de setembre de 1908 a Colònia: "*The views of space and time which I wish to lay before you have sprung from the soil of experimental physics, and therein lies their strength. They are radical. Henceforth space by itself, and time by itself, are doomed to fade away into mere shadows, and only a kind of union of the two will preserve an independent reality*". Minkowski, Hermann. «Space and time» En *The Principle of relativity: a collection of original memoirs on the special and general theory of relativity*, 75- 96. New York: Dover Publications, 1952. P. 75.

CAPÍTOL 3

SOBRE EL TEMPS

Entenem el temps com una forma d'ordenació que variarà en funció de les concepcions generals del pensament hagudes en els diferents períodes històrics i variant també, segons la cosmovisió de les diferents comunitats humanes. L'ésser humà s'esforça per mesurar i racionalitzar el temps, cosa intangible i etèria; no ho podem percebre mitjançant els nostres sentits, però sí les conseqüències del que considerem com el pas del temps. Així, som conscients de que el que acaba de succeir ja és passat, al què prestem atenció en aquest mateix moment és el present, i que el futur està per arribar i encara no existeix. En aquest sentit, passat i futur convergeixen en el temps present, ja que també formen part substancial d'ell¹. Per mitjà de la memòria som conscients en el present del temps passat i gràcies al que hem après, creiem poder imaginar un futur segons el nostre enteniment. A més d'aquesta concepció de caire filosòfic, tenim també el temps que podríem anomenar com a natural, aquell que no podem modificar i que depèn dels astres, que marca la nostra manera de viure i al què ens adaptem.

En l'estudi del temps advertim ràpidament que no ens enfrontem només a una classificació o distinció del pas dels dies i les nits, a les normes que s'han utilitzat per comptabilitzar-ho d'alguna manera, sinó que va més enllà del purament funcional. Així, la noció del temps està lligada a la nostra humanitat², a la memòria³ i al relat històric⁴. Ens obre pas a reflexions entorn a la hermenèutica, la psicologia o la filosofia, entre d'altres.

---

¹ Ricoeur, Paul. *La memoria, la historia*, p. 463-464.

² Guriévich, Arón. *Las categorías de la cultura medieval*. Madrid: Taurus, 1990. P. 51.

³ Sobre el temps i la memòria remetim a la suggeridora publicació de Le Goff, Jacques. *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991. P. 131- 183, especialment l'apartat dedicat a la memòria medieval, p. 149- 163. Així mateix, cal recordar al ja citat Paul Ricoeur, qui s'ha encarregat d'aquest tema en la major part dels seus treballs, o Pierre Nora que va fer de la memòria l'eix central de la seva coneguda obra *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1997.

⁴ Koselleck, Reinhart. *Futuro pasado. Para una semántica de los tiempos históricos*. Barcelona: Paidós, 1993. P. 14.

No pretenc realitzar un repàs profund i global, però considero necessari recordar per començar que l'estudi del temps s'ha tractat des de diverses disciplines científiques, des de les ciències humanes o "ciències de l'esperit" – com defensava el filòsof historicista Wilhelm Dilthey⁵ – fins a les ciències experimentals. Així, camps tan subjectivament allunyants com són la filosofia o la física-quàntica⁶, s'han preguntat sobre la concepció i la mesura del temps sense arribar, en cap cas, a conclusions tancades. I és que això que anomenen "temps" transcendeix a totes les formes de vida, i les preguntes al seu voltant han acompanyat a l'ésser humà des dels primers indicis de consciència personal⁷.

Les diferents civilitzacions han basat el seu temps al voltant de dos concepcions bàsiques, una de caràcter cíclica i una altre de tipus linial⁸:

- Dins la primera opció trobem a l'Antiguitat clàssica, així com les primeres civilitzacions i les que manquen de nexes amb el Cristianisme i l'Islam. Aquesta està fonamentada en la repetició d'etapes lligades a l'esdevenir natural dels ésser vius i del cosmos. El món que els envolta està en constant moviment seguint sempre un mateix esquema: els cicles llunars i solars, els successius canvis estacionals o els cicles biològics, entre d'altres. L'estreta, per no dir inseparable, relació entre la natura i l'ésser humà fa que la observació bàsica d'aquesta, és a dir, el seu entorn natural, sigui la referència temporal. En aquest sentit, la celebració de rituals de manera repetitiva té com a missió retornar del temps passat alguna cosa ja viscuda, que refent-lo de nou torna a ser present, i ho tornarà a ser amb la repetició en el futur⁹. Els personatges mitològics i la possibilitat de reencarnació formen també part d'aquesta concepció del temps. Així doncs, tot està en constant moviment i reproduint-se de manera circular.

- Quant a la concepció del temps linial, aquest s'originà entorn a les religions d'arrel abrahàmica. Per aquestes, Déu és el creador de tot, incloent el temps¹⁰. Tot el que es rea-

⁵ Tota l'argumentació pot trobar-se en la suggestiva obra de Dilthey, Wilhelm. *Introducción a las ciencias del espíritu: ensayo de una fundamentación del estudio de la sociedad y de la historia*. Edited by Julián Marías and José Ortega y Gasset. Madrid: Alianza, 1980.

⁶ Malgrat que es tracta d'un camp tant allunyat al de la història com és la física quàntica, nomès com a curiositat, ens sembla adequat citar una publicació d'aquest àmbit on s'exposa si el temps pot ser una propietat emergent derivada de correlacions quàntiques: Moreva, Ekaterina, Giorgio Brida, Marco Gramegna, Vittorio Maccone, Lorenzo Giovannetti, and Marco Genovese. "Time from quantum entanglement: an experimental illustration." *Phys. Rev. A*, 89 (2014). Vid. <http://arxiv.org/abs/1310.4691>. [Consultat: 03-09-2015].

⁷ Whitrow, Gerald James. *Time in history. Views of time from prehistory to the present day*. Oxford: Oxford University Press, 1988. P. 21.

⁸ Es realitza una bona descripció d'aquestes dues concepcions del temps en De la Pineda, Jesús Avelino. *Los mitos del gran tiempo y el sentido de la vida (Filosofía del Tiempo)*. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 2006.

⁹ Eliade, Mircea. *El mito del eterno retorno*. Buenos Aires: Emecé, 2001.

¹⁰ Jacques Le Goff escriu sobre això: "El tiempo de la Biblia y del cristianismo primitivo es ante todo, un tiempo teológico. Comienza con Dios y está dominado por Él". En *Tiempo, trabajo y cultura en el occidente medieval: 18 Ensayos*. Madrid: Taurus, 1983. P. 47. En aquesta mateixa línia s'expressa Olga Larre: "El tiempo es un rasgo de la creación del cosmos, pero no es el rasgo definitivo, pues lo creado es ante todo una manifestación de Dios". En «La discusión me-

litza té una finalitat, res és casual i ens dirigeix cap a un final. Així, l'inici del temps està marcat amb la Creació i la direcció ens dirigeix cap a la fi del temps, el Judici Final. Després, hi tindrà lloc l'Eternitat, on no hi haurà temps. L'ésser humà s'ha de preparar, per tant, pel final. Hi ha un passat, un present i un futur. En aquest sentit, la cura pels actes personals adquirirà gran rellevància en aquest tipus de pensament.

Tanmateix, i malgrat els arguments dels dos models interpretatius del temps, ràpidament s'adverteix que de fet no són oposats i que la vida transcorreix entre la linealitat i la circularitat¹¹.

3.1. La concepció del temps a l'Alta Edat Mitjana: consideracions generals

L'Antiguitat clàssica s'erigeix com a punt de partença en què pensadors ben reconeguts van tractar de copsar la noció del temps des de diferents perspectives, unes de caire abstracte i transcendental i d'altres funcionals, tot observant els canvis que es produïen en els astres com a mitjà d'ordenació i pauta de les formes de vida. Així Plató va definir el temps com una característica del món sensible, d'allò que podem copsar pels nostres sentits però partint d'un concepte immaterial, mentre que Aristòtil l'entenia com a inherent al moviment. De fet, els pensadors presocràtics ja interrelacionaven el temps amb els conceptes de ser i moviment.

Arribats a l'Antiguitat tardana trobem la figura d'Agustí d'Hipona, un dels majors teòrics del que serà el pensament medieval cristià, el qual es suma a la concepció bíblica del temps, és a dir, lineal, en contra de la visió cíclica de la mitologia clàssica. Sant Agustí considera que no existeix un temps previ a la Creació ja que abans d'ella no hi havia res. Aquest arriba a la conclusió de què és mitjançant l'ànima com percebem la divisió del temps entre passat, present i futur¹². En una de les primeres solucions que dona Sant Agustí sobre la natura del temps, ja relacionava el passat amb la memòria, el present amb l'atenció i el futur amb l'expectació¹³, i per tant, no podem parlar de tres temps diferents,

---

dieval sobre la eternidad del mundo. Su formulación en Juan Escoto Eriúgena» En *Metafísica y dialéctica en los períodos carolingio y franco (s. IX-XI)*, editat per Juan Cruz Cruz i Mª Jesús Soto-Bruna. Pamplona: EUNSA, 2006. P. 164.

¹¹ Koselleck, Reinhart. *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*. Barcelona: Paidós, 2001. P. 35.

¹² Un bon resum del concepte de temps a Sant Agustí pot ser el de Muñoz-Alonso López, Gemma. "El tiempo en San Agustín." *Anales del seminario de historia de la filosofía* N° 7 (1989): 37–42. Més recent és l'anàlisi que fa Van Dusen, Robert. *The space of time: a sensualist interpretation of Time in Augustine, Confessions X to XII*. Leiden: Brill, 2014.

¹³ "Praesens de praeteritis, memoria; praesens de praesentibus, contuitus; praesens de futuro, expectatio". De Hipona, Agustín. *Qué es el tiempo: libro XI de las «Confesiones»*. Editat per Agustín Corti. Madrid: Trotta, 2011. P. 66-69.

perquè no existeixen¹⁴. Aquests conceptes, entre d'altres, s'exposen en el llibre XI de les seves *Confessions*, així com en els últims llibres de la seva *Ciutat de Déu*, on narra també les sis edats en les quals es divideix el món des de la Creació. L'última edat, la setèima, encara està per arribar i tindrà lloc amb la vinguda de Crist després de la Fi del Temps¹⁵. Dins d'aquesta divisió per edats, la història sagrada, trobem el temps terrenal, el dels homes i de les dones¹⁶.

D'altra banda, Sant Isidor de Sevilla¹⁷, gran compendiador dels sabers antics, recull tota la tradició que tracta sobre la concepció del temps. D'aquesta manera, en la seva obra més important i coneguda de caràcter enciclopèdic, *Etimologies*, trobem a la segona part del llibre V allò referent al temps. En una altra de les seves obres, *De natura rerum*, aborda diverses temàtiques relacionades amb l'Univers com són la cosmologia, l'astronomia o la cronologia, entre d'altres.

Quasi un segle després i tenint com a referent l'obra del Doctor Hispalens¹⁸, trobem a Beda el Venerable, les obres del qual van constituir una de les referències més importants dins dels entorns monàstics, entre les quals podem destacar el *De temporibus ratione*, que juntament amb el primer tractat anomenat *De temporibus liber*, destacarà per convertir-se en el manual de còmput bàsic fins a la reforma gregoriana de finals del segle XVI¹⁹.

Així, veiem com alguns dels considerats Pares de l'Església van esforçar-se per entendre i portar al pensament cristià els fonaments del temps. Com a obra directa de Déu que és, el temps li pertany i per això, la seva representació terrenal, l'Església, tractarà d'estructurar-lo de manera eficient per tal d'arribar a tots els estrats socials, partint dels

¹⁴ Suter, Ronald. «El concepto del tiempo según San Agustín, con algunos comentarios críticos de Wittgenstein» *Convivium* n° 19-20 (1965): 97-111. P. 102.

¹⁵ Löwith, Karl. *El sentido de la historia*. Madrid: Aguilar, 1968. L'autor fa un repàs de les interpretacions sobre l'història al llarg dels temps. Per al nostre estudi ens interessa, entre d'altres, la seva aportació a l'enteniment del pensament de Sant Agustí. En aquest sentit, exposa el punt de vista cristià, fixat en el futur com a horitzó temporal: "Lo que importa realmente en la Historia, dice San Agustín, no es la grandeza transitoria de los imperios, sino la salvación o condenación de un mundo futuro. Su incommovible punto de vista para la inteligencia de los acontecimientos presentes y pasados es la consumación final en el futuro: Juicio Final y Resurrección". P. 242.

¹⁶ Sauerländer, Willibald. "Tempi vuoti et tempi pieni." En *Arti e storia nel medioevo: tempi, spazi, istituzioni* Vol. I, editat per Enrico Castelnuovo and Giuseppe Sergi, 121– 170. Torino: Giulio Einaudi Editore, 2002. Per a una explicació ampliada del que hem exposat *vid.* p. 121- 123.

¹⁷ Donada la gran varietat d'estudis sobre Sant Isidor, remitim a una obra que considerem aglutinadora dels coneixements que es tenen sobre ell: Fontaine, Jacques. *Isidoro de Sevilla: génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos*. Madrid: Encuentro, 2002.

¹⁸ Sobre l'herència de San Isidor en Beda *vid.* McCready, William D. «Beda and the Isidorian Legacy» *Medieval Studies* vol. 57 (1995): 41-73.

¹⁹ Darby, Peter. *Bede and the End of Time*. Farnham, England; Burlington, USA: Ashgate, 2002. Francisca del Mar Plaza Picón i José Antonio González Marrero, signen conjuntament tot un seguit d'articles al voltant dels tractats computístics de Beda. Entre d'altres *vid.* «El vocabulario del cómputo en el "De Temporibus Liber" de Beda». *Minerva: Revista de filología clásica* n° 17 (2004): 125-138; "Ciencias al servicio del cómputo. El De temporibus liber de Beda." *Fortunatae: Revista canaria de filología, cultura y humanidades clásicas*, N° 16 (2005): 217–225. ; "Un acercamiento a los tratados del 'cómputo' de Beda." *Fortunatae: Revista canaria de filología, cultura y humanidades clásicas*, N° 17 (2006): 117–126.

ensenyaments dels doctes eclesiàstics. No hi ha cap dubte que la sistematització del temps per part de les autoritats eclesiàstiques – del qual també s’aprofitarà el poder laic – compleix una funció clara de control. S’erigeix per tant com a instrument del poder, ja que gràcies a les pautes temporals marcades la població viu sota les seves normes i per l’ordre establert per elles.

Des del pensament teòric cristià el temps és lineal i a nivell pràctic les persones observen dos dels moments més clars en els quals es manifesta aquest “no retorn”, ja que es neix i es mor. Hi ha per tant un principi i un final, la vida no torna endarrere, és un transcórrer imparabile. En canvi, en la pràctica quotidiana s’adverteix que tot es basa en repeticions, és circular. Els cicles es repeteixen, les persones viuen en una constant rutina seguint els ritmes naturals del cosmos. Les festivitats religioses que rememoren la vida de Jesús es reviu en any rere any. El llibre del Gènesi organitza el temps en dies i setmanes que es succeeixen; la mateixa Església necessita de l’observació astrològica²⁰ per a establir algunes festivitats, com la Pasqua²¹.

L’ordre del temps es va plasmar de manera efectiva en els calendaris²². Així el calendari julià, d’origen romà, que es basava en el moviment del sol, establia la divisió de l’any en mesos, setmanes i dies. A més, s’havien d’incorporar les festivitats associades al calendari lunar, de tradició jueva, com la ja citada Pasqua, al voltant de la qual s’anirien afegint càlculs d’altres dates festives²³. Partint doncs d’aquesta regulació del temps, es configurarien diversos calendaris relacionats amb les necessitats d’ordenació dels diferents temps socials. Pot afirmar-se que el calendari és, per tant, un producte social²⁴, mitjançant el qual es poden escodrinyar les diferents formes d’entendre l’ordenació del temps, així com la seva funció dependent de l’ús pel qual és creat.

Entre d’altres trobem el calendari litúrgic, encarregat d’ordenar les festivitats relacionades amb la commemoració dels moments més importants de la vida de Jesús. A més, s’afegien les advocacions que cada església tenia, amb un santoral que anirà adquirint ca-

²⁰ García Avilés, Alejandro. *El tiempo y los astros: arte, ciencia y religión en la Alta Edad Media*. Murcia: Universidad de Murcia: Servicio de Publicaciones, 2001.

²¹ Sobre aquest aspecte remetim al recent article de l’autor anterior, “El hombre y las estrellas: el imaginario astrológico en los siglos del Románico.” In *El Románico y sus mundos imaginados*, 83–108. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real. Centro de Estudios del Románico., 2014. Especialment *vid.* p. 89-92.

²² Sobre el concepte general del calendari *vid.* Ricoeur, Paul. *Tiempo y narración III: el tiempo narrado*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, S. A., 1996. P.784- 790, sobre *El tiempo del calendario*.

²³ Grapí Rovira, Orland. “Axí és fet lo compte dret”, textos i context de l’art del còmput cronològic a l’edat mitjana: un calendari en vers català.” In *Actes del X congrés internacional de l’associació hispànica literatura medieval 2003. Vol II*, edited by Rafael Alemany, Josep Lluís Martos, and Josep Miquel Manzanaro, 837– 849. Alacant: Institut interuniversitari de filologia valenciana, 2005. P. 838.

²⁴ Coira Pociña, Juan. “Ver, concebir y expresar el paso del tiempo. El calendario medieval y el refranero.” *Medievalismo* N° 23 (2013): 117– 155. P. 120; Le Goff, Jacques. *El orden de la memoria*, p. 184: “ el tiempo del calendario es totalmente social, pero sujeto a los ritmos del universo”.

da vegada més importància, i les festivitats associades aquests sants, entre d'altres. D'aquesta manera, la vida de les persones estava d'alguna manera dominada per les obligacions d'assistència aquestes commemoracions religioses²⁵. D'altra banda, i no menys important era el calendari que marcava les labors relacionades amb l'explotació dels recursos naturals, el treball agrícola i ramader. Aquest era la plasmació més clara de la seva quotidianitat. Els exemples que ens han arribat són quantiosos i variats en representacions iconogràfiques en diferents suports -com poden ser pergamins, teixits o pedres- i manifestacions -com gravats, brodats, pintures o relleus, entre d'altres-, sobretot a partir del romànic. Aquest sistema de representar els mesos i les estacions de l'any segons les feines del camp té però, la base de la seva essència en les produccions grecoromanes, les quals es continuen desenvolupant durant l'Antiguitat tardana i passen a l'Edat Mitjana a través dels sabers enciclopèdics²⁶.

A trets generals, aquests dos calendaris són els que regeixen la vida de les persones. D'una banda les obligacions religioses i morals, i de l'altre, el sustent vital. Totes dues realitats convergeixen en la necessitat d'assegurar unes pautes de conducta i control efectives. Així, el calendari agrari recorda les feines que s'han d'anar realitzant segons els mesos i les estacions, mentre que el calendari religiós n'assegura no només la profusió d'idees sinó també el control de la comunitat.

De tot plegat pot observar-se la dualitat entre el temps que avança i el que es va repetint, amb la consegüent sensació de finit i circularitat que, potser, produïa a les persones. En aquest mateix sentit, la vida quotidiana dels laics no estava marcada per hores estrictes, com d'altra banda s'observa en el cas dels entorns monàstics²⁷, tot i que alguns d'aquests horaris més rígids podrien arribar a marcar, d'alguna manera, els ritmes diaris

²⁵ Segons André Vauchez: "*los fieles tienen la obligación moral y legal de asistir*". Vid. *La espiritualidad del occidente medieval (siglos VIII-XII)*. Madrid: Cátedra, 2001. P. 17. No podem oblidar però les dificultats amb les que es trobava l'església per fer complir els seus rituals, com s'observa en els llibres penitencials, entre d'altres. Sobre aquest tema veure l'obra de Giordano, Oronzo. *Religiosidad popular en la alta edad media*. Madrid: Editorial Gredos, 1983. P. 32- 35.

²⁶ Aquesta idea pot trobar-se a Pérez Higuera, Teresa. *Calendarios medievales: la representación del tiempo en otros tiempos*. Madrid: Ediciones Encuentro, 1997. P. 11- 16.; Castiñeiras González, Manuel Antonio. *El calendario medieval hispano*. Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, 1996. P. 15-25.

²⁷ García Avilés, Alejandro. *El tiempo y los astros*, p. 74: "*La orden benedictina prescribe como obligación estricta la observancia de las Horas Canónicas... San Benito de Nursia responsabiliza de esta tarea al propio abad del monasterio*". El temps diari es divideix segons les hores de les pregàries: matines (mitjanit), laudes (les 3), prima (les 6), tercia (les 9), sexta (les 12), nona (les 15), vespres (les 18) y completes (les 21). Vid. Bresciano Lacava, Juan Andrés. *Medición y configuración del tiempo histórico: características técnicas de los principales sistemas cronológicos*. Montevideo: Librería de la Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2006. P. 27.

dels habitants laics²⁸. Les hores de llum determinaven les hores del treball i la foscor donava pas al recolliment i al descans.

Com s'observa, una llista acurada dels diferents temps que podem trobar en qualsevol societat és difícil, ja que hi hauran tants temps com ritmes i formes de vida²⁹.

3.2. Manifestacions del temps als comtats d'Osona i Manresa

Aprofundir en el coneixement de les formes en les què es manifesta el temps a través de les fonts conservades en una societat donada, hauria de permetre'ns l'apropament a una part de la seva cosmovisió, ja que en la seva formació intervenen diversos factors relacionats amb la cohesió d'aquesta mateixa societat, on la conceptualització del temps en forma part integrant.

Partint d'aquesta base, advertim ràpidament que ens enfrontarem almenys a dos realitats, les quals no són contradictòries sinó que tenen la seva utilitat en contextos diferents i en moltes ocasions poden arribar a confluïr³⁰. Així doncs, tindrem un temps pensat, reflexionat i calculat que permet ordenar de forma racional i precisa el pas del dies i les nits, que dona nom i situa cronològicament. Aquest està basat en l'herència conceptualitzada del passat i el podríem anomenar com a temps oficial. A la vegada, existeix un temps popular, és a dir, regit per les costums del poble i què segueix els ritmes naturals i l'aprenentatge del grup. Aquest és molt més complicat de rastrejar en el període estudiat, on les dades que podem extreure són minses en aquest sentit.

²⁸ Un instrument favorable per fer arribar a tothom la mesura del temps per part de l'Església seria la campana. Mostra evident d'això serà la construcció de campanars a les esglésies a partir del segle X. *Vid.* Labrador Gutiérrez, Tomás. "Señales, signos y símbolos: las campanas." In *Las campanas: cultura de un sonido milenario. Actas del I Congreso Nacional*, edited by Eloy Gómez Pellón and José Guerrero Carot. Santander: Fundación Marcelino Botín, 1997. P. 334; Matas i Blanxart, M.Teresa, i Esperança Piquer i Ferrer. *Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de tipus llombard a la Plana de Vic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1990. Malgrat la llunyania del territori estudiat, recordem la suggeridora imatge de l'anomenat Beat de Tàbara (Zamora). Aquest reproduceix parcialment al Beat de Liébana i en els folis afegits que no segueixen el model, hi ha una il·lustració què representa la torre on s'ubica l'*scriptorium* de San Salvador de Tàbara, què té dos campanes. *Vid.* García Lobo, Vicente, i John Williams. *Beato de Tàbara: original conservado en el Archivo Histórico Nacional*. Madrid: Testimonio Compañía, 2005. Agraïm també les explicacions sobre l'origen dels campanars a la Dra. Montserrat Pagès.

²⁹ Rosamond McKitterick crítica d'alguna manera la simplicitat de Jacques Le Goff en dividir el temps medieval entre l'eclesiàstic de l'Alta Edat Mitjana i el comercial de la Baixa Edat Mitjana. Així, ella defensa tants temps com ritmes socials (històric, teològic, litúrgic, astronòmic, monàstic, estacional, entre d'altres) a «The Carolingians on their past» En *History and Memory in the Carolingian world*, 84- 119. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 87.

³⁰ Koselleck, Reinhart. *Futuro pasado. Para una semántica de los tiempos históricos*. Barcelona: Paidós, 1993. P. 14. L'autor comença la seva obra advertint sobre la superposició de molts temps, vinculats a diferents realitats socials, polítics, religiosos i institucionals.

La historiografia que tracta sobre la concepció del temps³¹ en l'alta edat mitjana catalana pot semblar abundant, però les temàtiques estudiades són reduïdes. Així, els esforços s'han centrat majoritàriament en les fórmules de datació cronològica, el què no resulta estrany degut a la seva presència permanent i necessària en tots els documents, essent l'evidència més clara de l'ús de marcadors temporals en l'època. Especialment, destaquen els treballs sobre l'ús i l'abast de la cronologia dels reis francs en la documentació comtal. Així mateix, l'estudi d'altres sistemes cronològics que poden trobar-se en determinades categories documentals, com els d'actes eclesiàstics rellevants, han servit com a sustent amb el que mesurar i quadrar les formulacions dels regnats que no quedaven pas del tot clares. També destaquen els estudis sobre els calendaris agraris, especialment des de la perspectiva de l'història de l'art i centrats en les manifestacions del romànic. Per últim, és ben coneguda la funció dels centres eclesiàstics del moment en quant a la recepció i còpia de manuscrits d'astronomia i còmput.

Tanmateix, no hi ha esperit de conjunt per tal d'explicar quina és la percepció del temps, la seva plasmació en la societat ni l'aplicació pràctica. No s'han atès les referències al passat, al present i al futur què apareixen en moments puntuals, que marquen fites importants en l'imaginari col·lectiu i serveixen com a eines de la memòria. Tampoc s'han establert calendaris partint de les abundants dades que aporten les fonts documentals del moment, és a dir, de l'adequació de la vida al temps.

Per aquest motiu, ens hem proposat d'abordar el conjunt d'expressions relacionades amb el temps del corpus documental d'Osona i Manresa des d'una perspectiva variada, incloent d'altres fonts coetànies o properes que poden fer de suport al nostre estudi. Tractarem de recercar i ordenar les dades que poden ajudar-nos a construir un esbós de la noció que tenien, els homes i les dones dels comtats d'Osona i Manresa de fa mil anys, de la seva pròpia situació temporal i de com l'interpretaven.

3.2.1. Concretar i mesurar el temps

Les institucions bàsiques preponderants del període, l'Església i el poder laic, ja des del primer moment en què les podem documentar al territori estudiat, deixen el seu signe arreu on intervenen. Aquests dos grups de poder són els més interessats en establir una sistematització i estendre-la, tant per emparar la seva autoritat com per a qüestions merament administratives i de subjecció. D'una manera significativa, el paper dels centres

---

³¹ Jean-Claude Schmitt va realitzar reflexions entorn a l'estudi del temps, com s'havia enfocat fins el moment i alguns dels reptes de futur. *Vid.* «Le temps. "Impensé" de l'histoire ou double objet de l'historien?» *Cahiers de civilisation médiévale* n° 189: *La médiévisique au XXe siècle. Bilan et perspectives* (2005): 31-52.

eclesiàstics serà bàsic i fonamental no només per la seva tasca de receptors i difusors dels sabers de l'època, sinó per ser els seus clergues quasi exclusivament els únics capaços d'escriure i llegir de manera efectiva en aquell moment. Així doncs, passen per les seves mans tant els estudis científics com la plasmació cronològica efectiva.

A continuació s'analitzaran les notícies conservades més significatives sobre la forma en la què es concreta i mesura el temps, conceptualitzat i emanat pels poders de l'època.

3.2.1.1. La datació documental

Les notícies conservades més significatives sobre la determinació del temps estan estretament lligades a l'elaboració documental i la necessitat de fer vàlides les escriptures, ja fossin de caràcter públic com privat. És per això que les fórmules de datació donen sentit als dies, als mesos i especialment als anys, apropant coordenades intangibles i normalitzant-les. El resultat és l'anomenada data crònica.

La invariabilitat del sistema utilitzat per a precisar els dies i els mesos durant tot el període estudiat, el sistema de calendació romana³², fa que fixem l'atenció en allò que té diverses formes de ser expressat, el càlcul dels anys. Com veurem, un dels principals problemes de les fórmules de datació cronològica serà la determinació de l'inici de l'any 0, el que és el mateix, de la data en la què s'inicia el còmput³³.

3.2.1.1.1. La cronologia dels reis francs

Durant el període analitzat, els segles IX-X, i fins aproximadament el segle XII³⁴, per a la determinació de l'any d'elaboració documental, el sistema per antonomàsia utilitzat és el que fa referència als anys de regnat dels reis francs. La recurrència a aquest mètode temporal basat en els monarques francs introdueix als comtats catalans dins l'òrbita del poder reial carolingi. Cal afegir també que la seva utilització ha servit per a traçar un itinerari on

³² Aquest sistema és l'únic utilitzat malgrat la dificultat conceptual per portar el compte. *Vid.* Lope Blanch, Juan M. «La determinación popular del tiempo durante la Edad Media» *Anuario de Letras vol. 1* (1961): 33-73. P. 35. Un bon resum sobre el sistema de calendació romana a Garcia i Sanz, Arcadi, i Francesc de Rocafiguera i Garcia. *Cronografía tónica del calendario juliano*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1993. P. 117-119.

³³ de Santiago Fernández, Javier. *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815- circ. 1150)*. *Revista general de información y documentación*, n° 2. Vol. 13. Madrid: Castellum, 2003. P. 253- 255.

³⁴ Baucells i Reig, Josep. «La cronologia a Catalunya en general i a Barcelona en particular.» *Rubrica, Palaeographica et Diplomatica Studia VII (Calligraphia et typographia, arithmetica et numerica, chronologia)* (1998): 7-99. P. 22- 33. L'autor argumenta que a partir de l'any 1180 s'imposarà la datació pel sistema de l'Encarnació. Veure també Mundó, Anscari M. «El Concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació.» *Analecta Sacra Tarraconensia, Vol. 67/1* (1994): 23-43.

poder resseguir la conjuntura política comtal respecte del regne original³⁵. D'altra banda, investigacions sobre aquest aspecte han assenyalat que la successió dels reis francs en la datació pot variar de manera considerable, tot depenent del comtat i què, per tant, les dates aproximades que ofereixen d'utilització dels diferents regnats en uns territoris no poden generalitzar-se i fer-se extensius a d'altres³⁶.

Pel que fa als comtats d'Osona i Manresa, seguint models d'altres investigacions però aplicats a les nostres fonts, es documenten els regnats de sis reis entre els anys 872 i 950. Concretar aquestes mencions i els períodes entre els quals apareixen ens ofereix una sistematització que permet posar les dades en relació amb altres comtats i traçar una cronologia aproximada en el seu ús i el canvi de sobirans per a datar³⁷.

Pot semblar evident però no existeix un any "zero" de regnat. A partir de la data d'investidura o reconeixement, el regnat passa a ser anomenat com a "any primer". Per a comptabilitzar els anys d'una persona, des del moment del naixement fins al primer any de vida, generalment s'utilitzen els 11 mesos anteriors al dotzè. En la cronologia dels reis, en canvi, s'entra en el primer any de regnat des del moment mateix d'accés al tro.

Per començar, el primer rei documentat és Carles II el Calb que va regnar des de l'any 840 fins a la seva mort, al 877. La menció correspon al document més antic de l'Arxiu Capitular de Vic, malgrat que fa referència a terres situades al territori del Berguedà, amb data de les 7 calendes de juny de l'any 32 *regnante Karulo rege*, és a dir, el 25 de maig del 872³⁸.

El buit de set anys sense documentació ens deixa carents de la possibilitat de conèixer cap dada sobre el que fou el temps de regnat de Lluís II el Tartamut, fill de Carles el Calb, i la seva plasmació a la datació.

³⁵ Entre d'altres podem destacar a Michel Zimmermann segons el qual "*l'evolució del tipus de datació dels documents catalans del segle IX- XII és realment la traducció d'un itinerari polític*". Vid. "La datació dels documents catalans del segle IX al XII: un itinerari polític." In *En els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62, 1989. P. 68. Més recentment, en la seva tesi doctoral publicada, dedica un capítol sobre el temps, on a més, torna a ressaltar la particularitat catalana en la datació dinàstica respecte d'altres territoris. Vid. *Écrire et Lire En Catalogne: IXe-XIIe Siècle. Tome I*. Madrid: 2 v. Casa Vélazquez, 2003. P. 327-348, i especialment sobre l'originalitat dels comtats p. 336-337.

³⁶ El primer article que ofereix aquesta idea és el de Mundó, Anscari M. "La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya." *Anuario de Estudios Medievales*, N° 4 (1967): 13-34. P. 21-22; anys després, Gaspar Feliu va tractar la particularitat cronològica del comtat de Barcelona i va subratllar també les paraules de Mundó a "La cronología según los reyes francos en el Condado de Barcelona (siglo X)." *Anuario de Estudios Medievales*, N° 6 (1969): 441-463. P. 442.

³⁷ Frederic Udina realitza un bon, i de gran ajuda, estudi cronològic on a més realitza apreciacions sobre els reis francs a *El Archivo Condal*, 44-80.

³⁸ DCV doc. 138, p. 119. Aquest document fou data de l'any 929 per Eduard Junyent, pensant en l'any 32 del regnat de Carles el Ximpe (898-929), quan en realitat es tractava de Carles el Calb. L'error va ser esmenat gràcies a l'estudi que va realitzar Ramon Ordeig, del lot de set documents conservats del Berguedà a l'Arxiu Capitular de Vic. "Un document berguedà de l'any 872, el més antic dels arxius vigatans." *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs* XIX, n° 14 (2000): 137-140.

La següent fita cronològica és del 879 amb el rei Carloman, fill de Lluís el Tartamut que morí al mes d'abril d'aquell mateix any. Així, el document conservat del 18 de setembre³⁹, correspon a l'any primer del rei *Karlamagno* o més freqüentment escrit, *Karlamanno*. Analitzant les dates conservades, l'efemèride del regnat degué donar-se entre gener i setembre, ja que al gener del 881 s'al.ludeix a l'any *II*, mentre que al setembre del mateix any ja es parla de l'any *tertio*, que té tot el sentit tenint present que la mort del rei anterior va ser a l'abril. L'última menció de Carloman és de desembre del 882, any quart del seu regnat. El gran absent d'aquest període és Lluís III⁴⁰, germà de Carloman, el qual va regnar conjuntament amb el seu germà fins que va morir l'any 882, data en la que Carloman es quedà en solitari com a rei fins al seu decés al desembre del 884.

La successió al tro fou per a Carles III el Gras, fill del rei Lluís el Germànic i cosí segon del rei anterior, puix que el germà petit de Lluís III i Carloman, el futur Carles IV el Simple, tot just havia complert 5 anys i era petit per a governar. Així, el primer document referent a Carles III el Gras és del 26 de juny del 885 i per tant, el seu *anno primo* de regnat⁴¹. Les clàusules cronològiques es refereixen a ell en totes les ocasions com a *imperatore*. En un cas el vocable emperador va acompanyat d'*augusto* i en un altre es recalca que és *rege*. L'últim document conservat que esmenta en vida a Carles és del 24 de juny del 887, que correspon al any tercer de regnat⁴². Curiosament coincideix la data de la seva mort, que va tenir lloc el 13 de gener del 888, amb el còmput que apareix en l'únic document que es fa ressò de la seva mort. La font en qüestió tracta sobre la consagració de l'església de Sant Andreu de Tona, que va realitzar el bisbe Gotmar de Vic⁴³. Resulta poc probable que la notícia de la seva mort arribés amb tanta celeritat, tenint present els aproximadament 1.100 quilometres de distancia que separen a Tona de la població de Neidingen, a prop de la Selva Negra, on va morir el monarca⁴⁴. Al tractar-se d'un acte de consagració

³⁹ DCV doc. 1, p. 1

⁴⁰ Flórez afirmava que havien documents tant de Lluís III com de Carloman, *vid.* Flórez, Enrique. *Espana sagrada. Theatro geographico-historico de la Iglesia de Espana, Tomo XXVIII*. Madrid: En la Imprenta de Antonio Sancha, 1774. P. 348. En canvi, Molsavatje per al seu estudi del Comtat de Besalú no trobava documents datats per Lluís. *Vid.* Udina, *El Archivo Condal*, p. 64. En el nostre estudi tampoc trobem rastre de la presència de Lluís III en la documentació.

⁴¹ CCOM doc. 4, p. 67.

⁴² CCOM doc. 71, p. 8.

⁴³ CCOM doc. 9, p. 73.

⁴⁴ L'esment de la seva mort en el document resulta inquietant donada la coincidència de realitzar-se el mateix dia del decés. Tanmateix, coneixent les intrigues del moment es podria explicar el perquè. Carles el Gras comptava amb pocs suports ja cap a l'estiu del 887, degut a la seva ineficàcia frenant incursions dins del seu territori. No es refiava dels que havien estat els seus màxims consellers i aliats, entre ells el bisbe Liutward, el que sumat a les seves constants indisposicions feia d'ell un home feble. En conseqüència, fou destituït del seu càrrec al novembre d'aquell mateix any i enviat als únics dominis que li restaven a Suàbia, on va morir poc després. Així, es probable pensar que la seva deposició fou entesa com una mort. Una

compta amb dos clàusules cronològiques. A la primera d'elles, encapçalant el document, pot llegir-se *anno primo quod oviit Karolus imperator*; la fórmula de l'escatocol s'amplia amb l'inclusió de *Christo regnante, rege spectatam*. Aquesta és la primera vegada que trobem aquesta sentència marcant l'absència de rei i esperant-lo sota el regnat suprem de Crist.

Amb el següent rei, Eudes, més conegut com a Odó, s'inicià el que anys endavant serà la dinastia dels Capets, assentada sobre la casa Robertiana. Aquesta fou fundada pel pare d'Odó, Robert el Fort, qui va servir al rei Carles III el Gras i morí batallant contra els normands. De la mateixa manera, el seu fill Odó també va ser un gran lluitador, defensant el regne enfront d'agressions externes, la més important de les quals va ser la dels víkings sobre Paris. Aquest fet va determinar que, davant la decadència del rei Carles III el Gras i després de la seva deposició, fos elegit Odó com a rei de França i acceptat com a tal en el comtat d'Osona. No podem confirmar-ho a Manresa degut a la manca de documents del període.

El còmput seguint el seu regnat considerem que va iniciar-se a finals de novembre⁴⁵, coincidint amb la deposició de l'anterior rei i no amb la seva mort. La confirmació la trobem en les fórmules cronològiques, ja que el canvi d'any de regnat es dona entre els mesos de novembre i desembre.

El primer document del nou regnat és del 20 d'abril del 888 i correspon al *anno I Odone regis*⁴⁶. Es tracta, com en la menció a la mort del rei Carles el Gras, d'un acte de consagració que realitza Gotmar de Vic i que signa el mateix escrivà que en aquell moment, el prevere Addanagildus. Amb tot, la següent datació cronològica conservada, del 22 d'abril del 888, dos dies després de la primera menció del nou regnat, es refereix a l'*anno quarto regnante Karlo rege, imperatoris acusto*. Es tracta d'una venda que fou redactada per Hampiesus, a qui no se'l pot relacionar amb cap càrrec eclesiàstic. Aquesta diferència en la datació ens mostra com la circulació i el coneixement de les notícies no era ni molt menys immediata. Així, la difusió d'aquests tipus de fets la trobem relacionada amb els membres eclesiàstics, els quals divulgarien les novetats a mesura que hi tenien constància. Això ens ho confirma el fet de que tres documents de l'any 889- però amb alguns matisos degut a que ens basem en un petit número d'evidències- són datats correctament fent referència a Odó, i tots ells estan redactats pel prevere Addanagildus, conegut per ser el secretari del bisbe Gotmar de Vic. D'aquesta manera, el següent document que data correctament,

---

argumentació d'aquesta hipòtesi i les fonts en les quals es basa a Ordeig i Mata, Ramon. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII. Volum I*. Vic: Estudis Històrics, 1993. P. 35- 38.

⁴⁵ Coincidim amb l'època que dona Villanueva per a l'inici del còmput segons Odó. *Vid.* Udina, *El Archivo Condal*, p. 66.

⁴⁶ CCOM doc. 10, p. 74.

sense intervenció del dit *prevere*, és de finals d'aquell mateix any que correspon a l'*anno IIII regnante Oddone rege*⁴⁷.

L'últim any de regnat recollit d'Odó a Osona és el setè, en un document del 23 de març del 894⁴⁸, tot i que va morir tot iniciat el que seria el seu undècim any, el 3 de gener del 898.

Tot i que el nou rei, Carles IV el Ximple, havia estat nomenat com a tal al gener del 893, degut a la ineficàcia mostrada pel rei Odó per a controlar les amenaces externes, aquests reis hagueren d'arribar a un acord, segons el qual Odó continuaria governant el territori al sud del riu Sena. D'aquesta manera, Odó era el legítim rei en els comtats i per això la datació cronològica sota el seu regnat va continuar fins a la seva mort al gener del 898. Així, el primer document datat seguint la cronologia de Carles IV el Ximple és del 21 de maig del 898⁴⁹, que es correspon amb l'*anno primo regnante Karulo rege*. Per això, es pot afirmar que pels comtats d'Osona i Manresa l'inici del regnat de Carles el Ximple en les fórmules de datació és la mort d'Odó⁵⁰.

Hem de destacar que amb aquest nou regnat s'inicia en les enunciatives computístiques l'ús de les mencions al monarca difunt, normalment expressat com *post obitum Oddone*, així com la filiació del nou rei. Aquest fet és significatiu i important ja que amb Carles el Ximple es restaura la legítima casa carolíngia i l'ascendència es marcarà amb la inclusió de *filium Ludovicho* a la clàusula⁵¹. Destaquen, en aquest sentit, al voltant d'unes 198 mencions a la filiació de Carles el Ximple amb Lluís el Tartamut, enfront a unes 34 on només es ressalta que va ser successor del difunt rei Odó, fins a la petita xifra de 16 documents on els dos aspectes són manifestes, seguint sempre el mateix ordre: primer l'ascendència carolíngia de Carles el Ximple i després que va succeir al rei Odó.

⁴⁷ CCOM doc. 15, p. 79. Volem ressaltar la problemàtica que s'observa en la reducció de les datacions al nostre còmput actual per Eduar Junyent (DCV) i Ramon Ordeig (CCOM), la qual veiem repetida diverses vegades. Tot i que pot semblar arbitrari, saber si el document va ser redactat el 28 de novembre o el 2 de desembre del 889, esdevindria aclaridor per saber quan es comença a comptar l'inici del regnat d'Odó. Així, el document indica *IIII nonas kalendas decembrias*. Junyent passa per alt les nones i redueix el còmput seguint les calendes, el que deriva en la seva data, 28 de novembre. Ordeig, per la seva part, deixa les calendes i es centra en les nones, pel que el seu dia passa a ser el 2 de desembre. Gràcies a l'intermediació de Rafel Ginebra, encarregat de l'Arxiu Episcopal de Vic, hem conegut que la deducció que realitza Ordeig es que s'han d'obviar les calendes. Segons ell, "nona kalendas" fa referència a "les nones del calendari" i per tant, el que dona la data és la primera paraula. Junyent feia el contrari i prioritzava les calendes. Degut a que la proposta del Dr. Ordeig sembla la més acertada, acceptem la seva reducció.

⁴⁸ CCOM doc. 31, p. 89. A l'Arxiu de la Catedral de Vic es conserva també un document referent al Comtat de Barcelona, del 21 d'agost del 894, que seria l'últim document dels arxius vigatans referit al dit rei, *vid.* DCV doc. 24, p. 22.

⁴⁹ CCOM doc. 32, p. 90. Com en l'anterior nota, trobem un document del Comtat de Barcelona datat de l'1 de febrer del 898. *Vid.* DCV doc. 25, p. 23.

⁵⁰ Els resultats coincideixen amb els exposats per Gaspar Feliu pel Comtat de Barcelona. *Vid. La cronología según los reyes francos*, p. 452.

⁵¹ Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Editorial Teide, 1958. P. 251-253.

Com en l'inici del seu regnat, el reconeixement del qual va ser efectiu anys després, la data de finalització tampoc es correspon amb la realitat vital del monarca. Així, Carles el Ximple fou deposat l'any 922 i Robert, germà d'Odó, ocupà el seu lloc com a rei. No obstant això, el seu regnat no s'allargaria gaire, tot just un any, ja que va morir batallant a Soissons, contra el legítim rei Carles el Ximple, al 923. A la seva mort, va ser elegit com a monarca Rodolf de Borgonya, també conegut com a Raul, que regnaria fins al seu traspàs al 936. Amb tot, ni ell ni el seu efímer antecessor van ser reconeguts com a reis als comtats d'Osona i Manresa, com igualment passa en la major part de la documentació de la resta de comtats⁵².

Des de la deposició de Carles el Ximple l'any 922 fins a la seva mort ocorreguda el 7 d'octubre del 929, la datació en la documentació continua seguint els anys del seu regnat, sense canvi ni menció als altres reis. La primera vegada que apareix la referència a la seva mort és del 25 d'octubre d'aquell mateix any, *anno quod hovit Karolus rex, Deo regnantem rege spetante*⁵³. A partir d'aquest moment tampoc es documenten mencions a Rodolf, exceptuant dos que casualment són recollides en registres posteriors, amb el què no podem avançar-nos afirmant que siguin totalment vertaders⁵⁴. La notícia del traspàs de Carles podria no haver arribat amb la mateixa celeritat arreu, el què comporta que encara després de la seva mort algun document es segueixi datant amb normalitat, com si fos viu: *VIII kalendas december, ano XXXII regnante Carlo rege, filio Leudevico*⁵⁵.

Amb la mort de Carles el Ximple es documenten dos variants en les fórmules de datació⁵⁶. El primer sistema segueix indicant l'any de regnat com si continués exercint les seves funcions com a rei, indicant en uns casos la seva mort, *anno "x" quod obui Carulus rex, filiu Leudevici*, i afegint en altres la falta de rei al·ludint al regnat de Crist, *anno "x" quod Carulus rex obiit, Christo regnante regem sperante*. L'any en què morí Carles corresponia al trenta-

⁵² Així s'exposa pel comtat de Barcelona a Gaspar Feliu, *ibidem*, p. 452. Per contra, no s'ha de generalitzar i negar l'acceptació total del regnat de Rodolf, tal i com argument Udina, aportant dades pròpies i d'altres exposades per diversos investigadors. *Vid. El Archivo Condal*, p. 73. També s'ha destacat i argumentat aquest fet gràcies a una mostra epigràfica de l'Església de la Mare de Déu d'Er, a la Cerdanya, que diu "*ipso anno Karolus obiit Radulfus post Oddonem regnante*". *Vid.* Santiago Fernández, Javier de. «Cronología y comunicación publicitaria en los condados catalanes» En *X Jornadas Científicas sobre documentación: el calendario y la datación histórica*, 323-357. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2011. P. 336-337 i 352. *Vid.* capítol 2 (diplomàtica) p. 88, nota al peu 336, sobre el no reconeixement.

⁵³ CCOM doc. 352, p. 301.

⁵⁴ CCOM doc. 368, p. 313: *5 de las calendas de juny, any 1 del regant en que comenzá Radulfo*; CCOM doc. 370, p. 314: *anno primo regnante Radulfo rege post obitum Karoli regis*. Sobre el primer exemple podem tenir certs dubtes, degut a que no utilitzen l'expressió llatina concreta. En canvi, la segona expressió sí que segueix el patró de les fórmules de l'època. Tanmateix, com es tracta de les dos úniques al·lusions a Rodolf i no comptem amb els documents originals, seguim mantenint el no reconeixement del seu regnat a Osona-Manresa.

⁵⁵ CCOM doc. 353, p. 302.

⁵⁶ També es assenyalat a Udina, *El Archivo Condal*, p. 70-72.

dosè del seu regnat. Tenint en compte que el còmput s'inicià al gener del 929 i que va morir a l'octubre, encara quedarien dos mesos sota el mateix any de regnat. Amb tot, l'any 32 s'allarga en la documentació fins al 7 d'abril del 930⁵⁷. L'any 33 del regnat es constata el 13 de maig del 930⁵⁸ i la seva vigència s'allargarà fins el 18 d'abril del 931⁵⁹, data en la que no es torna a documentar cap altra datació seguint els anys de regnat de Carles el Ximple.

El segon sistema s'inicia amb la seva mort i consisteix en datar els documents partint de la data en la que va traspasar. Aquest sistema serà el prevalent i s'imposarà al primer. Així doncs, trobem que del 7 d'octubre del 929 al 6 d'octubre del 930 serà l'*anno primo quod obit...*, entre els octubres dels anys 930 i 931 serà l'*anno II quod obuit...*, i així successivament fins arribar al mes de desembre de l'any setè de la seva mort⁶⁰, el 935, data en la que trobem l'última menció constant de la datació seguint la mort de Carles el Ximple. Malgrat tot, iniciat ja el regnat del seu successor, trobem encara quatre mencions seguint la data de la seva mort: una d'octubre del 936, equivalent a l'any setè⁶¹ i tres referents a l'any vuitè, la concreció de les quals es documenta amb una datació de desembre del 936, altre de juliol del 937, i la última de setembre del 937⁶².

Com dèiem anteriorment, degut al no reconeixement del regnat de Rodolf per part dels redactors, s'haurà d'esperar fins a la seva mort per veure en les datacions cronològiques l'acceptació d'un nou monarca. Aquest serà Lluís IV, conegut com "l'Ultramarí" degut a que, juntament amb la seva mare, va haver de refugiar-se a Anglaterra després de la deposició del seu pare, Carles el Ximple. Fou ungit el 19 de juny del 936, i aquesta mateixa data inaugura l'aparició de la seva datació als comtats mitjançant *XII kalendas iulii, anno I regnante Lodovici rege, filio Karlonis*⁶³. La notícia no va poder arribar el mateix dia de la coronació però en canvi, la notificació del seu ungiment com a rei si que es podria haver conegut abans. Això és possible ja que la successió com a tal començaria a partir de la mort de Rodolf, el 15 de gener del 936 i per tant, el marge de cinc mesos fa possible el coneixement de l'efemèride als comtats i la casuística fa que la primera menció al seu regnat coincideixi amb el dia de la seva proclamació. La datació sota els anys del seu reg-

⁵⁷ CCOM doc. 365, p. 110. Entre la mort del rei, l'octubre del 929, i el 7 d'abril del 930 comptem amb 4 documents que daten segons l'any 32 del seu regnat: CCOM doc. 358, p. 305; doc. 361, p. 307; doc. 362, p. 308; doc. 363, p. 309.

⁵⁸ CCOM doc. 367, p. 312.

⁵⁹ CCOM doc. 376, p. 317.

⁶⁰ CCOM doc. 413, p. 343.

⁶¹ CCOM doc. 416, p. 346.

⁶² CCOM doc. 419, p. 347; doc. 433, p. 356; doc. 435, p. 358, respectivament.

⁶³ CCOM doc. 415, p. 345.

nat s'allargarà fins a la seva mort l'any 954, traspasant per tant l'abast d'aquest treball. Dins de l'arc cronològic estudiat, el còmput dels anys del rei Lluís IV inclou des del primer any del seu regnat fins a la meitat del dècim-cinquè, entre els mesos de juny dels anys 950 i 951. Per tant, el canvi d'any de regnat es realitza sempre cap a la segona meitat del mes de juny, coincidint amb la data d'ungiment del rei Lluís IV⁶⁴. No s'han detectat alteracions en el còmput, exceptuant la inclusió abans citada d'alguns anys seguint la mort del seu pare.

Un cop analitzats els diferents regnats i la seva plasmació en les fórmules computístiques, podem destacar alguns trets generals. Així, el còmput segons els reis francs és la plasmació d'un temps proper, ja que la conceptualització es fa seguint a un personatge que és coetani a ells i per això potser era més entenedor a nivell pràctic en la seva quotidianitat. Tanmateix, ja hem subratllat alguns errors que, tot i ser puntuals, posen de manifest les dificultats d'anar canviant d'anys de regnat. Així, en tant que la coneixença dels fets no arriba alhora a tot arreu, s'hi poden donar distraccions. Només cal recordar el cas de l'escrivà Hampiesus, que va continuar datant pel rei ja difunt mentre que un clergue ben vinculat amb el poder com ho era Adanagildus, estava ja datant pel nou rei. D'altra banda, tenim l'adequació del sistema cronològic davant l'absència de rei. En aquest sentit la fórmula resolutiva, *rege spectantem*, resulta ben interessant ja que en els segles posteriors la successió serà entesa com a dinàstica i per tant no és concep l'espera d'un nou rei sinó del successor⁶⁵. Es ressalta per tant en la primera meitat del segle X, l'estreta unió o almenys interès, dels comtats amb el regne carolingi, en manifestar la seva fidelitat al legítim successor. Això serà evident després de la mort d'Odó, moment en què l'ascendència del nou rei Carles IV el Ximple, *filium Ludovicho*, acompanya a la fórmula cronològica per ressaltar la seva filiació, que d'igual manera s'expressarà en les fórmules del seu fill Lluís d'Ultramar, qui també va accedir al tro després d'uns anys de regnat no reconegut. Les relacions polítiques s'evidencien en la utilització d'aquest sistema de datació, diferent del que seguiran la resta de regnes cristians de la Península Ibèrica, i en el qual l'església comtal tindrà un paper essencial en la seva pràctica. Com hem vist la seva difusió està lligada

⁶⁴ La confirmació més propera a aquest fet el trobem l'any 941, en un document del 18 de juliol, en el què encara es refereixen a l'any cinquè. La data del següent pergami conservat, el 6 de juliol, ja correspon a l'any sisè del seu regnat, CCOM doc. 489, p. 393. A més, la constatació s'ha nodrit d'altres aproximacions com són les dates 11 (anno VIII) i 24 (anno IX) de juny del 945, CCOM doc. 563, p. 448 i doc. 564, p. 449; 9 (anno XII) i 28 (anno XIII) de juny del 948, CCOM doc. 621, p. 482 i doc. 622, p. 483; 3 (anno XIII) i 28 (anno XIII) de juny del 949, CCOM doc. 642, p. 496 i doc. 643, p. 496.

⁶⁵ Així ho argumenta Flocel Sabaté per a la Corona d'Aragó a «L'invisibilitat del re e la visibilitat della dinastia nella corona d'Aragona» En *Il principe invisibile. Atti del Convegno internazionale di studi (Mantova 27-30 novembre 2013)*, editat per Lucia Bertolini, Arturo Calzona, Glauco Maria Cantarella, i Stefano Caroti, 27-64. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2015. P. 37.

a les personalitats rellevants de l'àmbit eclesiàstic, que marquen les directrius en fer anar la cronologia, escampant el model i les notícies, ja que són els clergues qui elaboren els documents.

3.2.1.1.2. Altres sistemes de datació

En aquells documents en què es tracten temes relacionats amb l'Església, com els concilis o les consagracions, a més de la cronologia dels reis francs, s'utilitzen diversos sistemes per a datar els anys. Tanmateix, no deixen de ser anecdòtics en el període i corpus documental estudiat.

El més comú és el sistema cronològic de l'Encarnació, que inicia l'any el 25 de març, amb un total de 21 documents referenciats seguint el seu còmput. El misteri de l'engendrament de la segona persona, del Verb fet carn, ressalta doncs en l'imaginari computístic de l'època. Aquest serà de fet el sistema que suplantará al del regnat dels reis francs al segle XII, tot i que a l'àrea depenent del bisbat de Vic va detectar-se l'ús del sistema de la Nativitat, que inicia l'any el 25 de desembre, durant el segle XIII i fins la primera meitat del XIV, el qual s'acabarà imposant també a la resta d'institucions per Pragmàtica Sanció⁶⁶.

Així mateix, destaca un document datat per l'any de la Trabeació, que malgrat tractar-se d'un sinònim d'encarnació, s'associa també amb la Passió de Crist i pot coincidir amb la data d'inici del 25 de març⁶⁷. De fet, la datació del document en qüestió ha plantejat dubtes a l'editor del manuscrit⁶⁸, que argumenta que "El 16 d'agost de l'any catorzè del regnat de Lluís IV d'Ultramar correspon a l'any 949 del nostre còmput, data que s'avé amb l'any 950 de l'Encarnació si es calcula a l'estil pisà, però no amb la indicció vuitena (950)". Potser el problema està en que es va donar per certa la datació del regnat de Lluís IV d'Ultramar que coincideix amb el nostre còmput i que concorda amb el càlcul segons l'Encarnació d'estil pisà i, en canvi, no es va pensar en la possibilitat de que fos computat per la Passió, el que coincidiria amb la data donada al pergamí (DCCCCL), amb la indicció VIII i amb l'Encarnació que argumenta.

⁶⁶ Ginebra i Molins, Rafel. «Un cas de dissidència cronogràfica: còmput cronològic a Vic i al Bisbat de Vic, segles XII-XIV» *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 20-21 (1999): 561-590. P. 577. Sobre la determinació de l'any popular *vid.* aquest mateix capítol pàgina 125, nota al peu 110.

⁶⁷ L'explicació i argumentació pot trobar-se a Garcia i Sanz, Arcadi, i Francesc de Rocafiguera i Garcia. *Cronografia tòpica*, p. 318-321, De Santiago Fernández, Javier. *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815- circ. 1150)*. *Revista general de información y documentación*. Madrid: Castellum, 2003. P. 246-248. Poner nota en diplomàtica trabeació aquí

⁶⁸ CCOM doc. 645, p. 498. Any 949. A l'inici del document la datació diu *Anno dominice Trabeationis DCCCCL, indiccione VIII*. A l'escatocol apareix el regnat franc, *XVII kalendas septimbris, anno XIIIIII reinante Leudevico rege, filio Karloni*.

El següent sistema més emprat és la indicció romana amb un conjunt format per 17 documents. Els seus orígens tenen a veure amb la fiscalitat però el seu ús s'expandeix a partir del segle IV amb l'impuls de Constantí, com a fórmula merament cronològica. Aquest mètode computístic dona un número de l'1 al 15 a cada cicle de 15 anys i la seva utilització s'ha relacionat amb l'emissió de documents eclesiàstics solemnes⁶⁹, el què s'ha pogut corroborar en el fons estudiat.

En canvi, les notícies sobre l'ús de l'era hispànica es redueixen a 5 documents. Tanmateix, la seva presència és un clar símbol indicatiu de la connexió hispano-visigoda dels comtats⁷⁰. Tot sembla indicar que aquest mètode va tenir el seu inici amb la pacificació de la Península Ibèrica per part d'August, basant-se en un mètode local més antic. El seu abast serà ampli en tota la Península a partir del segle VI⁷¹, tot i què en l'àmbit dels comtats el seu ús és esporàdic i s'ha ressaltat com a expressió d'exaltació d'un sentiment visigot enfront del poder polític carolingi⁷².

En tres documents apareix el mètode de l'epacta, que són els 11 dies de diferència que hi ha entre l'any solar de 365 dies i els 354 de l'any lunar. Aquest sistema posa de manifest l'estreta relació entre la determinació del còmput i la necessitat de coneixements astronòmics per al seu càlcul. Així mateix, i malgrat que l'ús de l'epacta no és veu ressaltada a la documentació comtal d'Osona i Manresa, els càlculs lunars eren imperatius per a datar correctament les festivitats mòbils eclesiàstiques.

Finalment, mereix ser destacada la utilització de l'any de la creació del món- *ab exordio seculi quater millesimo DCCC^{mo} LX^{mo} VI^{to}* - com a fórmula cronològica en el document d'elecció del bisbe Jordi d'Osona⁷³. Malgrat que no entrarem en determinar si l'aproximació de l'any és correcta o no⁷⁴, si que considerem interessant la seva presència. D'aquesta manera, tot i ser anecdòtic, ens dona la data d'un origen que s'esforcen per

⁶⁹ Pons i Guri, J.M. «De l'escrivent al notari i de la “charta” a l'instrument. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya». *Lligall: Revista Catalana d'Arxivística* nº 7: 29-42.

⁷⁰ Aquest no és l'únic exemple on es poden observar les traces i la vinculació amb el passat visigot. Especialment significatiu i ampliament contrastat és l'ús del codi visigot en la legislació de l'època.

⁷¹ Handley, Mark A. «Tiempo e identidad: la datación por la era en las inscripciones de la España tardo-romana y visigoda» *Iberia. Revista de la Antigüedad* 2 (1999): 191-201.

⁷² Santiago Fernández, Javier de. *Cronología y comunicación publicitaria*, p. 342.

⁷³ CCOM doc. 136, p. 170. Any 914.

⁷⁴ Les interpretacions sobre quan comença el que podríem denominar com a “any 0” són diverses i difícils d'establir, ja que varien d'autor a autor. Per exemple, Julià de Toledo en la seva obra “*De comprobatione sextae aetatis*” de finals del segle VII, defensa que es troben en la sexta edat del món, calculada segons les generacions que havien passat. *Vid.* González Salinero, Raúl. «La polémica antijudía en la Hispania tardoantigua y visigoda: resultados y perspectivas de una línea de investigación consolidada» *Mainake*, XXXI (2009): 123-129. Pg 127-128.

determinar⁷⁵, també de l'inici del temps i amb tot, del punt de partença de la seva història i memòria comunal⁷⁶. Aquest punt és de rellevant importància degut a la seva dimensió “històrica”. Aquest sistema de datació no es regeix pels astres ni està associat a un personatge concret, sinó que n'aglutina la concepció del seu passat. Per a ells és una història real, tot i que ultrapassa els límits de la breu vida humana. Així mateix, també ens dona testimoni del temps lineal, universal, que s'inicia des de la Creació⁷⁷ i podem relacionar-ho amb els càlculs que circulaven per a conèixer la fi dels Temps i l'escatologia cristiana⁷⁸.

Com hem vist, els sistemes de datació comentats són emprats en contextos d'escriptures concretes, en les quals els redactors s'han d'adequar als requeriments de les tipologies documentals que tracten aspectes eclesiàstics importants, tot fent ús de mètodes que podem anomenar cultes. Així doncs, la datació eclesiàstica, tot i ser variada, és fixe i calculable.

3.2.1.2. L'església i el temps: teoria i pràctica

Dins dels comtats d'Osona i Manresa es troben alguns dels que seran els centres eclesiàstics més importants del període alt medieval català. Entre d'altres, a banda de la Seu diocesana de Vic, destaca el Monestir de Ripoll, fundat pels comtes Guifré i Guinildilda en els últims decennis del segle IX⁷⁹, que assolirà el seu màxim esplendor a principis del segle XI, durant l'abadiat d'Oliba.

De la Seu de Vic, després de la restauració del bisbat a finals del segle IX⁸⁰, conservem un volum considerable de documentació original però no destaquen els llibres científics. Així, els coneixements que tenim sobre el número de còdexs dels que disposava la biblio-

⁷⁵ Així ho demostren els escriptors alt medievals, que s'esforcen per buscar el punt de partença del món especialment en les seves cròniques. *Vid.* Wood, Ian. «Universal Chronicles in the Early Medieval West» *Medieval Worlds* n° 1 (2015): 47-60.

⁷⁶ Mac Carron, Máirín. «Bede, Irish computistica and Annus Mundi» *Early Medieval Europe* 23 (3) (2015): 290-307.

⁷⁷ Per a un resum sobre el còmput del temps passat *vid.* Kleinschmidt, Harald. *Comprender la Edad Media: La transformación de ideas y actitudes en el mundo medieval*. Madrid: Akal, 2009. P. 30-34.

⁷⁸ Sobre el temps escatològic *vid.* Castro Carracedo, Juan Manuel. «Tipología y caracterización del pensamiento apocalíptico en la literatura medieval inglesa». Universidad de Salamanca, 2009. P. 39- 58; Rucquoi, Adeline. «Mesianismo y milenarismo en la España medieval» *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* n° 6 (1996): 9-32.

⁷⁹ Es conserven les actes de consagració de les esglésies de Santa Maria (a. 888) i Sant Pere (a.890). *Vid.* CCOM doc. 10, p. 74 y doc. 16, p. 80, respectivament. Tot i així, el Monestir ja funcionava amb anterioritat a les consagracions, com indica la presència de l'abat Daguí i la seva congregació a la documentació. Rudolf Beer també ho remarca, recordant l'escrit per Pellicer y Pagés. Aquest, analitzant les llistes d'abats va observar que Daguí, l'any 888 ja portava 15 anys com a abat. *Vid.* Beer, Rudolf. “Los manuscritos del Monasterio de Santa María de Ripoll.” *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona* N° 36 (1909): 137-170. P. 150 y nota al pie 2.

⁸⁰ Masnou i Pratdesaba, Josep M. *Religió i cultura al bisbat de Vic entorn de l'any mil*. Vic: Publicacions de l'Institut Superior de Ciències Religioses de Vic, 1999. P. 8.

teca de la Seu als seus inicis es redueixen a les mencions d'aquests en les donacions que es realitzen en el context de les actes de consagració. Així mateix, i juntament amb les dades extretes del testament del bisbe Idalguer de Vic, de l'any 908⁸¹, i dels inventaris dels béns de Sant Pere de Vic, dels anys 957 i 971⁸², tot sembla indicar que durant els primers decennis de l'activitat catedralícia a la Seu de Vic hi hauria els títols bàsics per al seguiment de la litúrgia⁸³.

No podem oblidar però que els manuscrits obeïen a interessos eclesiàstics, tant per assegurar els bons procediments de la institució així com per nodrir els coneixements i garantir l'ensenyament del *trivium* i del *quadrivium*. Així doncs, podem comptar amb la manca d'altres obres que ben probablement circulaven pels medis eclesiàstics i que tractaven de ciències, però que no van ser conservades en les biblioteques monàstiques o catedralícies pel poc interès religiós que tenien i per tant, aquests manuscrits formarien part de col·leccions privades avui perdudes⁸⁴.

El monestir de Ripoll, en canvi, es caracteritza per ser considerat com el nucli de naixement de la cultura científica als comtats⁸⁵. Durant la primera meitat del segle X, el Monestir ja començava a esbossar el seu futur com a centre aglutinador del coneixement, gràcies en bona mesura a la biblioteca i a l'important escriptori que s'estava constituint⁸⁶.

⁸¹ CCOM doc. 78, p. 124.

⁸² CCOM2 doc. 789, p. 601 i doc. 1106, p. 802, respectivament. Aquests dos inventaris foren realitzats després de les morts de dos bisbes de Vic, Guadamir i Ató.

⁸³ Un repàs dels estudis de la biblioteca catedralícia pot trobar-se a Ibarburu Asurmendi, Mª Eugenia. *De capitibus litterarum et aliis figuris: recull d'estudis sobre miniatura medieval*. Edició a la memòria de la professora Mª E. Ibarburu Asurmendi, a càrrec del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona (Secció d'Art Antic i Medieval). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1999. P. 157-161. Una breu però acurada introducció a la biblioteca és la que realitza Josep Gudiol en el seu catàleg dels manuscrits de Vic editat en 3 volums diferents (6, 7 i 8), *vid.* Gudiol i Cunill, Josep. «Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich» *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922): 50-97. P. 52-53.

⁸⁴ Així ho defensava Antoni Pladevall en rel·lació amb l'ensenyament que, segons la seva hipòtesi, va rebre Gerbert d'Orlhac de personatges amb biblioteques privades no conservades plenament. *Vid.* «Entorn a l'estada de Gerbert a Catalunya (967-970). L'existència de biblioteques privades perdudes» En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 651-663. Eumo Editorial, 1999.

⁸⁵ Samsó, Julio. «Cultura científica àrab i cultura científica llatina a la Catalunya altmedieval: el monestir de Ripoll i el naixement de la ciència catalana» En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): I*. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. Malgrat que comptem amb estudis més recents, una bona síntesis sobre els estudis primerencs dels manuscrits científics de Ripoll pot trobar-se a Puigvert i Planagumà, Gemma. «Estudi dels manuscrits científics del monestir de Santa Maria de Ripoll» *Faventia: Revista de filologia clàssica* n° 17/1 (1995): 89-118.

⁸⁶ La importància que guanyarà la biblioteca del monestir es fa palès en l'obra de Millàs i Vallicrosa, Josep Maria. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya Medieval*. Barcelona: Institució Patxot, 1931. A més, aquest focus cultural també es ressaltat en diferents intervencions d'Anscari M. Mundó recollides al volum miscelani, *Obres completes I. Catalunya 1. de la romanitat a la sobirania*. Barcelona- Montserrat: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998. Ens referim als articles titulats: 'El movimiento cultural de Ripoll', p. 426-433; 'L'escriptori i la biblioteca de Ripoll des de la fundació fins el segle XI', p. 434-437; 'La cultura i els llibres [a Catalunya, segles VIII a XII]', p. 462-483; y 'La cultura

Bona prova n'és la conservació del manuscrit ACA, Ripoll 106⁸⁷, datat dels voltants de l'any 900, i per tant, ben primerenc. Aquest, a més de contenir un tractat d'agrimensura, també recull escrits d'astronomia, geometria i còmput⁸⁸.

Així doncs, podem situar l'estudi de la conceptualització del temps en els entorns monàstics, essent els principals interessats en normalitzar-lo tant per a realitzar els càlculs pasquals com per l'adequació de la vida comunitària a uns horaris determinats per les hores de pregària, així com per l'efectiu control social a través del calendari.

3.2.1.2.1. Astronomia i calendari

Llevat de la suposició de l'existència de més manuscrits relacionats amb l'astronomia i el còmput en els primers anys, no podem però constatar la seva presència. Tanmateix, no deixen de ser rellevants els manuscrits conservats més propers al període estudiat tenint en compte que les fonts en les que es basen podrien correspondre o ser d'aquest període.

En aquest sentit destaquen les descripcions que conté el manuscrit ACA, Ripoll 225, datat cap a mitjans del segle XI⁸⁹. Malgrat que la seva redacció traspasa el període cronològic estudiat, no resulta menys important la seva aportació que si més no, augmenta l'interès del centre monàstic com a receptor dels coneixements del moment. El tema principal que tracta és sobre l'astrolabi i el seu funcionament. Malgrat que era un instrument molt conegut en el món àrab, la primera mostra escrita del seu coneixement als comtats és la d'aquest manuscrit⁹⁰. Tanmateix, l'astrolabi llatí conservat més antic està relacionat amb els entorns eclesiàstics dels comtats⁹¹ i amb personatges com Ató de Vic o

---

escrita dels segles IX al XII a Catalunya', p. 484- 582, especialment les pàgines referents a Osona- Vic y Ripoll, p. 562- 582.

⁸⁷ Dit manuscrit és analitzat per Puigvert i Planagumà, Gemma. *Astronomia i astrologia al Monestir de Ripoll: edició i estudi dels manuscrits científics astronómicoastroològics del Monestir de Santa Maria de Ripoll*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2000. P. 39- 41.

⁸⁸ Mundó, Anscari M. *Obras completes I*, p. 426 y 427. La importància de Ripoll com centre computístic també va ser ressaltat, entre d'altres, per Gómes Pallarés, Juan. «La literatura de cómputo en la Cataluña de los siglos X- XII: el caso de Ripoll» En *Actas del III Congreso de la asociación hispánica de literatura medieval (Salamanca, 3 al 6 de octubre de 1989). Tomo I*, editat per María Isabel Toro Pascua, 407- 418. Salamanca: Biblioteca española del siglo XV. Departamento de literatura española e hispanoamericana, 1994

⁸⁹ Aquest important manuscrit va ser salvat per Pròsper de Bofarull, catalogat per R.Beer i estudiat al detall per Millàs i Vallicrosa, *vid.* Vernet i Ginés, Joan. «La ciència de l'any mil» En *Catalunya de l'any 1000 a l'any 2000*, 55- 63. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989. P. 59. Remetem però novament a la publicació més recent que tracta el manuscrit. *Vid.* Puigvert i Planagumà, Gemma. *Astronomia i astrologia*, p 50-54, incloent també el capítol V que dedica íntegramente a l'edició i estudi dels textos científics i astronòmics del manuscrit, p. 127- 178. També ho cita García Avilés, Alejandro. *El tiempo y los astros*, p. 76.

⁹⁰ L'ACA, Ripoll 225 no és el primer que tracta el tema de l'astrolabi llatí a l'Europa del moment. Entre finals del segle X i principis de l'XI es troben a Fleury i Richenau les mostres que nodreixen el manuscrit de Ripoll. *Vid.* Puigvert i Planagumà, Gemma. *Astronomia i astrologia*, p. 50-52.

⁹¹ La hipòtesi de la procedència catalana va sostenir-la per primera vegada Destombres, Marcel. «Un astrolabe carolingien et l'origine de nos chiffres arabes» *Archives Internationales d'Histoires des Sciences n° 58-59* (1962): 1-43. Malgrat que alguns estudiosos dubtaven de la seva certesa, avui dia es pot verificar la seva

Seniofred Llobet, ardiaca de Barcelona, a qui s'atribueix la seva construcció durant els últims 25 anys del segle X⁹². D'altra banda, a més de descriure un rellotge de sol⁹³, el manuscrit també ens informa sobre la construcció d'un mecanisme hidràulic format per una clepsidra⁹⁴ que funcionaria com a rellotge. Aquest instrument, al contrari que els rellotges de sol, possibilitava tenir un càlcul aproximat de les hores durant la foscor, cosa que posa de manifest la voluntat de mesurar tots els moments, tant del dia com de la nit, molt indicat per a realitzar càlculs de les pregàries nocturnes.

El nivell d'acuracitat en els càlculs que es pretenen aconseguir és ben visible en l'anomenat "calendari de Ripoll", ACA 59⁹⁵. Tot i que la principal funció d'aquest és l'anotació del calendari litúrgic, d'influència franco-romana⁹⁶, i de les festivitats relacionades amb els sants locals⁹⁷, destaquen també les indicacions més específiques sobre els dies

autenticitat. *Vid.* Mundó, Anscari M. «Entorn de l'astrolabi de Gerbert» En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlèans i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 665-677. Vic: Eumo Editorial, 1999. P. 677. Per a una visió global i actual remetem a Samsó, Julio. «L'astrolabi "carolingi" de Marcel Destombes i la introducció de l'astrolabi a la Catalunya Medieval». En *L'empremta de l'Islam a Catalunya: materials, tècniques i cultura*, 37- 46. Barcelona: Patrimoni2.0 Consultors, sl, 2013.

⁹² Tot i la mancança d'un nombre més elevat de manuscrits sobre temàtica científica, hi han autors com Antoni Pladevall o Anscari Mundó, entre d'altres, que veuen en l'estada als comtats de Gerbert d'Orlèans, futur Papa Silvestre II, un indicatiu del potencial i dels coneixements científics que s'aglutinaven en aquell moment en mans d'uns quants erudits. Bona mostra pot ser aquest astrolabi i les seves bases, més que no pas el manuscrit que és posterior a l'estada de Gerbert (967-970). *Vid.* Roura i Güibas, Gabriel. «L'escriptorium de la Catedral de Girona» *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 45 (2004): 59- 68. P. 65; i Mundó, Anscari M. *Entorn de l'astrolabi*, p. 666.

⁹³ El rellotge de sol descrit en aquest manuscrit, de la primera meitat del segle XI, coincideix amb els usats pels pastors del pirineu al segle XX. *Vid.* Gómez i Ruiz, Carles Ignasi. «Els rellotges solars dels pastors dels Pirineus. Estudi, en particular, del que pertany al fons del Museu Etnogràfic de Ripoll.» *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (2002): 313-322. P. 316.

⁹⁴ Instrument per a mesurar el temps, basat en els diferents nivells assolits per l'aigua continguda en un recipient en passar a un altre a través d'un petit orifici. Font: Diccionari de la llengua catalana (DIEC2) [Recurs electrònic] / Institut d'Estudis Catalans. <http://dlc.iec.cat/>, [Consultat: 02-10-2015].

⁹⁵ La seva edició, juntament amb el d'un altre calendari litúrgic procedent de San Millán de la Cogolla, formen l'article de Vives, José, and Ángel Fàbrega. «Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII.» *Hispania Sacra, Vol. II* (1949): 119- 146. Els autors situaven la seva redacció al segle X, ja que el calendari pertany a la part més antiga del manuscrit, redactat entre els segles X- XI. Per contra, investigadors recents han afinat més la seva datació. Així, Gemma Planagumà el situava a l'entorn de l'any 1000, mentre que Manuel Castiñeiras precisa l'any 1027, segons el càlcul de la data de la Pasqua al calendari. *Vid.* Puigvert i Planagumà, Gemma. *Astronomia i astrologia*, p. 46; Castiñeiras González, Manuel Antonio. «Ripoll i les relacions culturals i artístiques de la Catalunya altmedieval.» In *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X. Catalunya Romànica*, edited by Pere de Palol i Salellas and Antoni Pladevall i Font, 435-442. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999. P. 437. El manuscrit pot consultar-se en línia a <http://pares.mcu.es/>, cercant "Ars" [=Institutiones grammaticae I-XVI (Priscianus maior) et XVII-XVIII (Priscianus minor)]. [Et alia opuscula]

Archivo de la Corona de Aragón, ACA, COLECCIONES, Manuscritos, Ripoll, 59. 195r- 200v.

⁹⁶ Fàbrega, Àngel. «Un calendari litúrgic franco-mossàrab (ss.X-XI) a l'arxiu de la Catedral de Barcelona» *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 22 (2001): 151-180. P. 175.

⁹⁷ L'estudi de les festivitats associades als sants i les divergències amb d'altres calendaris i martirologis coetanis traspasa l'abast d'aquesta tesi doctoral. Tot i així, el considerem una línia d'estudi molt interessant, amb la qual de ben segur s'obtidrien bons resultats, tot podent-nos desvetllar les dates aproximades d'introducció de sants locals i l'oblit d'altres, així com canvis o continuïtats en la litúrgia. Així ho ressalten entre d'altres Ruiz García, Elisa. «El calendario litúrgico y su representación gráfica» En *X Jornadas Científicas sobre documentación: el calendario y la datación histórica*, 289-306. Madrid: Universidad Complutense de Ma-

i les nits que té cada mes. Val a dir que aquestes nocions estaven oficialitzades i acceptades, així com els equinoccis i els solsticis, que s'indiquen en el dia del mes corresponent, o el pas del sol pels diferents signes zodiacals. Tanmateix, el que podem destacar és l'anotació sobre la durada de les hores de llum i les de foscor de cada mes. Tot i que són dades recurrents en els calendaris, aquesta última indicació dependrà, essencialment, de la latitud en la que es troba l'observador.

Partint d'aquesta premissa hem considerat de comparar les dades del calendari de Ripoll amb les que ofereix el calendari de Beda⁹⁸, font en la qual es basa el primer⁹⁹. En aquest sentit, s'han valorat els càlculs dels calendaris considerant dos variants en la latitud, Girona i Washington¹⁰⁰, al Regne Unit. L'elecció d'aquestes dos localitzacions és bàsica: d'una banda Girona és el punt més proper i amb dades conclusives al lloc de conservació del primer calendari, el Monestir de Ripoll; i de l'altra a que el text es basa en l'obra de Beda el Venerable, monjo al qual podem situar entre els monestirs anglesos de Durham i Jarrow, tots dos a distàncies similars de Washington.

MESOS	HORES CALENDARI RIPOLL	HORES CALENDARI BEDA	HORES ACTUALS (Girona ¹⁰¹)	HORES ACTUALS (Washington, UK ¹⁰²)
Gener	16n/8d	16n/8d	15n/9d	16n/8d
Febrer	14n/10d	14n/10d	14n/10d	14n/10d
Març	12n/12d	13n/11d	12n/12d	12n/12d
Abril	10n/14d	11n/13d	11n/13d	10n/14d
Maig	8n/16d	8n/16d	9n/15d	8n/16d

drid, 2011. P. 303. Una petita orientació sobre des d'on començar aquesta recerca es pot trobar a Olivari, Alexandre. «Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII» En *II Congrés litúrgic de Montserrat*, 21- 89. Montserrat: Monestir de Montserrat, 1967. *Vid* "El santoral", p. 77- 79. Interessant seria també comparar el calendari de Ripoll amb el trobat a Barcelona. Àngel Fàbrega ofereix una petita comparació entre el calendari de Ripoll i el trobat a Barcelona en , *vid*. Fàbrega, Àngel. «Un calendari litúrgic franco-mossàrab (ss.X-XI) a l'arxiu de la Catedral de Barcelona» *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 22 (2001): 151-180.

⁹⁸ Trobem la referència d'origen a Gómes Pallarés, Juan. *La literatura de cómputo*, p. 122. Patrologia Llatina de Migne (PL 90, p. 759-786). Consultable en línia:

<https://archive.org/stream/patrologiaecurs182unkngoog#page/n387/mode/2up>, [Consultat:29-09-2015].

⁹⁹ Vives, José, and Àngel Fàbrega. *Calendarios hispánicos*, p. 122.; Gómes Pallarés, Juan. *La literatura de cómputo en la Cataluña*, p. 416. Els primers autors ja ho apuntes i l'últim argumenta que el *De temporum ratione* de Beda va ser el text computístic més utilitzat i conegut a Ripoll. Sobre la procedència del text de Beda conegut a Ripoll *vid*. Martínez Gázquez, José, i Gemma Puigvert i Planagumà. «Los Excerpta de Beda (De temporum ratione, 19 y 23) en Ripoll. (ACA, Ripoll 59 y Vat. Reg. Lat. 123)» *Emerita* 64/2 (1996): 295-305.

¹⁰⁰ Hem realitzat els càlculs prenent les dades del dia 15 de cada mes en les dos ciutats. Degut a què les hores obtingudes no són rodones, és a dir, hi han minuts, hem arrodonit les dades. Així, quan els minuts no arriben a 30, l'hora obtinguda serà la inferior, i quan els superin, afegirem una hora.

¹⁰¹ *Vid*. <http://www.fomento.gob.es/salidapuestasol/2015/Girona-2015.txt>. [Consultat: 05-10-2015].

¹⁰² *Vid*. <http://www.sunrise-and-sunset.com/en/sun/united-kingdom/washington/2015/>. [Consultat: 05-10-2015].

Juny	6n/18d	6n/18d	9n/15d	7n/17d
Juliol	12n/12d	8n/16d	9n/15d	7n/17d
Agost	10n/14d	14n/10d	10n/14d	9n/15d
Setembre	12n/12d	12n/12d	12n/12d	12n/12d
Octubre	14n/10d	14n/10d	13n/11d	13n/11d
Novembre	16n/8d	16n/8d	14n/10d	16n/8d
Desembre	---	18n/6d	15n/9d	17n/7d

Figura 4. Taula d'hores de llum i fosc (n= nit, d= dia)

El primer que podem destacar és l'exactitud en les medicions dels dos calendaris. Aquesta precisió està però, marcada per la generalització, per l'acomodament a diversos sistemes de càlcul. Cal destacar l'arrodoniment, ja que no contempen la subdivisió de l'hora en minuts, ni molt menys en segons¹⁰³. Així mateix, tampoc és acurada la invariabilitat en les hores de llum per a tot el mes, les quals depenen del moviment de la terra al voltant del sol i, per tant, entre l'inici i el final del mes hi han canvis substancials en les hores de lluminositat. Aquests dos aspectes ens mostren que la determinació exacta del temps era aproximada, fins i tot en els entorns on la mesura en fraccions més petites era possible mitjançant instruments de precisió. En efecte, la mesura dels dies i les nits estava encotillada en sistemes aritmètics i trigonomètrics¹⁰⁴, pel qual queda descartada la idea de l'experiència real i la concreció acurada en la seva plasmació teòrica.

Centrant l'atenció en les dades dels dos calendaris litúrgics, coincideixen en set dels onze mesos dels que tenim constància, ja que malauradament el calendari de Ripoll no incorpora les hores del mes de desembre. Aquestes coincidències es corresponen a més amb la primera tabulació que indiquen els autors de l'obra ja citada "*Cronografia tòpica del calendari julià*"¹⁰⁵. Aquest mètode dona com a duració d'hores de dia i de nit un màxim de 18, el que correspon amb l'amplitud solar del mes de Juny dels dos calendaris, i a les de fosc del mes de desembre de Beda.

¹⁰³ Aquestes mesures eren conegudes des de l'antiguitat, introduïdes pels babilònics, tot i que no s'incorporen en les reduccions dels calendaris. L'experiència reduint les hores actuals de les dos ciutats ens ha mostrat que el dia, mesurat amb precisió, es compona de fraccions més petites que l'hora, tal i com apuntàvem en la nota al peu 100.

¹⁰⁴ Garcia i Sanz, Arcadi, i Francesc de Rocafiguera i Garcia. *Cronografia tòpica*, p. 96. El capítol 3 està dedicat als "*Dies i nits al calendari medieval*", i ofereix una bona síntesis dels mètodes utilitzats per a realitzar els càlculs. P. 89- 121.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 101. La primera tabulació és correspon amb l'anomenat 7è clima, situat en la latitud 48° N, *vid.* P. 97.

Mesos	Hores del dia	Hores de la nit
Juny	18	6
Maig i juliol	16	8
Abril i agost	14	10
Març i setembre	12	12
Febrer i octubre	10	14
Gener i novembre	8	16
Desembre	6	18

Figura 5. Hores segons la primera tabulació, extreta de *cronografia tòpica*, p. 101

La millor aproximació al primer mètode tabular és la del calendari de Ripoll, amb 10 mesos coincidents dels 11 dels que tenim dades. Per contra, el calendari de Beda coincideix en 9 dels 12 mesos. Així, comptant que les hores oblidades del mes de desembre del calendari de Ripoll seguissin les de la primera tabulació, l'equivocació seria per un mes, el que afermari el seguiment del model. En canvi, el calendari de Beda malgrat que segueix clarament el patró, pateix tres variacions que l'allunyen d'ell però tampoc s'assembla a cap altre model dels consultats.

L'error de Ripoll el trobem al mes de juliol, on fan coincidir les hores del dia amb les de nit en 12, essent aquest però, un dels tres mesos on la diferència entre llum i foscor és més que evident. Sembla estrany que no s'adonessin de l'errada ja que d'una banda, cap altre model contempla aquesta dada, i de l'altre per la pròpia experiència vital. L'altra incongruència d'aquest tipus és al calendari de Beda que adjudica al mes d'agost nits de 14 hores, quan en realitat és a la inversa. En aquest sentit, segons la primera tabulació els mesos d'agost i abril tenen les mateixes hores de nit (10) i de dia (14). És justament en el mes d'abril on trobem la segona variació del calendari de Beda, que dona 13 hores pel dia i 11 per a la nit. Així doncs, les dades teòriques dels dos mesos són errades en el calendari de Beda. Finalment, tampoc coincideixen les hores que aquest dona pel mes de març (13n/11d), el qual és un dels dos mesos d'hores equinoccials, és a dir, de partició equivalent de les 24 hores, junt amb setembre.

Quant a les dades de les dos ciutats analitzades segons les latituds, divergeixen quasi completament a excepció dels equinoccis i dels mesos de febrer i octubre. La ciutat de Girona, latitud 41°N, només comparteix les dades de quatre mesos amb la primera tabulació, gens estrany tenint present que la latitud de la primera tabulació és de 48°N, cor-

responent al 7è clima. De fet, Girona coincideix en latitud amb la atribuïda al 5è clima¹⁰⁶, mentre que les dades de Washington, latitud 58°N, connecten directament amb les de la primera tabulació.

Malgrat les lleus divergències en la determinació de les hores del dia i de la nit en els dos calendaris, la hipòtesi de què el text ripollès prengué com a model al de Beda¹⁰⁷ concorda amb les dades exposades basades en la latitud. Així, s'ha pogut demostrar que el marge d'error de les dades del calendari de Ripoll, i a la vegada també el de Beda el Venerable, amb la latitud de Washington és molt inferior que amb la latitud de Girona.

La manca de confrontació i confirmació per part dels monjos de la pròpia situació del monestir de Ripoll amb les dades del què estaven copiant, concorda amb la idea de centre receptor més que productor de coneixements¹⁰⁸. En canvi el manuscrit abans citat ACA, Ripoll 225, si que semblava estar pensat per aquestes latituds ja que les indicacions per a construir el rellotge de sol estan pensades per a localitzacions on són 15 les hores màximes de llum, el que coincideix amb la latitud de Ripoll¹⁰⁹.

Amb tot, sembla que la utilització d'aquesta mena de dades no sortien de l'àmbit eclesiàstic. El seu interès en la vida quotidiana és escàs, on la importància rau en l'experiència més que no pas en càlculs. Aquests són sistemes ja marcats des d'antic que segueixen tenint vigència en l'estudi però que en la creació de nous còdexs basats en antics no es revisen ni són replantejats, segurament degut a què els monjos es limiten a copiar.

3.2.2. Fent ús del calendari

El calendari té com a objectiu principal dividir el temps en unitats pràctiques per a la societat. En un món en què l'agricultura és la base del sistema, la noció del pas del temps es regirà bàsicament pels ritmes naturals. L'alba i el capvespre seran els marcadors del dia i les jornades laborals s'adequaran a les condicions climàtiques i estacionals. Així mateix, els ritmes marcats per l'Església donaran pautes administratives i de sotmetiment a un temps caracteritzat per les creences i la ritualització.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p.103. Correspón a la segona tabulació, on la duració màxima del dia i de la nit són 15 hores, el qual coincideix amb les dades de la ciutat de Girona. ; Millàs i Vallicrosa, Josep Maria. *Assaig d'història de les idees*, p. 138.

¹⁰⁷ *Vid.* Nota al peu 76.

¹⁰⁸ Gómes Pallarés, Juan. *La literatura de cómputo*, p. 417-418.

¹⁰⁹ Farré i Olivé, Eduard. «El rellotge de sol del manuscrit 225 de Ripoll» *La Busca de Paper n° 2* (1989): 2-3. S'han de destacar també les característiques externes del manuscrit. Per les seves petites dimensions, tot sembla indicar que funcionaria com un manual pràctic i per tant, adequant la teoria a la realitat en la què s'utilitza.

Tanmateix, podem veure el seu reflex en la documentació de l'època? Podem arribar a copsar el seu ús en la quotidianitat de les persones? Tot i les mancances, s'hi poden resseguir, i fins i tot, assenyalar allò que no apareix. En aquest sentit, no s'ha localitzat cap indicació als dies de la setmana ni a les estacions, el què no permet afirmar que no fossin referències utilitzades. Així mateix i partint de l'anàlisi dels sistemes de datació oficials, no podem afirmar ni negar en el nostre estudi que la data d'inici de l'any popular seguís la mateixa que la de la documentació o en canvi, fos celebrada en les calendes de gener, el dia que serà conegut com a "Ninon"¹¹⁰.

Conscients de les mancances intentarem, doncs, examinar els exemples que la documentació ens mostra així com allò que podem percebre a través de l'estudi exhaustiu de les dades mensuals entorn al calendari.

3.2.2.1. Santoral i festivitats litúrgiques com a referents?

El calendari litúrgic distribueix any rere any les festivitats associades al santoral, així com els cicles que rememoren els fets més importants de la vida i la mort de Jesús. Algunes d'aquestes celebracions són fixes, com el Nadal o el Santoral però d'altres són mòbils i han de ser calculades astrològicament com la Pasqua, a partir de la qual s'articulen la resta de festivitats associades amb la Passió del Senyor.

Els encarregats de divulgar i recordar els diferents cicles i festivitats religioses és evident que eren els sacerdots rurals. Encara més importància tindria la seva funció com a oradors i intermediaris durant l'etapa de restauració eclesiàstica, en un moment en què la xarxa parroquial s'està expandint, tal i com veiem amb les constants consagracions d'esglésies¹¹¹, quan les bases del control social i la difusió d'idees s'han d'afermar.

¹¹⁰Ginebra discrepa amb l'opinió de Baucells sobre la coexistència de dos còmputos institucionalitzats i paral·lels des d'època romana, però considera possible el seu ús popular com a inici de cicle. *Vid.* Ginebra i Molins, Rafel. Un cas de dissidència, p. 580 i 581, així com Baucells i Reig, Josep. *La cronologia a Catalunya*, p. 48-51. Després de consultar estudis que els autors anteriors no van considerar, podríem suposar una tradició festiva entorn a les dates de Nadal des de l'Alta Edat Mitjana que no seria recollida fins a la redacció de la primera Consueta de la Catedral de Vic, al segle XIII. *Vid.* Massip, Francesc. «Rei d'innocents, Bisbe de burles: rialla i transgressió en temps de Nadal» En *Estudios sobre teatro medieval*, editat per Josep Lluís Sirera Turó, 131-146. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008. P. 135; Masnou i Pratdesaba, Josep M. «El manteniment del culte a la catedral de Vic al segle XIII» *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 8 (1997): 163-177. P. 165 (sobre la consueta). Així doncs, tot i l'absència de dades, podem inclinar-nos a pensar en un còmput popular que no marcaria pas un any concret, sinó l'entrada en un nou cicle de mesos. Sobre festivitats nadalenques medievals i els seus orígens *vid.* Harris, Max. *Sacred Folly: a new history of the feast of fools*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011. Així mateix, *vid.* Schmitt, Jean-Claude. *Historia de la superstición*. Barcelona: Crítica, 1992. P. 77 referida a *Las calendas de enero*.

¹¹¹ Ordeig i Mata, Ramon. «Inventari de les Actes de Consagració i Dotació de les esglésies catalanes. Anys 833-950» *Revista Catalana de Teologia*, nº 4 (1979): 123-165.

Malgrat l'erudició del clergat de base carolíngia, com el prevere Adanagild de Vic, vingut de Narbona junt amb l'arxiprest i futur bisbe Gotmar¹¹², els clergues rurals tindrien una base cultural molt menys ferma i un nivell de vida semblant a la dels pagesos¹¹³. En molts casos, la iniciativa d'edificació o reedificació d'esglésies era pressa pels mateixos habitants del lloc, sovint encapçalats per persones distingides o sacerdots rurals, com és el cas de Sant Andreu de Tona¹¹⁴ o de Santa Maria de Manlleu¹¹⁵. Aquests tindrien un rol essencial i serien les veus de referència a la comunitat. Per aquest motiu, no resultarien estranyes als comtats d'Osona i Manresa anècdotes com les d'un sacerdot italià què, oblidant-se de la Quaresma fins quasi el mateix Diumenge de Rams, va explicar als seus feligresos que aquesta havia arribat més tard a causa del fred i la inseguretat dels camins¹¹⁶. Evidentment, ningú no va desdir-li-ho. Per desgràcia no comptem en la documentació de l'època de cap incident com el relatat, tot i que ben probablement en succeïren de semblants.

Tenint present la conservació de calendaris posteriors i la tasca divulgadora dels clergues, tot faria pensar en un ús quotidià de les festivitats associades a sants, patrons i cicles litúrgics com a referents temporals. Per contra, en el corpus conservat les referències a dates determinades són escasses, però devien de ser habituals, especialment pel que fa al pagament de taxes, tributs i compliment d'acords, tot i que no s'especifiquin.

Així ho suposem per a la primera mostra trobada, del 935, en què uns donants reservant-se el dret d'explotació dels béns donats mentre visquin, es comprometen a pagar anualment cinc soldades de cera a Sant Pere de Vic¹¹⁷, sense determinar cap data. El mateix observem en el pagament de la tasca, *oblias, costa et fogazas duas et pullos duos* a la casa de Sant Joan, així com cinc diners de cera a la casa de Sant Mateu, del monestir de Sant Joan de les Abadesses, en què no es precisa cap data concreta¹¹⁸. En canvi, si que es determina que el Dia de Nadal – *Natale Domini* - han de donar una perna i dos pans –*fogazas*- a Sant Mateu, resultant aquesta dada, de l'any 942, la primera del fons documental que es refereix a una festivitat. Aquestes dades ens fan pensar en que quan no s'especifica el dia

¹¹² Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els primers comtes*, p. 91.

¹¹³ Salrach, Josep M. «L'església catalana a l'alta edat mitjana» *Revista de Girona* n° 92 (1980): 225-231. P. 228.

¹¹⁴ CCOM doc. 9, p. 73. Any 888. "*quam corde constricto et nutu divino edificare conatus est divelicet viri inlustri, id est, Albarus presbiter, Recharedus presbiter et Centurius et Bera et Ella et Gallenius sive et omnes homines commanentes in prefato castro Tonda*"

¹¹⁵ CCOM doc. 71, p. 116. Any 906. En aquest cas, la va restaurar el vicari Fedanci i sembla molt lligada a la seva família ja que fan donacions tant la seva mare, Bella, com la seva germana, Richel.

¹¹⁶ Ortega Cervigón, José Ignacio. «La medida del tiempo en la Edad Media. El ejemplo de las crónicas cristianas» *Medievalismo* n° 9 (1999): 9- 39. Nota al peu 27, p. 17.

¹¹⁷ CCOM doc. 410, p. 341.

¹¹⁸ CCOM doc. 523, p. 418.

exacte, la data de pagament dels diferents censos devia coincidir amb la festivitat del Sant titular al que estava dedicada l'església o institució receptora i, per tant, ja seria evident i recordada.

Per a documentar més casos en què es determinen les dates, hem de traspasar l'any 950, fins arribar al 971, quan trobem la menció de festivitats, associades però a la utilització en l'esfera eclesiàstica.

El document en qüestió és la butlla del Papa Joan XIII dirigida a Ató de Vic¹¹⁹, on s'assenyalen els dates en què podrà ser utilitzat el pal.li. Així, els dies per a mostrar tal dignitat es divideixen en un total de vuit, cinc de les quals són dates establertes o calculables, que formen part de l'any litúrgic. Entre les festivitats fixes trobem la Nativitat del Senyor (*Nativitatem Domini*) - 25 de desembre -, la manifestació del Senyor (*Epifania*) - 6 de gener -, la Nativitat dels Apòstols (*Natale Apostolorum*) d'entre els quals podem ressaltar les dates corresponents a Sant Joan Evangelista, 24 de juny, Sant Pere i Sant Pau, 29 de juny, així com Sant Jaume el Major, 25 de juliol -, la Nativitat i l'Assumpció de Santa Maria (*Nativitate et in Assumptione sanctae Mariae*) - 8 de setembre i 15 d'agost respectivament-. Les festivitats citades que depenen dels astres són el Diumenge de Pasqua o Resurrecció (*dominicam sanctam Paschae*), l'Ascensió del Senyor (*Ascensione*) - 40 dies després del diumenge de resurrecció -, i per últim, la vinguda de l'Esperit Sant (*Pentecostes*) - 50 dies després del diumenge de resurrecció-. Així mateix, a banda d'aquestes dates, també s'insta a utilitzar el pal.li en dies rellevants, com en la consagració de bisbes (*in consecratione episcoporum*), i es deixa oberta la possibilitat d'usar-ho en d'altres esdeveniments solemnes de l'església d'Osona (*in solemnitate ipsius ecclesiae*), el què ens confirma que cada església comptava amb celebracions pròpies així com advocacions locals. Aquesta última dada ens configura un altre medidor temporal a escala local, a través del qual s'articulava una temporització diferent de la d'altres localitzacions.

El primer exemple de laics utilitzant el santoral com a referent temporal s'ha localitzat un any després, al 972, quan en un contracte d'empenyorament, s'acorda que el deute durarà un any. La data elegida en la que s'enquadrarà aquest any és la festivitat de Sant Pere - *de ista festivitatem Sancti Petri usque ad aliam veniente*¹²⁰. El més interessant és la relació de l'onomàstica amb el lloc de les propietats en penyora, Pratnarbones, terme de Vic. Així doncs, utilitzen el dia de celebració del sant titular de la seu de Vic com a límit tempo-

¹¹⁹ CCOM2 doc. 1087, p. 790. Ordeig i Mata, Ramon. «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona» *Studia vicensia* 1 (1989): 61-97. Una aproximació actual sobre la butlla en qüestió i el context general del moment es el realitzat per Jarrett, Jonathan. «Archbishop Ató of Osona. False Metropolitan in the Marca Hispanica» *Archiv für Diplomatik*, 56 (2010): 1-42.

¹²⁰ CCOM2 doc. 1123, p. 814.

ral. Aquesta elecció ens posa de manifest una visió del món local, ja que la data elegida no degué ser casual. Seria un dia prou remarcat o, si més no, dels que es fan recordar per tal d'assegurar el compliment del contracte.

Tot i així, aquests documents semblen casos aïllats ja que la constant dels segles IX i X, segons el fons documental conservat i treballat, és no fer cap referència a festivitats ni dies ressaltats. Així mateix, podem ben afirmar que les dates de consagracions i dotacions d'esglésies no es regeixen en aquest moment pel santoral i per tant, no trobem relacions directes per afirmar que hi havia la voluntat de fer-les coincidir amb el sant patró de l'església consagrada o dotada. La excepció la trobem en la consagració i dotació de l'església de Sant Joan de les Abadesses, l'acta de les quals porta la data del 24 de juny¹²¹.

Amb el pas del temps, però, i amb la proliferació d'empenyoraments i clàusules on es necessitava especificar clarament dies concrets per a emmarcar els acords i contractes, la utilització del santoral i el calendari litúrgic per part dels laics va augmentar, fet que es pot observar en la documentació, sobretot a partir del segle XI.

3.2.2.2. "Transaccions" i calendari agropecuari

En la quotidianitat d'una societat eminentment agrícola, com la representada als comtats d'Osona i Manresa, la necessitat de conèixer i traspasar la saviesa popular en relació amb les feines i la idoneïtat temporal per a realitzar-les resulta evident¹²². El costum, que des d'antic s'afiança amb les particularitats territorials, passa de generació en generació i s'organitza entorn a un temps cíclic. Aquest temps que podem anomenar com a natural, ja que no depèn de la voluntat humana, està determinat per factors estacionals de caràcter climàtic i meteorològic. A partir de l'observació dels diferents fenòmens així com dels canvis en l'entorn natural que resulten d'aquests, l'ésser humà aprèn i desenvolupa les tasques agropecuàries segons convingui, adaptant-se als cicles naturals per tal d'obtenir els millors resultats possibles¹²³.

¹²¹ CCOM doc. 8, p. 71. Any 887.

¹²² Una explicació resumida dels diferents cicles festius relacionats amb el món agrari pot llegir-se a Fernández Conde, Javier. *La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)*. 2.ª ED, corregida i augmentada. Gijón: Ediciones Trea, 2008. P. 409-411.

¹²³ L'agronom romà Columel·la en la seva obra dedicada a l'agronomia ja adverteix que, tant en l'agricultura com en qualsevol altre ocupació, el primer és saber que s'ha de fer. *Vid.* Columela. *Libro de los árboles; la labranza*. Editat per José Ignacio García Armendáriz. Madrid: Gredos, 2004. P. 135. Llibre I: "*preceptos que deben cumplir quienes quieran dedicarse a la agricultura*". El llibre XVII de les Etimologies de San Isidor, *De rebus rusticis*, té com a font principal a Columel·la, així com a Palladi. Tot i així, el primer autor passà gairabé inadvertit durant l'època medieval, a diferència del segon, a excepció del reconeixement durant el Renaixement carolingi, especialment als monestirs de Fulda i Corbie (s.IX). *Vid.* García Armendáriz, José Ignacio. *Agronomía y tradición clásica: Columela en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla- Universidad de Cádiz, 1995. P. 50-61.

Sens dubte, la modalitat més primerenca per a difondre aquests coneixements era la tradició oral. Només cal recordar el refranyer popular i la seva relació amb les estacions, els treballs agropecuaris i la meteorologia¹²⁴. En aquest mateix sentit també s'han de destacar les representacions gràfiques de les estacions i dels mesos de l'any. Eren importants ja des del món romà on en els mosaics es representaven escenes de caràcter simbòlic i en actituds passives, cada mes amb el seu Déu titular, acompanyat pel signe zodiacal, així com representacions de les estacions de l'any, simbologia que passarà del món romà al medieval¹²⁵. En aquesta transició encara tindrán més importància tindran les escenes relacionades amb el calendari durant el Baix Imperi, en un moment en què les ciutats perden pes a favor de les *villae*¹²⁶. L'aristocràcia romana passa llargues temporades a les seves *villae* i es relaciona de manera més directa amb les activitats agrícoles i pastorils, el que comporta que cada vegada les representacions que hi fan referència siguin més realistes¹²⁷.

A partir de múltiples influències, és amb el renaixement carolingi i otonià quan veiem configurada la base del que seran les escenes típiques dels calendaris agrícoles del romànic¹²⁸. Les representacions es tornen més actives i giren al voltant dels treballs agropecuaris, amb escenes de la vida quotidiana. La gestualitat de les mans és força característica d'aquestes escenes, marcant clarament quines activitats es fan, així com les eines que les mans subjecten.

¹²⁴ Entre d'altres aportacions podem ressaltar els projectes encapçalats per José Enrique Gargallo Gil, primer *Badare* i després *ParemioRom*, encarregats de recollir els exemples paremiològics en les llengües romàniques. *Vid.* Gargallo Gil, José Enrique, Maria-Reina Bastardas, Joan Fontana Tous, and Antonio Torres Torres. *Paremiologia romance. Los refranes eteorológicos*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2010. Consultar també la pàgina web, on apleguen les dades resultants dels dos projectes: <http://stel.ub.edu/paremio-rom/es/páginas/contenidos>. [Consultat: 05-10-2015]. D'altra banda, resaltem també l'obra de conjunt sobre la representació del temps en l'art cristià, *vid.* Hourihane, Colum ed. *Time in the medieval world: occupations of the months and signs of the zodiac in the index of Christian art*. Princeton, New Jersey: Index of Christian Art: Departament of Art & Archeology Princeton University, 2007.

¹²⁵ Poza Yagüe, Marta. «Las labores de los meses en el románico» *Revista Digital de Iconografía Medieval*, vol. I, nº 1 (2009): 31-42. P. 34 i 35. Una bona mostra dels exemples peninsulars de representacions de les estacions és l'apartat dedicat a "Las cuatro estaciones" en Guardia Pons, Milagros. *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania*. Barcelona: PPU, 1992. P. 336- 345. Així mateix, veure el capítol dedicat a "Les saisons et les vents, manifestations de l'harmonie cosmique" a Morand, Isabelle. *Idéologie, culture et spiritualité chez les propriétaires ruraux de l'Hispanie romaine*. Paris: Boccard, 1994. P. 79- 95.

¹²⁶ Sobre l'importància de les villae a la tardoantiguitat *vid.* Chavarria Arnau, Alexandra. «Villas en Hispania durante la antigüedad tardía» *Anejos de AEspA XXXIX* (2006): 17-35.

¹²⁷ El calendari de Filocal o Cronogràf és potser el millor exemple d'aquest canvi. Sobre aquest *vid.* Stern, Henri. *Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*. Paris: Imprimerie Nationale, 1953.

¹²⁸ Per a una síntesi de les fonts dels calendaris medievals *vid.* Castiñeiras González, Manuel Antonio. «Mesis» *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, vol. VIII. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma (1997). 327- 335. En aquest mateix sentit i del mateix autor, remetem a un estudi centrat en l'àrea peninsular i, especialment, en Ripoll en relació amb els calendaris catalans: «Las fuentes antiguas en el menologio medieval hispano. La pervivencia literaria e iconográfica de las etimologías de Isidoro y del calendario de Filócalo» *Boletín del Museo Arqueológico Nacional XII/1-2* (1994): 77-102.

A partir del segle IX, superada la invasió musulmana i assentats els carolingis, assistim al moment en què el poder ha d'assentar les bases de la seva preeminència. Així, la imatge del camperol que treballa a la base del sistema, del qual depenen la resta d'estaments socials, Església i poder laic, és la figura central dels calendaris¹²⁹. Es busca l'acceptació per part del camperol del seu rol en l'esfera social i són abundants les comparacions amb Adam, a qui Déu va concedir la possibilitat de redempció del pecat original a través del treball agrícola i l'ofrena de part del seus fruits. Aquest enfocament és el que buscava l'església també amb la clara voluntat de legitimar el pagament del delme¹³⁰.

Als comtats, les primeres escenes conservades de treballs al camp són les de la Bíblia de Ripoll, datada aproximadament en la primera meitat del segle XI, que incorpora il·luminacions de treballs agrícoles, com són els d'Adam amb una falç i Eva amb un ganivet o podall tallant herbes, així com Noè i els seus tres fills conreant la vinya¹³¹. Aquestes escenes de personatges bíblics representats com a camperols enllacen amb el missatge del treball agrícola com a camí de redempció.

En aquest mateix sentit, i del mateix període, trobem l'escena de la Bíblia de Rodes que, fent referència a la paràbola del sembrador, representa a un home agafant-se la camisa o davantal on porta les llavors que va espargint, escena que compta amb una tradició il·lustrativa més antiga¹³².

Tanmateix, les escenes representades no solament tenen a veure amb l'agricultura sinó també amb la ramaderia, com la d'un home què carrega un animal a les espatlles¹³³, que segurament representa al Bon Pastor, o de treballs de recol·lecció, com proveir-se de lletya al bosc¹³⁴.

¹²⁹ Ruiz Montejo, Inés. «El calendario de Beleña de Sorbe» *Anales de la Historia del Arte*, n° 4. Homenaje al Prof. Dr. D. José Mª de Azcárate (1994): 491- 503. P. 491 i 492.

¹³⁰ Sobre la relació de l'agricultura, els calendaris i el Llibre del Gènesi *vid.* Poza Yagüe, Marta. *Las labores de los meses*, p. 36; Frugoni, Chiara. «Le cycle des Mois à la porte de la "Poissonnerie" de la cathédrale de Modène». *Cahiers de civilisation médiévale n° 135: La façade romane. Actes du Colloque international organisé par le Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale. Poitiers, 26-29 septembre 1990* 34 (1991): 281-295; Castiñeiras González, Manuel Antonio. «Cycles de la Genèse et calendriers dans l'art roman hispanique. À propos du portail de l'église de Beleña del Sorbe (Guadalajara)» *Cahiers de civilisation médiévale n° 152* 38 (1995): 307-317.

¹³¹ VV.AA., i Anscari M. Mundó. *Les Bibles de Ripoll: Vaticà, lat. 5729*. Città del Vaticano, Vic: Biblioteca Apostolica Vaticana, Bisbat de Vic, 2002. Fol. 6r.

¹³² Orriols i Alsina, Anna. «Models antics per a l'Homiliari de Sant Feliu de Girona» *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV (2004): 483-500. P. 486.

¹³³ VV.AA., i Anscari M. Mundó. *Les Bibles de Ripoll*, Fol. 6r.

¹³⁴ Ens referim a l'escena del Llibre de Daniel, de la Bíblia de Rodes, on apareixen dos homes amb destrals a les mans per a tallar un arbre. *Bibliothèque National de France, Paris (Ms. Lat., fol. 65v)*.

Quant a les representacions gràfiques pròpiament de calendaris hem d'esperar fins a finals del segle XI, amb l'anomenat Tapís de la Creació de Girona¹³⁵, i amb la portalada de Santa Maria de Ripoll al segle XII¹³⁶, com a exemples més representatius. En aquests calendaris es reflecteixen la multiplicitat de tasques que eren guiades pel calendari estacional, no solament les pròpiament agrícoles, sinó també de cacera, recol·lecció i ramaderes. Ens mostren el ventall de tasques pròpies del camperolat, en plena connexió i dependència de la natura que l'envoltava i que condicionava el calendari d'aprofitament de tots els fruits, tant dels treballats a consciència com dels que creixien de manera espontània.

Per al nostre estudi, l'establiment dels cicles de treball agropecuàris a partir de fonts iconogràfiques en els segles IX i X, esdevé impossible per la no disposició de documents primaris conservats a Osona i Manresa, el què s'estén a la resta de comtats catalans. Tot i així, l'elevat nombre de transaccions contingudes al corpus documental estudiat ens permet fer el recompte total per mesos dels béns immobles objecte de transacció. Així podem arribar a fer-nos una idea de quins són els moments àlgids de l'any, quant a l'intercanvi, i si tenen alguna connexió amb les rutines laborals, rescatant per tant, dades sobre el calendari dels treballs al camp. Cal però, anteposar-se a les dificultats de la documentació d'abans de l'any mil, concisa i sistemàtica, sense precisions de cap tipus sobre la tipologia de les terres a les que es refereixen ni el seu ús.

Hem volgut incloure aquí tots aquells negocis jurídics que comporten el traspàs de béns mobles, obviant els documents sorgits arran d'un fet puntual, com poden ser els testaments i les seves execucions, així com donacions per consagracions o matrimonis, entre d'altres. Així doncs, les tipologies documentals que hem emprat i aporten més informació són les majoritàries en el corpus estudiat: les vendes i les donacions.

Salrach ja donava uns breus apunts sobre el calendari de venda de les vinyes. Així, documentava una davallada de les vendes entre els mesos de juny i setembre, moments

---

¹³⁵ El gran referent del tema és el Dr. Pere de Palol, malgrat que són molts els autors que posteriorment han estudiat el tapís, encara ple d'incògnites. Un estudi recent és el de Castiñeiras González, Manuel Antonio. *El tapís de la creació*. Girona: Catedral de Girona, 2011.

¹³⁶ Sobre la Portalada de Ripoll remetem a una completa obra, tant pels apunts històrics i artístics com per les magnífiques fotografies i imatges. *Vid.* d'Alimbau Marquès, Salvador, Antoni Llagostera Fernández, Elias Rogent i Amat, i Jordi Rogent i Albiol. *Pantocràtor de Ripoll. La portada romànica del monestir de Santa Maria*. Ripoll: Patronat del Monestir de Santa Maria de Ripoll: Ajuntament de la Comtal Vil·la de Ripoll: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, 2009. Especialment les pàgines 280-295 dedicades al cicle de l'any. Així mateix, l'estudi de la portada a VV.AA. *Catalunya Romànica, X, El Ripollès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1987. P. 233-252.

bons per a les collites i, en canvi, un augment la resta de mesos, relacionat amb els moments de necessitat a causa de l'obligació de pagar delmes i tributs¹³⁷.

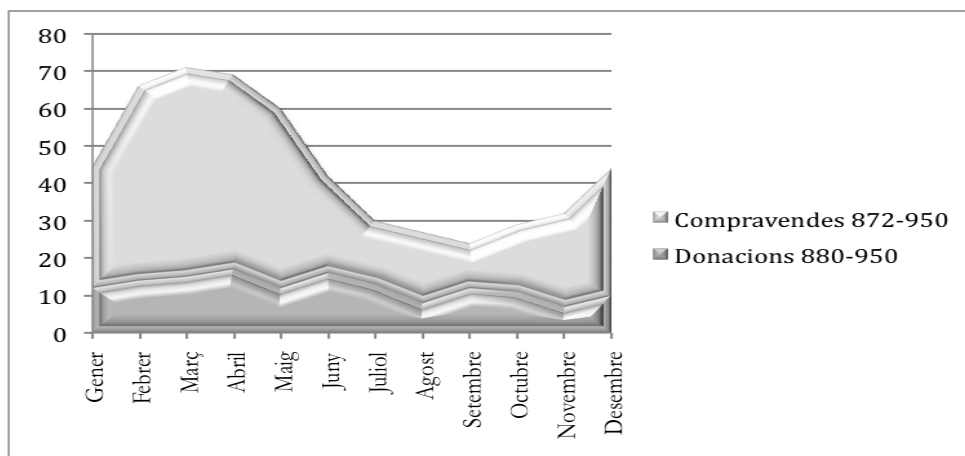

Figura 6. Calendari de vendes i donacions per mesos

Les dades del gràfic proposat són encara més explícites i aporten informacions globals, no només pel que fa a les vinyes, sinó pel conjunt dels béns que podien marcar un calendari de transaccions basat en les estacions. Per començar, les dades obtingudes no sorprenen i segueixen el ritme natural dels cicles agrícoles. En aquest sentit, el mes de març és el que més vendes registra, tot coincidint amb l'inici de la temporada de sembra primaveral i amb l'esgotament de les reserves de gra de la collita anterior, al juny. Per tant, son temps de majors dificultats econòmiques donada la inversió feta que potser no podien saldar. Això ho trobem ben exemplificat uns segles després, al XIII, on el *llibre Iudeorum* de Vic¹³⁸ ens informa sobre els deutors, dels quals el 90% eren pagesos que havien demanat ajuda durant el mes de març¹³⁹. L'examen de la documentació ens parla de la venda de terres, solament en alguns casos especificant que estan cultivades. També destaquen les vendes del què podríem anomenar com a petites propietats, compostes en la major part dels casos pel lot bàsic de casa, cort i hort, juntament amb arbres fruiters, pastures, prats, etc. Finalment, hi ha la venda d'algunes vinyes, però poques en comparació amb la resta de béns venuts durant el mes de març. En conjunt, el volum més gran de

¹³⁷ Salrach, Josep M. «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas» *Hispania. Revista Española de Historia*, Vol 55, nº 191 (1995): 921-952. P. 925. Així mateix, recomanem un article monogràfic sobre vinyes del mateix autor, «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». *Vinyes i vins, mil anys d'història: actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans, febrer del 1990. Vol. 1*, 1993, 117-45.

¹³⁸ Ollich Castanyer, Imma. *Aspectes econòmics de l'activitat dels jueus de Vic, segons els Libri Iudeorum (1266-1278)*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1985.

¹³⁹ Ocaña i Subirana, Maria. *El Món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella, s. IX-XIII*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Facultat de Geografia i Història. Divisió de Ciències Humanes i Socials, 1998. P. 115.

vendes es produeix durant els mesos de febrer, març i abril (tot i que també veiem també en maig), que son els mesos de “soldadura”, quan les reserves de gra de la darrera collita s’esgoten i els de la nova encara no han arribat.

En els mesos de primavera és quan veiem recular les vendes. És la temporada relacionada amb la floració dels arbres fruiters i l’espigat dels cereals, en un moment en què comença a no interessar vendre a l’espera de recollir els fruits. A partir de maig les vendes cauen dràsticament, coincidint amb la recollida de la fruita primerenca, després, el juny, amb els treballs de sega i la batuda, i finalment el mes de setembre, amb la verema. Així ho demostren les dades dels béns venuts, on predominen terres i horts amb fruiters, els quals ja haurien donat el rendiment esperat. Tanmateix trobem extemporània la venda de quatre vinyes, una de les quals es fa en el context d’una venda entre particulars de propietats diverses. Altres dues destaquen per ser venudes al comte Sunyer¹⁴⁰, potser per la impossibilitat de liquidar comptes d’un altre manera i realitzades casualment el mes en què major rendiment podien donar. Finalment, consta la venda de la quarta part d’un altre vinya entre particulars, la qual *nos vobis dedimus ad plantare, et vos edificastis*¹⁴¹, per un preu que no coneixem però que va ser convingut entre ells. Això ens fa sospitar que estem davant d’un pacte després del treball d’anys fins aconseguir donar rendiment a la vinya. De fet, com diu el document la venda del quart de la vinya la va fer el propietari de la terra al viticultor, al qual l’havia cedit abans perquè hi plantés els ceps i els fer fruir, segons els coneguts contractes *ad complantandum*¹⁴². No hem d’oblidar però que en el context pagès el moment de la venda no té perquè coincidir amb el traspàs efectiu del bé i potser aquestes vinyes van ser cedides després de recollir els últims fruits.

Els mesos entre la tardor i l’hivern veuen un augment gradual en les vendes, essent entre gener i febrer quan s’incrementen substancialment fins arribar al pic de març. Són mesos amb poques hores de llum, fred i amb la preeminència de treballs manuals al voltant del foc. Podem entendre perfectament el pausat augment de les vendes a la tardor per la quasi absència de tasques agrícoles, mentre que s’incrementaria l’atenció dels animals, afectats per les inclemències del temps i als quals se’ls havia de proporcionar menjar i refugi. Finalment, el pic de les vendes, els mesos de febrer i abril, quan trobem la major escalada de transaccions, sembla clar que ho hem de relacionar, com dèiem abans,

¹⁴⁰ CCOM doc. 387, p. 325. Any 932; doc. 435, p. 358. Any 937.

¹⁴¹ DCV doc. 30, p. 28. Any 900.

¹⁴² Gibert, Rafael. «La complantatio en el Derecho medieval español». *Anuario de historia del derecho español* n° 23, 1953, 737-68.

amb les penúries econòmiques de les famílies pageses que estan esgotant les reserves d'aliment.

Quant a les donacions, aquestes aporten potser menys informació. Val a dir que a diferència de les vendes, amb una baixada radical i un ascens esglaonat, les donacions es caracteritzen per la seva estabilitat al llarg de l'any, degut en gran mesura a la seva funció escatològica. Tanmateix, destaquen dos pics força interessants i tot sembla indicar que podrien estar relacionats amb el calendari estacional. Així, en el més d'abril és quan documentem el major número de donacions, seguit pel juny i el març. Malgrat que les donacions acostumen a remarcar que el motiu pel qual es fan és per a remei de l'ànima, les dates ens fan pensar ràpidament en la coincidència amb la Pasqua i el cicle primaveral. En aquest sentit, podem relacionar-ho amb la pervivència de costums i tradicions antigues¹⁴³ que celebraven l'inici de la temporada de floració i noves collites, cria del bestiar i, en definitiva, un temps de bonança i el desig d'una bona producció. Ara bé, no s'ha d'oblidar que la climatologia podia afectar als conreus especialment en aquesta època de l'any i per tant, no seria casual l'augment de les donacions pietoses també per aquests motius.

En definitiva, les dades obtingudes subratllen l'estreta unió de l'home amb el medi que l'envolta, així com la submissió d'aquest a la voluntat de les estacions i l'adequació de la vida al temps marcat pels ritmes de la naturalesa.

3.2.3. Les referències al temps: passat, present i futur

La utilització de referències temporals en la documentació, si deixem de banda les fórmules cronològiques ja analitzades, no són abundants per si mateixes. Tot sembla indicar que la consciència de les persones entorn al temps no anava més enllà de la successió del dia i la nit, de la quotidianitat del treball, vinculat amb les estacions, i de participació o assistència a les cerimònies litúrgiques de les esglésies properes. No podem arribar a copsar totalment, per tant, quina era l'experiència vital amb el temps de les persones així com quina era la seva receptivitat als canvis¹⁴⁴.

Tanmateix, no podem deixar de qüestionar-nos sobre com en la seva vida diària es referien als diferents espais de temps. Analitzant les fonts advertim que comptem amb in-

---

¹⁴³ Són molts els autors que argumenten una infinitat de pràctiques al marge del cristianisme, especialment en l'època alt medieval. Entre d'altres *vid.* Vauchez, André. *La espiritualidad del occidente*, p. 24. En el nostre estudi, només podem conjecturar-lo, degut a la manca de dades.

¹⁴⁴ Guriévich argumenta però que no eren indiferents al temps, tot i que la seva vida transcorria en una constant repetició i per tant, la seva percepció era poc donada a entendre canvis i desenvolupament. Guriévich, Arón. *Las categorías*, p. 180.

dicis que poden ajudar-nos a entendre com es relacionaven, d'una manera aproximada, amb el concepte de temps.

Així, l'ús de les tres dimensions del temps és present a la documentació especialment a través d'expressions lingüístiques¹⁴⁵, en contextos poc habituals per a reclamar l'atenció dels historiadors. Això ens acosta a les manifestacions quotidianes en les que la consciència del temps emergeix de la forma més simple i bàsica, on podem veure creuar-se a les idees promulgades pels pensadors eclesiàstics entorn un temps lineal que situa a les persones en una vida finita, junt amb la constant repetició i circularitat del dia a dia.

3.2.3.1. Convergència en el present

És en les rutines que es repeteixen constantment, on veiem aturada la circularitat del temps quotidià i on sembla que les persones prenen consciència individual de la pròpia situació, dels tres estadis en que poden dividir el temps i la seva connexió amb el present¹⁴⁶.

Normalment, els tres temps són utilitzats per separat o bé relacionant dos de les coordenades: present- passat o present- futur. La mostra més clara en la que s'utilitzen els tres temps s'ha identificat en una donació, quan es destaca la unicitat en el present del passat i del futur, ja que tots dos temps condicionen les decisions i accions que s'han pres en el moment de fer efectiva la donació, és a dir, el present. El motiu argumentat pel qual es realitza la donació és perquè *Deus omnipotens misertus sit nobis de omnia peccata nostra preterita et futura*¹⁴⁷. Així doncs, els fets del passat i les seves conseqüències condicionen el present i, alhora, les accions del present tenen la voluntat de condicionar les del futur¹⁴⁸. S'assumeixen, per tant, les faltes comeses en el temps passat però també s'inclouen les que succeiran en el futur, tot acceptant la condició pecadora de l'ésser humà. En aquest sentit, l'acció del present sembla que resta difuminada per dos temps que només poden ser copsats a través de l'intel·lecte. Tanmateix, d'aquestes dues dimensions es pren cons-

¹⁴⁵ Considerem molt interessants els estudis sobre lingüística, concretament els que fan referència a l'antropologia lingüística, els quals hem consultat de bon grat però que sobrepassen els límits d'aquest estudi. Per a fer-se una idea *vid.* Junyent, M. Carme. *Antropologia lingüística*. Col·lecció Textos Docents. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2000. Especialment l'apartat 6, *El llenguatge, l'espai i el temps*, p. 121-139, i la seva bibliografia.

¹⁴⁶ Oronzo Giordano parla d'una religiositat popular basada en la circularitat, que viu intensament el present, vers la visió cristiana que tracta d'imposar un temps lineal. Estem davant d'una societat que viu a cavall de dos concepcions diferents que coexisteixen. *Vid.* Religiosidad popular, p. 93

¹⁴⁷ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927.

¹⁴⁸ Normalment és difícil trobar de manera tan literal la relació entre les bases que formen el sistema mental de la societat i la seva traducció quotidiana. Així, aquesta reflexió ens remet directament a Sant Agustí (*vid.* nota al peu 7, p. 4). Sobre l'importància del temps present en aquest autor *vid.* Coleman, Janet. *Ancient and medieval memories: Studies in the reconstruction of the past*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 96-98.

ciència en un moment determinat, el present¹⁴⁹.

L'ús d'expressions que al·ludeixen al present són habituals en les fórmules documentals. En relació amb el paràgraf anterior, aquesta mateixa impressió sobre la concepció del present com un punt concret entre el passat i el futur la trobem representada en un elevat nombre de documents amb l'expressió "*ex presente die et tempore*"¹⁵⁰. El que ens mostra aquesta expressió és una percepció del present com a una espècie de sinònim de l'adverbi pronominal locatiu temporal "ara" – és a dir, "en aquest moment" – que acompanyat de la preposició "ex", converteix el present en un punt de partença, una porta cap al futur. Aquest mateix significat del present, com el que existeix en aquest moment, s'aprecia també en el seu gir lingüístic "*hodierno die et tempore*"¹⁵¹ així com en l'habitual i variable fórmula "*presente scilicet et futuras*"¹⁵².

Sembla clara, per tant, la consideració del present com un punt de referència des del qual calibrar les altres variants, els altres temps (passat i futur), sense que puguem determinar amb més precisió com es percebí a nivell psíquic o psicològic.

Un aspecte que podem destacar és la importància del present per si mateix¹⁵³, apreciable especialment en la documentació que tracta sobre qüestions legals, tant en judicis com en clàusules econòmiques d'altres tipologies documentals. Pel que fa als assumptes contenciosos, sembla clara la necessitat de deixar per escrit i fer explícit que en el moment de l'acció relatada, aquelles persones eren presents, és a dir, de la transcendència de

¹⁴⁹ Reinhart Koselleck sintetitza la convergència dels temps al present en *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*. Barcelona: Paidós, 2001. P. 116-119.

¹⁵⁰ Són trenta-un els documents que utilitzen aquesta fórmula, amb més incidència en les compra-venedes que no pas en les donacions: CCOM Any 892: doc. 23, p. 86. Any 903: doc. 54, p. 105; doc. 55, p. 106. Any 907: doc. 80, p. 126. Any 909: doc. 89, p. 132; doc. 90, p. 133. Any 918: doc. 177, p. 198; doc. 181, p. 201. Any 919: doc. 187, p. 205. Any 920: doc. 210, p. 216. Any 921: doc. 228, p. 226. Any 927: doc. 306, p. 273. Any 928: doc. 334, p. 290. Any 929: doc. 352, p. 301. Any 930: doc. 358, p. 305; doc. 360, p. 307; doc. 373, p. 316. Any 931: doc. 376, p. 317. Any 934: doc. 403, p. 337. Any 935: doc. 407, p. 339. Any 936: doc. 419, p. 347. Any 943: doc. 530, p. 423. Any 945: doc. 555, p. 442; doc. 568, p. 451. Any 947: doc. 596, p. 466; doc. 597, p. 467. Any 948: doc. 610, p. 475; doc. 619, p. 481; doc. 629, p. 481. Any indeterminat entre 898-929: doc. 346, p. 297.

¹⁵¹ Amb vint-i-quatre citacions *vid.* Any 881: CCOM doc. 2, p. 65. Any 893: DCV doc. 21, p. 20. CCOM Any 909: CCOM doc. 86, p. 130. Any 911: doc. 105, p. 144. Any 914: doc. 127, p. 163. Any 916: doc. 155, p. 185. Any 918: doc. 182, p. 201. Any 919: doc. 192, p. 209. Any 921: doc. 233, p. 229. Any 925: doc. 285, p. 264. Any 928: doc. 329, p. 288. Any 929: doc. 353, p. 302. Any 938: doc. 450, p. 370. Any 939: doc. 459, p. 375. Any 941: doc. 489, p. 393. Any 942: doc. 493, p. 395; doc. 504, p. 404; doc. 516, p. 413; doc. 521, p. 417. Any 944: doc. 542, p. 432; doc. 546, p. 437. Any 946: doc. 580, p. 457. Any 947: doc. 594, p. 465.

¹⁵² Aquesta s'utilitza disset vegades en les donacions, per a referir-se tant a les presents com futures generacions de monjos, *vid.* CCOM Any 887: doc. 8, p. 71. Any 898: doc. 37, p. 96. Any 890: doc. 16, p. 80. Any 900: doc. 44, p. 99. Any 905: doc. 63, p. 110. Any 914: doc. 133, p. 168. Any 927: doc. 317, p. 281. Any 932: doc. 381, p. 321. Any 936: doc. 416, p. 346. Any 937: doc. 437, p. 360. Any 938: doc. 447, p. 369. Any 942: doc. 507, p. 407; doc. 518, p. 415; doc. 523, p. 417. Any 943: doc. 527, p. 421; doc. 535, p. 427. Any 945: doc. 561, p. 446.

¹⁵³ Jacques Le Goff destacava la importància del present en l'estudi de la societat medieval a «La vision des autres: un médiéviste face au temps présent» En *Questions à l'histoire des temps présent*, 99-109, 1992.

l'instant, d'aquella porció de temps determinat. Per exemple veiem en tots els judicis conservats com s'indica que van ser realitzats *in presentia de ipsos iudices*¹⁵⁴, així com davant d'altres persones rellevants que allà eren, el que també és ressaltat amb la fórmula *qui ibidem aderant*¹⁵⁵. El fet de “ser o estar present” és assenyalat d'igual manera per alguns dels testimonis indicant que *vel presente eramus*¹⁵⁶. Així doncs, aquestes locucions ajuden a entendre la importància que tenia la presència de les persones en determinades situacions per tal de donar fe pública, el que garanteix la veracitat i el record ja que per mitjà d'aquets assistents es creava consciència de l'acte concret. Amb tot, aquestes no són les úniques manifestacions de l'ús de la concepció del present com un “en aquest moment”. Així, sense cap altra implicació més que la literal, es fa servir en una seixantena de documents de compra-vendes quan s'especifica que el preu de la transacció ja va ser saldat per mitjà de l'oració *de presente manibus nostris recepimus*.

En definitiva, més enllà de les interpretacions sobre el significat d'aquestes expressions, considerem molt reveladora la introducció del concepte de present d'una manera tan precisa en el vocabulari habitual, el que indica la consciència del temps present en referència doncs a d'altres moments.

3.2.3.2. Al·lusions al passat: memòria i història

Els tres conceptes – passat, memòria i història- han originat un quantívol volum de debats i articles, degut al seu caràcter abstracte però alhora ben present en la quotidianitat de la nostra vida, així com en la pràctica dels oficis propis de les humanitats¹⁵⁷. Les preguntes sobre el temps passat ens relacionen directament amb la concepció de memòria¹⁵⁸. Així, les fonts que nodreixen aquest estudi van ser redactades amb la voluntat de conser-

¹⁵⁴ DCV doc. 1, p. 1. Any 879.

¹⁵⁵ CCOM doc. 168, p. 194. Any 917.

¹⁵⁶ CCOM doc. 34, p. 92. Any 898.

¹⁵⁷ Importants són les reflexions sorgides entorn al temps en la praxi de la història, especialment pel que fa a l'estudi de l'època contemporània. Aquests plantejaments serveixen també per a valorar èpoques anteriors, com la medieval. *Vid.* Bédarida, François. «Definición, método y práctica de la Historia del Tiempo Presente» *Cuadernos de Historia Contemporánea*, nº 20 (1998): 19-27; Hartog, François. «Mémoire, histoire, présent» En *Régimes d'historicité: présentisme et expériences du temps*, 113- 162. París: Éditions du Seuil, 2003; González, Magdalena. «La teorización de Julio Aróstegui sobre la historia del tiempo presente como historia vivida» *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 13 (2015): 126- 133.

¹⁵⁸ Malgrat les novetats en els estudis de la memòria, recomanem la introducció oferida per Patrick J. Geary, on l'autor feia un repàs historiogràfic de la història de la memòria i dels punts que fins aleshores s'havien tractat, oferint-nos estimulants reflexions. *Vid.* «Introduction» En *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millenium*, 3- 22. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. Així mateix, per a l'estudi de l'art de la memòria en temps medievals *vid.* Carruthers, Mary J. *The book of memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

var el record, com a suport de la memòria oral¹⁵⁹. En el cas del present estudi, tot el conjunt de documents que considerem com a “monuments”¹⁶⁰ són utilitzats per a configurar la nostra aproximació històrica¹⁶¹.

No podem confondre però com a sinònims els termes *història* i *memòria*¹⁶². Si bé la memòria recorda el passat, la història és l'encarregada d'explicar-lo¹⁶³. Així, la memòria pot formar part de les fonts de la història però no esdevé pas l'única i s'ha de sotmetre a les preguntes i plantejaments del mètode històric.

El punt convergent és que tots dos conceptes fan referència al passat. El temps viscut genera en els individus una consciència del temps que ja ha passat. L'individu no se sent aliè al temps sinó que en forma part substancial d'ell, ja que aquest és el resultat de la Creació de Déu. Així, és dins del col·lectiu on hem de rastrejar el record i la memòria del passat¹⁶⁴. Tot i així, no podem pas oblidar que de la memòria col·lectiva en formen part les memòries individuals¹⁶⁵, amb les quals es construeix el passat comú i s'articulen els usos i costums. Per tant, podríem definir la memòria com un procés individual que arriba a ser col·lectiu en el moment en què s'accepten com a pròpies les vivències de la comunitat a la que pertany, el que Koselleck anomena com a “dipòsits d'experiència”, que s'acumulen generació rere generació¹⁶⁶. Una herència de la que ens sentim partícips i que en moltes ocasions tracta de ser ritualitzada¹⁶⁷. Un exemple clar el trobem en la celebració

¹⁵⁹ “La redacción de una decisión legal o carta parecería al menos en parte un apoyo a la memoria oral. En contraste, para nosotros el texto ya no es un apoyo a la memoria, sino su sustituto”. En Fentress, James, i Chris Wickham. *Memoria social*. Madrid: Cátedra, 2003. P. 29.

¹⁶⁰ Sobre el concepte de document com a monument *vid.* Le Goff, Jacques. *El orden de la memoria*, p. 227-239. La diplomàtica com a disciplina que estudia els documents, sobretot a partir dels anys 50, pren total consciència de que el document no només és un aglutinador de dades sinó que és una font en sí mateix. *Vid.* Guyotjeannin, Olivier. «The expansion of Diplomatics as a discipline» *American Archivist*, 59 (1996): 414-421. P. 417.

¹⁶¹ Olick, Jeffrey K. «Memoria colectiva y diferenciación cronológica: historicidad y ámbito público» *Ayer* n° 32 (1998): 119- 146. P. 128-130.

¹⁶² Entorn als dos conceptes *vid.* Nora, Pierre. «Entre Mémoire et Histoire» En *Les lieux de mémoire*, vol. 1, XV- XLII. Paris: Gallimard, 1984; Le Goff, Jacques. *Histoire et mémoire*. Paris: Gallimard, 1988.

¹⁶³ Aróstegui, Julio. «Retos de la memoria y trabajos de la historia» *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 3 (2004): 15-36. P. 29.

¹⁶⁴ VV.AA. *La construcción medieval de la memoria regia*. Editat per Pascual Martínez Sopena i Ana Rodríguez. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011. P. 12. Debem a l'obra de Maurice Halbwachs publicada en els anys 50, els posteriors estudis sobre la construcció de la memòria col·lectiva. *Vid.* *La Mémoire collective*. Paris: Albin Michel, 1997.

Són interessants les reflexions del mateix autor entorn a «La mémoire collective et le temps» *Cahiers internationaux de sociologie* (1947).

¹⁶⁵ “Es en el acto personal de la rememoración donde inicialmente se buscó y se encontró la marca de lo social. *Vid.* Ricoeur, Paul. *La memoria, la historia*, p. 164.

¹⁶⁶ Koselleck, Reinhart. *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*. Barcelona: Paidós, 2001. P. 41.

¹⁶⁷ Mostert, Marco. «Communication, literacy and the development of early medieval society» En *Communicare e significare nell'alto medioevo. Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, vol. 52., 29-55. Spoleto, 2005. P. 31.

litúrgica, la qual fa tornar al present els fets del passat: la cerimònia de l'eucaristia, punt neuràlgic de la missa, és la repetició del sopar de Jesús amb els apòstols¹⁶⁸.

Aquesta memòria necessita però d'un temps històric determinat per a enquadrar-se. En el pensament medieval, la configuració del record col·lectiu serà emmarcat en la història de l'Església¹⁶⁹ i per tant, en un temps cristià on els conceptes de memòria i història convergeixen de tal manera que no podem arribar a considerar-los com a diferents. L'Església, durant la seva vertebració, va conquerir el passat i la història, que seran invocats per tots els estrats socials com a base explicativa i legitimitzadora de les seves accions. La història bíblica és doncs acceptada i rememorada com a pròpia, i així ens ho mostren les constants referències a passatges bíblics o sermons d'autoritats del passat que segueixen sent totalment d'actualitat. Així, s'al·ludeix al record de referències sobre la idoneïtat de fer donacions, com a Lluç 6:38 *-date et dabitur*¹⁷⁰ - o a discursos dels Sants Pares segons els quals l'almoina allibera l'ànima¹⁷¹. El passat bíblic com a història comuna es manifesta a la documentació amb citacions d'arquetips de la història sagrada. Aquest és el cas de l'esponsalici del comte Sunyer amb Aimilda¹⁷² que inclou l'enumeració de les famílies vertebradores del cristianisme començant des de la Creació amb Adam i Eva, amats per Déu abans del pecat original. Un punt interessant és que els personatges aquí citats segueixen la cronologia de la seva existència, és a dir, estan ordenats en el temps: Abraham i Sara, Isaac i Rebeca, Jacob i els patriarques universals. Així mateix, podem destacar la importància genealògica ja que se citen quatre generacions, malgrat que només consta el nom de tres dones. Es relata per tant, la història de la família de l'Antic Testament que donarà com a resultat, a través de la línia d'Isaac, la figura de Jesús.

La importància de les generacions i de la història familiar, no només entesa com la de famílies simples sinó també com a comunitat, en la narració d'esdeveniments del passat

¹⁶⁸ “Segons la teologia comuna a l'Orient i a l'Occident, [la litúrgia] no és un simple record d'uns fets passats, sinó presència i actualització de l'obra salvadora de Jesucrist a favor de la humanitat”. Extret del pròleg que fa Josep M. Soler, Abat de Montserrat, al llibre de Manuel Nin, *Temps de Déu, Temps de l'Església*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013. P. 8-9. Aquest raonament també ho esmenta Mircea Eliade a la seva obra *Lo sagrado y lo profano*. Madrid: Guadarrama, 1973. P. 63-66.

¹⁶⁹ Aquesta idea s'exposa curiosament a González Salinero, Raúl. «La idea de Romanitas en el pensamiento histórico-político de Prudencio» En *Toga y daga: teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, editat per Gonzalo Bravo i Raúl González Salinero, 349- 362. Madrid: Signifer Libros, 2010.

¹⁷⁰ CCOM doc. 324, p. 286. Any 927.

¹⁷¹ “*audientes predicationem sanctorum patrum, quia elemosina ad morte liberat anima*”. Els documents on s'exposa aquest motiu són 16. *Vid.* CCOM. Any 916: doc. 154, p. 184. Any 918: doc. 180, p. 200. Any 920: doc. 209, p. 215. Any 923: doc. 263, p. 249. Any 932: doc. 381, p. 321. Any 937: doc. 437, p. 360. Any 942: doc. 496, p. 398; doc. 507, p. 407; doc. 513, p. 411; doc. 518, p. 415. Any 943: doc. 535, 427; doc. 527, p. 421. Any 945: doc. 561, p. 446; doc. 567, p. 450. Any 949: doc. 643, p. 496. Any 950: doc. 662, p. 509.

¹⁷² ACB doc. 9, p. 116 (CCOM doc. 175, p. 196). [898-917].

esdevé cabdal per a la comprensió de l'ús de la memòria. La documentació no reflecteix quin és l'enteniment de les persones sobre el passat, sinó més aviat com l'enteniment del passat de les persones es basa en el record generacional de la seva pròpia família i del seu entorn¹⁷³. Així en cada document s'hi fa un esforç de memòria per tal d'argumentar i proveir "d'història" allò que s'esta venent o donant. Un cas significatiu pel nombre de referents utilitzats, és el de la donació que fan els preveres Trasemirus i Leupardus, junt amb Livilla, d'una gran quantitat de béns al monestir de Sant Joan¹⁷⁴. En la descripció de l'origen de totes les propietats destaquen tots els noms dels antics propietaris que han de recordar¹⁷⁵. Un altre exemple pot ser el de la donació del sacerdot Wiscafredus¹⁷⁶ que a banda de repetir el mateix patró abans citat, va més enllà i fins i tot ressalta que dóna *ipsa condimina quod emmi de matre mea condam Alodia, que fuit de Lauterio*. Com veiem, no només explica el nom de l'antiga propietaria sinó que ens remet encara més temps enllà. Aquest fet ens constata una memòria lligada a les persones, d'un temps pensat per generacions on marcar precisions de tipus cronològic no era habitual més que en els entorns oficials i per a motius legals.

Tanmateix, algunes situacions podien provocar la necessitat d'especificar la data crònica, com per exemple, perdre unes escriptures i anar a judici per a reparar-les. Aquest és el cas de Boso que l'any 898, deia haver perdut el pergami on estaven redactades dues escriptures de venda al seu favor, fetes l'any 893¹⁷⁷. El pas de cinc anys, mirats amb ulls actuals, no és una gran quantitat de temps però en aquells moments la sensació devia ser ben diferent. Així, recordar la data exacta tal i com ho fa Boso, confirmada després pels testimonis, resulta ben interessant. No podem fer més que elucubrar sobre com va arribar a donar la data crònica, no ja el dia i el mes, sinó l'any exacte de regnat. És per això que pensem en l'ajuda que ben segurament va donar-li l'escrivà per a determinar l'any d'un rei ja mort, substituït en la datació pel seu successor, recorrent a llistats cronològics que tindrien com apunts. Aquesta suposició bé donada perquè no en tenim constància de l'ús quotidià de la cronologia dels reis francs fora dels ambients erudits i de les institucions, en què la utilització dels sistemes cronològics establerts era un requisit indispensable per a la validació documental.

¹⁷³ Fentress, James, i Chris Wickham. *Memoria social*, p. 196.

¹⁷⁴ CCOM doc. 523, p. 417. Any 942.

¹⁷⁵ Com a exemple citem l'origen de dos béns d'entre els més de 22 que hi ha: "*Ego leupardus emi de Bulgarane et uxore sua et de filios Felici et ego Trasemirus emi de Tructericho vel uxore sua et Donazano et uxore sua vel Gustremira femina*".

¹⁷⁶ CCOM doc. 513, p. 411. Any 942.

¹⁷⁷ CCOM docs. 33 i 34, pgs. 91 i 92 respectivament. Any 898.

Les úniques mostres d'una consciència temporal camperola entorn del poder laic com a punt de referència, són les que trobem especificades en tres documents amb l'expressió *sub ditione francorum*¹⁷⁸. En cap cas s'al·ludeix a un personatge concret sinó que els autors dels documents contextualitzen l'acció del passat sota l'òrbita general d'un poder temporal. Això ens indica la seva coneixença del poder franc, de què es trobaven en un temps de regiment determinat, però del qual no podien i/o sabien precisar més dades. No és per tant una memòria acurada del poder sinó més bé evocadora i d'enquadrament en un passat proper del que tenen notícies generals. De fet, aquesta dificultat per a recordar el nom d'un personatge llunyà, com era el rei franc, ens ho suggereixen les mencions que hi ha als preceptes reials, amb els quals es justificava la possessió d'un bé. Tot i ser un repertori petit, ens mostra com en els entorns no relacionats amb el poder no es coneixia o recordava el nom del rei, com en el cas de la devota Winnidildes que entrega la seva filla al Monestir de Sant Joan de les Abadesses junt amb un alou què *per precumtum regis fuit de viro suo Teudemundo*¹⁷⁹, o els esposos Bonesimo i Ermelda que venen una vinya què *de eremo traximus per preceptum post nomina regis*¹⁸⁰. En canvi, tot sembla ser diferent en els estaments privilegiats. Tenim l'exemple de la venda d'una terra que realitza la comtessa Garsenda que té *per preceptum quod Carulus rex fecit ad viro meo Vuifredo, qui vocabulum fuit Borrello*¹⁸¹. Tot i així podria ser matitzat degut a que en un document anterior on intervingué la mateixa Garsenda junt amb el comte Sunyer, germà del seu difunt marit, i d'altres personatges rellevants, no citen el nom del rei en definir l'origen dels béns sinó que es limiten a dir que els tenia *per comparacione seu et per preceptum regis*¹⁸². Ben mirat, podem donar un raonament lògic per aquest silenci nominal i és que en l'any d'aquest primer document regnava Carles el Ximple, el rei que havia donat el privilegi al comte Guifré Borrell, i per tant no seria necessari insistir en el nom perquè ja era conegut. Ara bé, en l'any del segon document es donava la situació d'un rei no reconegut, Rodolf, qui regnava tot i que el deposit Carles el Ximple continuava viu. Als comtats, com hem vist, es continuava datant els documents seguint el seu regnat. Així doncs, necessitarien manifestar la seva connexió amb qui consideraven que era el legítim rei.

La noció d'un temps de govern laic més proper a la quotidianitat camperola si que es reflecteix en la documentació. Així doncs, les referències de béns que afronten amb terres de comtes i comtesses són abundants però, pel que fa a relacionar el present amb el

¹⁷⁸ CCOM doc. 3, p. 66. Any 881; doc. 454, p. 372. Any 938; doc. 493, p. 395. Any 942.

¹⁷⁹ CCOM doc. 300, p. 272. Any 927.

¹⁸⁰ DCV doc. 15, p. 15. Any 891.

¹⁸¹ CCOM doc. 117, p. 104. Any 926

¹⁸² CCOM doc. 103, p. 142. Any 911.

passat nomès hem localitzat l'exemple dels esposos Saboron i Primicia què en vendre diverses propietats al comte Sunyer fan constar que era *filio Wifredo condam*¹⁸³.

En la documentació dels segles IX i X no podem parlar amb propietat de l'elaboració de discursos propiament històrics¹⁸⁴, sinó d'algunes notes que serveixen per a contextualitzar, definir o legitimar l'acció que volen transmetre per escrit¹⁸⁵. En molts casos busquen rememorar moments significatius, emmarcar els fets en un passat que pugui sentir-se com a col·lectiu per assentar les bases¹⁸⁶, especialment pel que fa al poder.

Comptem amb alguns casos conservats que il·lustren aquest fet. La primera mostra, i potser la més significativa per ser la primera referència amb la voluntat de narrar una "història" del passat, és la coneguda intervenció feta pel bisbe Idalguer de Vic en el context del concili celebrat a l'església de la Santa Creu de Barcelona l'any 906, i que relaten un any després al concili reunit en el monestir de Sant Tiberi d'Agde¹⁸⁷. En dues ocasions durant la seva arenga tracta de situar els fets en el temps, però en cap cas indica exactament ni quan, ni durant quant de temps van tenir lloc els esdeveniments, només que en un temps llunyà. Aquesta imprecisió és una constant, característica de les descripcions que, dels moments passats, es fa al llarg de l'Edat Mitjana¹⁸⁸. En el relat també sobresurten algunes idees que enllacen amb la història de l'Església i la predicació per a la salvació. Així, els pecats van ser els detonants de que la justícia divina caigués sobre els habitants en forma d'espasa bàrbara¹⁸⁹ fins a la restauració, per part del comte Guifré i dels seus

¹⁸³ CCOM doc. 152, p. 182. Any 916

¹⁸⁴ Sobre la relació del temps i el discurs històric a l'edat mitjana *vid.* Goetz, Hans-Werner. «The concept of time in the historiography of the eleventh and twelfth centuries» En *Medieval Concepts of the Past: ritual, memory, historiography*, editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary, 139-165. Washington D.C.; Cambridge: German Historical Institute; Cambridge University Press, 2002. Per a una visió general sobre l'evolució historiogràfica medieval *vid.* Orcástegui, Carmen, i Esteban Sarasa. *La historia en la edad media*. Madrid: Càtedra, 1991.

¹⁸⁵ Salrach, Josep M. «La legitimación del poder condal en los orígenes de Cataluña» En *La construcción medieval de la memoria regia*, editat per Pascual Martínez Sopena i Ana Rodríguez, 21-31. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011. P. 26.

¹⁸⁶ Wickham, Chris. «Lawyers' time: history and memory in tenth-and eleven-century Italy» En *Studies in Medieval History presented to R.H.C. Davis*, editat per H. Mayr-Harting i R.I. Moore, 53-71. London: The Hambledon Press, 1985. P. 66. Un treball que presenta diversos exemples sobre la percepció del passat en un moment determinat, segles VIII, IX i X, és el de McKitterick, Rosamond. *Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2006.

¹⁸⁷ CCOM doc. 69, p. 114. Any 906. CCOM doc. 75, p. 121. Any 907: "*Cum priscis temporibus tota Hispania atque Gotia sacris insisteret eruditionibus, et vernaret clero, atque fulgeret ecclesiis Christo dicatis, inter reliquas ipsa quoque Ausonensis ecclesia nobilis habebatur; peccatis vero exigentibus illorum qui tunc habitatores erant illarum terrarum, ut omnes nostis, barbarico gladio divino iudicio traditi sunt, ita ut ne aliquis christianorum in predicto pago Ausonense remaneret. Post multorum autem annorum curricula, miseratus Dominus terrae illa, suscitavit in ea nobilissimum principem Wifredum et fratres eius, qui ex diversis locis et gentibus, homines pio amore colligentes, prelibatam ecclesiam cum suis finibus in pristinum instauraverunt statum*".

¹⁸⁸ Whitrow, Gerald James. *Time in history*, p. 85.

¹⁸⁹ Resulta interessant el mot utilitzat per a referir-se a l'Islam. En l'articulació del discurs identitàri cristià tots aquells que no formen part de la "*Christianitas*" són identificats com a bàrbars. *Vid.* González Salinero, Raúl. *La idea de Romanitas*, p. 360-361. Zimmermann dedica un article on rastreja les denominacions que

germans, de l'estat primitiu. El què Idalguer sembla pretendre és fer una comparació de la història del comtat d'Osona amb la història de la salvació¹⁹⁰, exaltant l'acció del comte i la reorganització eclesiàstica.

També és acurada la descripció del temps passat de l'acta d'elecció i d'aclamació de l'abadessa Adelaida de Sant Joan¹⁹¹. El relat s'inicia amb el suggerent adverbí temporal *olim*, el que ens indica clarament que es parlarà del passat. Així, el comte Borrell II es remunta genealògicament i explica els fets causants més significatius que han portat fins al present, justificant la seva acció i realitzant, potser sense ser conscient, una mena de petita història des de la creació del monestir.

Les actes de dotació i consagració d'esglésies són també un exemple més de la voluntat legititzadora de les narracions "pre" històriques del moment. Tot i que en algunes ocasions s'evidència que són el fruit de la voluntat d'un conjunt de pobladors, com és el cas de l'església de Sant Andreu de Tona, *in cuius meritum surrexerunt limina templi adque tradiderunt ad eadem ecclesiam ad pontifici illi ut dedicaret*¹⁹², són els comtes i eclesiàstics qui s'adjudiquen el major benefici en els relats. La màxima expressió d'aquesta pretensió arribarà de la mà del comte-bisbe Miró Bonfill, que l'any 977¹⁹³ redactà una nova acta de consagració de l'església de Santa Maria del Monestir de Ripoll. El document ressalta l'acció dels comtes, especialment la del seu avi Guifré el Pilós com artífex de la restauració del govern polític i religiós¹⁹⁴.

---

rebién els musulmans, tot i que nomès va recollir l'ús del mot "bàrbar" un cop. *Vid.* «L'image du musulman et son utilisation en Catalogne du IXe au XIIe siècle» En *Minorités et marginaux en Espagne et dans le midi de la France (VIIe -XVIIIe siècle)*, Actes du colloque de Pau, 27-29 mai 1984, 471-495. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1986. P. 478. La presència de l'Islam en la documentació del segle IX i fins l'arribada d'Almasor a finals del segle X és quasi inexistent. *Vid.* Zimmermann, Michel. «La prise de Barcelone par Al-Mansûr et la naissance de l'historiographie catalane» En *L'historiographie en Occident du Ve au XVe siècle: Actes du Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, Tours, 10-12 juin 1977*, 191-218. Rennes: Ed. du Thabor, 1980.

¹⁹⁰ Cingolani, Stefano Maria. «Estratègies de legitimitat del poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les Gesta Comitum Barchinonensium» *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 29 (2008): 135- 175. P. 147.

¹⁹¹ CCOM doc. 645, p. 498. Any 949. "*Olim enim hanc domum Guifredus comes ad novo opere construxit et opibus hac terris ditavit et filiam suam ibidem Deo obtulit, credens sibi ob hillum veniam peccatorum promereri sempiternae remunerationis consequi. Ipsa autem dum vixit subditum sibi gregem ancillarum Dei, quas ipsa ibidem adunaverat rite, secundum ordinem monastice institutionis rexit. Post discessum vero illius Suniarius comes, cupiditate ductus, misit per vim quandam manum huic ordini omnimodis non aptam quod postea claruit. Nam ipse Deum sequi cupiens, uti mos est cuique emendare quod iniuste egit et postmodum cum libera conscientia religionis abitum suscipere, magis ex hac causa penitere se dixit elegitque cum consensu sanctimonialium in eodem cenobio Cristo famulantium unam que videbatur illius ordinis fore apta*".

¹⁹² CCOM doc. 9, p. 73. Any 888.

¹⁹³ CCOM2 doc. 1242, p. 893.

¹⁹⁴ Salrach, Josep M. «Miró i Bonfill i la solemnitat ripollesa de 977» *Revista de Girona* n° 83 (1978): 157- 166. P. 163; Zimmermann, Michel. «Les actes de consécration d'églises. Construction d'un espace et d'un temps chrétiens dans la Catalogne médiévale (IXe-XIIe siècle)» *Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*. N^o15 (2003): 29-52. P. 48.

En algunes ocasions, veiem amb claredat la intencionalitat que s'amaga darrera de la distorsió i creació de relats del passat que, amb la voluntat de justificar i legalitzar drets o propietats, configuren discursos adients per als interessats. Aquest és el cas de les actes judicials conservades de l'any 913¹⁹⁵, que fan referència al reconeixement de drets que els habitants d'una vintena de viles i vilars van haver de fer a favor de l'abadessa Emma i el monestir de Sant Joan. Així, els afectats exposen que van edificar diverses propietats però per *beneficium de iamdicta Hemmone abbatissa*, la qual *sic conlocavit nos vel alios parentes nostros ad abitandum*. Tot sembla indicar que ens trobem davant d'una pressió sobre els habitants per tal de garantir els drets de la comunitat de Sant Joan¹⁹⁶.

Així doncs, veiem com el control del passat esdevé fonamental en el present però també per a determinar el futur¹⁹⁷. Segons Sant Agustí, la memòria és el present de les coses passades¹⁹⁸. L'exemple del judici de la Vall de Sant Joan ens mostra com es modela la memòria i, per tant, les explicacions sobre els fets passats per tal d'afavorir uns interessos determinats en el present. El cert és que els records són susceptibles de ser modificats per factors diversos i amb això s'evidència no només la possible distorsió dels fets o la vivència, sinó el propi caràcter selectiu i fràgil de la memòria¹⁹⁹, que depèn de manera evident de les circumstàncies i visions de cada individu²⁰⁰.

La fragilitat de la memòria es manifesta en la necessitat d'elaborar llistes i cronologies. Aquestes serien de prou ajuda als escriptors per tal de datar els documents²⁰¹, especialment pel que fa als regnats. Una mostra d'aquestes tipologies podem trobar-la en la Crònica dels Reis Francs, de poc abans de mitjans del segle X, regalada pel bisbe Gotmar II

¹⁹⁵ CCOM doc. 119, p. 153 i doc. 120, p. 159.

¹⁹⁶ Aquesta idea ha estat argumentada per diversos autors. *Vid.* Vadillo Pinilla, Amelia. «El dominio de San Juan de las Abadesas: algunas consecuencias de su formación» *En la España Medieval* 5 (1984): 1019-1045. P. 1025- 1039; Salrach, Josep M. «Entre l'estat antic i el feudal. Mutacions socials i dinàmica político-militar a l'occident carolingi i als comtats catalans» *En Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): I*, 191-252, 1991. P. 242; Jarrett, Jonathan. «Power over past and future: Abbess Emma and the nunnery of Sant Joan de les Abadeses» *Early Medieval Europe* 12, núm. 3 (2003): 229-258. P. 241 i següents; i del mateix autor Jarrett, Jonathan. *Rulers and ruled*, p. 23.

¹⁹⁷ Valensi, Lucette. «Cómo perdura el recuerdo de los grandes acontecimientos: Autores de la memoria, guardianes del recuerdo, medios nemotécnicos» *Ayer* nº 32 (1998): 57-68. Sobre la utilització del passat per a qüestions del present hi ha diversos exemples en VV.AA. *The uses of the past in the Early Middle Ages*. Editat per Yitzhak Hen i Matthew Innes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

¹⁹⁸ Coleman, Janet. *Ancient and medieval memories*, p. 97.

¹⁹⁹ Cuesta Bustillo, Josefina. «Memoria e historia. Un estado de la cuestión» *Ayer* nº 32 (1998): 203- 246. P. 206.

²⁰⁰ Geary, Patrick J. *Phantoms of remembrance*, p. 19: «Modern studies of how memory actually operates present a radical contradiction to the Augustinian belief that memory could recover the real past. What is remembered is a creation of the rememberer».

²⁰¹ Rubiés, Joan Pau, i Josep M. Salrach. «Entorn de la mentalitat i la ideologia del bloc de poder feudal a través de la historiografia medieval fins a les Quatre Grans Cròniques» *En Estudi General*, 5- 6, 467-510, 1986. P. 474.

de Girona a Al-Hakam²⁰². Tot i no ser una llista sorgida amb l'afany de fer de suport en l'escriptura, si reflecteix d'alguna manera la forma de relatar el passat en aquell moment, com una successió de personatges i dates, essent un primerenc exemple de l'anomenada historiografia catalana primitiva²⁰³. Seguint en els entorns eclesiàstics, trobem els martirologis²⁰⁴ dels quals podem destacar les anotacions necrològiques dels segle X²⁰⁵, que ressalten per voler rescatar de l'oblit els traspessos de personatges importants.

La memòria, malgrat la seva feblesa, sembla ser una qualitat ben valorada i fonamental per a la societat estudiada²⁰⁶. Tot i el seu caràcter formulari²⁰⁷, les referències a tenir *bona o plena memoria* són habituals en la documentació estudiada, sobretot en els testaments. El seu ús, a més de confirmar la predisposició dels interessats en els negocis i la veracitat del que signen, ens dona indicis per afirmar una consciència de la capacitat de retenir els fets passats i com aquests són importants per al correcte desenvolupament de les relacions socials. De fet, i com venim exposant, la importància del passat radica sobretot per considerar-se una font legitimitzadora.

L'exemple que segueix la pauta més formal en la seva utilització és potser el que trobem en la corroboració d'un document ben primerenc, de l'any 881²⁰⁸, en què es diu que la venta es fa *non mente alienata, set memoria plenam*. Així, l'autor estaria exposant la seva plena voluntat de realitzar el contracte però, a més, no de deixa de ser suggerent la relació

²⁰² El primer estudi significatiu d'aquesta petita crònica, només conservada en àrab, és la de Fernández y González, Francisco. «Crónica de los reyes Francos por Gotmaro II, obispo de Girona» *Boletín de la Real Academia de la Historia, tomo 1, cuaderno V* (1877): 454-470. Ramon d'Abadal també va contribuir al seu estudi en *Els primers comtes*, p. 273-275. L'últim autor que va centrar un article entorn al tema va ser Barceló, Miquel. «Una nota entorn del "Llibre dels reis francs" regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 380-940, a Al-hakam, a Còrdova». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, n° 1* 25 (1979): 127-136.

²⁰³ Coll i Alentorn, Miquel. «La historiografia de Catalunya en el període primitiu» *Estudis Romànics, 19* (3) (1951): 139-196. P. 143; Alturo Perucho, Jesús. «La historiografia catalana del període primitiu» En *Història de la historiografia catalana: Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica, Barcelona: 23, 24 i 25 d'octubre de 2003*, editat per Albert Balcells, 19-38. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-arqueològica, 2004. P. 21.

²⁰⁴ Serdá, Luis. «Los martirologios de la Marca Hispánica en la evolución litúrgica de la misma» *Ausa n° 1* (1954): 387-389

²⁰⁵ Per a Osona ens referim al ms. 128, *vid.* Ordeig i Mata, Ramon. «Les sepultures dels bisbes de Vic (dels necrològics i obituàries als epitafis)» *Miscel·lània Litúrgica Catalana, n° 22* (2014): 255-307. P. 257; Gudiol i Cunill, Josep. *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic*. Barcelona, 1934. P. 133-135. Així mateix, també es conserva el martirologi de Girona amb anotacions del segle X, *vid.* Olivari i Daydí, Alexandre. «Nou panorama de la investigació històrica de la litúrgia a Catalunya» *Analecta Sacra Tarraconensis, 41* (1970): 245- 278. P. 54; Roura i Güibas, Gabriel. «Martyrologium Adonis. Notes necrològiques marginals» *Miscel·lània Litúrgica Catalana, n° 6* (1995): 157- 164. Eduard Junyent ja subratllava la importància de les fonts necrològiques als anys 60 en «El necrologi del monestir de Ripoll» *Analecta Montserratensis IX* (1962): 217- 225.

²⁰⁶ En el marc del renaixement carolingi i les converses entre Carlemany i Alcuí de York, el rei preguntava al monjo sobre la part que suposa és la més noble de la retòrica, és a dir, la memòria. *Vid.* Yates, Frances A. *El Arte de la memoria*. Madrid: Siruela, 2005. P. 74.

²⁰⁷ Martínez Ezquerro, Aurora. «El lenguaje jurídico en documentos de la colección diplomática de Calahorra» *Cuadernos de investigación filológica, n° 25* (1999): 117-125. P. 120.

²⁰⁸ DCV doc. 3, p. 2.

que s'en desprèn de les dues oracions. La consciència de què es pot recordar i perdre la memòria, ja sigui per un motiu psiquiàtric o forçat, és ben palesa en aquesta fórmula i ens confirma les nocions sobre la possibilitat de canvis en el pensament i els records.

Seguint amb la capacitat de recordar, trobem alguns exemples que ens mostren aquest esforç per a lluitar contra l'oblit. Un d'ells es troba en el preàmbul de la donació realitzada pel prevere Malanaicus, on sobresurten dues frases amb aquesta idea com són *delita mea recordatus sum* i *dinumerare in memoria mihi venit*²⁰⁹. Un altre cas significatiu en el que s'exposa clarament la noció de fer tornar del passat al present, una idea o un moment, és el de la devota Ausesza. Així doncs, en realitzar la donació dels seus béns al monestir de Sant Joan, explica què aquests *mibi advenit de genitori meo Daconi, condam, bona memoria*²¹⁰. Pel que entenem, es tracta d'una afirmació rotunda sobre el bon record que es té del seu progenitor. Podríem conjeturar també sobre la possibilitat de què es faci referència a la capacitat de recordar, és a dir, d'una bona condició mental. A banda d'aquesta, podem suposar una altra interpretació relacionada amb el record dels difunts, ja que trobem l'ús d'aquesta expressió també en d'altres persones, com quan es parla del *condam Wifredus commes, bone memorie*²¹¹, o en el cas de la dona Druda que fa una donació *propter remedium viri mei Ansulfi, bone memorie*²¹². Així doncs, estem davan del que seria una forma ritualitzada per parlar de les persones desaparegudes, de fer constar que els morts continuen vivint d'alguna manera a través de la memòria. Podem relacionar aquests mots crossa amb les pràctiques de rememoració dels difunts a través de les oracions que s'imposaran especialment a partir dels cluniacencs²¹³, però que tenen la seva base en costums precristianes i en les tesis de San Agustí²¹⁴.

Tanmateix, oblidar forma també part dels processos mentals. No abuden les referències explícites aquest fet, tot i que ja es dedueix el temor a l'oblit pel mateix procés d'escripturació que va en augment, així com per les constants referències al passat. La

²⁰⁹ ACB doc. 87, p. 226. Any 927 (CCOM doc. 324, p. 286).

²¹⁰ ACB doc. 112, p. 263. Any 938 (CCOM doc. 447, p. 369).

²¹¹ CCOM doc. 119 i 120, p. 153 i 159 respectivament. Any 913.

²¹² CCOM doc. 516, p. 413. Any 942.

²¹³ Iogna-Prat, Dominique. «Los muertos en la contabilidad celestial de los monjes cluniacenses en torno al año 1000» En *La Edad Media a debate*, editat per Lester K. Little i Barbara H. Rosenwein, 521- 551. Madrid: Akal, 2003. P. 526-228. L'historiador i arqueòleg Manuel Riu ja deixava entreveure aquest aspecte a Catalunya, tot i no fer precissions sobre l'alta edat mitjana en «Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya» En *Discurs llegit el dia 5 de Maig de 1983 en l'acte de recepció pública del Dr. Manuel Riu i Riu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic numerari Dr. Joan Vernet i Ginès*. Barcelona: Hurope S.A., 1983. P. 25.

²¹⁴ Recomanen el repàs que realitzat per Bartolomé Herrero, Bonifacio. «Los usos funerarios en la Alta Edad Media. Tradición cristiana y reminiscencias paganas» *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* nº 6 (1996): 33-62. Especialment la primera part de l'apartat dedicat a "el culto a los muertos", p. 52- 54.

història d'un document de l'any 906²¹⁵ pot ajudar-nos a copsar com entenien l'oblit i la importància de fer recordar. Es tracta de la reparació de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Manlleu feta l'any 1072. En la introducció especifiquen que *scriptura renovatur ut memoria non deleatur*. L'interès rau per tant, en què la memòria no sigui esborrada, i ens mostra l'assumpció de les debilitats de la ment en l'exercici dels records.

3.2.3.3. Al·lusions al futur

Amb l'experiència del passat i la vivència del present, ens trobem davant d'un temps esdevenidor. En la pràctica documental veiem les constants referències al futur, tanmateix imprecís i del qual no poden més que conjecturar. Ressalta clarament la preocupació per allò que no es podia controlar ja que encara no havia passat, però que les persones s'afanyen en gestionar. L'expectació, a la que feia referència Sant Agustí, és la manera amb la que les persones es relacionaven amb aquest concepte de futur, associació que s'ha pogut constatar gràcies a l'ús del verb *expectatio* amb aquest mateix sentit²¹⁶.

A partir de la interpretació de les fonts entenem la relació amb el futur des de dos perspectives coexistents: una de caire rutinari i propera a la vida quotidiana, als propis sentiments i al seu entorn; i l'altra de caràcter escatològic, vinculada al discurs eclesiàstic entorn a la vinguda de la Fi del Temps, el Judici Final i la Salvació²¹⁷.

En el subapartat anterior ha estat assenyalada la importància de la genealogia com a punt connector amb el passat, però la història familiar també té connexions amb el futur, ja des del moment mateix en què s'espera la vinguda dels fills, a nivell personal, o amb la continuïtat de la comunitat, pensat des de la col·lectivitat. Aquestes dues realitats són ben presents en el període treballat. La noció de continuïtat en el futur de la pròpia família, la veiem exemplificada en gairebé tot el volum documental a través de la menció de la figura dels hereus²¹⁸, què són esmentats en contextos diversos. Sembla important anomenar la presència d'aquests successors en situacions tant quotidianes com la pertinença d'una

²¹⁵ CCOM doc. 71, p. 116. Any 906.

²¹⁶ "*hisque presens tempus demonstrat et has quas venturas sollicitudo expectat*". CCOM doc. 447, p. 369. Any 938. Així mateix, cal recordar la manera amb la que destaquen l'absència de rei en les fórmules cronològiques, "*rege expectante*", vist en aquest mateix capítol en l'apartat referent a la datació pels reis francs.

²¹⁷ De manera similar a la nostra s'expressa Jean-Claude Schmitt en algunes parts del seu article «Appropriating the Future» En *Medieval Futures: Attitudes to the future in the Middle Ages*, editat per John Burrow i Ian Wei, 3-18. Woodbridge: The Boydell Press, 2000.

²¹⁸ Ens resulta molt interessant, malgrat tractar-se d'un article de finals dels anys 50, la explicació sobre el significat d'hereus i successors en l'àmbit testamentari, però què és com ho entenem també en l'àmbit estudiat, i és per tant pertinent fer-hi referència. *Vid.* García Gallo, Alfonso. «El problema de la sucesión "mortis causa" en la Alta Edad Media española». *Anales de la Academia Matritense del Notariado. Tomo X* (1956): 247-276.

terra que, en un futur, passarà a ser d'ells. En aquest sentit als documents s'hi repeteix sovint, tot i que de manera indirecta, la herència dels drets en marcar les afrontacions d'algunes terres, ja des dels primers escrits conservats com *de meridie in terra Eudone vel de heredes suos*²¹⁹, fins al mateix 950 amb la mateixa expressió, *de circi in vinea de Audesindo vel suos eredes*²²⁰. S'està perpetuant per tant, la presència familiar en cada indret. Això mateix s'observa també, sense marcar precessions sobre els drets successoris, en anomenar als propietaris dels béns en un nombre molt elevat d'ocasions, com per exemple el cas d'una terra que afronta *de parte orientis in terra filiis Eriberto*²²¹ o la de *Leutrade femina vel de filiis suos*²²², entre d'altres.

Aquesta mateixa visió sobre la pervivència de la pròpia família és la que s'observa a les clàusules finals dels documents, davant els possibles infractors dels contractes signats que molt sovint es tem que siguin membres de les pròpies famílies - *fratribus, vel de filiis, sed vel de ereditibus nostris*²²³ -, descontents amb les alienacions fetes pels seus antecessors.

Pel que fa a la continuïtat de la comunitat en el futur, la consciència d'aquesta voluntat de futur s'observa reflectida especialment en els entorns monàstics, tenint present a les següents generacions de membres que seguiran en el seu servei religiós i vetllaran pel conjunt de la comunitat, com s'indica en repetides ocasions en les actes de donació, *ad sacerdotibus vel ancillas Dei qui ibidem serviunt et adhuc in futuro tempore sunt servituri vel servituras sunt*²²⁴ o *clerici Sancti Andre et Sancti Iovani servientes presentes et futuri*²²⁵.

Com veiem, la comunitat i la família traspassen les fronteres del temps i enllacen el present amb el futur. La consciència temporal ultrapassa la curta vida humana gràcies a la supervivència del grup²²⁶. Tanmateix dins d'aquest futur també s'inclou el moment del traspàs de l'individu, on aquest passa a formar part d'un altre col·lectiu, el dels difunts, vinculats, això no obstant, al col·lectiu dels vius a través de la noció cristiana de la comunió dels sants i la vida perdurable. La unió espiritual, per tant, de tots els cristians, vius i morts.

La finitud de la vida, assumida com una de les fases vitals segures, és un clar exemple d'allò que fa a l'ésser humà pensar en el futur. La història personal acabava, com ara, amb la mort. És un moment conscient, acceptat i esperat. Hi trobem, doncs, un temps de mo-

²¹⁹ CCOM doc. 27, p. 88. Any 893.

²²⁰ CCOM doc. 659, p. 507.

²²¹ CCOM doc. 621, p. 482. Any 948.

²²² CCOM doc. 109, p. 148. Any 912.

²²³ CCOM doc. 2, p. 65. Any 881.

²²⁴ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885.

²²⁵ CCOM doc. 561, p. 446. Any 945.

²²⁶ Kleinschmidt, Harald. *Comprender la Edad Media*, p 27.

rir, que no es situa en el passat ni en el present, sinó en l'incert temps futur. Els documents que millor il·lustren aquesta circumstància, els testaments, no abunden però en la documentació conservada del moment²²⁷. Tot i així aquestes declaracions de voluntat, junt amb algunes motivacions en fer donacions i les dades que aporten les execucions testamentals, són prou eloqüents per mostrar el que representava l'acte de morir i com s'afrontava el futur.

La mort, entesa segons el Llibre del Gènesi²²⁸, és la conseqüència d'haver trencat amb la voluntat de Déu i per tant, deriva directament del pecat original. Aquesta mort s'enfronta amb una certa calma atès que Crist, amb la Passió i la Resurrecció, va redimir les persones, prometent la vida eterna. Per tant, només és la mort del cos, tal i com Sant Agustí argumentava a la Ciutat de Déu²²⁹. Aquesta noció s'adverteix també en la visió que té de la mort el bisbe Idalguer de Vic, qui en el seu testament afirma "*cum in hac versatur mortali carne eterumna adque caduca deducit vitam*"²³⁰.

La manera com es mor sembla important en aquell moment. Els moribunds esperen la mort per malaltia però de manera còmoda i plàcida al llit, tal i com es veu reflectit en la documentació²³¹. Aquesta és una bona forma de morir, deixan't-ho tot ben organitzat. Per contra, hi ha un cert temor a la mort sobtada²³², ja sigui per qüestions legals irresoltes²³³ o, el més important, per la possibilitat de no haver deixat solucionats els assumptes que afectaven l'estat de l'ànima²³⁴.

²²⁷ *Vid.* Capítol 1, p.

²²⁸ "*de ligno autem scientiae boni et mali ne comedas; in quocumque enim die comederis ex eo, morte morieris*". Gènesi 2:17. *Vid.* http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_genesis_lt.html#2 [Consultat 05/04/2016].

²²⁹ Martínez Gil, Fernando. *La Muerte vivida*: muerte y sociedad en Castilla durante la Baja Edad Media. Toledo: Diputaciones Provincial, 1996. P. 12.

²³⁰ CCOM doc. 78, p. 124. Any 908.

²³¹ "*Dum iaceret predictus comis in lecto egritudinis suae unde obiit*", CCOM doc. 105, p. 144. Any 911; "*Dum iaceret predictus Suniefredi in lecto egritudinis mortuis sue unde obiit*", CCOM doc. 233, p. 229. Any 921; "*Dum iaceba condam Galindoni in lectulo egritudine*", CCOM doc. 418, p. 347. Any 936; "*condam Vuimarani presbiteri, dum iaceret in lecto egritudinis*", CCOM doc. 542, p. 432. Any 944.

²³² "*Ego Amalberga femina cogitavi in animo meo ut die finicionis vel mortis repentina non inruat mihi et preinde pavida sum et trepida de diem iudicii*", CCOM doc. 133, p. 168. Any 914; "*Ideo cepi cogitare causam mortis mee ne repentina incurra mors*", CCOM doc. 324, p. 286. Any 927; "*Timeo enim ne eveniat mihi subitanea morte... Verumtamen rogo vos cum magna diligentia ut si mihi mors advenerit in isto anno*", CCOM doc. 612, p. 476. Any 948. *Vid.* Ariès, Philippe. *El hombre ante la muerte*. Madrid: Taurus, 1983. P. 17-19.

²³³ Alguns documents ressalten la necessitat de no morir sense fer el testament. *Vid.* Udina i Abelló, Antoni. *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984. P. 47 i 150.

²³⁴ Aurell, Jaume. «La impronta de los testamentos bajomedievales: entre la precariedad de lo corporal y la durabilidad de los espirituales» En *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*, editat per Jaume Aurell i Julia Pavón, 77-94. Pamplona: EUNSA, 2002. P. 83.

Pel cristianisme, el Judici Final i la salvació²³⁵, són uns dels punts centrals del seu discurs i fonamenten les bases de la preocupació pel temps que ha de venir²³⁶. Així doncs, el que preocupa no és la mort del cos sinó l'estat de l'ànima en haver d'enfrontar-se a Déu jutge²³⁷. El cristianisme pretén assegurar el futur mitjançant la promesa de la salvació i l'eternitat que vindran després de la fi del temps si es viu d'acord amb el missatge de Jesús, que promet la vida eterna. Això implica, de fet, un cert control sobre les consciències. Una bona part de la producció documental revela aquesta inquietud per la redempció dels pecats²³⁸, i fent ús d'algunes màximes psicològiques actuals, per l'ansietat d'assegurar i tenir el control dels fets que esdevindran.

Tota manera, en la documentació, el temor pel futur, és a dir, pel judici final, sembla superat per l'esperança de la redempció²³⁹, tot i que el Paradís que Déu va crear a l'inici del temps difícilment podrà tornar a materialitzar-se degut al pecat de l'home²⁴⁰. En tot cas, la documentació ressalta que només han de patir aquells que no respectin i incomplixin les normes de conducta del bon cristià, a més de les màximes legals del moment, com s'observa a través de les imprecacions. En aquest sentit, religiositat i afers jurídics semblen confluïr en les sentències que patiran els infractors²⁴¹. Subscriuim per tant les afirmacions dels autors que han vingut refutant els terrors de l'any mil²⁴², ja que al menys fins l'any 950 no veiem cap indici per a pensar en un temor infundat en la societat de l'època i, en canvi, hi trobem un cert equilibri entre el premi de la salvació i el càstig dels transgressors²⁴³.

²³⁵ La salvació és un eix central en la base patristica, d'arrel hel·lenística, del pensament medieval. Vilanova, Evangelista. *Història de la Teologia cristiana. Vol. 1: Des del origen al segle XV*. Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona- Herder, 1984. P. 90 i 101.

²³⁶ Löwith, Karl. *El hombre en el centro de la historia: balance filosófico del siglo XX*. Barcelona: Herder, 1998. P. 144 i 145.

²³⁷ Mitre, Emilio. «La muerte primera y las otras muertes: un discurso para las postrimerías en el Occidente Medieval» En *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*, editat per Jaume Aurell i Julia Pavón, 27-48. Pamplona: EUNSA, 2002. P. 37.

²³⁸ *Vid.* P. 35, nota al peu 164 d'aquest capítol i del capítol 1, l'apartat referent a les donacions, especialment p. 19-22. A partir d'aquest gran volum donacions es pot comprovar l'interès de l'Església en controlar el discurs del futur, ja que la beneficiava i donaria com a resultat l'acumulament i control d'un gran patrimoni.

²³⁹ Ariès, Philippe. *El hombre ante la muerte*. Madrid: Taurus, 1983. P. 99.

²⁴⁰ Sabaté i Curull, Flocel. «Els referents històrics de la societat: identitat i memòria» En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, 13- 34. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012. P. 18.

²⁴¹ *Vid.* p. 27- 29, capítol 1 diplomàtica.

²⁴² Una orientació sobre el tema a Benito Ruano, Eloy. «El mito histórico del año mil» En *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval: IX Semana de Estudios Medievales de Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*, editat per José Ignacio de la Iglesia Duarte, 137-158. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999; o al mateix volum, Rucquoi, Adeline. «El fin del milenarismo en la España de los siglos X y XI», 281-304.

²⁴³ Pérez Rodríguez, Antonino Mariano. «En la otra vertiente del año mil: con Santo Domingo de Silos, por ejemplo» En *Ídem*, 383-400. P. 387.

Passant a l'àmbit terrenal, les obligacions fiscals també formen part del futur, ja que les dates de gravàmens s'instal·len en el temps esdevenidor i són vistos com a punts determinats en la llunyania però d'obligat compliment. Diversos documents fan referència a l'inefugible pagament de rendes i tributs com els fills de Comparatus i Ledda, que a la seva mort, tindran la potestat sobre els béns dels seus pares, però hauran de pagar la tasca²⁴⁴, o els fills i la posteritat dels esposos Wiranus i Sanlo que també pagaran la mateixa prestació²⁴⁵.

Entenem doncs que, ja fos o no de manera conscient, les persones vivien la seva existència sense una especial preocupació pel fet que el punt concret de l'acabament no els fos conegut. Insistim, per tant, en una noció del futur poc fatalista en aquest moment, que contrasta amb la tònica que seguiran els segles medievals posteriors, especialment en temps de crisi. Tot i així, s'ha pogut comprovar la voluntat de tenir-ho tot ben planificat per a poder accedir a la vida eterna i, per tant, observem que hi havia una certa preocupació per morir d'una manera determinada, és a dir, amb tot els assumptes terrenals endreçats. Per tant, trobem els orígens del que a la Baixa Edat Mitjana serà considerada com una "bona mort"²⁴⁶.

---

²⁴⁴ *"remaneat in potestate de filiis et filiabus nostrorum et donent illis exinde tascha"*, CCOM doc. 434, p. 357. Any 937.

²⁴⁵ *"vel ad filios et posteritas mea ut donare faciant ipsa tascha"*, CCOM doc. 350, p. 300. Any 929.

²⁴⁶ Sabaté i Curull, Flocel. «Natura i societat en la cosmovisió medieval europea» En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, 37-54. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012. P. 48. Així mateix, Philippe Ariès repassa les bones i males formes de morir en diversos apartats de la seva ja citada obra *El hombre ante la muerte*, p. 13-24 i 249-262.

CAPÍTOL 4

SOBRE L'ESPAI

L'espai, entès de manera general com tot allò que ens envolta, ha de ser contemplat atenent a les múltiples orientacions que pot tenir la seva concepció¹. De base, cal advertir que la denominació “*espai*” no apareix a la documentació alt medieval treballada i per tant, la utilització d'aquest terme respon a la nostra particular perspectiva². En aquest sentit, entenem l'espai com el lloc o llocs físics on l'ésser humà actua, es relaciona i sobre el qual intervé, així com també aquells llocs intangibles que són el fruit de les creences dels diferents grups humans. A diferència del temps, podem afirmar que l'espai, en línies generals, es percebut pels sentits, preexisteix³. Així doncs, l'espai és inherent a la història en tant que aquesta succeeix en un lloc físic, un escenari, i alhora aquest mateix espai pot ser l'objecte d'estudi de la història en tant que modificable segons patrons socials, econòmics o polítics⁴, entre d'altres.

---

¹ Fins i tot, en l'obra dirigida per Jacques Le Goff i Jean-Claude Schmitt. *Diccionario razonado del Occidente medieval*. Madrid: Akal, 2003. P. 9; es declara la incapacitat d'incloure una entrada denominada “espai” amb tot el que pot representar: “*Si es cierto que el tiempo es una categoría de la ideología medieval, presente tanto en la escatología oficial como en el calendario, el espacio remite más bien a usos sociales variados, por lo que hemos preferido dar cuenta de ellos en artículos distintos...*”.

² Són molts els autors que han assenyalat aquest fet com per exemple, Alain Guerreau a «Structure et évolution des représentations de l'espace dans le Haut Moyen Âge Occidental». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. Settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 91-116. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003. P. 92: “*Spatium significait l'intervalle, la distance, rien de plus*”.

³ Sennis, Antonio. «Narrating places: memory and space in medieval monasteries». En *People and space in the middle ages: 300 - 1300*, editat per Wendy Davies, Guy Halsall, i Andrew Reynolds, 275-94. Turnhout: Brepols, 2006. P. 292.

⁴ Així ho afirmava Koselleck: “*el espacio es algo que hay que presuponer metabistóricamente para toda historia posible y, a la vez, algo historiable porque se modifica social, económica y políticamente*”. Vid. Koselleck, Reinhart. *Los estratos del tiempo*, p. 97.

Relacionat amb l'espai trobem també el concepte de memòria. No podem pas obviar que en fer venir els records, aquests es troben ancorats en l'espai determinat on l'acció va tenir lloc⁵. Així doncs es crea per tant una imatge que, tot i la possible distorsió, associa la facultat memorística amb les coordenades espacials. Però no només en els records espontanis trobem l'espai representat, sinó també en la creació de llocs concrets que gestionen la memòria, tal i com afirmava Pierre Nora a la seva coneguda i ja citada obra⁶.

S'adverteix ràpidament que quan parlem d'espai, sobresurt associat de seguida el mot "lloc". Així doncs, l'espai correspon a la categoria general, a la idea abstracta, al medi de referència tridimensional i en canvi, el lloc és la concreció de l'espai⁷. Podríem afirmar, amb possibles matisos, que l'espai s'estructura en llocs carregats de significat per a l'ésser humà. Així, quan parlem d'espai ens referirem a un àmbit general, sense més significació i, en canvi, quan vulguem concretar farem ús del mot lloc. Com veurem, aquest últim mot és el que s'utilitza com a forma de referir-se a l'espai en la documentació treballada. Així doncs, l'organització medieval de l'espai està definit per llocs ben delimitats i determinats en totes les seves accepcions⁸.

La importància de l'estudi de l'espai com a eina per a entendre una societat és ressaltada gràcies a les innumerables aportacions procedents de diferents disciplines científiques, des de les ciències experimentals⁹ fins a les socials, com la geografia en les seves múltiples variants o l'antropologia. En aquest sentit, en els estudis sobre l'espai veiem com les visions amb les quals aquest espai és analitzat poden convergir o entrellaçar-se. Moltes vegades els conceptes bàsics són compartits per les diferents disciplines i el que varia és l'enfocament. La interdisciplinarietat és per tant un factor clau en l'anàlisi de l'espai¹⁰.

⁵ Carruthers, Mary J. *The Craft of thought: meditation, rhetoric, and the making of images, 400-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Remetem a les entrades referents a "memory locational" de l'índex, p. 394.

⁶ Nora, Pierre. *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1984.

⁷ Considerem molt entenedora l'explicació que dona Joan Nogué i Font sobre aquesta diferència entre espai i lloc a «Espacio, lugar, región: hacia una nueva perspectiva geográfica regional». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, nº 9, 1989, 63-79. P. 69. Així mateix, i amb un enfocament de caire històric trobem l'aportació de Jean-Claude Schmitt a «De l'espace aux lieux: les images médiévales». En *Construction de l'espace au Moyen Âge: pratiques et représentations. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 37e congrès. Mulhouse, 2-4 juin 2006*, 317-46. Paris: Publications de la Sorbonne, 2007. P. 323.

⁸ Reveyron, Nicolas. «Introduction». En *Espace ecclésial et liturgie au Moyen Âge*, editat per Anne Baud, 11-20. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2010. P. 13.

⁹ Volem ressaltar l'obra que tracta sobre la història de l'espai des de la perspectiva de la física, amb pròleg d'Albert Einstein. Jammer, Max. *Concepts of space: the history of theories of space in physics*. 3rd enlarg. Mineola, N.Y.: Dover Publications, 1993.

¹⁰ Remetem per exemple a un article d'antropologia on les bases de la geografia són ben presents *vid.* García López, Isaura Cecilia. «Apuntes para una antropología del espacio. Consideraciones desde la geografía clásica a la geografía cultural». *Revista de Antropología Experimental* nº 15, 2015, 521-34; així com l'aportació del filòsof Gustavo Bueno, a cavall entre la filosofia i l'antropologia. *Vid.* «Lectura segunda. Sobre el con-

Així doncs, l'estudi de l'espai resulta una via des d'on poder avaluar i entendre l'antropització del paisatge, els canvis en el territori i les seves implicacions econòmiques, així com també les motivacions polítiques i socials que pogueren tenir aquestes transformacions, entre d'altres. A més, no podem pas oblidar la creació d'espais imaginats, normalment associats i gestionats pels sistemes de creences de les diferents societats. D'aquesta manera trobem una societat que ordena els seus espais i els categoritza, fins i tot aquells que els infundeix temor¹¹.

El gruix de la historiografia sobre l'espai medieval¹² basa les seves aportacions en les nocions físiques d'aquest, fent del seu estudi una eina per a entendre especialment com el poder, laic i eclesiàstic, organitza l'espai amb finalitats polítiques i/o econòmiques¹³. En aquest sentit, esdevé fonamental copsar com el territori és articulad, ja que la delimitació intencionada de l'espai va lligada a un concepte determinat i amb unes motivacions inherents, degut a que son les comunitats les que defineixen el seu espai¹⁴. D'altre banda també ressalten les aportacions que centren el seu estudi en accidents geogràfics i com aquests esdevenen coordinadors de l'espai¹⁵, així com d'altres que analitzen els canvis estructurals del paisatge¹⁶ per a entendre l'evolució de les societats.

---

cepto de Espacio Antropológico». En *El sentido de la vida, seis lecturas de filosofía moral*, 89-114. Oviedo: Pentalfa Ediciones, 1996.

¹¹ Rubio Tovar, Joaquín. «Literatura de visiones en la Edad Media románica: una imagen del otro mundo». *Etudes de lettres. Revue de la faculté des lettres: Recits et voyages hispaniques*, 1992, 53-73. P. 54 i 55.

¹² Els autors de l'article assenyalen les diferents perspectives en què l'espai s'ha analitzat, especialment des dels anys 70. *Vid.* Devroey, Jean-Pierre, i Michel Lauwers. «L'« espace » des historiens médiévistes : quelques remarques en guise de conclusion». En *Construction de l'espace au Moyen Age: pratiques et représentations. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 37e congrès. Mulhouse, 2-4 juin 2006*, 435-53. Paris: Publications de la Sorbonne, 2007. P. 437-443.

¹³ La bibliografia sobre aquest tema és abundant, especialment per a Castella. *Vid.* Carvajal Castro, Álvaro. «Trascender el espacio de poder. Hacia una caracterización de las escalas de acción en la Alta Edad Media entre las cuencas del Cea y del Pisuerga». *Hispania. Revista Española de Historia, Vol 72, Nº 241*, 2012, 367-96. P. 373. Així mateix, resulta interessant la tesi doctoral de Escalona Monge, Julio. «Transformaciones sociales y organización del espacio en el Alfoz de Lara en la Alta Edad Media». Universidad Complutense de Madrid, 2002. Especialment l'apartat del marc teòric que dedica a la societat i l'espai. P. 23-41.

¹⁴ Algunes reflexions sobre en García de Cortázar, José Ángel. «Organización social del espacio: propuestas de reflexión y análisis histórico de sus unidades en la España medieval». *Studia historica. Historia medieval Nº 6*, 1988, 195-236. D'altra banda, destaquem els exemples pràctics que poden trobar-se en VV.AA. *People and Space in the Middle Ages, 300-1300*. Editat per Wendy Davies, Guy Halsall, i Andrew Reynolds. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2006.

¹⁵ Alguns exemples recollits a Iglesia Duarte, Jose Ignacio de la, i José Luis Martín Rodríguez, ed. *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2002.

¹⁶ Bolòs, Jordi. *Els orígens medievals del paisatge català: l'Arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

Amb tot, l'experiència espacial es concreta al voltant de tres aspectes¹⁷. El primer de caire estructural, emmarcant les accions en un sistema organitzatiu concret com pot ser una demarcació; en segon lloc funcional, ja que l'entorn és el marc on la vida té lloc i el medi ambient s'explota per a uns usos concrets; i finalment simbòlic ja que alguns espais es doten d'una significació especial.

4.1. Les realitats imaginades

La història de les religions està íntimament lligada a la creació d'espais imaginats que actuen com a veritables articuladors del pensament humà. Aquestes realitats paral·leles s'han anat gestant al llarg dels segles per tal d'emmarcar i donar sentit a les preocupacions humanes. En aquest sentit, aquests espais estan vinculats principalment a l'esdevenir de l'ésser humà després de la mort, el que s'ha denominat com el més enllà¹⁸. D'aquesta manera els límits de la seva noció espacial sobrepassen els purament abastables i físics en la seva quotidianitat, creant i situant un espai que és imaginat i modelat, no tangible, però ben real i ple de significació per a tothom¹⁹. Es constata doncs la percepció de que la vida flueix dins d'un marc determinat i que, un cop abandonat l'espai dels vius es passarà a un altre espai.

El gruix de les aportacions realitzades que tracten sobre aquests dos espais corresponen a argumentacions extretes a partir de les representacions artístiques, especialment a partir del Romànic²⁰, així com també a la literatura popular dels viatges i les visions del més enllà, les quals són produïdes durant els primers segles medievals fins arribar a la seva culminació amb l'obra de Dante Alighieri²¹. Així mateix, predominen les contribucions

¹⁷ Tot i que amb diferent perspectiva, prenem la divisió que fa Antoine-S. Bailly per a l'espai mental com a organització a «L'imaginaire spatial. Plaidoyer pour la géographie des représentations». *Espaces Temps*, 40-41, 1989, 53-58. P. 57.

¹⁸ Considerem una bona introducció al tema dels espais del més enllà l'aportació de Jérôme Baschet, ja que desenvolupa el tema d'una manera molt estructurada i entenedora, a «Los mundos de la Edad Media: los lugares del más allá». En *Arte e historia en la Edad Media I. Tiempos, espacios, instituciones*, editat per Enrico Castelnouvo i Giuseppe Sergi, 283-320. Madrid: Akal, 2009. Així mateix, *vid.* Le Goff, Jacques. «Más Allá». En *Diccionario razonado del occidente medieval*, editat per Jacques Le Goff i Jean-Claude Schmitt, 497- 506. Madrid: Akal, 2003.

¹⁹ Segons Arón Guriévich, «For medieval people the border between this world and the other was permeable in both directions». *Vid. Medieval popular culture: problems of belief and perception*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 124.

²⁰ Una bona mostra de l'enfocament artístic el trobem per exemple a VV.AA. *Enfer et paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe ; actes du colloque organisé par le Centre européen d'art et de civilisation médiévale et la société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron, à Conques les 22 et 23 avril 1994*. [S.I.]: Centre européen d'art et de civilisation médiévale, 1995.

²¹ Considerem com a obra de referència el treball de Patch, Howard Rollin. *El otro mundo en la literatura medieval*. México: Fondo de Cultura Económica, 1956. Especialment l'apartat IV, dedicat a *La literatura de visiones*, p. 89- 141. Aquesta publicació inclou en la versió castellana un apèndix de María Rosa Lida de Malkiel sobre «La visión de trasmundo en las literaturas hispánicas», p. 271-450. Sobre el més enllà en les visions recoma-

de temàtica infernal sobre les dedicades al celestial, el què no és d'estranyar. Les representacions de l'Infern, amb els càstigs i la condemnaió que porta implícit²², devien de ser empleades amb més profusió que no pas la imatge celestial, per tal de crear temor en la possible entrada al lloc infernal i promoure, per tant, les donacions per a la salvació de l'ànima.

Tot i que la bibliografia sobre el tema és amplia, no hem trobat referències explícites en què les fonts utilitzades siguin documents històrics. Per aquest motiu considerem prou interessant endinsar-nos en aquestes tipologies, tot i ser conscients de què la seva creació és a partir de formularis. Tot i així, la utilització d'aquestes formulacions en períodes concrets i les seves evolucions al llarg dels segles, ens mostra com el seu ús està íntimament lligat amb les formes de pensar i de fer de l'època en què s'utilitzen²³. Així doncs, les mostres obtingudes arran del buidatge sistemàtic del fons documental dels Comtats d'Osona i Manresa d'abans del 950, ens ajuden a entendre quina era la forma en la que aquests dos conceptes, Cel i Infern, eren entesos i com es plasmaven en els documents habituals del moment. Les al·lusions d'aquests dos espais en la documentació no es poden considerar abundants però sí fonamentals, ja que són les primeres citacions conegudes de la zona i, com diem, no s'han trobat estudis que en facin referència. D'aquesta manera, representen l'aproximació més primerenca a una part de la cosmovisió dels habitants de la primera meitat del segle X als comtats d'Osona i Manresa, així com també són una bona mostra de la consciència i els coneixements que es podien tenir sobre els espais del més enllà.

4.1.1. Els escenaris del més enllà als Comtats d'Osona i Manresa

La societat medieval viu plenament immersa en l'escatologia de la seva fe. Així doncs, la vida s'entén com un camí que s'ha de recórrer fins arribar al més enllà. L'ésser humà és per tant, un *homo viator*²⁴. A més de la concepció de la vida com un trajecte, el pas entre el

---

nem també el llibre de Claude Carozzi, *Le voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle)*. Roma: École Française de Rome. Palais Farnèse, 1994. Així mateix, resulta ben interessant la introducció d'Alison Morgan, qui fa un resum de les visions del més enllà des de l'antiguitat fins al segle XIV. *Vid. Dante and the medieval other world*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 1-4.

²² Representat com a lloc de condemnaió durant l'Alta Edat Mitjana i el Romànic, durant el Gòtic es resalten els càstigs que reben els condemnats. *Vid.* Barral Rivadulla, Mª Dolores. «Ángeles y demonios, sus iconografías en el arte medieval». *Cuadernos del CEMyR* 11, 2003, 211-35. P. 226

²³ Martínez Martínez, Faustino. «Et cum Juda traditore Domini: lenguaje bíblico como lenguaje jurídico en el derecho altomedieval hispánico». En *Literatura y derecho*, 165-316. México: Instituto de Investigaciones Jurídicas. UNAM, 2010.

²⁴ Sobre la concepció de l'homo viator remetem a l'article de Ladner, Gerhart B. «Homo Viator: Medieval Ideas on Alienation and Order». *Speculum* 42, 1967, 233-59. Agís Villaverde, Marcelino, i Carlos Balñás Fernández, ed. «Aspectos filosóficos y antropológicos del Camino de Santiago. Fenomenología de la pere-

món dels vius i el món dels morts s'assumeix també com un viatge, com un desplaçament. Segons la doctrina teològica de Sant Agustí l'ànima sobreviu a la mort i, d'aquesta manera, pels homes i les dones de fe no hi ha una mort autèntica²⁵. Es passa per tant d'un lloc a un altre, hi ha un canvi d'escenari. En aquest sentit, observem a la documentació la noció de la terra com a lloc de residència durant la vida del ser humà, tal i com es pot comprovar en moltes de les sancions que adverteixen de les possibles penes en cas de què *ullus homo super terram*²⁶ vagi en contra del contracte. Aquesta idea pot ser reforçada gràcies a la contraposició de la terra i el cel que trobem a la cita bíblica *et quocumque ligaveris super terram erit ligatum et in celis et quocumque solveris super terram erit solutum et in celis*²⁷. Tot i la falta de més dades concloents, considerem que hi havia certa consciència de què l'espai que s'habitava era la terra i que aquesta era el lloc de partença cap al més enllà²⁸.

L'anàlisi de la documentació és prou evocadora pel que fa al pas de la vida a la mort. Així doncs, la fórmula trobada per a referir-se al moment de morir és la que utilitza el verb *migro*, és a dir, traslladar-se²⁹. La primera associació entre el traspàs i l'ús del verb *migro* la trobem l'any 915, en el context d'una donació en què el marit dóna *propter remedium anime uxori me Gaudesinda difunta, qui me eius voluntatem migravit*³⁰. Aquest verb s'acompanya d'expressions que destaquen potser per portar implícits conceptes temporals però que, d'alguna manera, marquen també l'espai des d'on s'inicia aquest camí cap a l'altre món³¹. Així doncs, el trànsit es dóna des d'aquesta vida, *de hac vita*³², prou evident

---

grinación a Compostela». En *Galicia y Japón: del sol naciente al sol poniente. IX Encuentros Internacionales de Filosofía no Camino de Santiago 2007*, 301-24. Santiago de Compostela: Universidade da Coruña. Servicio de Publicaciones, 2008. P. 307. Veure també Castro Carracedo, Juan Manuel. «Tipología y caracterización del pensamiento apocalíptico en la literatura medieval inglesa». Universidad de Salamanca, 2009. P. 542 i nota al peu 2.

²⁵ Gil i Ribas, Josep. *Escatologia cristiana*. Barcelona: Herder, 1994. P. 59.

²⁶ Aquesta expressió la trobem a CCOM doc. 180, p. 200. Any 918; doc. 251, p. 241. Any 923; doc. 268, p. 252. Any 924; doc. 307, p. 274. Any 927; doc. 518, p. 415. Any 942; entre d'altres.

²⁷ CCOM doc. 621, p. 482. Any 948.

²⁸ El llibre del Gènesi, entre d'altres, conté diversos versicles sobre la terra com a lloc de la vida. *Vid.* Gil i Ribas, Josep. *Escatologia*, p. 137.

²⁹ Sobre l'ús del verb "migro" i la mort com a trànsit remetem a Martín López, María Encarnación. «La salvación del alma a través de las inscripciones medievales». En *IX Jornadas Científicas sobre Documentación: La Muerte y sus testimonios escritos*, editat per Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández, 255-79. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense, 2011. P. 260-262; Sicard, Damien. *La Liturgie de la mort dans l'église latine des origines à la réforme carolingienne*. Münster Westfalen: Aschendorff, 1978. P. 405. Veure també l'entrada *migrare* com a mort a Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976. P. 676.

³⁰ CCOM doc. 147, p. 179.

³¹ En moltes ocasions els mots amb sentit espacial poden tenir connotacions temporals i viceversa. Sobre aquest aspecte resulta interessant la tesi doctoral de Carlos Sánchez Lancis, «Estudio de los adverbios de espacio y tiempo en el español medieval». Universitat Autònoma de Barcelona, 1990. Remetem especialment al capítol 4 dedicat a les *Conexiones entre el sistema deíctico espacial y el sistema deíctico temporal*, p. 463- 510.

³² *Galindoni in lectulo egritudine plenus unde de hac vita migravi a seculo* (CCOM doc. 418, p. 347. Any 936); *condam Vuimarani presbiteri, dum iaceret in lecto egritudinis unde de hac vita migravit* (CCOM doc. 542, p. 432. Any 944).

que es refereix a l'existència terrenal dels humans, o amb l'ús de l'expressió *di hoc seculo*³³, que segons la cosmovisió medieval contraposava el món terrestre del present al més enllà. Així doncs, semblen entendre amb certa claredat que la vida del present, el que es coneix com a “viure en el segle”³⁴, s'oposa a la vida que començarà després de morir. Per tant, s'accedirà a un altre lloc que serà decidit tot ponderant les ànimes en el marc del Judici Final. I no només és una qüestió de trasllat espacial sinó també temporal. En expressar que canvien de segle, ens mostren com entenen que viuen en un moment concret, el seu present, diferenciant-lo per tant d'un altre temps que vindrà, com veiem en el capítol anterior³⁵.

La presència d'aquest escenari, vertader punt d'inflexió per a les persones després de la mort, és ben evident en la documentació del moment. Així doncs, podem afirmar que en la major part de les actes de donació la finalitat expressada és aconseguir el purgament dels pecats³⁶, amb el propòsit de redimir - *pro redemptione animae meae*³⁷-, alliberar³⁸ i remeiar l'ànima - *remedium animas nostras*³⁹-, tant la dels vius com la dels morts. Les persones es preparen per afrontar, doncs, el Tribunal del Senyor, *ante tribunal Domini nostri Ihesu Christi possimus invenire remedium*⁴⁰, també expressat com el dia del judici - *in diem iudicii*⁴¹ - o fent una fusió dels dos -*ut ante tribunal iudicii inveniam remedium*⁴²-. El sentit és, per tant, ser absolt de les males accions comeses en vida amb l'esperança d'accedir a la dita eterna -*pro eterna retributione*⁴³ - com s'aprecia en les següents sentències: *ad diem iudicii Dominus me absolvere dignetur a crinulis peccatorum meorum*⁴⁴, *ut in diem iudicii mereamur apud Deum invenire gra-*

³³ *anno IIII quod karlulus rex migravit a seculo* (CCOM doc. 388, p. 326. Any 932). Superat el 950 hem d'esperar fins el 981 per a trobar la mateixa expressió, *sic migravit di hoc seculo in mense...* (CCOM doc. 1355, p. 972).

³⁴ Sobre el significat de “seculo” *vid.* Le Goff, Jacques. *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991. P. 220.

³⁵ *Vid.* capítol anterior (temps), p. 135.

³⁶ Les al·lusions a purgar els pecats són abundants. En aquest sentit, les actes de donació confirmen que els pecats poden ser purgats abans del Judici Final per mitjà dels sufragis. *Vid.* Baschet, Jérôme. *Los mundos de la Edad Media: los lugares del más allá*, p. 286. La primera menció a purgar els pecats és la que trobem l'any 916, *peccatum meum purgatum*, CCOM doc. 153, p. 183. La fórmula habitual a la documentació és la que diu *qua hac re cupimus esse purgati*, CCOM doc. 164, p. 191. Any 917); amb les seves variacions.

³⁷ CCOM doc. 390, p. 327. Any 933. Entre d'altres.

³⁸ Sobre el discurs patristic de que l'almoina allibera l'ànima remetem al capítol anterior, nota al peu 174 de la pàgina 41.

³⁹ Aquesta és la fórmula més utilitzada al fons documental per a referir-se al propòsit de les donacions. El primer document on s'utilitza és de l'any 885, CCOM doc. 4, p. 67.

⁴⁰ CCOM doc. 523, p. 417. Any 942. Aquesta formulació apareix també a CCOM doc. 227, p. 225. Any 921.

⁴¹ CCOM doc. 459, p. 375. Any 939.

⁴² CCOM doc. 637, p. 492. Any 949.

⁴³ CCOM doc. 483, p. 389. Any 941.

⁴⁴ CCOM doc. 101, p. 140. Any 911; CCOM doc. 237, p. 232. Any 922.

*tiam*⁴⁵ o *ad diem iudicium mercis nostras inde ad crescat*⁴⁶. La màxima de la seva existència era, doncs, la cura de l'ànima per a poder accedir al Regne Celestial, la *Civitate Dei* de Sant Agustí o el Jardí de l'Edèn, després del Judici Final⁴⁷.

Tal i com veurem més endavant en aquest mateix capítol, els documents medievals destaquen ràpidament per la voluntat de situar amb dades ben concretes tots els llocs que són citats. L'espai medieval està ben parcel·lat i delimitat. Així doncs, no resultaria estranya la necessitat de localitzar també els espais no tangibles. No és cap novetat ressaltar que el període medieval està basat en la dualitat de conceptes: el bé i el mal, l'Estat i l'Església, el religiós i el laic, el cos i l'ànima, entre d'altres⁴⁸. En aquest sentit, podem destacar les referències topogràfiques, dalt i baix. Aquest binomi el trobem associat a unes nocions molt determinades i carregades d'una significació simbòlica ben consolidada⁴⁹. La seva traducció en els espais del més enllà es correspon amb el Cel, situat a dalt, associat a Déu i a la puresa, i a l'Infern, situat a sota i associat amb la impuresa i al Diable. Així doncs, aquest eix vertical situa no només dos espais sinó que també porta inherent tot un sistema de valors⁵⁰. Són dos espais que s'oposen, tot i que no s'entendria un sense l'altre. Són necessaris tant per la correcta estructuració del sistema de valors medievals com per ser les destinacions segures després de la mort, tot depenent, com hem vist, de les accions dutes a terme en vida. Certament, la Patrística i els posteriors autors cristians s'esforçaran de dotar aquests espais d'entitat pròpia⁵¹ però, com es manifesten aquests llocs del més enllà en la documentació dels Comtats d'Osona i Manresa?

Començarem doncs per descriure el destí que han de rebre les ànimes dels benaurats i per tant, la d'aquells que segueixen els preceptes de Déu, el Cel⁵². Les formes d'anomenar aquest espai són diverses. Una de les primeres mencions l'anomena com a *caelestis pa-*

⁴⁵ CCOM doc. 459, p. 375. Any 939.

⁴⁶ CCOM doc. 397, p. 332. Any 933.

⁴⁷ Belda Plans, Juan. *Historia de la Teología*. Madrid: Palabra, 2010. P. 38. Pot sobtar la doble menció de la ciutat i el jardí. De fet, la literatura alt medieval presenta la imatge del cel com un verger i en canvi, a la baixa edat mitjana aquest passa a una ciutat. Tanmateix, a la documentació analitzada veurem tot seguit com trobem la cita explícita de la Ciutat de Déu.

⁴⁸ Bühler, Johannes. *La cultura en la Edad Media: el primer renacimiento de Occidente*. Barcelona: Círculo Latino, 2006. P. 36.

⁴⁹ Batjín, Mijail. *La cultura popular en la Edad Media y el Renacimiento*. Madrid: Seix Barral, 1971. P. 362.

⁵⁰ Gregory, Tullio. «Lo spazio come geografia del sacro nell'Occidente altomedievale». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 5-27. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003. P. 28 i 29.

⁵¹ Mitre Fernández, Emilio. «Los espacios del Más Allá». En *De la tierra al cielo. Ubi sunt qui ante nos in hoc mundo fuerunt? XXIV Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2013*, editat per Esther López Ojeda, 31-74. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2014. P. 41.

⁵² Sobre el Cel remetem a McDannell, Collen, i Bernhard Lang. *Historia del cielo*. Madrid: Taurus, 1990. Tanmateix, considerem que l'apartat dedicat a la configuració del cel medieval no aporta grans dades.

*triae*⁵³. En tres ocasions es refereixen a ell com un regne, la primera menció del que tenim constància l'any 927 com a *regna celorum*⁵⁴. A més, aquest regne està estretament associat a Déu com s'aprecia en la denominació d'aquest com a *Dei celestis*⁵⁵, en la referència directa a la *domus Domini*⁵⁶ o amb l'afirmació de pertinença, *Regnum Dei*⁵⁷. Així mateix, el cel s'identifica també com la Ciutat de Déu, recordant doncs la doctrina agustiniana, tal i com veiem en la voluntat dels marmessors del prevere Wimarani que demanen que aquest tingui accés *ad gloriam supernorum civium suorum* (de Déu)⁵⁸. Aquesta última citació ens marca clarament on és situat aquest lloc, tal i com advertíem anteriorment referint-nos a les coordenades espacials. Així doncs, per adreçar-se al Cel es repeteix la fórmula *superna celorum pietate supplicantem*⁵⁹. Més evident és encara la referència que fa el prevere Malanaicus en la seva donació a Sant Joan de les Abadesses, on exposa que *oculos meos ad celum levare et peccata mea in me dinumerare in memoria*⁶⁰, amb l'indubtable voluntat de redimir els pecats per mitjà dels seus donatius.

Les dades que tenim a partir de la documentació sobre com és el Regne Celestial són mínimes. Una de les que podem destacar és que el Cel sembla ser un espai tancat, a on per poder accedir s'han de complir una sèrie de condicions, ja que aquest té unes claus per a poder ser obert. En aquest sentit, el Cel té un custodi, Sant Pere, que s'encarrega d'obrir-lo amb les claus que van ser-li lliurades directament per Déu. Només comptem amb dos mencions de la funció de l'apòstol Pere i en totes dues es relaciona amb les claus i el lliurament directe d'aquestes per Déu, *Beatus Petrus apostolus nobis aperiat regna celorum cum claves que Dominus illi tradidit*⁶¹ i *Beatus Petro apostolus claves regni celorum quem Dominus tradidit*⁶². En aquest sentit, la història de Sant Pere com a guardià del Cel seria especialment important per a les gents del Bisbat de Vic, ja que la Seu Episcopal s'adscriu sota l'advocació del Sant Apòstol, el que és ressaltat també per la gran quantitat de donacions que rep.

⁵³ CCOM doc. 10, p. 75. Any 888.

⁵⁴ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927. Després trobem la menció del *regnum celestis* -CCOM doc. 455, p. 373. Any 938-, i finalment la del *regni celorum* - CCOM doc. 621, p. 482. Any 948-.

⁵⁵ CCOM doc. 320, p. 283. Any 927.

⁵⁶ CCOM doc. 324, p. 286. Any 927.

⁵⁷ CCOM doc. 621, p. 482. Any 948.

⁵⁸ CCOM doc. 542, p. 432. Any 944.

⁵⁹ CCOM doc. 154, p. 184. Any 916; doc. 180, p. 200. Any 918; doc. 209, p. 215. Any 920; doc. 567, p. 450. Any 945; doc. 662, p. 509. Any 950.

⁶⁰ CCOM doc. 324, p. 286. Any 927. Considerem que aquesta fórmula pot prendre com a referència el verset 4:31 de la Profecia de Daniel, adaptant el sens que recobra el rei Nabucodonosor amb l'acceptació dels pecats i la voluntat de purgar-los: "*ego Nabuchodonosor oculos meos ad caelum levavi, et sensus meus redditus est mihi*".

⁶¹ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927.

⁶² CCOM doc. 621, p. 482. Any 948.

Sota el mantell celestial s'engloben també tot una sèrie de mots que sovint s'utilitzaran per a designar el mateix lloc, com són el Paradís o el Jardí de l'Edèn⁶³. Malgrat que les fonts documentals estudiades no contenen cap citació que faci referència a aquests altres conceptes⁶⁴, si trobem però la idea del si d'Abraham, *ad gloria eternam in sinu Abrae*⁶⁵. Aquest correspondria a un nivell intermedi abans d'entrar al Regne Celestial⁶⁶. En aquest sentit, els estudis que tracten sobre les diferents nocions de l'espai paradisiac encerten en destacar la convergència de significacions amb diversos matisos. El motiu principal és que els mateixos autors cristians sovint fan coincidir les interpretacions essencials dels diferents conceptes celestials⁶⁷. Igualment, la iconografia de l'alta edat mitjana engloba els conceptes de Cel, jardí celestial, Paradís i si d'Abraham sota un significat similar⁶⁸. Tot i que la localització d'aquests espais no és la mateixa - ja que si bé el si d'Abraham estaria situat prop del Cel, el Paradís o Jardí de l'Edèn s'ha localitzat des d'antic a l'Orient⁶⁹ - la idea primordial és la del retorn amb el Pare en un lloc de plenitud total. Com es pot

⁶³ Un estudi sobre el Paradís a Delumeau, Jean. *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*. Paris: Fayard, 1992. Així mateix, sobre els orígens d'aquests conceptes en la teologia cristiana *vid.* Ratzinger, Joseph. *Escatologia*. 2a ed. Barcelona: Herder, 2008. P. 140.

⁶⁴ No obstant podien ser habituals, tant per les mostres iconogràfiques del Romànic com per algunes referències toponímiques. *Vid.* Roma i Casanovas, Francesc. «Referències històriques a alguns hagiòtopònims de la Catalunya central i Ripollès». *Antroponímia, toponímia i bibliografia*, nº 114, 2009, 49-58. P. 52. L'autor cita un document de la Cerdanya de l'any 948 on es parla d'un "*locum quod est vocitatum Paradiso*".

⁶⁵ Ja hem fet alguns apunts de les dos cites referides al si d'Abraham al capítol dedicat a la diplomàtica, pg. 23 nota al peu 163. CCOM doc. 101, p. 140. Any 911; CCOM doc. 237, p. 232. Any 922. Segons Jacques Le Goff, el si d'Abraham seria la primera encarnació cristiana del purgatori. *Vid.* Le Goff, Jacques. *El nacimiento del Purgatorio*. Madrid: Taurus, 1985. P. 58.

⁶⁶ Ariès, Philippe. *El hombre ante la muerte*. Madrid: Taurus, 1983. P. 129. Segons l'autor, Tertul·lià diu que el si d'Abraham no era ni el Cel ni l'Infern, sinó el refrigerium del cànon romà. Guance, Ariel. «Hagiografía y culto de las reliquias en la Hispania romana y visigoda: testimonios y mensajes». En *Sociedad y memoria en la Edad Media. Estudios en homenaje de Nilda Guglielmi*, editat per Ariel Guance i Pablo Ubierna, 163-70. Buenos Aires: Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas. CONICET, 2005. P. 169.

⁶⁷ Carozzi, Claude. «La géographie de l'au-delà et sa signification pendant le haut moyen âge». En *Popoli e paesi nella cultura altomedievale. Atti 29. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 23-29 aprile 1981*, 423-81. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1983. P. 426; Manzi, Ofelia, i Jorge Bedoya. «Imágenes del más allá». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Guance, 267-97. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009. P. 293; Gregory, Tullio. *Lo spazio come geografia*, p. 31-34; entre d'altres.

⁶⁸ Grabar, André. «L'iconographie du Ciel dans l'art chrétien de l'Antiquité et du haut Moyen Age». *Cahiers archéologiques*, vol 30, 1982, 5-24. Tot sembla indicar que per a Prudenci, la concepció del paradís i del Si d'Abraham era el mateix espai. *Vid.* Guance, Ariel. «Hagiografía y culto de las reliquias en la Hispania romana y visigoda: testimonios y mensajes». En *Sociedad y memoria en la Edad Media. Estudios en homenaje de Nilda Guglielmi*, editat per Ariel Guance i Pablo Ubierna, 163-70. Buenos Aires: Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas. CONICET, 2005. P. 169.

⁶⁹ Delumeau, Jean. *Une histoire du paradis*, p. 65; Bueno Sánchez, Marisa. «"Quasi per ignem". Claves figurativas de la topografía del Más Allá». En *Pecar en la edad media*, editat per María del Pilar Carrasco Manchado, Ana Isabel Rábade Obradó, 379-408. Madrid: Sílex, 2008. P. 395- 400; Cassagnes-Brouquet, Sophie. «Géographie du paradis dans l'art bourguignon médiéval». En *Enfer et paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe; actes du colloque organisé par le Centre européen d'art et de civilisation médiévale et la société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron, à Conques les 22 et 23 avril 1994*, 111-24. [S.I.]: Centre européen d'art et de civilisation médiévale, 1995. P. 114; entre d'altres.

comprovar però, no comptem amb descripcions acurades del Cel, sinó que més aviat les fonts es limiten a donar denominacions.

De manera singular trobem un fragment documental en què el Cel es constitueix per allò que no és l'Infern. Així doncs, els esposos Anno i Orrata fan donació a Sant Pere desitjant que *non intremus in illum locum pessimum qui semper est sine refrigerio et sine splendore*⁷⁰. Tot i ser un exemple únic en el fons estudiat, resulta ser de màxima importància, ja que ens dóna referències del binomi format per Cel i Infern i, per tant, el seu anàlisi aporta dades definitòries dels dos llocs.

Primer de tot, assenyalar la manera en la que s'introdueix el concepte que volen ressaltar. La utilització del nom "*locum*" ens defineix un espai concret en contraposició d'un altre que té unes qualitats diferents. El lloc on no volen entrar és destacat com a pèssim, a diferència d'un altre lloc en què es gaudeix d'unes condicions favorables. Dins l'Antic Testament, al Llibre dels Nombres s'hi fa una pregunta que ens pot ajudar a entendre una mica més el que significaria tant l'adjectiu *pessimum* com la resta de l'oració. Així doncs, el passatge bíblic 20:5 es qüestiona *quare nos fecistis ascendere de Aegypto et adduxistis in locum istum pessimum, qui seri non potest, qui nec ficum gignit nec vineas nec malogranata, insuper et aquam non habet ad bibendum?*⁷¹. Com es pot comprovar, la similitud amb la cita del document és evident i d'alguna manera el que s'intenta expressar és el mateix.

En aquest sentit, si el lloc pèssim es correspon amb l'Infern, els altres dos mots han de correspondre a les virtuts que es podien trobar al Cel⁷². Així, el mot *refrigerio* fa referència a l'alleugeriment, al cònsol de l'ànima i en definitiva, a la felicitat eterna del Regne Celestial⁷³. Tanmateix, considerem essencial contemplar l'accepció més propera al significat primitiu de refrigeri, en el sentit estricte del terme⁷⁴. Així doncs, els àpats en record dels difunts i les libacions a les tombes com a forma de calmar la set dels morts⁷⁵ estarien pre-

⁷⁰ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927. El fragment continua amb una de les mencions a Sant Pere, les claus i l'obertura del Regne Celestial que comentàvem en paràgrafs anteriors.

⁷¹ "Per què van fer-los sortir d'Egipte, per a portar-los aquest lloc pèssim (o miserable), on no hi ha sembrats, ni figueres, ni vinyes, ni magraners i, on a més no hi ha ni aigua per beure". Traducció pròpia a partir de la cita llatina.

Vid. http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_numeri_lt.html#20 .[Consultat: 23-11-2016]

⁷² Els mateixos conceptes són assenyalats per Ariel Guance des d'època visigoda a «Los visigodos y el purgatorio». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guance, 207-34. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009. P. 211- 213.

⁷³ Segons l'entrada *refrigerium* a Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976. P. 899.

⁷⁴ Parrot, André. *Le «Refrigerium» dans l'au delà*. Paris: Libr. orientaliste P. Geuthner, 1937. Tot i que bona part de l'estudi es centra en el paper de l'aigua en les religions de l'antiguitat, l'autor dedica també un apartat sobre com va derivar en el cristianisme.

⁷⁵ Eliade, Mircea. *Tratado de historia de las religiones I*. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1974. P. 232-234.

sents en la mentalitat del moment⁷⁶. En aquest sentit, trobem associada la idea de l'aigua per beure, del passatge del Llibre dels Nombres, amb la idea d'on lloc on gaudir del refrigeri en contraposició a un lloc pèssim. De la mateixa manera s'expressa en el Cànon 9, que demana pels justos que Déu els doni accés al lloc de l'aigua fresca- *refrigerii*-, de la pau i de la llum⁷⁷. L'altre característica del lloc celestial és el seu *splendore*. La seva importància està remarcada des del ben inici del Llibre del Gènesi, ja que una de les primeres coses que fa Déu és dotar el món de llum⁷⁸ com a contra efecte de les tenebres. El tema de la llum com a forma en la que Déu es manifesta a l'home és ben present als textos sagrats del Cristianisme⁷⁹ i, de la mateixa manera, trobem exemples del seu simbolisme en les representacions gràfiques del Romànic⁸⁰. Així doncs, no és d'estranyar que el seu regne sigui imaginat i descrit com un lloc radiant i esplendorós.

Com ja hem exposat anteriorment, l'accés al Regne Celestial era desitjat. No hem d'oblidar pas que el descans etern al si del Pare era una promesa divina i per aquest motiu es prega que *de qua pena Dominus omnipotens nos eripiat et in regnum suum quod promissit diligentibus se nos accipiat*⁸¹ o *ut mereamur audire vocem Domini "venite benedicti Patris mei possidere regnum Dei"*⁸². Ara bé, si les regles establertes s'incomplien, les persones eren molt conscients de què no mereixerien l'entrada al Cel, tal i com ens mostra el següent fragment: *in regnum celestis non mereat introire*⁸³.

Arribats aquest moment, és ben entès que, si no s'aconsegueix accedir al Regne de Déu es deixarà de pertànyer a la Cristiandat. Això representa la pena màxima per als ho-

⁷⁶ Com a exemple dins del Comtat d'Osona, destaquem els petits canals localitzats a les tombes antropomorfes del jaciment arqueològic de l'Esquerda (Roda de Ter), datades de la segona meitat del segle VIII-segle IX, que s'han interpretat com a libacions. *Vid.* Ollich Castanyer, Imma. «La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII- XIV DC). Cronologia i noves perspectives de recerca». En *Actes de Arqueologia Funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 275-86. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2009. P. 16.

⁷⁷ Ratzinger, Joseph. *Escatologia*, p. 140.

⁷⁸ Gènesi 1:3 : "Dixitque Deus: "Fiat lux". Et facta est lux".

⁷⁹ Resulta interessant l'aproximació feta per Jammer, Max. *Concepts of space: the history of theories of space in physics*. 3rd enlarg. Mineola, N.Y.: Dover Publications, 1993. P. 34- 37. Així mateix, algunes notes sobre la llum i Déu poden trobar-se a Ladero Quesada, Miguel Ángel. *Espacios del hombre medieval*. Madrid: Arco Libros, 2002. P. 60-61; Toste Basse, Inés Marta. «Metafísica y teología de la luz en el templo gótico». *Revista Laguna*, 10, 2002, 225-41. Especialment p. 233- 237, on es fa un repàs dels autors que van tractar el tema de la llum des de la tardo-antiguitat.

⁸⁰ Un exemple proper és el cas del Pantocràtor de Sant Climent de Taüll, entre d'altres amb la màxima "ego sum lux mundi". Sobre el tema *vid.* Puigarnau, Alfons. «Imago Dei y Lux mundi en el siglo XII. La recepció de la Teologia de la luz en la iconografia del Pantocràtor en Catalunya». Universitat Pompeu Fabra, 1999. Pg. 83- 120.

⁸¹ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943.

⁸² CCOM doc. 621, p. 482. Any 948. La cita del document es correspon amb l'Evangeli Segons Sant Mateu 25: 34 - *venite, benedicti Patris mei; possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi*. [Consultat: 24-11-2016] http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_nt_evangelium_mt.html#25

⁸³ CCOM doc. 455, p. 373. Any 938

mes i les dones de l'època medieval, ja que suposava ser fora de la comunitat i per tant, quedarien completament al marge de la societat i de la protecció d'aquesta. Aquesta dura repercussió de l'anatema és ben manifesta a la llum de la gran quantitat de documents que hi fan referència de manera explícita, fet que confirma el temor real a quedar exclòsos fora de l'Església⁸⁴. Els exemples més significatius de la pena d'excomunió els trobem en les fórmules d'imprecació, des de la categòrica cita *etsi quis hec fregerit anatema sit*⁸⁵ fins a la repetida fórmula amb variacions *ex liminibus Ecclesie extraneus permaneat*⁸⁶.

Tanmateix, restar al marge de l'Església podríem dir que és un "estat" de la persona però, quin és el lloc del més enllà que ocuparan els desterrats del Regne de Déu? Evidentment que l'Infern, lloc destinat a les ànimes dels pecadors. A diferència d'altres religions, l'aparició d'un lloc destinat als turments en el marc del Cristianisme és tardana. La seva conceptualització quasi definitiva serà gràcies a les formulacions fetes per sant Agustí⁸⁷. Les representacions gràfiques conservades -les més significatives pel moment que tractem les trobem tant als primers Beats⁸⁸ com al Romànic⁸⁹- són una bona mostra de l'imaginari sobre el lloc infernal⁹⁰, de les criatures que es trobaven al seu interior, de les vies a través de les quals s'hi accedia⁹¹ així com de la seva organització interior⁹².

⁸⁴ Sobre les clàusules condemnatòries *vid.* Zimmermann, Michel. «Le vocabulaire latin de la malédiction du IXe au XIIe siècle. Construction d'un discours eschatologique». *Atalaya, Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques* 5 (1994): 37-55.

⁸⁵ CCOM doc. 63, p. 110. Any 905

⁸⁶ CCOM doc. 164, p. 191. Any 917; doc. 179, p. 200. Any 918; doc. 459, p. 375. Any 939; doc. 218, p. 185. Any 943; doc. 643, p. 496. Any 949. "*Et a liminibus Sancte Dei Ecclesie alienus permaneat*", doc. 581, p. 458. Any 946; *et omnes ecclesias escommunicatus permaneat*, doc. 372, p. 315. Any 930.

⁸⁷ Minois, George. *Histoire de l'enfer*. Paris: Presses universitaires de France, 1994. Hem fet referència directa de les pàgines 38 i 68.

⁸⁸ Gómez, Nora M. «Las miniaturas hispanas de temática infernal en los siglos X y XI». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guance, 165-206. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009. L'autora fa un repàs de les mostres hispàniques a les pàgines 195- 206, incloent el Beat de Girona, realitzat al monestir de Tàbara l'any 976.

⁸⁹ Un bon exemple és la publicació de la tesi doctoral de Aragonés Estella, Esperanza. *La Imagen del mal en el Románico navarro*. Pamplona: Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, 1996.

⁹⁰ Le Don, Gérard. «Structures et significations de l'imagerie médiévale de l'enfer». *Cahiers de civilisation médiévale* n° 88, 1979, 363-72. L'autor afirma que la imatge de l'Infern es basteix amb la riquesa de les fonts iconogràfiques i literàries. P. 363. Així mateix, el millor programa iconogràfic de l'Infern és el que trobem en les representacions del Judici Final. *Vid.* López de Ocariz Alzola, José Javier. «La iconografía del infierno en las pinturas medievales». En *Los caminos de la exclusión en la sociedad medieval: pecado, delito y represión. XXII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 1 al 5 de agosto de 2011*, editat per Esther López Ojeda, 335-74. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2012. P. 335.

⁹¹ Una tesi recent que s'ocupa d'una de les representacions d'entrada a l'Infern, com una boca, és la de Gonzalez, Julie. «Étude iconographique de la Guele d'Enfer au Moyen Âge. Origines et symboliques». Universitat de Pau et des Paus de l'Adour, 2015. Així mateix, hi havia la creença de que els volcans eren una via d'entrada a l'Infern. *Vid.* Gómez, Nora M. «La representación del Infierno Devorador en la miniatura medieval». *Memorabilia* 12, 2010, 269-87. P. 277; Torres Jiménez, Raquel. «El castigo del pecado: excomunió, purgatorio, infierno». En *Los caminos de la exclusión en la sociedad medieval: pecado, delito y represión. XXII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 1 al 5 de agosto de 2011*, editat per Esther López Ojeda, 245-308. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2012. P. 296. No coneixem estudis sobre la situació a l'època alt

Les al·lusions a l'Infern en les fonts, de manera directa o no, són més freqüents que no pas les que feien referència al Cel⁹³. Així doncs, les amenaces d'entrar al lloc infernal com a conseqüència de trencar els pactes establerts són presents de manera reiterada. Com veurem, són moltes les ocasions en què, sense mencionar directament la paraula Infern, en fa referència a ell. Tanmateix, degut a què es tracten de fórmules i personatges que es van repetint, la informació que aporten aquestes mencions és molt bàsica i poc variada.

Quant a la denominació del lloc concret hi ha unanimitat, ja que totes les citacions que fan constar el lloc de destí dels condemnats en diuen que serà *in infernum*⁹⁴. L'única excepció la trobem en l'acta de consagració de l'església de Santa Maria del Monestir de Ripoll, declarant que una de les motivacions de la dotació és *propter metum gehennae ignis*⁹⁵, és a dir, pel temor d'entrar-hi. Així doncs, ens situen l'escenari del patiment en el lloc anomenat Gehenna⁹⁶, utilitzant per tant la referència jueva de la vall d'Hinnom, com a lloc de condemna⁹⁷. Aquesta menció té un especial interès degut a que és molt primerenca i no tenim constància de que s'hagi considerat en cap estudi⁹⁸.

Quant a la situació geogràfica de l'Infern, podríem dir que tot i que no s'explicita clarament, les referències documentals que conservem si que donen indicacions sobre la seva localització a l'interior de la terra. Així doncs, els mots associats a l'Infern diuen que per arribar s'haurà de descendir, *et descendat*⁹⁹ o que et trobaràs *dimersit*¹⁰⁰ en ell, és a dir,

medieval dels volcans situats a la zona de la Garrotxa però, degut a la proximitat de l'àrea estudiada, no deixem de preguntar-nos si serien espais temuts. Tot fa pensar que si, degut a la consagració de l'església de Santa Margarida al vell mig de l'antic cràter del volcà del mateix nom.

⁹² La literatura de les visions oferia a l'imaginar un lloc fantasiós, moltes vegades dividit en espais segons els pecats. Baschet, Jérôme. *Les Justices de l'au-delà: les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe-XVe siècle)*. Paris: École Française de Rome. Palais Farnèse, 1993. P. 99-101; Carozzi, Claude. *Le voyage de l'âme dans l'au-delà*, p. 208

⁹³ Pierre Bonnassie feia referència a què els pares tenien més por de l'Infern que no de l'estat en què els fills podien quedar com a conseqüència de la repartició dels béns. *Vid. Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI)*. Vol. I. Barcelona: Edicions 62, 1979. P. 239. Duby, Georges. *Año 1000, año 2000: la buella de nuestros miedos*. Santiago de Chile: Andrés Bello, 1995. P. 128.

⁹⁴ CCOM doc. 63, p. 110. Any 905; doc. 350, p. 300. Any 929; doc. 493, p. 395. Any 942; doc. 535, p. 427. Any 943. Sobre els orígens de l'Infern i el seu desenvolupament en el cristianisme recomanem l'obra de Alan E. Bernstein, que fa un recorregut pels autors i les obres que han nodrit el concepte al llarg de la història. *Vid. The Formation of hell: death and retribution in the ancient and early christian worlds*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.

⁹⁵ CCOM doc. 10, p. 74. Any 888.

⁹⁶ Un resum sobre les aparicions bíbliques del Gehenna a Gonzalez, Julie. *Étude iconographique de la Guele*, p. 50 i 51.

⁹⁷ Ratzinger, Joseph. *Escatologia*, p. 141.

⁹⁸ Segons Michel Zimmermann en el seu estudi sobre els Comtats Catalans, el terme *Gehenna* tendeix a substituir al mot infern al segle XII. En aquest sentit, no trobem que faci referència al document que aquí presentem, el qual considerem molt important per a veure l'evolució en la utilització dels mots. *Vid. Écrire et lire*, p. 406.

⁹⁹ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885; doc. 8, p. 71. Any 887. En els dos casos es tracta de consagracions.

submergit. S'està marcant, per tant, una direcció clara cap a les profunditats. La constatació definitiva la trobem en una de les mencions sobre Datá i Abiró que, en ser engolits per la terra com a conseqüència de la seva revolta contra els preceptes divins, es troben immersos en l'Infern, *Datan et Abiron, qui vivos absorbuunt eos terra et dimersi sunt in infernum*¹⁰¹.

El que trobaran a dins del lloc descrit com a pèssim és gairebé una incògnita, amb la excepció de saber que no hi ha refrigeri ni esplendor, segons la cita abans analitzada. Tanmateix, com hem vist en la menció del Gehenna, es fa referència a la por del foc que es trobaran en aquell lloc. Així mateix, trobem la maledicció de patir en el foc etern, *ite maledicti ignem eternum*¹⁰², el que dóna la possibilitat d'imaginar un lloc on el foc i els rius de lava són ben presents. El foc com a símbol sagrat és recollit des de les tradicions precristianes¹⁰³. Així doncs, amb la indicació expressa de l'eternitat d'aquest foc podem diferenciar el que seria un foc etern, com a càstig sense remissió, i un foc per purgar, com a pas necessari per a la salvació¹⁰⁴. En pensar en un lloc amb foc, podríem replantejar-nos la claror de l'Infern però aquest foc no dóna llum, només crema¹⁰⁵. Per tant, la imatge de l'Infern es manifesta com un lloc a l'interior de la terra, obscur sense la possibilitat d'entrada de llum, amb foc i sense poder gaudir de l'alleujament. En definitiva, al marge de la plenitud eterna.

Cal destacar que l'accés al lloc de les tenebres és una decisió pròpia de cada persona. Els camins cap a Déu són clars i estan estipulats. Així doncs, les accions i eleccions dels homes i les dones són les que els porten cap al destí de la perdició i del patiment¹⁰⁶. Hem vist com amb les Sagrades Escripures s'exemplifiquen els patrons que els homes i les dones han de seguir per a trobar-se amb Déu i, de la mateixa manera, trobem també els paradigmes dels que van refusar l'obediència al Creador. Per tant, aquests rebel·lats seran els companys de residència a l'Infern de tots aquells homes i dones que abandonin el viatge al Regne Celestial. En aquest sentit, s'han comptabilitzat al voltant d'unes 48 citacions a la figura de Judes Iscariot, el paradigma de traïdor per excel·lència, qui *in infernum dampnatus*¹⁰⁷. La seva presència preponderant en les fonts no és d'estranyar ja que la voluntat de les clàusules comminatòries era la d'advertir dels càstigs als possibles infractors

¹⁰⁰ CCOM doc. 493, p. 395. Any 942. Sobre l'existència de rius a l'Infern vid. Morgan, Alison. *Dante and the medieval other world*, p. 26-32.

¹⁰¹ CCOM doc. 493, p. 395. Any 942.

¹⁰² CCOM doc. 400, p. 335. Any 934. Aquesta cita correspon a l'Evangeli segons Sant Mateu 25:41.

¹⁰³ Van Der Leeuw, G. *La religion dans son essence et ses manifestations*. Paris: Payot, 1955. P. 53; Le Goff, Jacques. *El nacimiento del Purgatorio*, p. 17 i 18.

¹⁰⁴ Minois, George. *Histoire de l'enfer*, p. 58.

¹⁰⁵ Baschet, Jérôme. *Les Justices de l'au-delà*, p. 50

¹⁰⁶ Gil i Ribas, Josep. *Escatologia cristiana*, p. 339 i 340.

¹⁰⁷ CCOM doc. 663, p. 110. Any 905.

i, per tant, la de prevenir possibles traïcions al pactat en el document¹⁰⁸. Aquesta idea concorda amb les expressades en dos documents, que de la mateixa manera recorden que les accions comeses en vida estan lligades amb el destí celestial, *quodcumque ligaveris super erit ligatum et in celis, et quodcumque solveris super terra erit solutum et in celis*¹⁰⁹. Així doncs, es dóna als monestirs i, per tant, a Déu mateix. En aquest sentit, destaca l'advertiment directe de què *qui ad ecclesia donat Christum donat, et qui aliquid ecclesia tollit Christum tollit*¹¹⁰, el que no deixa cap mena de dubte sobre la voluntat de protegir, de manera efectiva, la donació realitzada. Estem davant d'una cita que reflecteix el temor a Déu i, per tant, a les conseqüències supraterrènals d'incomplir un pacte amb l'Església.

Tot i que en menor proporció, destaquen també les figures d'altres hostes de l'Infern. Els ja citats Datá i Abiró¹¹¹ apareixen en set documents, quatre dels quals són consagracions fetes pel bisbe Gotmar i redactades pel prevere Adanagildus¹¹² a finals del segle IX. Les altres tres donacions tenen una cronologia més ampla i van ser escrites per preveres diferents¹¹³, el que denota l'ús en certa mesura voluntari de la clàusula, pel que podrien tenir present el significat o el coneixement de la història dels dos rebels contra els mandats divins. Finalment, trobem una única menció a la parella formada per Anania i Safira que, com a representants de l'avarícia, l'ambició i la mentida a Déu¹¹⁴, van acabar a l'Infern.

Volem destacar però, pel que significa, com a molt interessants les dues úniques referències a qui es pot considerar com a l'hoste d'honor de l'Infern, el Diabole¹¹⁵. Aquell re-

¹⁰⁸ Tot i que la motivació del present estudi no és la de respondre a la qüestió sobre com s'han d'entendre les clàusules comminatòries, som conscients de les aportacions fetes per diversos autors sobre la possibilitat de què aquestes fórmules siguin utilitzades sense total convenciment del què realment signifiquen religiosament. Així doncs, serien conseqüència d'un sistema legal poc eficient, pel que haurien de recórrer de manera mecànica aquestes fórmules. Vam conèixer el tema arran la lectura de la conferència de Jonathan Jarrett, sense publicar però disponible per a descarregar, «The Anger of St Peter: the effects of Spiritual Sanctions in early medieval Charters of Donation». *53rd Summer Meeting of Ecclesiastical History Society, 22-24 July 2014. University of Sheffield*, 2014. [Consultat: 10-12-2016], <http://eprints.whiterose.ac.uk/90085>. Com J. Jarrett, recomanen per a centrar la qüestió, la clara exposició de Bowman, Jeffrey A. «Do Neo-Romans Curse? Land, law, and ritual». En *Shifting landmarks: Property, proof, and dispute in Catalonia around the year 1000*, 56-80. Ithaca; London: Cornell University Press, 2004. P. 58-60.

¹⁰⁹ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927; CCOM doc. 621, p. 482. Any 948. Mateu 16,19.

¹¹⁰ Es troba al mateix document citat en la nota anterior, doc. 319.

¹¹¹ Recordem l'article de Juan Beneyto Pérez, «Sobre las fórmulas visigodas. Judas, Datán y Abirón». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1932, 191-97.

¹¹² CCOM doc. 8, p. 71. Any 887; doc. 9, p. 73. Any 888; doc. 10, p. 74. Any 888; doc. 16, p. 80. Any 890.

¹¹³ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885; doc. 400, p. 435. Any 934; doc. 493, p. 395. Any 942.

¹¹⁴ CCOM doc. 493, p. 395. Any 924. *Vid.* capítol 2 (diplomàtica), p. 74.

¹¹⁵ Recomanem la lectura de Burton Russell, Jeffrey. *Lucifer. El diablo en la Edad Media*. Barcelona: Laertes, 1995. Especialment els capítols 5 i 6, sobre «La diabolologia en la Edad Media temprana» i «Lucifer en el arte y la literatura medievales tempranos», p. 101 i 143 respectivament. De la mateixa manera ens fem ressò d'una publicació que estudia als dimonis i el diable des de varies perspectives. Per a centrar el tema *vid.* Vos, Nienke, i Willemien Otten, ed. «Demons and the Devil in Ancient and medieval Christianity: introduction, summary, reflection». En *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity*, 1-36. Leiden: Brill, 2011.

presentat en l'art com el seu custodi, qui et rep i actua com a saig en el lloc subterrani¹¹⁶. Tot i que la seva aparició en el fons estudiat és anecdòtica, estem davant d'un personatge completament necessari per al cristianisme, ja que és la contraposició a la figura divina. És la representació del mal i per tant, d'allò que cal combatre tota la vida¹¹⁷. La presència del Diable en l'Antic Testament és escassa però adquirirà més protagonisme en el Nou Testament¹¹⁸. En aquest sentit, la seva figura no representa un dogma cristià i serà un tema complicat d'abordar, pel que la seva empremta tractarà de ser canalitzada. Així, i prenent de nou a Sant Agustí com a referent, el Diable forma part del pla de Déu, ja que en la seva creació està la voluntat de donar exemple del que no s'ha de fer i de les seves conseqüències¹¹⁹.

La presència del Diable en la vida quotidiana dels homes i les dones és constant. El seu poder rau en la temptació¹²⁰. De fet, en les seves aparicions a la documentació és ressaltat com l'instigador, com aquell que sempre està a la terra intentant capgirar la voluntat de l'home d'arribar a Déu, d'induir-lo i fer-lo caure en el pecat. En la primera menció apareix com el possible incitador, "*Si quis contra ista donacione incitante diabulo calcaneum suum erexerit et ipsum aulodem voluerit abstaere de ipso monasterio in quadruplum secundum canonicam auctoritatem restituat et insuper damnacionis Iude proditoris accipiat*"¹²¹. La fórmula no deixa cap mena de dubte sobre la fragilitat de les decisions humanes, fent referència a una part del cos ben coneguda per a la mitologia clàssica, el taló, com a punt de màxima debilitat. Així

¹¹⁶ Tot i l'afirmació, la relació entre l'Infern i el Diable no és clara ni pels mateixos estudiosos del tema, "*En principio, no existe una interrelación necesaria entre los conceptos del diablo y del infierno. Lo cual no excluye que también la doctrina del infierno esté necesitada de nueva reflexión exegética y sistemática*. Vid. Haag, Herbert. *El Diablo. Su existencia como problema*. Barcelona: Herder, 1978. P. 30. En aquest mateix sentit, Jeffrey Burton Russell afirma que "*...Satán gobierna el infierno, donde castiga a gente y sufre él mismo. Ninguna de estas actividades figuran en el Nuevo Testamento...*". En *El Diablo. Percepciones del mal, de la antigüedad al Cristianismo primitivo*. Barcelona: Laertes, 1995. P. 240. Segons Hernán Garófalo, els evangelis apòcrifs són els encarregats de relacionar l'Infern amb el Diable. Vid. «Aves, niños e ilusiones. Las representaciones del demonio en los Diálogos de Gregori Magno (siglos VI-VII)». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guance, 129-44. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009. P. 129.

¹¹⁷ Haag, Herbert. *El diablo, un fantasma*. Barcelona: Herder, 1973. P. 9. A través de les Sagrades Escripures ofereix, en un llibret curt i entenedor, una reflexió al voltant del concepte del mal i del pecat, com a una de les bases del cristianisme, necessaris per a la salvació.

¹¹⁸ Per a entendre la magnitud del Diable en l'Antic i Nou Testament recomanem a Burton Russell, Jeffrey. *El Diablo. Percepciones del mal*, especialment els apartats referents a "*Personificaciones hebreas del mal*" i "*El diablo en el Nuevo Testamento*", p. 176 i 222 respectivament.

¹¹⁹ Minois, Georges. *Breve historia del Diablo*. Madrid: Espasa Calpe, 2002. P. 53.

¹²⁰ Burton Russell, Jeffrey. *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984. P. 100 i 101. De fet, el conegut passatge de Jesús al desert té com a idea bàsica la temptació constant del Diable per a que contravingui els mandats de Déu. Vid. Evangelí segons Sant Mateu 4:1-11.

¹²¹ CCOM doc. 421, p. 350. Any 937. Volem destacar que Michel Zimmermann no fa referència en la seva minuciosa obra d'aquesta menció, ni de la que seguirà, el que ens sembla estrany ja que en ella es reflecteix la missió del Diable com a temptador. Vid. Zimmermann, Michel. *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIIe siècle*. Madrid: 2 v. Casa Vélazquez, 2003. P. 403- 405.

doncs, podríem plantejar-nos la vigència d'aquest mite de l'antiguitat al llarg del temps, arribant fins i tot, amb aquesta mostra, als documents comtals. En aquest sentit, hem trobat diferents passatges bíblics que fan al·lusió al taló per a marcar d'alguna manera la malícia, la rebel·lió i, en definitiva, l'aguait de la debilitat¹²². Amb tot plegat, podem afirmar amb poc marge d'error la continuïtat d'aquesta herència clàssica fossilitzada en les Sagrades Escripures, que amb la mateixa essència i significat es plasmada en una donació de quasi mitjans del segle X.

Quant a la segona cita trobada, s'utilitza un altre sinònim per a subratllar l'acció del Diable en l'home, persuadir: "*Si quis autem, quod absit, contra hunc decretum sancte religionis surrexerit tenere et indiféliter suadente Zabulo*"¹²³. Com es pot comprovar, resulta molt interessant destacar la utilització d'una altra manera de denominar al Diable, en aquest cas, com a Zabulo. Aquest nom correspondria a una simplificació de la divinitat oriental "Baal Zebub"¹²⁴, el que acabarà derivant en el conegut Belcebú. Alguns autors han ressaltat la seva presència en els manuscrits hispànics¹²⁵ però en cap cas s'ha citat un exemple referent als comtats catalans. Tot i que no podem afinar sobre la seva coneixença en l'imaginari popular, si que podem però afirmar que era una denominació present durant l'Alta Edat Mitjana¹²⁶. En aquest sentit, durant la recerca de paral·lels propers, hem trobat que la famosa comtessa de Barcelona, Duoda, utilitza en el llibre al seu fill, la mateixa fórmula que veiem en el document del comtat de Manresa, "*suadente Zabulo*", el que ens confirma el seu ús en els ambients aristocràtics al menys des del segle IX¹²⁷.

4.2. Entre el cel i la terra: espai sagrat

Un cop analitzats els espais del més enllà, cal que centrem l'atenció en la institució que s'encarrega de la intermediació entre els vius i el morts, entre el món dels homes i les do-

¹²² Gènesi 3:15, "*ipsum conteret caput tuum, et tu conteres calcaneum eius*" (maledicció de la serp)- *Posaré enemistat entre tu i la dona, entre el teu llinatge i el seu. Ell l'atacarà al cap i tu l'atacaràs al taló*; Evangeli segons Sant Joan 13:18, "*Qui manducat meum panem, levavit contra me calcaneum suum*" (quan el Diable ja ha obrat en Judes Iscariot)- *El qui compartia el meu pa, va aixecar el seu taló contra mi*; Salm 56(55):7, "*Concitabant iurgia, insidiabantur, ipsi calcaneum meum observabant. Sicut quaesierunt animam meam.*"- *Conspiren, s'amaquen i segueixen els meus passos, busquen el moment per a matar-me.*

¹²³ CCOM doc. 543, p. 433. Any 944.

¹²⁴ Yarza, Joaquín. «Del ángel caído al diablo medieval». *Boletín Seminario Arte y Arqueología Universidad de Valladolid*, XLV, 1979, 299-317. P. 311.

¹²⁵ Yarza, Joaquín. «El diablo en los manuscritos monásticos medievales». *Codex aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real* 11 (1994): 104-29. P. 107 i 108; Martínez Martínez, Faustino. *Et cum Juda traditore Domini: lenguaje bíblico como lenguaje jurídico*, p. 231, continuació de la nota a peu de pàgina 107.

¹²⁶ *Vid. Op. Cit.* Yarza, *El diablo en los manuscritos*, p. 108.

¹²⁷ Dhuoda. *Liber manualis: handbook for her warrior son*. Editat i traduït per Marcelle Thiébaux. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Ens referim per exemple a les pàgines 126 i 142.

nes i el regne de Déu, l'Església. A partir de la seves ramificacions arreu del territori, actuen com a referents en diferents estadis de l'organització de la vida de les persones. Així doncs, els edificis de culte esdevenen un pilar fonamental per a entendre l'espai medieval¹²⁸.

La importància de la parròquia com a unitat essencial en l'estructuració del territori durant l'Edat Mitjana ha estat ressaltada per moltes investigacions¹²⁹. Tot i les nombroses aportacions ja realitzades, en un estudi com el que presentem no podíem deixar d'incloure una breu reflexió sobre el que representarien aquestes entitats que acabaran cohesionant l'administració econòmica i que són claus en la configuració de la societat¹³⁰. En aquest sentit, les consideracions que puguem fer en aquest apartat són només uns apunts, on volem destacar la importància de considerar tant les edificacions com el seu significat.

Els estudis sobre les parròquies, com abans apuntàvem, són extensos. Les diferències entre les diferents aportacions rauen en la manera d'enfocar la qüestió. Des de la vessant arqueològica s'està ressaltant la importància tant de les fases constructives com de la seva empremta en el territori i la configuració d'aquest¹³¹. En aquesta mateixa línia trobem als que es ceneixen a les fonts documentals, tractant d'emfatitzar el paper que tindrà la parròquia en l'estructuració econòmica i social del món rural¹³². Així mateix, trobem també

¹²⁸ Fernández Conde, Javier. «Cultura y mentalidades en la Alta Edad Media». En *Cultura de élites y cultura popular en Occidente (Edades Media y Moderna)*, editat per Ernesto García Fernández, 15-36. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 2001. P. 28.

¹²⁹ Una bona síntesi sobre la evolució de la xarxa parroquial dels comtats a Sabaté i Curull, Flocel. *El Territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1997. P. 72- 82.

¹³⁰ Ressaltat per Zadora-Rio, Elisabeth. «L'historiographie des paroisses rurales à l'épreuve de l'Archéologie». En *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale, IVe-IXe siècle. Actes du Colloque International de Toulouse, 21-23 mars 2003*, editat per Christine Delaplace, 15-23. Paris: Errance, 2005. P. 15-17.

¹³¹ Especialment actius són l'equip italià de l'Universitá degli studi di Padova, liderats per Gian Pietro Brogiolo. *Vid.* per exemple, Brogiolo, Gian Pietro, i Alexandra Chavarría Arnau. «Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle campagne tra Tardoantico e Altomedioevo». *Hortus Artium Medievalium* 14, 2008, 7-29. Destaquen també les investigacions liderades per Juan Antonio Quirós Castillo i el Grup de Recerca d'Arqueologia Medieval i Postmedieval de la Universitat del País Basc, que debaten sobre la importància o no de la parròquia en la configuració de les poblacions. *Vid.* Quirós Castillo, Juan Antonio. «Las iglesias altomedievales en el País Vasco. Del monumento al paisaje». *Studia historica. Historia medieval* n° 29, 2011, 175-205.

¹³² Entre d'altres aportacions remarquem la tesi doctoral de l'Elvis Mallorquí, resumida en l'article «Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII-XIV». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 20, 2009, 277-97. Com a punt de partida per a estudiar els centres de culte, *vid.* Escalona, Julio. «Problemas metodológicos en el estudio de los centros de culto como elemento estructural del poblamiento». En *Burgos en la Plena Edad Media. Terceras Jornadas Burgalesas de Historia, Burgos*, 573-98. Burgos: Asociación Provincial de Libreros de Burgos, 1994.

importants treballs a mig camí de diferents disciplines que, a través de la toponímia o la cartografia, s'aproximen a l'estudi de les parròquies¹³³.

La preponderància de les parròquies en l'articulació de l'espai, i en definitiva del poder, no serà acusada fins a finals del segle X, amb la seva màxima expressió en el context del segle XI, tot coincidint amb la plenitud feudal¹³⁴. En aquest sentit cal destacar la multiplicitat de significats que pot englobar el terme *parròquia*, sovint confosos o mal usats, degut a les variacions que des de l'antiguitat tardana estava patint¹³⁵. No s'ha de confondre per tant amb el mot parròquia, la funció administrativa que podia exercir una d'elles amb tots els edificis eclesiàstics en sí mateixos, ja que hi havien més esglésies, ermites i cel·les esparses al territori, les quals depenien de l'església principal¹³⁶. Així doncs, entenem la parròquia com a una entitat que controlarà un terme espacial ben delimitat, essent tant el centre administrador dels sagraments i aglutinador dels feligresos, com també la que gestionarà les prestacions i els drets que els fidels hauran de pagar de les sufragànies.

Tenint presents les actes de consagració de les esglésies catalanes¹³⁷, alguns autors van emfatitzar no només la importància de la xarxa parroquial com administradora i organitzadora del territori econòmicament parlant, sinó també la seva funció social i les seves

¹³³ Bolòs i Masclans, Jordi. «Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/1, 1995, 278-84.

¹³⁴ Martí, Ramon. «Del fundus a la parrochia: transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval». En *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'al-Andalus (IVe-Xie siècle): les habitats ruraux. Actes du colloque organisé par la casa de Velázquez, à Madrid, au mois de mars 2004*, editat per Philippe Sénac, 145-66. Toulouse: Université de Toulouse- Le Mirail. FRAMESPA, 2006. P. 158- 159. En aquest sentit, l'Elvis Mallorquí criticava en la seva tesi doctoral el tractament quasi marginal que Pierre Bonnassie donava a les parròquies. Segons Mallorquí aquestes serien part fonamental del procés de feudalització catalana. *Vid.* Mallorquí, Elvis. «Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII-XIV». Universitat de Girona, 2007. P. 31 i 32. En d'altres zones peninsulars, com Galícia, també s'ha assenyalat aquesta preponderància parroquial cap al segle XI, *vid.* Sánchez Pardo, José Carlos. «Las iglesias rurales y su papel en la articulación territorial de la Galicia medieval (ss. VI-XIII)». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 40 (1), 2010, 149-70.

¹³⁵ Tant en els articles citats anteriorment com en tants d'altres consultats, s'assenyala aquesta problemàtica de conceptes, fins i tot extrapolat a les mateixes fonts primàries. Això s'ha interpretat com el reflex de la realitat que s'està gestant i que donarà pas a la xarxa parroquial d'època medieval. *Vid.* Ripoll López, Gisela, i Isabel Velázquez Soriano. «Origen y desarrollo de las parrochiae en la Hispania de la antigüedad tardía». En *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.): Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Ecole Française de Rome - 19 marzo 1998)*, editat per Philippe Pergola, 101-65. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1999.

¹³⁶ Ordeig i Mata, Ramon. «La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en les segles IX-XI». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): II*, 85-101. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. P. 93; Riu, Manuel, i Pilar Valdepeñas. «El espacio eclesiastico y la formación de las parroquias en la Cataluña de los siglos IX al XII». En *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales. Actes du IIIe congrès international d'archéologie médiévale (Aix-en-Provence, 28-30 septembre 1989)*, 57-67. Caen: Société d'archéologie médiévale, 1994. P. 60.

¹³⁷ Tot i que s'han publicat les actes més enllà del 950, per al període que estudiem *vid.* Ordeig i Mata, Ramon. «Inventari de les Actes de Consagració i Dotació de les esglésies catalanes. Anys 833-950». *Revista Catalana de Teologia*, nº 4, 1979, 123-65.

implicacions com a espais de la vida cristiana¹³⁸. Per tant, volem ressaltar els espais construïts com a generadors de significats¹³⁹. Deixem de banda la visió general del procés de parroquialització per a centrar-nos en el valor dels edificis de manera individual. És així com podrem copsar el seu paper fonamental en la comunitat, com a centre d'articulació i la seva interacció, tant en els aspectes profans com en els espirituals.

Les esglésies, tant parroquials com sufragànies, són els *loca sacra*¹⁴⁰ per excel·lència del període estudiat, el nexa entre Déu i les persones. Així ho demostra, entre d'altres, l'esforç per dotar l'espai d'aquestes unitats eclesiàstiques que actuen com a centres des d'on s'irradien les directrius del poder, tot deixant l'empremta del sagrat al territori¹⁴¹. La implicació dels laics en la fundació i adequació dels temples és constant, vist tant en aquells que entreguen alguns dels seus béns en el mateix acte de dotació com després a través de les donacions. En aquest sentit, la funció edificant de les esglésies i la seva significació en la quotidianitat de les persones és clara¹⁴².

Com a conseqüència directa de la importància de les edificacions singulars en tindrem com a resultat les futures sagreres i celleres, que donaran lloc als pobles concentrats al voltant de les esglésies¹⁴³, tot polaritzant l'espai. En aquest mateix sentit, donant especial valor a la zona limítrof de l'església, trobem els cementiris. Si bé abans parlàvem dels llocs de destí després de la mort, hauríem de poder donar alguna dada sobre el lloc on es deposita el cos del difunt esperant el Judici Final. Tanmateix, només comptem amb qua-

¹³⁸ Zimmermann, Michel. «Les actes de consécration d'églises. Construction d'un espace et d'un temps chrétiens dans la Catalogne médiévale (IXe-XIIe siècle)». *Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*. N°15, 2003, 29-52. P. 32; Iogna Prat, Dominique. *La maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge*. Éditions du Seuil, 2006. P. 309 i 334.

¹³⁹ Azkarate Garai-Olaum, Agustín. «La construcción y lo construido. Arqueología de la arquitectura». En *La materialidad de la historia: la arqueología en los inicios del siglo XXI*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 271-98. Madrid: Akal, 2013. P. 285; Nikolaidou, Sílvia. «Anthropologie des espaces construits». En *Anthropologie de l'espace. Rencontre Internationale de Syros (1r: 1995)*. Syros: Laboratoire de la Composition Urbaine U.T.N.A, 1995. P. 149.

¹⁴⁰ En aquest sentit veiem com durant l'antiguitat tardana es canalitzen les tradicions paganes articulant nous espais sagrats que serveixen com a plataforma del poder. *Vid.* Castellanos, Santiago. «Los lugares sagrados urbanos en las transformaciones del occidente tardoantiguo». *Iberia. Revista de la Antigüedad*, 2000, 129-49. Especialment a partir de pàg. 141.

¹⁴¹ Schmitt, Jean-Claude. «La notion de sacré et son application a l'histoire du christianisme médiéval». *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques* 9, 1992, 19-29.

¹⁴² Delpech, François. «Rite, Légende, Mythe et Société: Fondations et fondateurs dans la tradition folklorique de la Péninsule Ibérique». *Medieval Folklore* 1 (1991): 10-56. P. 38.

¹⁴³ A més dels treballs individuals, remetem a l'obra conjunta de tres autors que van desenvolupar l'estudi de les sagreres i celleres. Fariás, Víctor, Ramon Martí, i Aymat Catafau. *Les sagreres a la Catalunya medieval: jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les comarques gironines*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona: Documenta Universitaria, 2007. Recomanem també el recent article d'Aymat Catafau, «Le modèle du village ecclésial en Languedox, Roussillon et Catalogne: les apports de l'archéologie et leur discussion». En *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, editat per Jordi Bolós, 19-58. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2015.

tre mencions a l'àrea dedicada als morts i tres són de mitjans del segle X. El primer document que fa referència al cementiri és l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Manlleu de l'any 906, reedificada pel veguer Fendancius. Entre les donacions es fa esment de *peciam unam de terra propter cimiterium, ipsam que non est iuxta ecclesiam*¹⁴⁴, el que permet suposar que al voltant de l'església podien haver-hi terres, però no la que donen en concret, així com també suggereix la possibilitat de què el cementiri al que fan referència pogués estar al costat de l'església. Passant a quasi mitjans del segle X, l'any 944, trobem que la comtessa Riquilda en la seva signatura concedeix per a la restauració de Santa Cecília- de Montserrat- ,a més de terres i vinyes, *ecclesiam Sancti Laurentii cum suo cimiterio et sacraria sive cum oblationibus suis*¹⁴⁵. En un document del 945, la mateixa comtessa Riquilda junt amb el comte Borell donen també a Santa Cecilia diversos béns entre els que destaca *ecclesiam sancta margarite cum suo cimiterio*¹⁴⁶. D'altra banda, trobem que els esposos Recharedus i Singilles fan donació d'una terra al monestir de Sant Joan de les Abadesses amb la condició de què *post obitum meum sepellire mihi faciatis in eius cimiterio*¹⁴⁷. La voluntat de ser enterrat en un monestir és una pràctica habitual durant l'edat mitjana, especialment pel que fa als poderosos. Aquests troben en l'enterrament dins d'un recinte sagrat preponderant una forma de reafirmació i memòria. Aquest és el cas, per exemple, del comte Guifré el Pilós, qui *se tradidit tumultandum* tot esperant l'hora del Judici Final al Monestir de Ripoll, segons l'acta de la tercera consagració del 977¹⁴⁸.

La inexistència de dades sobre sepultures fins aquest moment, tot i el volum de donacions fetes tement la mort i la conservació d'uns pocs testaments del període abans del 950, ens fa plantejar-nos algunes qüestions sobre el silenci documental entorn de les àrees funeràries. Durant els primers temps del cristianisme, l'església demostra poc interès

¹⁴⁴ CCOM doc. 71, p. 117.

¹⁴⁵ CCOM doc. 543, p. 433. Tot i que la nostra recerca segueix una línia molt allunyada de l'especialització en les sagreres, no podem però deixar de fer constar aquesta menció, el que indicaria la configuració d'un espai diferenciat al voltant de la referida església de Sant Llorenç d'Hortons ja des de la primera meitat del segle X. En aquest sentit, ens fem ressò de les afirmacions que els autors experts en la matèria fan sobre la impossibilitat de trobar sagreres abans del segle XI. *Vid.* Martí, Ramon. «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals». *Faventia: Revista de filologia clàssica* 10 (1988): 153-82. P. 160.; Fariás, V. «La sagrera catalana (c. 1025- c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial». *Studia historica. Historia medieval* XI (1993): 81-121. P. 112. La còpia conservada del document és del segle XVIII, quan va perdre's l'original del X, i existeix la possibilitat d'interpolacions. Tanmateix, aquest document no apareix en l'apartat "falses sagreres i concilis equívocs" de Fariás, Víctor, Ramon Martí, i Aymat Catafau. *Les sagreres a la Catalunya medieval*, p. 94- 121.

¹⁴⁶ CCOM doc. 567, p. 450.

¹⁴⁷ CCOM doc. 620, p. 481. Any 948. Algunes dades sobre les intervencions de la suposada tomba del comte a Crivillé i Estragués, Florenci. *La tomba del Comte Guifré el Pelós en el Monestir de Ripoll*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1987.

¹⁴⁸ CCOM doc. 1242, p. 893.

cap als llocs d'enterrament i els costums fúnebres¹⁴⁹. Tanmateix, això canviarà ben d'hora amb l'establiment de les anomenades sepultures *ad sanctos* i l'establiment d'àrees episcopals en els nuclis urbans, que aglutinaran i canalitzaren les pràctiques religioses entorn la mort als voltants dels edificis religiosos¹⁵⁰. En aquest sentit, tant les mencions als Sants en les fórmules documentals com les pròpies donacions realitzades a les esglésies, són també una bona mostra de la voluntat d'intercessió dels Sants en el moment decisiu de la Parusia¹⁵¹.

La instauració dels cementiris parroquials serà a partir del segle VI¹⁵² tot i que no serà obligatori i prendrà força amb les iniciatives d'època carolíngia. Tanmateix, continuen els ritus ancestrals com els enterrament dels familiars a l'interior o als llindars de les cases, com a mètode de protecció i d'ancorar la memòria¹⁵³. Així mateix, tot coneixent les dificultats de l'església fora de les zones urbanes i la manca de més dades documentals, sabem gràcies als treballs arqueològics que moltes necròpolis del moment alt medieval no estaven associades encara a cap església¹⁵⁴. Per tant, no podem pas generalitzar aquest fenomen. De fet, hi han diversos estudis que corroboren la presència d'enterraments a la vora de camps de conreus i d'altres estructures habitacionals, especialment abans d'època carolíngia¹⁵⁵. No serà fins el segle XI quan veurem la irrupció definitiva del cementiri parroquial com a pràctica general d'enterrament¹⁵⁶. Moltes de les noves fundacions

¹⁴⁹ Martín Viso, Iñaki. «El espacio del más acá: las geografías funerarias entre la Alta y la Plena Edad Media». En *De la tierra al cielo. Ubi sunt qui ante nos in hoc mundo fuerunt? XXIV Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2013*, editat per Esther López Ojeda, 75-140. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2014. P. 79.

¹⁵⁰ Un resum sobre els orígens del culte als difunts pel cristianisme i els primers enterraments a les esglésies en Chavarría Arnau, Alexandra. «Tumbas e iglesias en la Hispania Tardoantigua». En *Arqueología medieval: els espais sagrats*, editat per Jesús Brufal i Flocel Sabaté, 13-45. Lleida: Pagès Editors, 2015.

¹⁵¹ García Rodríguez, Carmen. *El culto de los santos en la España romana y visigoda*. Madrid: CSIC. Instituto Enriquez Flórez, 1966. P. 375. No podem deixar de recordar l'estudi clàssic sobre els Sants de Brown, Peter. *The cult of saints: its rise and function in Latin Christianity*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

¹⁵² Ripoll, Gisela, i Núria Molist. «L'arqueologia funerària a Catalunya de l'Antiguitat tardana al món medieval». En *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-VIII)*, editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 17-32. Olèrdola- Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2002. P. 22

¹⁵³ Riu i Riu, Manuel. *Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1983. P. 11

¹⁵⁴ Baschet, Jérôme. «L'image et son lieu: quelques remarques générales». En *L'image médiévale: fonctions dans l'espace sacré et structuration de l'espace culturel*, editat per Cécile Voyer i Éric Sparhubert, 179-204. Turnhout, Belgium: Brepols, 2011. P. 181.

¹⁵⁵ Bolòs i Masclans, Jordi. «La formación del hábitat medieval en Cataluña: aldeas, espacios aldeanos y vías de comunicación». *Studia historica. Historia medieval* n° 31, 2013, 151-80. P.177-179.

¹⁵⁶ Remetem a les dades sobre àrees funeràries exposades a la tesi doctoral de Gibert, Jordi. «L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». Universitat Autònoma de Barcelona, 2011. Especialment als apartats 1.4.4. *Problemàtica arqueològica i cronològica*, p. 162-171, i 4.1.5. Cementiris, graners i sagraments, p. 372- 382. Així mateix, Jordi Bolòs representa de manera gràfica en un mapa les necròpolis i tombes situades prop o lluny d'una església a «L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història». En *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*

d'esglésies es realitzen sobre necròpolis i zones d'inhumació anteriors¹⁵⁷, el que constata la voluntat de control de les àrees sagrades, tot recordant la importància del dia del Judici Final i les donacions que es feien amb la finalitat de salvaguardar l'ànima. Així doncs, l'àrea dedicada a sepultar els difunts es veurà afectada pels canvis estructurals dels models d'assentament i, especialment, per la creixent intervenció de l'església gràcies a la dinàmica de fundacions i l'expansió de la xarxa parroquial fins a la seva total articulació. En tot cas, el que denota el desig de ser enterrat al cementiri parroquial, com en el cas del document citat, és el creixent influx de l'església en les ments de les persones quan, com a institució, assumeixen el control de les àrees funeràries i, amb això, el domini del més enllà.

Encara podem donar algunes dades més precises extretes gràcies a les donacions, més concretament sobre els interlocutors entre les persones i Déu, sobre aquells que es troben ancorats als edificis de culte a través de les advocacions. Com hem vist, sense deixar de banda la figura del Creador, les donacions es realitzaven amb la intenció de que els Sants poguessin intervenir a favor dels creients. Així doncs, davant d'un Déu omnipresent però llunyà, els fidels sentien la necessitat de recórrer aquests intermediaris més propers¹⁵⁸, presents d'alguna manera mitjançant els edificis de culte. Així, es sabut que l'aparició dels Sants com a intercessors dels difunts, entre els segles VIII i X, és el resultat del culte a les relíquies¹⁵⁹, el que podrem enllaçar amb la mateixa veneració alhora de fer els juraments com veurem tot seguit. Com hem ressaltat al capítol primer¹⁶⁰, Sant Pere és el més citat en l'hora de fer donacions, amb unes 60 mencions, essent descrit en alguns documents com el *caput ecclesiarum Ausona*¹⁶¹. Reduint-se quasi a la meitat trobem a Sant Joan, amb un total de 35 mencions, al que segueixen Santa Maria amb 8, i Santa Cecília amb 5 mencions. En aquest punt no estem fent referència a totes les esglésies espargides

---

(*segles VI-VIII*), editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 71-86. Olèrdola- Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2002. P. 74 i 75.

¹⁵⁷ Roig, Jordi. «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». En *The archaeology of early medieval villages in Europe*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 207-52. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009. P. 244. Aquesta sembla una pràctica habitual en moltes altres àrees que s'han estudiat, com per exemple al País Basc. *Vid.* Quirós Castillo, Juan Antonio. «Arqueología del campesinado altomedieval: las aldeas y las granjas del País Vasco». En *The archaeology of early medieval*, p. 393; o l'estudiat per Aymat Catafau al Languedoc-Roselló i Catalunya en «Le modèle du village ecclésiast en Languedox, Roussillon et Catalogne: les apports de l'archéologie et leur discussion». En *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, editat per Jordi Bolós, 19-58. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2015. P. 54.

¹⁵⁸ Vauchez, André. *La espiritualidad del occidente medieval (siglos VIII-XII)*. Madrid: Cátedra, 2001. P. 24.

¹⁵⁹ García de la Borbolla, Ángeles. "El recurso a la intercesión celestial en la hora de la muerte. Un estudio sobre los testamentos navarros." *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26 (2005): 151-168. Pàg 157.

¹⁶⁰ *Vid.* Capítol 2 (diplomàtica), p. 60.

¹⁶¹ CCOM doc. 518, p. 415. Any 942 o doc. 643, p. 496. Any 949.

al territori¹⁶², sinó només aquelles que reben béns, volent ressaltar la focalització de les donacions en els centres eclesiàstics preponderants del moment. En aquest sentit, les esglésies tenen el monopoli de les pregaries i la cura de l'ànima, tot tenint el record dels difunts ben present en la litúrgia així com amb els propis cementiris al seu voltant., tot enllaçant el món dels vius amb el dels morts.

Els edificis eclesiàstics encarnen simbòlicament el sentiment de pertànyer a un grup¹⁶³, tot dotant a la comunitat de fidels cristians dels codis que regeixen les seves pautes de comportament així com la seva cosmovisió del món. Partint d'aquesta àmplia perspectiva, on l'interès de les esglésies com a recintes sagrats i la seva importància en la comunitat va en augment, volem assenyalar com es manifestava aquesta funció de les esglésies com a veritables *loca sacra*, amb un exemple documental de finals del segle IX. En aquest sentit, l'edifici religiós acull el jurament¹⁶⁴ que fan diverses persones sobre unes escriptures de venda que s'al·leguen perdudes. En concret, veiem com el lloc més sagrat de l'edifici de culte, l'altar, esdevé l'escenari on es realitzen els juraments, "*supra cuius sacrosancto altario ubi abs conditiones manibus meis continuo vel iurando contengo*"¹⁶⁵. D'aquesta manera, l'espai dins de l'església on és revela la mort i la resurrecció de Crist és també el lloc on és promet no traïr la veracitat dels fets. S'està posant a Déu com a testimoni directe en el jurament¹⁶⁶, el que és expressat als dos documents mitjançant "*iurati... in primis per Deum*

¹⁶² Una interessant aportació, tot i que deixant oberta la qüestió per a futures investigacions, és la que fa Jordi Bolós amb el mapa de les esglésies al Comtat d'Osona. Segons l'autor, hi ha tres zones ben diferenciades segons l'origen de les advocacions religioses. Vid. Bolós, Jordi. «Fer mapes per conèixer la història: aportacions de la cartografia a l'estudi de l'alta edat mitjana». *Acta Historica et archaeologica mediævalia* n° 26, 2005, 27-51. P. 44-46. Tanmateix, resulta molt complicat enllaçar els possibles orígens culturals de la tardoantiguitat amb els d'època altmedieval. Vid. Járrega Domínguez, Ramón. «Las primeras iglesias rurales y sus santos titulares en el este de la Tarraconense durante la antigüedad tardía (siglos IV-VII). Algunos ejemplos significativos». En *Santos, obispos y reliquias. Actas del III encuentro Hispania en la antigüedad tardía, Alcalá de Henares, 13 a 16 de octubre 1998*, editat per Luis G. García Moreno, María Elvira Gil Egea, Sebastián Rascón Márquez, i Margarita Vallejo Girvés, 193-208. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2003; i de la mateixa publicació l'article de Sales Carbonell, Jordina. «Necrópolis cristianas tardoantiguas en el área catalana: estado de la cuestión». P. 319-33.

¹⁶³ "«eclesia», avant d'être bâtiment, est communauté; ce n'est que progressivement que le contenu (les fidèles) s'est identifié au contenant (l'édifice)". Vid. Treffort, Cécile. «Espace ecclésial et paysage mémoriel (IX-XIIIe siècle)». En *Espace ecclésial et liturgie au Moyen Âge*, editat per Anne Baud, 239-52. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2010. P. 239.

¹⁶⁴ Sobre les diferents varietats de jurament Vid. entrada *Iuramentum* a Du Cange. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*. L. Favre: Niort, 1883-1887. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/IURAMENTUM> [Consultat: 10-01-2017]

¹⁶⁵ CCOM doc. 33 i 34, p. 91 i 92 respectivament. Any 898.

¹⁶⁶ Prodi, Paolo. *Il sacramento del potere: il giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente*. Bologna: Mulino, 1992. P. 22. Val a dir que els juraments invocant a la divinitat són una pràctica habitual des d'antic. Vid. Velázquez, Isabel. *Elementos religioso-bíblicos*, p. 564. En l'Antic Testament es fa al·lusió al jurament en nom de Déu al Deuteronomi 6:13 (*Dominum Deum tuum timebis et ipsi servies ac per nomen illius iurabis*) i 10:20 (*Dominum Deum tuum timebis et ei servies, ipsi adhaerebis iurabisque in nomine illius*). Si els juraments havien de fer-se en nom de Déu, també s'adverteix del perill de perjurar (Mateu 5:33) o d'utilitzar el nom de Déu en va (Èxode 20:7). Vid. Guenée, Bernard. «Non Perjurabis. [Serment et parjure en France sous Charles VI]». *Journal des savants* n° 3-4, 1989, 241-57. P. 248.

Patrem omnipotentem et per Ihesum Christum filium eius, Sanctumque Spiritum, qui est in Trinitate unus et verus Deus, et per reliquis sancti Petri apostoli". A més de l'altar, com a punt concret dins de l'església on fer el jurament amb la simbòlica i ritual posició de les mans a sobre d'ell, trobem també les relíquies de Sant Pere, el que confirma la polarització que exerceixen els centres de culte amb els seus símbols¹⁶⁷. L'església esdevé, per tant, un punt de trobada per a qüestions no només de l'esperit sinó també com a marc en la realització d'actes solemnes laics, com era la reunió d'un tribunal per a determinar la veracitat d'uns fets. Veiem doncs, la unió entre l'aplicació del dret amb la religió¹⁶⁸, així com els centres de culte actuant com a llocs de la memòria en ser l'escenari legitimador. En dotar de sacralitat els actes de juraments laics, representen l'espai on confiar la memòria dels fets¹⁶⁹.

Amb tot, podem ben afirmar que l'espai medieval s'articulava entorn de llocs construïts que sacralitzaven el territori, dotant-lo de punts de referència bàsics¹⁷⁰. Així doncs, i a partir dels processos que hem assenyalat, l'Església construeix i assenta les bases socials i econòmiques en el territori, fent que la comunitat sigui al centre de tot l'engranatge¹⁷¹. Per tant, el període estudiat esdevé clau per a poder analitzar la gènesi sobre la que s'assenten les bases del sistema que veurem ja en plena eclosió al segle XI.

4.3. Tocant de peus a terra

Si en els apartats anteriors parlàvem dels espais ultramundans i de la intermediació amb l'espai vital que s'estableix mitjançant les parròquies, entenent el seu significat tant en l'administració material com en l'espiritual, no podem pas deixar de mencionar la importància de les altres estructures territorials que conformaven el món conegut de les persones. La documentació dels Comtats d'Osona i Manresa, que podria ampliar-se també als altres comtats, és rica en descripcions de l'entorn, tot i que aquesta no fos en essència la seva motivació principal, sinó més aviat la de donar a conèixer uns límits ben articulats

¹⁶⁷ Lauwers, Michel, i Laurent Ripart. «Représentation et gestion de l'espace dans l'Occident médiéval, V-XIIIe siècle». En *Rome et l'État moderne européen*, editat per Jean-Philippe Genêt, 115-71. Rome: Collection de l'Ecole française de Rome, 377, 2007. P. 20.

¹⁶⁸ Bajet Royo, Montserrat. *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el Dret General de Catalunya (segles XIII-XVIII)*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2009. P. 13.

¹⁶⁹ Henriot, Patrick. «L'espace et le temps hispaniques vus et construits par les clercs (IXe-XIIIe siècle)». *Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*. N°15, 2003, 81-127. P. 117.

¹⁷⁰ Palazzo, Éric. *L'espace rituel et le sacré dans le christianisme. La liturgie de l'autel portatif dans l'Antiquité et au Moyen Age*. Turnhout, Belgium: Brepols, 2008. P. 32. Així mateix, l'autor reflexiona sobre la sacralització d'espais naturals amb els altars portables, el que dona coherència a la idea de dotar el territori de punts sagrats, fins i tot, variables a través d'un símbol.

¹⁷¹ Guerreau, Alain. «Quelques caractères spécifiques de l'espace féodal européen». En *L'État ou le Roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe-XVIIIe siècles)*, 85-101. Paris: Fondation Maison des sciences de l'homme, 1996. P. 89

per a la correcta definició de les estructures involucrades en els documents. Amb tot, aquesta informació esdevé molt valuosa per apropar-nos a l'espai quotidià i poder imaginar com era aquest entorn.

Tanmateix, no pretenem en aquesta tesi fer un anàlisi de l'evolució del paisatge ni del territori, així com tampoc de les dinàmiques històriques que han marcat el desenvolupament de l'espai¹⁷². El paisatge, l'entorn natural que ens envolta, és una conseqüència directa de l'acció dels homes i les dones, que modifiquen al llarg del temps les característiques dels espais per a l'aprofitament dels seus recursos. Aquesta evident reflexió no és cap novetat en els estudis que s'encarreguen de tractar aquesta temàtica¹⁷³. Veurem doncs l'interès del ser humà en controlar la natura com a tònica constant, així com també intentarem d'albirar aquells espais que pogueren sentir com a indomables. Volem centrar l'atenció en el que considerem que eren les pautes bàsiques en l'esquema conceptual de l'espai de la major part de la població, és a dir, com a través del sentit de la vista entenien el seu entorn més immediat, centrant-nos doncs en el que descriuen, sense pretendre fer consideracions més amples. No deixarem però de considerar també l'organització de l'espai en unitats territorials concretes, com poden ser els comtats o les parròquies, que fonamenten l'estructura territorial. Finalment, tractarem de veurem el lligam que hi ha entre els espais i la memòria.

En definitiva, pretenem aproximar-nos a les fonts des de diferents perspectives, tot intentant copsar les referències que tenien i com estructuraven la seva visió de l'espai, la noció del seu “món”, les persones d'abans de l'any 950.

4.3.1. Organitzar el terreny

L'espai marca i limita al grup, pel què la voluntat d'establir demarcacions ben definides serà notable des de l'inici de l'anomenada restauració territorial, després d'un període de

---

¹⁷² Volem recalcar que som conscients de la importància de conèixer l'evolució de paisatge al llarg del temps, tot i que no és la finalitat de la nostra aportació. En Jordi Bolòs ressalta aquesta idea en diversos dels seus treballs, com per exemple a «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'Edat mitjana». *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, Arqueologia, Documentació* 1 (1997): 41-82. P. 82. En aquest sentit, veiem com l'autor és un dels referents quant als estudis del paisatge medieval català, en que combina l'arqueologia, la interpretació a través de la cartografia i la toponímia, junt amb la documentació de l'època. Bona mostra n'és la seva publicació, entre d'altres, d' *Els orígens medievals del paisatge català: l'Arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

¹⁷³ Com per l'exemple Juan Antonio Quirós Castillo a «Early medieval landscapes in north-west Spain: local powers and communities, fifth – tenth centuries». *Early Medieval Europe* 19, núm. 3 (2011): 285-311. P. 286; o José Ángel García de Cortázar a «Sociedad rural y entorno físico: las modificaciones del paisaje en la Castilla medieval». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana (XI Curs d'Estiu, Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell)*, editat per Flocel Sabaté i Curull, 251-76. Lleida: Pagès Editors, 2007. P. 254.

certa incertesa tant en les estructures de poder com en el propi domini del territori. D'aquesta profunda falta d'organització reguladora és resultat l'eloqüent concepte de "terra de ningú"¹⁷⁴, molt recurrent com a forma d'explicar la problemàtica interpretada primer com a reconquesta i després com a repoblació¹⁷⁵. Hem de recordar però, que ha estat ben argumentada la continua presència de pobladors a la zona estudiada, tot i que la documentació faci referència a que les terres eren desertes¹⁷⁶. Aquests habitants que romangueren feien possible el lligam amb les antigues comunitats, tot conservant molts dels topònims, així com ben probablement facilitant la reintroducció de l'organització administrativa¹⁷⁷. Aquesta continuïtat la veiem potser en el recurs utilitzat en un document de venda ben primerenc. Així l'any 886 es referien a *sicut mox est in ipsa terra*¹⁷⁸, al·ludint doncs a la costum de que la propietat de la terra que havia estat aprisiada s'aconseguia després de la seva possessió durant 30 anys¹⁷⁹. El territori es presenta doncs com un espai col·lectiu de costums, amb identitat pròpia. Hi ha per tant una certa noció d'arrelament.

En aquest context, els poders de l'època mostren el seu interès en declarar-se com a vertebradors i restauradors de les estructures organitzatives tant a nivell territorial com en matèria espiritual, tal i com podem comprovar en la documentació conservada. Els llaços establerts entre el poder laic i l'eclesiàstic són evidents en els escrits de l'època, tot exalçant la figura del comte Guifré el Pilós com a l'artífex en el restabliment de les condicions òptimes per al funcionament dels engranatges de govern. Un dels exemples més evidents on els interessos eclesiàstics depenen directament de l'acció del comte és en el judici de la Vall de Sant Joan, on els habitants de fins una vintena de viles i vilars han de reconèixer els deures que tenen amb el Monestir de San Joan, degut a que va ser *Wifredus comes qui venit cum suis fidelibus in iamdicta villa, qui erat in deserto posita, et sic apprehendit iamdicta valle cum suis villaibus et terminavit eam*¹⁸⁰. Tanmateix, en el propi judici sobresurten els

¹⁷⁴ En aquest sentit, és tradicional i amb un toc heroic, l'estudi fet per Ramón d'Abadal i Vinyals, "La reconquesta d'una regió interior de Catalunya: la Plana de Vic", p. 309-321, recollit a la seva coneguda obra *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1986.

¹⁷⁵ El tema és perfectament abordat i reflexionat per Sabaté i Curull, Flocel. *L'Expansió territorial de Catalunya (segles IX- XII): Conquesta o repoblació?* Lleida: Espai/Temps. Publicacions de la Universitat de Lleida, 1996.

¹⁷⁶ Salrach, Josep M. «"Nos traximus de heremo primi homines": notes sobre la base A del creixement medieval». *Cota Zero* 6 (1990): 86-91. P. 87.

¹⁷⁷ Bolòs i Masclans, Jordi, i Víctor Hurtado. *Atlas del Comtat d'Osona (798-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2001. P. 13.

¹⁷⁸ CCOM doc. 5, p. 68.

¹⁷⁹ Sobre el tema de l'aprisió i el repoblament *vid.* Udina i Abelló, Antoni. «L'aprisió i el problema del repoblament». *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, II*, 1991, 159-70. Englobant les aportacions anteriors i des d'un punt de vista més recent, *vid.* Jarrett, Jonathan. «Settling the kings' lands: aprisio in Catalonia in perspective». *Early Medieval Europe* 18 (3), 2010, 320-42.

¹⁸⁰ CCOM doc. 119, p. 153.

habitants de la vila Cavallera que de manera *injustissime* no han de rendir comptes amb el Monestir. Aquest fet, junt amb les contínues donacions que rep l'abadessa Emma així com les compres que realitza a Vallfogona, denoten la presència de pobladors anteriors a l'embranchada del comte Guifré, que han d'acabar sotmetent-se al control eclesiàstic. Per tant, la funció comtal realment seria més la d'organitzar el territori que no pas la d'originar de zero¹⁸¹.

Deixant de banda la realitat que s'oculta, la documentació dóna tota la força a la manca d'estructures, posicionant la qüestió religiosa com a principal fonament de la necessitat estabilitzadora que va donar el comte Guifré, qui va reconstruir esglésies i a més va proveir el territori dels habitants que hi faltaven.

Una primera mostra dins del corpus estudiat que il·lustra les dificultats religioses és de l'any 898. Aquest document recull la demanda que fa l'abadessa Emma al bisbe Gotmar de concedir l'església de Sant Quirze de Besora al Monestir de Sant Joan. Al començant s'hi menciona que el bisbe es troba reunit amb canonges i clergues parroquials tractant el tema de l'establiment de la *sancta Ecclesiae et ut christiana religio*¹⁸². Així doncs, segons el que podem interpretar de la cita, a finals del segle IX era necessària l'expansió de la fe cristiana al territori, o almenys aquesta era una remarca de la que volien deixar constància intencionalment.

Aquesta menció concorda amb la idea que exposarà el bisbe successor de la Seu osonenca, Idalguer, uns anys més tard en el conegut discurs que dóna davant del Concili reunit a Barcelona, amb la intenció d'aconseguir l'exempció del pagament d'un tribut. En efecte, segons el bisbe no va quedar cap cristià al *pagus* d'Osona i no va ser fins l'arribada del comte Guifré quan es va instaurar l'estat primitiu de l'Església¹⁸³. Per tant, estariem davant d'un període de restauració de l'ordre anterior primigeni, que havia estat trasbalsat per les petjades musulmanes però especialment també per la revolta d'Aissó a primers del segle IX. Tanmateix, aquesta revolta sembla esvaïda en les justificacions i arengues eclesiàstiques, que en canvi recalquen i subratllen el record deixat pels infidels de la fe cristiana¹⁸⁴.

---

¹⁸¹ Salrach, Josep M. «El procés de formació nacional de Catalunya (Segles VIII-IX)», 1981, 177- 254. P. 94-120; Feliu Montfort, Gaspar. «Sant Joan de les Abadesses. Algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall». En *Homenatge a la memòria del professor dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, 421-34. Barcelona: Universitat de Barcelona- Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, Institució Milà i Fontanals, 1989. P. 422 i 423.

¹⁸² CCOM doc. 35, p. 93.

¹⁸³ CCOM doc. 75, p. 121. Any 907

¹⁸⁴ Sabaté i Curull, Flocl. «Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)». En *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*, editat per Esteban Sarasa Sánchez, 47-94. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2007. P. 71.

Especialment significatiu és el discurs de Miró Bonfill en la consagració de Ripoll de l'any 977, en què literalment diu que el comte Guifré *qui inter caetera ecclesiarum haedifficia, expulsis agarenis, qui tunc temporis colones extiterant, more per prisiones desertam incolens terram, coenobium Ripollensi beatae virginis Mariae honore construxit*¹⁸⁵. Per contra, amb les excepcions aquí exposades, les fonts documentals estudiades no fan referències a l'alteritat fronterera ni al possible records del pas musulmà, el que no seria estrany degut a què l'estabilització de la marca¹⁸⁶ s'havia produït algunes generacions abans. Així mateix, amb l'excepció d'algunes expedicions musulmanes de saqueig a finals del segle IX a Barcelona i Terrassa, sabem que les relacions amb el Califat de Còrdova durant el període estudiat eren de certa pau, fins i tot de contactes científics¹⁸⁷, fins que a la segona meitat del segle X el temor cap als musulmans es plasmarà de forma evident a les fonts documentals dels comtats, especialment degut a les ràtzies d'Almansor¹⁸⁸.

Les mencions al desert en dos de les cites analitzades tenen una important significació per al territori estudiat. Aquest espai de l'Orient és descrit als Evangelis com a poc habitat i amb escassa vegetació, amb animals perillosos. És el lloc on van a parar els proscrits i els perseguits (Gn 21:14, Llibre 1 Macabeus 2:29). El Diable es manifesta en aquest espai, passant proves i temptant (Mt 12:43, Dt 8:2-6 i Os 2,16¹⁸⁹). El desert és també aquell espai on els Pares del Desert s'aparten de la seva vida, marxant als deserts de Síria i Egipte, on lluiten contra les temptacions infernals, trobant per tant la figura de Déu com a inspirador seu. El desert, el bosc i l'erm de la documentació estudiada¹⁹⁰, és l'absència de l'organització necessària per a la vida. Com veiem, en al·ludir aquest lloc els comtes i bisbes estan argumentat l'estat del territori abans de la seva acció, d'un espai que havia quedat apartat del control i que calia reintroduir a l'òrbita de la cristiandat, calia antropitzar i cultivar com veurem. La seva missió és, per tant, bastir el territori de les estructures adi-

---

Així mateix, mereixen especial menció les reflexions que fa sobre el tema Peter Linehan en *History and the historians of medieval Spain*. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 95-127.

¹⁸⁵ CCOM2 doc. 1242, p. 893.

¹⁸⁶ Tot i que el concepte de "marca" és absent de les fonts treballades, utilitzem el mot com a sinònim de frontera o "limes". Algunes apreciacions sobre el seu ús en Zimmermann, Michel. «Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de la Catalogne». En *La marche supérieure d'Al-Andalus et l'occident chrétien*, editat per Philippe Sénac, 29-49. Madrid: Casa de Velázquez- Universidad de Zaragoza, 1991.

¹⁸⁷ Sénac, Philippe. «Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle». En *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen-Age*, editat per Philippe Sénac, 87-101. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan, 1995.

¹⁸⁸ Zimmermann, Michel. «La prise de Barcelone par Al-Mansûr et la naissance de l'historiographie catalane». En *L'historiographie en Occident du Ve au XVe siècle: actes du Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, Tours, 10-12 juin 1977*, 191-218. Rennes: Ed. du Thabor, 1980.

¹⁸⁹ Agraïm a mossèn Josep Maria Romaguera facilitar-nos les cites bíbliques.

¹⁹⁰ Le Goff, Jacques. «El desierto y el bosque en el occidente medieval». En *Lo maravilloso y lo cotidiano en el occidente medieval*, 25-39. Barcelona: Gedisa, 1985.

ents, utilitzant per tant la noció d'un "erm estràtegic"¹⁹¹. Així doncs, a més de les clares implicacions socio-econòmiques, veiem el fonament moral i mental per a l'organització de l'espai i les roturacions que hi tindran lloc¹⁹².

4.3.1.1. Els referents

Tot i la davallada de població que el territori va patir, el desgavellament de les estructures i la desorganització de l'administració en els moments de conflicte i revolta, no hi ha cap mena dubte que l'àrea estudiada té ja des dels primers documents conservats al segle IX una "perfecta estructura territorial"¹⁹³. En aquest sentit, des de la primera aproximació a les fonts documentals, s'hi pren consciència de la forma en la que s'especifica la ubicació concreta dels llocs amb un patró que es va repetint, d'entitat major a menor o, amb altres paraules, de més a menys abstracció. Aquesta última afirmació la fem després d'haver analitzat les fonts documentals amb deteniment, tot mostrant-nos les variacions en les denominacions territorials així com els canvis han que pogut patir¹⁹⁴.

Demarcació superior

La primera referència que destaca és la del comtat. Aquest concepte és manté constant i quasi inalterable al llarg del període estudiat. En els primers documents conservats s'observa però certa variabilitat alhora de classificar a Osona com a comtat, territori o pagus, essent més freqüent l'ús el segon concepte. Així doncs, a primers de l'any 881 es ven una terra situada *in territorio Osonense*¹⁹⁵ mentre que cap a finals del mateix any es fa al *comitatu Ausona*¹⁹⁶. Al 885, els comtes Guifré el Pilós i Guinegilda fan donació de diversos immobles al monestir de Sant Joan, situat al *comitatu Ausona*¹⁹⁷ i en canvi, seguiran dos documents que fan ús del mot *territorio* per a definir la localització, el del 887 incloent la dada de que les possessions es troben a la banda nord, a l'altre costat de les muntanyes,

¹⁹¹ L'argument del desert el veiem en d'altres zones, creant una situació similar a la dels comtats. Seguint l'estela de García de Cortázar sobre la repoblació de la Vall del Duero *vid.* entre d'altres a Gutiérrez González, José Avelino. «El páramo leonés. Entre la antigüedad y la alta edad media». *Studia historica. Historia medieval* n° 14, 1996, 47-96.

¹⁹² Aquest tema l'acabarem de perfilar més endavant en l'apartat dedicat a la natura sotmesa, p. 198.

¹⁹³ Riu i Riu, Manuel. «El paper dels castra en la redistribució de l'hàbitat en el Comtat d'Osona». *Ausa*, vol 10, n° 102-104, 1982, 401-9. P. 402.

¹⁹⁴ Per a conèixer l'origen d'alguns dels mots identificatius de lloc que tractarem recomanem l'article de Martínez Melón, José Ignacio. «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): Evolución de la terminología». En *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental*, editat per Alexandra Chavarría, Javier Arce, i Gian Pietro Brogiolo, 113-31. Madrid: Anejos de AEspa 39, 2006.

¹⁹⁵ CCOM doc. 2, p. 65.

¹⁹⁶ CCOM doc. 3, p. 66.

¹⁹⁷ CCOM doc. 4, p. 67.

*territorio transmuntano vel Hausonense*¹⁹⁸. Aquesta tònica d'alternança en la denominació jurisdiccional és manté, que tinguem constància, fins l'any 903 en què trobem l'últim document que fa referència al *territorio Ausona*¹⁹⁹, tot i que abans només en l'any 889 es fa menció al *territorio Ausona*²⁰⁰. D'altra banda, hi ha dos úniques referències a la noció de "pagus", totes elles esmentant que les terres es troben al *pago Eusona*, una de l'any 898 i l'altre del 906²⁰¹. Podem destacar que alguns dels documents on ja s'inclou el comtat d'Osona, en aquesta etapa de variacions, són escrits en moltes ocasions pel conegut prevere Adanagildus, qui estaria ben informat dels canvis organitzatius del territori. El comtat és doncs, un concepte territorial polític, fruit de la nova conjuntura de poder; mentre que en nomenar un territori s'està al·ludint a una delimitació espacial jurisdiccional més antiga. D'aquesta manera, la variació ens mostra el procés d'articulació d'una entitat territorial ja existent que ara s'emmarca dins d'una nova jurisdicció de poder laic.

Pel que fa al Comtat de Manresa, no trobem referències a entitats territorials prèvies a la noció del comtat, pel que la seva creació concorda amb la idea de què és el producte de l'expansió sud-occidental del comtat d'Osona²⁰². Així, la primera menció dins del corpus estudiat és de l'any 908, en la venda d'una terra situada *in comitatum Menresa, in castro Uristense*²⁰³. El que sobta és que un any després, al 909, el dit castell d'Oristà es situat en un altre document al *comitatum Adsonense*²⁰⁴, referència que serà la que imperarà en la resta de mencions. A la inversa passarà amb Castellterçol, situat en un primer moment, al *pago* d'Osona, en un dels documents citats anteriorment, del 898. No tornarà aparèixer aquest indret fins l'any 922²⁰⁵, situat a partir de llavors en tots els documents *in comitatu Menresa* o *Minorisa*. De manera paral·lela, trobem variacions en l'afiliació comtal en l'àrea de Moià, és a dir, en el camí natural de l'ampliació territorial, molt relacionat amb Castellterçol per la seva proximitat, al sud a menys de 10 quilometres seguint camins actuals. Així, observem que al 912 es ven una terra aprisiada *in comitatum Ausonensis, infra fines de kastro Modoli-*

¹⁹⁸ CCOM doc. 5, p. 68. Any 886; doc. 6, p. 69. Any 887. Els límits del comtat d'Osona i el de Cerdanya son poc precisos en aquest moment. Algunes apreciacions sobre el tema en Bolòs i Masclans, Jordi, i Víctor Hurtado. «Notes històriques del Ripollès els segles IX i X». *Quaderns d'estudis medievals* 2, 1981, 209-18. P. 210.

¹⁹⁹ CCOM doc. 54, p. 105.

²⁰⁰ CCOM doc. 15, p. 79.

²⁰¹ CCOM doc. 36, p. 94; doc 68, p. 114. Segons Flocel Sabaté, el pagus sembla que és organitzat al voltant d'un nucli rector. *Vid. El territori de la Catalunya medieval*, p. 25. Sobre la funció dels *pagi* a l'Antiguitat *vid. Zadora-Rio, Elisabeth*. «Territoires paroissiaux et construction de l'espace vernaculaire». *Médiévales*, 49, 2005, 1-11. P. 2.

²⁰² Sobre el tema *vid. Benet i Clarà, Albert*. *L'expansió del Comtat de Manresa*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1982.

²⁰³ CCOM doc. 81, p. 127.

²⁰⁴ CCOM doc. 84, p. 128.

²⁰⁵ CCOM doc. 242, p. 236. Castellterçol apareix en 10 documents més fins l'any 950.

ano²⁰⁶, mentre que l'any 916 es farà referència a diversos béns immobles situats *in comitatum Menresa, in terminio Modeliano, in castro Clarano*²⁰⁷. En aquest sentit, la delimitació exacta no devia de ser ben clara en aquests moments, percebent-la com a una zona intermitja, tal i com s'indica en un document de l'any 921, en el qual un conjunt de matrimonis venen diversos béns *in comitatum Ausona vel infra comitatum Menresa... infra terminos Modeliano*²⁰⁸.

D'altra banda, el terme del castell de Rodors, molt a prop del castell de Clarà, queda ben definit dins del *comitatum Menresa* en els tres documents on apareix citat²⁰⁹. Tanmateix, mereix especial atenció l'acte de dedicació de l'església de Santa Maria, l'any 939. El bisbe Jordi de la seu de Vic acut a consagrar l'edifici per petició de Sunyer, comte d'Osona, i del seu fill Ermengol. L'església està situada al *pago Modeliano*²¹⁰, és a dir, el que serà el posterior nucli de Moià, però també fan referència a que es troben al *predicto comitatu*, el d'Osona, i per tant estan indicant que aquest nucli es troba dins de dit comtat. Així doncs, dins d'aquest pagus pertanyent al comtat d'Osona trobem l'església de Sant Feliu de Rodors que, junt amb d'altres esglésies, serà sotmesa a la rectoria parroquial de Santa Maria de Moià. No trobem doncs, cap relació entre el terme del castell i l'església de Sant Feliu de Rodors amb el comtat de Manresa, sinó ben al contrari, amb Osona. Aquest fet sembla constatar que la denominació que fan els documents sobre el comtat de Manresa és merament geogràfica i que, aquest, es trobaria comprès en sentit polític al d'Osona²¹¹. Per aquest motiu, és en el document on els protagonistes són els comtes d'Osona i el bisbe de la diòcesi de Vic, on veiem la noció política del territori, però en la resta de documentació trobem que existeix la confusió en els primers anys d'estabilització de la zona anomenada com a comtat de Manresa però després la utilització d'aquesta referència és totalment assimilada per la població amb el seu sentit geogràfic i, per tant, ens denota una visió social més que política del territori.

Amb tot, en analitzar el concepte de comtat hem observat que és una estructura de caire abstracte, és a dir, no abastable per a la població en general, i que pateix diverses modificacions en les denominacions fins a solidificar-se com a tal. En canvi, les entitats

²⁰⁶ CCOM doc. 109, p. 148.

²⁰⁷ CCOM doc. 152, p. 182. Val a dir que un document del 915 ja en parla del terme de Clarà relacionant-lo amb el comtat de Manresa, però volíem assenyalar com en fer referència al terme de Moià és quan hi ha la variació. *Vid.* CCOM doc. 143, p. 176.

²⁰⁸ CCOM doc. 228, p. 226.

²⁰⁹ CCOM doc. 353, p. 302. Any 929; doc. 379, p. 319. Any 931; doc. 387, p. 325. Any 932. Els dos primers documents són elaborats pel mateix prevere, Eles.

²¹⁰ CCOM doc. 464, p. 377.

²¹¹ Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Editorial Teide, 1958. P. 86 i 87.

que considerem que eren de referència pels habitants, com veurem, estaven plenament establertes i ben definides, tot i les possibles dificultats interpretatives actuals.

Del castell al terme castral

Així doncs, a banda de la filiació comtal com a referent superior, que tot i algunes excepcions no acostuma a faltar obrint l'enumeració, es constata la utilització d'altres unitats d'organització, tal i com hem vist per a interpretar com podia variar la noció d'un comtat a un altre. Així, subratllem la importància del castell²¹², que s'erigieix com a un dels centres principals des d'on s'irradia l'administració i es coordina tot un territori, creant els termes castrals, tal i com podem comprovar en innumerables documents, com per exemple *in terminio de castrum Cornile, in locum que vocant Roserío*²¹³ o *in terminio de castrum Taradelli, prope villa Montezellos*²¹⁴, entre d'altres. Aquesta castralització de l'espai és una conseqüència directa de l'estructuració d'un territori que havia estat reorganitzat i que necessitava d'unes estructures de poder potents i presents²¹⁵. Cal recordar que en la documentació s'utilitza una terminologia de caràcter territorial –*castrum*– i no pas la que designa l'edifici en si –*castellum*²¹⁶. Només un document del fons estudiat utilitza el mot *castello*, sense cap altre definició més excepte la del comtat, *in comitatum Menressa, in castello Godemare*²¹⁷. Tanmateix, la pròpia noció i assimilació del seu terme s'imposa com a indicador en moltes ocasions, deixant de citar fins i tot la fortificació des d'on sorgeix el control²¹⁸. Un exemple molt clar és l'àrea que comprenia Sant Llorenç, entre la Plana de Vic i el massís de les Guillerries, amb 26 citacions fins al 950, aplegant diverses poblacions sota el seu control²¹⁹. Així, la primera menció conservada en la documentació fa al·lusió tant al terme

²¹² Sobre la importància dels castells en l'estructuració del territori *vid.* Sabaté i Curull, Flocel. «La tenencia de castillos en la Cataluña medieval». En *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, editat per Jose Vicente Cabezuolo Pliego, 69-136. Alicante: Editorial Marfil, 2007. Especialment p. 69-77 per tractar el període estudiat.

²¹³ CCOM doc. 158, p. 187. Any 917.

²¹⁴ CCOM doc. 509, p. 408. Any 942.

²¹⁵ Riu i Riu, Manuel. El paper dels castra en la redistribució de l'hàbitat en el Comtat d'Osona». *Ausa, vol 10, nº 102-104*, 1982, 401-9; del mateix autor «Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió». En *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*, 248-60. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991.

²¹⁶ Ens fem ressó d'aquesta precisió que considerem important per a entendre, a través del termes utilitzats, la noció de fons. Opinió també fonamentada per Pierre Bonnassie, ens basem en Isla Frez, Amancio. «Villa, villula, castellum. Terminologia rural en época visigoda». *Arqueología y territorio medieval, nº 8*, 2001, 9-19; Kosto, Adam. *Making agreements in Medieval Catalonia: Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 62.

²¹⁷ CCOM doc. 665, p. 511. Any 950.

²¹⁸ Aquest punt és assenyalat en Sabaté i Curull, Flocel. *El Territori de la Catalunya medieval*, p. 88.

²¹⁹ Això no és pas únic de Sant Llorenç, tots els termes castrals eren formats per diverses poblacions, tal i com ressalta, entre d'altres, Bolòs, Jordi. *El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell*, p. 79.

com al castell, *in terminio de kastro Sancti Laure[n]t[i]o*²²⁰, formula que faran servir cinc documents més. Només s'han detectat tres mencions on el castell sigui la coordenada única, com per exemple, *in kastro de Sancto Laurencio*²²¹. En canvi, prevalen les indicacions que només ressalten el terme o territori *-in territorio Sancti Laurenti*²²² amb una única menció, el terme en set ocasions- *in terminio Sancti Laurenti*²²³-, o que indicant que formen part del mateix terme, subratllat amb el mot *apendicio*²²⁴, que s'imposa en nou documents- *in apendicio Sancti Laurenti*²²⁵. Trobem també altres adjectius amb els que s'especifica que es troben propers, com *in agencias de castrum Gorbitano, in villa que vocant Rosus*²²⁶, o que están dins dels límits del terme del castell com *in fines de kastro Veltraganense, ubi dicitu Cuvilare*²²⁷.

La parròquia

Tot i que en menor proporció²²⁸, la parròquia i el seu terme és també utilitzada com un dels parametres per a situar les propietats. En algunes ocasions es podrien necessitar més referències i la definició de la parròquia es acompanyada castell on s'incereix, com passa en alguns dels documents citats de Sant Llorenç. Així, en el document 428 la parròquia apareix en primer lloc, *in parroquia Sancti Saturnini, in castrum Sancti Laurentii, in vilar que vocant Gontario*, però també pot quedar en un segon lloc per sota del terme castral, com en el document 529, *in terminio de sancti laurenti, in parochia de sancti vicenti, in valle que vocant Spinalbes*. Aquestes circumstàncies es donen també en altres llocs com *in castrum que vocitatur Gorbi, in agencias domum Sancti Iulani* o *In chastro Oristi, in terminio de sancta eulalia, in locum que nominant Partines*²²⁹. A banda d'aquests exemples en què veiem integrades en el mateix document les competències de la parròquia i el castell, s'ha de ressaltar que no son pocs els casos en els que citar el terme parroquial és suficient en la enumeració per a enmarcar

²²⁰ CCOM doc. 3, p. 66. Any 881; doc. 142, p. 175. Any 915; doc. 149, p. 180. Any 916; doc. 162, p. 190. Any 917; doc. 234, p. 230. Any 921.

²²¹ CCOM doc. 11, p. 76. Any 888; doc. 213, p. 218. Any 920; doc. 428, p. 353. Any 937.

²²² CCOM doc. 19, p. 83. Any 891.

²²³ CCOM doc. 560, p. 446. Any 945; doc. 399, p. 334. Any 934; doc. 413, p. 343. Any 935; doc. 435, p. 358; Any 937; doc. 529, p. 422. Any 943; doc. 560, p. 446. Any 945; doc. 608, p. 473. Any 948.

²²⁴ Marquès, Josep M. «Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al segle XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 38, 1997, 1501-20. P. 1517-1519. L'autor interpreta el mot amb el significat d'ampliació del terme. Així mateix, a Pons i Guri, J.M. «El dret als segles VIII- XI». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 131-60. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. P. 142.

²²⁵ CCOM doc. 579, p. 456. Any 946; doc. 297, p. 270. Any 926; doc. 323, p. 285. Any 927; doc. 407, p. 339. Any 935; doc. 608, p. 473. Any 948; doc. 609, p. 474. Any 948; doc. 622, p. 483. Any 948; doc. 638, p. 493. Any 949; doc. 655, p. 504. Any 950; doc. 659, p. 507. Any 950.

²²⁶ CCOM doc. 490, p. 393. Any 941.

²²⁷ CCOM doc. 556, p. 443. Any 945.

²²⁸ Ja ho indicava amb percentatges Flocel Sabaté, assenyalant només en un 3% les ubicacions per parròquies a Osona en *El Territori de la Catalunya medieval*, p. 76.

²²⁹ CCOM doc. 565, p. 499. Any 945; CCOM doc. 146, p. 178. Any 915, respectivament.

les propietats. Aquest és el cas d'una casa amb hort, vinya i diversos arbres que es troben *in parroquia Sancta Margarita*²³⁰, que sabem per altres documents que es trobava *in apendicio de Sancti Ilarii, infra termines de Valle Orvi vel de Sancta Margarita*²³¹, és a dir, de l'actual Sant Hilari de Sacalm, així com una vinya que es troba *in parrochia de Santa Eulalia, in loco ubi dicitur Mulnellos*²³². Com hem vist en els castells, els termes parroquials també poden acompanyar-se d'adjectius com *infra terminio de parrochia Sancti Iuliani qui est in Vilatorta*²³³ o com en el cas de la pròpia seu episcopal, *in agencias de sede Vico, in villa que vocant Fontcuberta*²³⁴. A vegades trobem el recordatori de que l'edifici eclesiàstic, anomenat com a "domum", esdevé el centre des d'on s'administra la parròquia, com en el cas de *in parrochia de domum Sancti Genesisii, in villa que vocant Montezellus*²³⁵ o *in agencias de domum Sancte Eulalie, sive in locum que vocant Tolosa*²³⁶.

El sentit de la vall

La vall és una de les circumscripcions que també apareix en la documentació, englobant sota la seva concepció un espai caracteritzat per la seves condicions geomorfològiques. Així, la vall ha estat ressaltada com a una unitat territorial i social ben articulada²³⁷, deixant per tant la concepció física per a esdevenir un marc referencial en l'articulació del territori i les relacions socials²³⁸. Sovint trobem les valls associades a les viles i castells dels que depenen, com per exemple la vall *que vocant Samelca* situada *in apendicio de kastro Tarradello, in terminio de villa Cici*²³⁹, o *in terminio Oristi, in vale Carauli*²⁴⁰. D'altres simplement s'identificaven per si mateixes, com la Vall d'Osor, tal i com veiem d'una herència situada *in comitato Ausona, in valle Ausore, in locum ubi dicunt Craseto*²⁴¹. Així mateix, trobem la Vall de Sau que, sota la jurisdicció del castell de Cornil, era un marc de referència per a les co-

²³⁰ CCOM doc. 467, p. 379. Any 939.

²³¹ CCOM doc. 222, p. 222. Any 921.

²³² CCOM doc. 576, p. 454. Any 946.

²³³ CCOM doc. 596, p. 466. Any 947.

²³⁴ CCOM doc. 518, p. 415. Any 942.

²³⁵ CCOM doc. 653, p. 503. Any 950.

²³⁶ CCOM doc. 548, p. 438. Any 944.

²³⁷ De la mateixa autora *vid.* Díaz Herrera, Carmen. «El "valle". Unidad de organización social del espacio en la Edad Media». *Estudios Medievales*, 1993, 3-32; «El valle como espacio de poder social y político». En *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*, 47-67, 2002. P. 48.

²³⁸ Manuel Riu va ressaltar les valls com a estructures autòctones, superades per la necessitat d'establir circumscripcions religioses i militars. Així mateix va senyalar les característiques endogàmiques d'algunes valls que es remonten als orígens preromans. *Vid.* Riu i Riu, Manuel. «Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya». *Quaderns d'estudis medievals* 2, 1981, 195-208. P. 195-197.

²³⁹ CCOM doc. 130, p. 165. Any 914

²⁴⁰ CCOM doc. 527, p. 421. Any 943.

²⁴¹ CCOM doc. 195, p. 211. Any 919.

munitats que hi habitaven. La primera menció fa al·lusió al terme del castell i a la *villa Saue*²⁴² però a la següent aparició és ressaltat ja la pròpia vall, que agafa el nom de la vila, *in vale Saue*²⁴³, sense cap altra precisió. Així doncs, les valls i les viles principals d'aquestes semblen ser denominades amb el mateix nom, esdevenint aquestes viles centrals, de ben segur, els espais de trobada de les comunitats de la vall. Resulta interessant el document en què la Vall de Sau sembla ser nombrada únicament com a tret del relleu, *in terminio de castrum Cornile, in valle, in villa Saue*²⁴⁴, tot i que pot deure's a què l'escrivà no volgués repetir la paraula.

Semblant és el cas de la Vall d'Artés, al comtat de Manresa. Tot i que només comptem amb tres mencions d'abans del 950, resulta ben interessant anar més enllà d'aquesta data, abarçant el segle X per tal de veure com s'enten i es manifesta el concepte de vall. Així, en el primer document de l'any 889, es citen els límits bàsics de *vallem que dicitur Artesse, cum acclesiis, villis et villaribus, cum finibus et adiacenciis illorum*, quan el rei Odó fa entrega del terme de la vall a l'església de Santa Maria i Sant Pere de Vic, quedant per tant sota l'administració del bisbe de Vic²⁴⁵. D'aquest primer document ja s'entén, doncs, que la vall és formada per diferents entitats. Després, l'any 915 es citen unes terres que son donades a Sant Pere, situades *in fines de Artes, in loco que vocant Balcerubio*²⁴⁶. La que és potser la millor descripció dels límits d'un terme fins aquell moment és dóna en el document del 938, on els habitants del terme d'Artés han de reconèixer que els seus béns immobles pertanyen a la seu de Vic²⁴⁷, tot recordant el precepte del rei Odó abans citat. Tanmateix, en cap moment es fa referència a què sigui el terme de la vall tot i que sigui evident per la demarcació donada²⁴⁸. En el repàs dels límits destaquen les indicacions d'accidents geogràfics, així com d'espais naturals que han estat humanitzats com per exemple *et petras naturales ubi abet cruce[m] confictam*, o antropitzats com *conscendit per campum de Godino*, entre d'altres. Passat l'any 950 trobem dos documents que parlen de *valle Artesse*²⁴⁹ i els altres tres que no fan referència a la vall sinó simplement a *Artes* o *Artesse*²⁵⁰. Tot i que caldria

²⁴² CCOM doc. 161, p. 189. Any 917.

²⁴³ CCOM doc. 166, p. 193. Any 917.

²⁴⁴ CCOM doc. 215, p. 219. Any 920.

²⁴⁵ DCV doc. 12, p. 10. Any 889.

²⁴⁶ CCOM doc. 143, p. 176. Any 915.

²⁴⁷ CCOM doc. 443, p. 365. Any 938.

²⁴⁸ Una acurada explicació dels indrets citats en la definició del terme en Gibert i Arissa, Jaume. «Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X». *Miscel·lània d'estudis bagencs* 1 (1981): 141-50.

²⁴⁹ CCOM doc. 934, p. 696. Any 963: *in comitatum Menresa vel infra fines de valle Artesse, in Montedonno*; CCOM doc. 1111, p. 806. Any 972: *in comitatum Minorisa, in valle Artesse, in parocia Sancta Maria, in villa Torcone*; CCOM doc. 1608, p. 1148. Any 991: *In comitatu Menresa, in Artes, in Bellafolia*.

²⁵⁰ CCOM doc. 1060, p. 772. Any 970: *in comitatum Minorisa, in terminio de Artesse*; CCOM doc. 1062, p. 773. Any 970: *in comitatum Menresa, infra fines de Artes, in villare que vocant Torcone*.

ampliar la mostra als segles posteriors, tot sembla indicar que pel que fa al segle X, quan és referenciat a la vall s'indica amb la variació *Artesse* i, en canvi, quan es refereixen al nucli principal de població de la vall en canvien la forma cap a *Artes*. Per tant, hi ha una diferenciació clara en el topònim utilitzat.

Algunes de les valls més citades del comtat d'Osona són la Vall de Ripoll o Vallfogona. La particularitat d'aquestes valls és l'oscil·lació en considerar Vallfogona, en algunes ocasions, incerida dins de la Vall de Ripoll, com en el cas de la venda de tot allò que tenen els esposos Trasoario i Sesenanda *in valle Riopullense, in locum que dicitur Valle Fecunda vel in villa cui vocabulum est Vineā*²⁵¹. Així mateix, en el judici celebrat al 913 per a reconèixer els drets del Monestir de Sant Joan sobre vil·les i vilars, Vallfogona apareix junt amb la Vall de Sant Joan com a límit meridional de la Vall de Ripoll. El que denotaria aquest document és la necessitat d'obviar les comunitats que formen part de Vallfogona i les seves implicacions com a eix vertebral de la vall, desviant el focus d'atenció cap a la vall predominant. Malgrat aquests casos, són molts més els documents que determinen l'entitat de Vallfogona com a pròpiament independent de la de Ripoll, ja sigui fent referència al seu terme *-in Comitatum Ausonense vel in terminio de Valle Fecunda*²⁵² - o mostrant directament que són dos espais diferenciats com, per exemple, en el cas de la donació que fa Riquilda al Monestir de Sant Joan, *situm in valle Riopullense*, de diversos béns situats *in Valle Facunda*, tornant a remarcar altres béns que són *in ipsa valle*²⁵³. Aquest és també el cas de dos matrimonis que donen a Sant Joan situat *super alveum Tecere, in valle Tecere*, terres situades *in predicto comitatum Ausona, in Valle Fecunda*²⁵⁴. Com veiem, l'arrelament a la vall "fèrtil" s'imposa en concretar l'espai.

Al comtat de Manresa trobem diverses citacions a la Vall Néspola i al seu terme, tal i com ben indiquen els documents *in comitatum Menresa, in terminio de valle Nespola, in loco que dicunt Uliastrello*²⁵⁵. En algunes ocasions la localització no sembla del tot concreta, però sí que devia ser entenedora per als interessats, com per exemple en la venda d'unes cases i horts *in comitatum Minorisa, in ipsa Nespola, in locum vocant ad ipsa Nozè*²⁵⁶.

Tornant a l'àrea del comtat d'Osona, trobem alguna vall que s'identifica pel nom de la parròquia, com és el cas de Santa Eulàlia de Riuprimer. La menció d'aquest indret és força habitual en la documentació analitzada, tot i que només en unes poques referències es

²⁵¹ CCOM doc. 154, p. 184. Any 916.

²⁵² CCOM doc. 307, p. 274. Any 927.

²⁵³ CCOM doc. 44, p. 99. Any 900.

²⁵⁴ CCOM doc. 94, p. 136. Any 910.

²⁵⁵ CCOM doc. 386, p. 324. Any 932.

²⁵⁶ CCOM doc. 583, p. 459. Any 946.

cita la vall. Així doncs, el primer document que ens dóna coneixença del lloc és del 904, quan Albegontes i Fludirigo venen unes terres heretades dels seus pares situades *in comitatum Ossona, in valle Sancta Eulalia, in locum que nominant ad ipsa Turricella*²⁵⁷. Una dada significativa que aporta aquesta venda és que la torre petita a la que es fa referència prendrà, a finals de l'edat mitjana, l'autoritat termenal a la parròquia, el que demostra que la demarcació eclesiàstica era molt anterior a la del poder laic²⁵⁸. Així doncs, la conservació de l'hagiotopònim "Santa Eulàlia" ens fa pensar que ben possiblement el poblament de la vall va ser articulat gràcies a la presència d'aquesta església dedicada a la màrtir de Mèrida, el que denotaria l'antiguitat de l'advocació i la seva supervivència als conflictes i revoltes dels segles anteriors²⁵⁹.

Viles, vilars i d'altres conreacions

El nivell de descripció en les enumeracions per a ubicar els béns és cada vegada més concret. Així, a banda de les referències que podem considerar com a marcs superiors i que engloben a diferents comunitats, trobem el que Zumthor afirmava que era la "mesura del món" de les persones²⁶⁰, les viles i els vilars, i també alguns *vilariunculos*, és a dir, l'entorn més immediat amb el que tenen relació. Les formes en les que aquests espais son denominats no varien gaire. Tot i que és difícil fer precisions sobre el significat i la morfologia de les viles, els vilars i els seus derivats, podem donar algunes dades extretes de l'anàlisi documental que poden ajudar a caracteritzar aquests espais²⁶¹.

Les viles aplegarien sota la seva circumscripció un territori més extens que no pas els vilars, així com millor definit i perdurable en el temps, que derivaria dels assentaments antics fins arribar majoritàriament fins als nostres dies. Sovint s'ha relacionat també la vila principal per acollir l'església parroquial²⁶², com podria ser el cas de Santa Eulàlia de

²⁵⁷ CCOM doc. 60, p. 109.

²⁵⁸ VV.AA. *Santa Eulàlia de Riuprimer. La terra i la gent al llarg de la seva història*. Editat per Antoni Pladevall i Pere Casas. Vic: Ajuntament de Santa Eulàlia de Riuprimer- Eumo Editorial, 2005. P. 28 i 29.

²⁵⁹ Un paral·lel pot ser el de l'advocació de Santa Eulàlia a Vic, el que desmunta totalment l'argument del bisbe Idalguer de Vic sobre la descristianització de la zona. *Vid.* Ordeig i Mata, Ramon. «Santa Eulàlia i Santa Leocàdia, una església altmedieval de Vic». *Ansa XXV*. 168, 2011, 323-32.

²⁶⁰ Zumthor, Paul. *La medida del mundo: representación del espacio en la Edad Media*. Madrid: Cátedra, 1994. P. 72.

²⁶¹ Alguns autors han estudiat les característiques d'aquestes unitats territorials menors en d'altres zones properes a la tractada en aquesta tesi. Hem observat algunes similituds amb les nostres afirmacions en To Figueras, Lluís. «El marc de les comunitats pageses: "villa" i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX-principi de l'XI)». En *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*, 212-39. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991. P. 212- 226.

²⁶² Bolòs i Masclans, Jordi. «Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica». *Analecta Sacra Tarraconensis*, 67/1, 1995, 278-84. P. 268 i 269; Serra Clota, Assumpta. «Anàlisi del procés de la vila al mas». En *El Mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna: segles IX-XVIII: aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics: actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, editat per

Riuprimer, que tot i els diversos indrets que son citats dins del terme de la parròquia, és la dita *villa que dicunt rio Meritabile*²⁶³, la que acabarà per prevaldre tot donant nom al poble.

En canvi, els vilars –llogarets- tot i ser una forma d'hàbitat dispers²⁶⁴, fan l'efecte de ser llocs més concrets. Aquests espais poden ser, com les viles, l'origen de poblacions encara existents com el cas del *villare Adraldi*²⁶⁵, és a dir, l'actual Viladrau. Aquest exemple enllaça amb una de les característiques del vilars que, quasi de forma reiterada en contraposició dels pocs casos documentats per a les viles, son denominats amb un antropònim. Això ens dóna a entendre que la seva formació dependria d'un personatge potent o pioner en la zona, com veiem en múltiples documents com *in fines de vilare que vocant de Argilla*²⁶⁶, *in castro Taradelenis, in terminio de vilariunculo de iamdicta Doda femina*²⁶⁷ o *in comitatum Ausona, in apendicio de castro Uristi, in locum que vocant villare de Centullo, qui est condam*²⁶⁸.

D'altra banda, tot i que no és habitual en les fonts estudiades, trobem que algunes viles podien englobar alguns vilars²⁶⁹, com en el cas d'unes cases amb corts, horts, terres i vinyes que son venudes *in apendicio de kastro Torelionese, in villa que nominant Avetola, in vilare que dicitur de Ausanio*²⁷⁰. Ara bé, gràcies a la inclusió dels noms dels habitants de totes les viles i vilars de la Vall de Sant Joan del ja citat acte de reconeixement de l'any 913²⁷¹, sabem que malgrat semblí que les viles haurien d'aplegar a més persones, per ser caracteritzats com a nuclis de més entitat, eren els vilars de la vall els que tenien la major concentració de poblament²⁷².

Tanmateix, a diferència dels vilars, segons l'anàlisi de la documentació les viles estaven compostes per indrets diversos. Això enllaçaria amb l'expressat a l'inici del paràgraf anterior sobre el domini de les viles sobre altres entitats, així com el territori més vast que podien aplegar. Així mateix, aquest fet és també un indicatiu de que la noció unitària de la

Maria Teresa Ferrer i Mallo, Josefina Mutgé i Vives, i Manuel Riu i Riu, 325-428. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, 2001. P. 368 i 369.

²⁶³ CCOM doc. 495, p. 397. Any 942

²⁶⁴ Vila i Valentí, Joan. «Aspectes geogràfics i territorials del mas». En *El Mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna: segles IX-XVIII: aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics: actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, editat per Maria Teresa Ferrer i Mallo, Josefina Mutgé i Vives, i Manuel Riu i Riu, 3-17. Barcelona, 2001. P. 8. Així mateix, sobre l'evolució de la vila, els vilars i el mas veure també p. 20- 23.

²⁶⁵ CCOM doc. 402, p. 337. Any 934.

²⁶⁶ CCOM doc. 54, p. 105. Any 903.

²⁶⁷ CCOM doc. 107, p. 146. Any 912.

²⁶⁸ CCOM doc. 496, p. 398. Any 942.

²⁶⁹ *Vid.* To Figueras, Lluís. *El marc de les comunitats pageses: "villa" i parròquia*, p. 213.

²⁷⁰ CCOM doc. 262, p. 248. Any 923.

²⁷¹ CCOM doc. 119, p. 153.

²⁷² Bonnassie, Pierre. «La croissance agricole du Haut Moyen Age dans la Gaule du Midi et le Nord-Est de la Péninsule Ibérique: chronologie, modalités, limites». En *La croissance agricole du Haut Moyen Age: chronologie, modalités, géographie (Flaran 10, 1988)*, 13-36. Auch, 1990. P. 22 i 23.

villae tardoantiga s'està desestructurant. Tanmateix el record com a centre perviu tot i les aprisions que s'han realitzat dins dels seus termes, englobant per tant diferents hàbitats dispersos. No hem localitzat que s'especifiquin indrets concrets en un vilar però en canvi, ressalten les descripcions on es precisen els llocs dins dels termes de les viles, com unes terres situades *in comitatu Ausona, in apenditio de villa de Montari, in Matavaccas*²⁷³ o un altre terra *in apenditio de villa de Montari, ad ipso Collello*²⁷⁴, entre d'altres. Així doncs, podem afirmar que les viles i els vilars eren unitats territorials ben diferenciades, malgrat que trobem algun cas d'adscripció. Alguna mostra de la separació, tot i la proximitat dels espais, és la que ens proporcionen dos documents de vendes realitzades en anys diferents a la mateixa persona. Així doncs, l'any 931 Sperandus ven a Salla la vuitena part d'un molí situat *in comitatu Ausona, in villa que vocant Govaneto vel in villare aimon, vel in aqua que vocat Ausore*²⁷⁵, mentre que l'any 945 Riquilda vendrà unes terres i tres molins *in apendicione Sancti Elarii, in loco que dicunt villare de Eimo*²⁷⁶. Evidentment, no devien de ser llocs gaire allunyats però, malgrat que l'adscripció superior canvia de Joanet a Sant Hilari, es manté la del vilar d'Emmó, el que denota la plena consciència de ser una entitat per si mateixa.

A banda d'això, observem que tant viles com vilars poden tenir un terme o territori adscrit, tal i com s'observa en diverses mencions. Un exemple pot ser la terra que venen els esposos Franco i Tortora *in comitatu Ausona, in apendicio de castro Veltragani, in terminio villa Oriolus*²⁷⁷ o la casa amb cort, hort, terres i vinyes que tenen Genesius i la seva esposa Quisilo per herència dels pares, aprisió i compra *in apendicio de castro Terzolo, in villare qui dicitur Brugarolas vel in eius territorio*²⁷⁸. Així mateix, hem constatat la variació en l'hora de denominar un indret com a vila o vilar, fet que mostraria la estreta relació i, fins i tot, mínimes diferències entre les dos tipologies d'assentament. El cas més evident és el del lloc anomenat Arigo, a Vallfogona. En alguns documents els béns es situen *in villare qui vocant de Arigo vel in suas fines*²⁷⁹ o *in ipso villare que nominant de Arigo*²⁸⁰, en d'altres *in agecencia de villa que nominant de Arigo*²⁸¹, fins arribar a la doble menció *in villa que nominant villare Arigo*²⁸².

En pensar en els tipus d'assentaments, en viles o vilars, el primer que pensem és en espais a cel obert, però algun document ens mostra com les persones utilitzaven acci-

²⁷³ CCOM doc. 623, p. 484. Any 948.

²⁷⁴ CCOM doc. 624, p. 484. Any 948.

²⁷⁵ CCOM doc. 377, p. 318.

²⁷⁶ CCOM doc. 570, p. 452. Any 945.

²⁷⁷ CCOM doc. 488, p. 392. Any 941.

²⁷⁸ CCOM doc. 241, p. 235. Any 922.

²⁷⁹ CCOM doc. 437, p. 360. Any 937.

²⁸⁰ CCOM doc. 118, p. 152. Any 913.

²⁸¹ CCOM doc. 186, p. 204. Any 919.

²⁸² CCOM doc. 87, p. 131. Any 909.

dents geogràfics, com esplugues, coves o abrics, a partir de les quals creaven el seu hàbitat i s'organitzava l'espai proper²⁸³. Aquest era és el cas d'unes cases i camps situats *in comitatum Menresa, in terminio Modeliano, in castro Clarano, in ipso villare que dicunt ad ipsa Spelunca de Saberon*²⁸⁴.

Fem notar també que el vilar i els seus derivats son l'últim esglaó de les possibles circumscripcions amb nom propi que s'han identificat en la documentació per a situar les propietats. Com es pot intuir en llegir les cites que hem anat comentant, això no significa però que les persones no puguin especificar encara més un lloc concret, normalment indicat per mitjà del mot *locum*, dins d'aquestes estructures jurisdiccionals. Aquests llocs referencials poden ser d'origen natural, com la casa i solar amb cort, hort i diverses terres situades al comtat d'Osona, al castell d'Orís, *in locum ubi dicitur Pugo Cirgoso*²⁸⁵; edificacions singulars conegudes pel seu propietari i per la importància que tindria dins de la comunitat, com unes terres situades en el comtat de Manresa, *in terminio de campo Baias, prope flumen Lupergado, ubi dicunt ad ipsos molinos de Suniario iudice*²⁸⁶; així com el que serien nuclis aïllats o petites explotacions que seran l'origen de masos ben documentats. D'entre els molts casos que podríem citar destaquem, per exemple, el futur Mas Sagarell que apareix citat en la donació que fa el prevere Esteve a Sant Pere de Vic d'unes cases amb corts i horts, terres, vinyes i un molí que té per compra en el comtat d'Osona, en el terme de Sant Quirze de Muntanyola, *in ipso Croso vel in agazencia de Sagarello*²⁸⁷.

Quant a les particularitats, cal destacar la menció a dos *civitates*, amb el sentit romà de terme, les quals apareixen en la documentació per primera vegada en anys consecutius. La primera d'elles és la *civitatem Menressa*, segons diu el primer document conservat del

---

²⁸³ L'estudi dels assentaments rurals medievals de caire rupestre manca encara d'anàlisis complets, sobretot donades les dificultats de l'arqueologia en aquest àmbit. Algunes apunts va fer però Manuel Riu en *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera, 1989. P. 39-41 o en «La vivienda rural en el Prepirineo y Pirineo catalán». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* VII (2003). Tanmateix, l'estudi dels espais rupestres a l'època medieval pren importància a la vista de les últimes publicacions sorgides de reunions científiques com l'estudi centrat a França de Guillot, Florence, Annick Despratx, i Marie-Elise Gardel, ed. *De la spelunca à la roca: l'habitat troglodytique au Moyen Âge: actes du 1er colloque pluridisciplinaire de Saint-Martin-le-Vieil: 11 et 12 juin 2005*. Carcassonne: Amicale Laïque de Carcassonne; Saint-Martin-le-Vieil; Association Les Cruzels, 2006; o l'aproximació als espais de culte i les necròpolis excavades a la roca de López Quiroga, Jorge, i Artemio Manuel Martínez Tereja, ed. *In concavis petrarum habitaverunt. El fenómeno rupestre en el Mediterráneo medieval. De la investigación a la puesta en valor*. Oxford: BAR International Series 2591, 2014.

²⁸⁴ CCOM doc. 152, p. 182. Any 916.

²⁸⁵ CCOM doc. 127, p. 163. Any 914.

²⁸⁶ CCOM doc. 532, p. 425. Any 943.

²⁸⁷ CCOM doc. 536, p. 428. Any 943. El Mas Sagarell es troba situat a menys d'un quilòmetre de Muntanyola, seguint el carrer del Segrell. *Vid.* fitxa tècnica en <http://patrimonicultural.diba.cat/?fitxa=129000088>. [Consultat: 03-03-2017]

926²⁸⁸. L'assentament estava situat al Puig Cardener, antic *oppida* ibèric, tot restant importància a la *Bacasis* romana²⁸⁹. Tanmateix, la relació entre el renovat nucli rector encimbellat i l'àrea planera és manté, tal i com testimonien les fonts analitzades²⁹⁰. Un primer exemple pot ser el de la terra que venen Fedeles i la seva dona Maior, situada *in civitate Manresa, in Baias que vocant*²⁹¹. Sembla que d'alguna manera aquest “Bages” és una mena de continuació de la pròpia ciutat de Manresa, no només per trobar-se inserit dins del seu termini com s'indica en diferents documents - *in comitatum Minorisa, infra suo terminio, in kampo Bagas*²⁹² - sinó perquè molt sovint una mateixa zona és mencionada a vegades situada en el termini del Bages - *in comitatu Menresa, in terminio de Baias vel in loco que vocant in ipso Angulo de Monte Pectano*²⁹³ - i d'altres en el de la pròpia ciutat de Manresa - *in comitatum Minorisa, in terminio de ipsa civitate vel in locum que vocant Monte Peitano*²⁹⁴ -. Fem notar també que en alguns dels exemples abans mencionats interpretem l'assimilació del nucli de la ciutat de Manresa amb el pròpi comtat, vist amb un altre exemple, *in comitatum Minorisa, infra suo termine, in locum que vokant rio de Auri*²⁹⁵. Així doncs, quan Sentario ven als esposos Albero i Beleta una terra situada a la ciutat ho indiquen sense fer referència al comtat, simplement indicant *in cive Menresa in suo terminio*²⁹⁶ i, per tant, s'omet el concepte de comtat que potser estava integrat amb el de la ciutat.

La segona ciutat és Roda, a Osona, ubicada en punt estratègic des d'època ibèrica²⁹⁷, abandonat durant l'època romana i que pren importància durant el període visigot, el que recorda fins amb matisos a l'exposat sobre Manresa. Durant la primera meitat del segle X trobem 11 citacions, la primera de les quals la coneixem gràcies al regest conservat del segle XVIII, que indica la donació a Santa Maria de Ripoll l'any 927 d'uns béns situats *in*

²⁸⁸ CCOM doc. 293, p. 268. Any 926

²⁸⁹ Benet i Clarà, Albert. *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*. Manresa, 1985. P. 55. Per a una idea general, del mateix autor *vid.* Benet i Clarà, Albert. «La repoblació del Bages a l'alta edat mitjana». *Miscel·lània d'estudis bagencs*, 3, 1984, 39-47.

²⁹⁰ Feliu Montfort, Gaspar. «L'organització territorial: comtats, pagus, valls, marques, termes castrals». En *La llarga nit feudal: mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, 33-39. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010. P. 37; Sabaté i Curull, Flocel. *El Territori de la Catalunya medieval*, p. 117 i 118.

²⁹¹ CCOM doc. 403, p. 337. Any 934.

²⁹² CCOM doc. 538, p. 429. Any 943.

²⁹³ CCOM doc. 438, p. 361. Any 937.

²⁹⁴ CCOM doc. 474, p. 383. Any 940.

²⁹⁵ CCOM doc. 436, p. 359. Any 937.

²⁹⁶ CCOM doc. 373, p. 316. Any 930.

²⁹⁷ Sobre Roda Rocafiguera, Montserrat de. *Osona ibèrica: el territori dels antics ausetans*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1995. P. 30-32, 93-97 i 140.

vid. Rocafiguera, Montserrat de. «Els castells medievals, reflex d'una organització territorial més antiga a la comarca d'Osona». En *Actes del congrés els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental: celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, editat per Sandra Pujadas i Mitjà, 195-204. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004. P. 199.

*Rotensis vel in villa Montani*²⁹⁸, tot i que d'aquell mateix any és conserva el primer document. Aquest és fruit també d'una donació d'uns béns situats *in apendicio de Rota civitate, ad ipso Puiolo*, però en aquest cas es dona a Sant Pere *cuius ecclesia sita est in Rota civitate*²⁹⁹, el que mostra l'activitat existent al propi nucli rector³⁰⁰. En general però, les referències son al terme de Roda ciutat, com per exemple l'últim document d'abans del 950, *in comitatum Eusona, in terminio de Roda civitate, in flumen Tezere, iusta Villamirosa*³⁰¹, el que indica el control que exercia sobre el territori³⁰².

Tot i que en aquest treball no fem un anàlisi dels topònims, si que volem ressaltar aquells que es repeteixen i ressalten per la seva singularitat. Ens referim als llocs que son anomenats com a palaus³⁰³. Malgrat trobar-se fora dels límits del comtat d'Osona, l'any 900 es ven la quarta part d'una vinya situada en la vall d'Arbúcies, *in apendicio de Palacio Felmiro, conna, qui fuit*³⁰⁴. Aquest enclavament s'ha relacionat amb el que podria ser un punt estratègic de control en la zona fronterera, reminiscència doncs del passat islàmic o visigot³⁰⁵. Aquests llocs destaquen per tenir normalment associat un terme, tal i com podem comprovar en la major part de les seves aparicions, com les terres que es venen *in comitatum Ausona, in adpendicione de sancta Eulalia, in terminio de Palaciolo*³⁰⁶ o *adpendicione de castro Veltragne, infra terminio de Palaciolo*³⁰⁷. Alguns dels indrets denominats com a palaus, trobem que passen per les mans dels poders de l'època, com l'alou que el bisbe Radulf d'Urgell junt amb Oliba, venen al comte Sunyer. Aquest alou format per béns diversos, com cases, corts, horts, terres, vinyes, premses i molins. Aquest és situat *in comitatum Au-*

²⁹⁸ CCOM doc. 302, p. 272.

²⁹⁹ CCOM doc. 319, p. 283. Any 927

³⁰⁰ Sabatè i Curull, Flocel. *El Territori de la Catalunya medieval*, p. 115.

³⁰¹ CCOM doc. 597, p. 467. Any 947.

³⁰² Imma Ollich defensa en els seus treballs la hipòtesi de que la ciutat de Roda fos un nucli molt important en època visigoda i carolíngia. Entre d'altres *vid.* Ollich, Imma. «Roda: L'Esquerda. La ciutat carolíngia». En *Catalunya a l'època Carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, 84-88. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2000.

³⁰³ A nivell bàsic, son dos les vies obertes que estudien la presència d'aquests palaus en el territori. D'una banda, la iniciada per Pierre Bonnassie, que defensava la seva pervivència com record de l'antic domini públic del Baix Imperi i conservat per l'administració visigoda. *Vid.* «Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI); I, p. 131- 134. De l'altre banda, la defensada per Ramon Martí i els seus deixebles, sobre la seva estreta vinculació amb la xarxa d'establiment d'època islàmica. *Vid.* Martí, Ramon. «Palaus o almunies fiscals a Catalunya i al-Andalus». En *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, 63-70. Tolosa: CNRS-Université de Toulouse-Le Mirall, 1999; així com entre d'altres Gibert, Jordi. «Els palatia septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus.» *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, 2007, 1-26. P. 3-6.

³⁰⁴ DCV doc. 30, p. 28.

³⁰⁵ Bolòs, Jordi. «La Selva i el comtat de Girona abans de l'any 1000». *Quarterns de la Selva. Centre d'Estudis Selvatans*. 14 (2002): 23-32. P. 25 i 26.

³⁰⁶ CCOM doc. 348, p. 298. Any 929.

³⁰⁷ CCOM doc. 132, p. 167. Any 914.

*sona, in Palacio vel in eius terminos*³⁰⁸ i es donen ben curosament tots els seus límits, excloent diversos camps en mans d'altres propietaris, que semblen ser considerats també com a lous segons es despren de l'expressió, *ipsum alium alodem sic nos tibi vindimus totum*³⁰⁹. Aquest alou passarà en donació l'any 943 de mans del comte al monestir de Santa Maria de Ripoll³¹⁰. Així mateix, a la documentació es menciona un altre palau, situat a l'actual terme de Folgueroles, on hi ha uns fiscs que pertanyen a Quixol, filla del comte Guifré el Pilós. Els seus almoners en fan donació a Santa Maria de Ripoll dels fiscs que la difunta Quixol retenia per precepte del seu pare, el comte, *in Ausona, in villa Barberano sive in Palatiolo*³¹¹. Queda per tant, clara i demostrada la estreta relació d'aquests enclavaments denominats com a palaus amb els poders del moment, tot vinculant aquests indrets amb la reestructuració efetuada pel comte Guifré, i lligant-lo amb la idea de la reminiscència del patrimoni públic.

Per últim, considerem important ressaltar també que hi ha alguns indrets que son anomenats sense cap tipus de concreció, el que podria indicar la seva antiguitat com a demarcació, previa a l'establiment comtal i de la xarxa castral³¹². Un dels casos assenyalats i que veiem repetir-se és el de Seva. Així doncs, es fa referència a béns situats *in Sevedano*³¹³, incloent la remarca *in terminio Sevedano*³¹⁴ o en l'*apendicio de Seva*³¹⁵.

En suma, i amb el profund coneixement de la documentació, interpretem dos formes en les que expressaven la situació dels béns. D'una banda, la que s'encarrega d'organitzar l'espai en estructures que podem anomenar com a oficials, és a dir, els comtats, els termes parroquials o castrals, en certa mesura abstractes. Així mateix, veiem la graduació dels diferents nivells estructurals, com el castell termenat s'acabarà imposant a la vila com a referent i, com al seu torn, la parròquia que ara té un paper encara discret com a demarcació, passarà per sobre als termes castrals. De l'altre banda, trobem les circumscripcions marcades per la geografia, visibles. Aquesta última visió de l'espai enllaça directament amb els apartats que seguiran, el món que els envolta i com, en fer les descripcions

³⁰⁸ CCOM doc. 419, p. 347. Any 936.

³⁰⁹ Tot i que en aquesta tesi no tractem de proporcionar més dades al debat sobre el significat de la terminologia de les propietats i la fiscalitat, trobem interessant però tenir en consideració la discussió sobre els mots i les seves implicacions, quant a la visió centrada en la gestió de la riquesa i, una altre que pren en valor a les persones, amb una perspectiva social i total. Josep Maria Salrach il·lustra molt bé aquestes opcions en «Tres mots polèmics: “villa”, mas i alou en època carolíngia». *Quaderns, 19 (Actes del col·loqui «El mas medieval a Catalunya»)*, 1998, 9-28.

³¹⁰ CCOM doc. 535, p. 427.

³¹¹ CCOM doc. 544, p. 435. Any 944.

³¹² Bolòs, Jordi. *Fer mapes per conèixer la història*, p. 38.

³¹³ CCOM doc. 68, p. 114. Any 906; doc. 73, p. 119. Any 907;

³¹⁴ CCOM doc. 189, p. 206. Any 919; CCOM doc. 520, p. 416. Any 942.

³¹⁵ CCOM doc. 352, p. 301. Any 929.

dels límits dels béns, podem albirar les coordenades que marquen la vida quotidiana de les persones, el seu entorn immediat i amb el que interactuen.

4.3.2. La natura sotmesa

En analitzar la documentació, hi ha una frase que capta totalment la nostra atenció, *nos traximus de eremo primi homines*³¹⁶. La raó és pot deure a què la trobem en un dels primers documents del corpus estudiat, però si anem més enllà de les interpretacions polítiques i econòmiques que pot tenir, veiem com aquest conjunt de dos matrimonis que a finals del segle IX venen uns camps, ens mostren també en certa mesura com interpretaven la seva actuació en el territori, per mitjà de les paraules utilitzades.

Els homes i les dones s'obrien pas en l'espai³¹⁷. Així ens ho presenten també les institucions de l'època. Tornem a recordar doncs, les paraules del bisbe Idalguer que arengava sobre el territori despoblat de cristians, així com l'acció comtal de proveir d'estructura els espais reintroduïts sota l'òrbita de control. Per tant, calia dotar l'espai de "cultura"³¹⁸, és a dir, la natura cal fer-la aprofitable i domesticar-la, en definitiva. Al voltant d'aquesta idea hi ha tota una justificació teològica que cal tenir present i que ja advertíem anteriorment amb les mencions al desert³¹⁹.

Des dels primers temps del cristianisme es consolida una relació amb la natura que difereix de la visió pagana. En el culte de l'Antiguitat, la natura³²⁰ era considerada com una divinitat, que disposava dels elements a la seva voluntat i a la que adoraven. Amb la introducció del cristianisme, el canvi radica en què no es pot considerar a la natura com a creadora, tasca vinculada únicament amb Déu. D'aquesta manera, la natura és transforma

³¹⁶ CCOM doc. 3, p. 66. Any 881. Aquesta expressió també apareix al doc. 454, p. 372. Any 938.

³¹⁷ Chris Wickham argumenta que els camperols sempre van preocupar-se per l'espai, com al més recurs més preuat, en «Espacio y sociedad en los conflictos campesinos en la alta edad media». En *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*, editat per Ana Rodríguez, 33-60. Universitat de València y CSIC, 2007. P. 58.

³¹⁸ Zimmermann, Michel. *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIe siècle*. Madrid: vol.2. Casa Vélazquez, 2003. P. 991. Quasi tancant la tesi doctoral hem trobat un document, conservat al monestir de Ripoll sobre el comtat de Cerdanya, editat en una publicació recent, que no podem pas deixar de citar, on es diu clarament *traxit ad culturam*. Vid. Ordeig i Mata, Ramon. *Diplomatari del monestir de Ripoll (segles IX-X)*. Vic: EH, 2015. Doc. 9, p. 86. Any 886.

³¹⁹ Adeline Rucquoi fa un repàs a la visió de la natura des dels pares de l'Església en «La percepción de la naturaleza en la Alta Edad Media». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana (XI Curs d'Estiu, Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell)*, editat per Flocel Sabaté, 73-98. Lleida: Pagès Editors, 2007. Així mateix vid. Harrison, Peter. «Having dominion: Genesis and the mastery of nature». En *Environmental stewardship: critical perspectives- Past and Present*, editat per R.J. Berry, 17-30. London: Clark International, 2006.

³²⁰ Interessant, per tenir una visió general del terme, és l'entrada de natura de Gregory, Tullio. «Naturaleza». En *Diccionario razonado del occidente medieval*, editat per Jacques Le Goff i Jean-Claude Schmitt, 589-98. Madrid: Akal, 2003.

en una imatge de Déu, amb multitud de símbols³²¹, on es pot contemplar la seva obra creadora³²². El ser humà, com a últim element en la Creació divina, estava destinat a posar-hi ordre al món creat i a beneficiar-se dels fruits d'aquesta natura. Amb el pecat original però, aquest aprofitament vindrà de la mà del seu treball i del seu suor, com podem apreciar de la donació que fa el comte Borrell. Un cop descrits els béns que lliurarà afegeix *aut de omne laboratione frugum vel de omni re quod Deus dederit omnia et in omnibus sic transfundo ad iamdicto cenobio*³²³. Així doncs, en dóna tot allò que produeix el treball, que va ser donat per Déu.

Les fonts documentals ens il·lustren molt bé de la missió encomanada a les persones d'ordenar l'espai natural³²⁴. Des de la frase amb la que iniciàvem aquest apartat, indicant que van roturar les terres treient-les de l'erm, fins a posar en valor l'acció de bastir el terreny amb els cultius necessaris. Així ens ho indica també Teodaldus que en vendre la seva terra indica que va ser *quantum pedibus nostris canalabimus et manibus designavimus*³²⁵. Molt sovint, les terres són descrites utilitzant el binomi *cultum/incultum* o *culta/erma*, indicant doncs si havien estat treballades o no. Malgrat que podríem pensar que aquestes terres ermes eren d'alguna manera poc importants, considerem que en ser descrites com a tals en la documentació, estan denotant que tenien la seva utilitat i per això també eren venudes³²⁶.

Ben sabut és que, especialment en els primers decennis del segle X, son constants les referències també a la ruptura o l'aprisió de l'espai, en un esforç que és generalment comunitari o en parelles, com per exemple Munita i els seus fills que venen dos camps que

³²¹ Segons Guriévich “para el hombre, la naturaleza era una gran reserva de símbolos”, en *Las categorías de la cultura medieval*, p. 79.

³²² Molina Gómez, José A. «La cueva y su interpretación en el cristianismo primitivo». En *Espacio y tiempo en la percepción de la antigüedad tardía: homenaje al profesor Antonio González Blanco, in maturitate aetatis ad prudentiam*, editat per Elena Conde Guerri, Rafael González Fernández, i Alejandro Egea Vivancos, 861-80. Murcia: Universidad de Murcia: Servicio de Publicaciones, 2006. P. 878- 880; Barros, Carlos. «La humanización de la naturaleza en el Edad Media». *Edad Media 2* (1999): 169-93.

³²³ CCOM doc. 662, p. 509. Any 950. Així mateix remetem al capítol anterior, p. 130.

³²⁴ Sabaté, Flocel. «Occuper la frontière du nord-est péninsulaire (Xè-XIIè siècles)». En *Entre Islam et Chrétienté. La territorialisation des frontières, XIè-XIVè siècle*, editat per Stéphane Boissellier i Isabel Cristina Ferreira Fernandes, 81-113. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2015. P. 96-101.

³²⁵ DCV doc. 138, p. 119. Any 872. Observem que la unitat de mesura “*canna*” s’ha convertit en un verb, en una acció, la d’abastar tot allò que podien caminar. Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976. P. 126. Igual que en la nota 318 d’aquest capítol, ens servim del mateix document conservat al monestir de Ripoll per a ressaltar que es fa referència a tot el que *pedibus ambulavimus et manibus designavimus*, el que reforça la particularitat en l’ús de la unitat de mesura com a referent.

³²⁶ Fariás Zurita, Víctor. «El medio natural en una sociedad señorializada. Composición, explotación y apropiación del incultum en la Catalunya del noereste (siglos X-XIII)». En *El Medio natural en la España medieval: actas del I Congreso sobre Ecobistoria e Historia Medieval [celebrado en Cáceres, entre el 29 de noviembre y el 1 de diciembre de 2000]*, 277-99. Cáceres: Universidad de Extremadura, 2001.

tenen *de ruptura vel aprisione*³²⁷, siuats al vilar de Tolosa a Osona, o el cas de dos matrimonis, Centullo i Olina que junt amb Folcario i Orifacta van vendre una vinya que tenien per aprisió a Rajadell, al comtat de Manresa³²⁸. En la dinàmica d'avançament en l'espai desocupat fem notar que, segons les dades recollides, la incidència d'aprisions i ruptures és més acusat durant els primers decenis del segle X a Osona, essent la primera menció de l'any 889³²⁹, i veiem com dismunex molt considerablement el concepte d'aprisió a partir dels anys 30. En canvi, al comtat de Manresa el procés de roturació sembla ser més tardà, tenint la primera referència a una aprisió l'any 922³³⁰, i essent el número total molt inferior a Osona. En aquesta variació podem apreciar doncs, els temps aproximats en què els territoris van ser reactivats.

D'aquesta manera, l'espai era antropitzat i així ho manifesten també quan per exemple els esposos Adrianus i Savecodo van vendre a Salla, dos cases amb cort i hort i diversos béns immobles més que tenien pels seus pares així com per la seva *edificacione*³³¹. De la mateixa manera s'expressen Alboinus i Aiminilde en vendre una casa amb cort i hort a l'abadessa Emma, *qui nobis advenit de aprisione vel de nostra edificacione*³³². Sens dubte, l'artigació o roturació no seria només una qüestió de mentalitat, sinó de manera més essencial la manera de subsistir. En algun document podem veure com serien aquestes relacions, els tractes efectuats que possibilitaven el treball de la terra d'una família, mostrant la combinació entre el que podríem dir la noció d'estar realitzat una tasca emanada per Déu i el purament econòmic i mundà, com en el cas de la vinya que venen els esposos Salamon i Mirabilia, la qual *de manu Georgio episcopo ad conplantandum, et sic traximus eam de stirpe, et adprehendimus de ea fidemiusorem de karta de ipsa medietat omine nomine Wiliemundo, et sic vindimus ipsa nostra oppera ad Gurgorio*³³³. Com es pot observar, destaca el contracte de complantació³³⁴, en el qual s'estipulava que durant un període de 5 a 7 anys, el necessari per a fer rendir els cultius, es repartirien els beneficis i passat aquest temps la terra ja beneficiada es dividia per la meitat. També veiem l'afirmació de fer brollar una terra erma i prendre possessió d'ella, així com el fet d'anomenar el treball realitzat com a *oppera*, el que re-

³²⁷ CCOM doc. 80, p. 126. Any 907.

³²⁸ CCOM doc. 471, p. 382. Any 940.

³²⁹ CCOM doc. 13, p. 13. Any 889.

³³⁰ CCOM doc. 241, p. 235. Any 922.

³³¹ CCOM doc. 222, p. 222. Any 921.

³³² CCOM doc. 229, p. 227. Any 921.

³³³ CCOM doc. 492, p. 395. Any 941.

³³⁴ Gibert, Rafael. «La complantatio en el Derecho medieval español». *Anuario de historia del derecho español* n° 23, 1953, 737-68; Salrach, Josep M. «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». En *Vinyes i vins, mil anys d'història: actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans, febrer del 1990. Vol. 1*, 117-45. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993.

sulta ben interessant. Així doncs, l'espai passa de l'erm a trobar-se articulat pel ser humà. La natura s'ha modificat i domesticat per a treure'n profit d'ella³³⁵.

Per a estudiar el paisatge cal tenir present que, a més de per l'acció humana, està determinat també per les condicions climatològiques de l'època. Així, el període estudiat entra dins del conegut com a Període Càlid Medieval, essent el seu màxim durant els segles X i XI, el que provocaria l'evaporació d'aigua i alternances dels temps de sequeres amb períodes de pluges. Hi haurà cert retrocés del bosc i una certa ruptura dels equilibris biològics³³⁶.

No podem oblidar que la raó de la documentació estudiada era de tipus econòmica i, per tant, ens mostren només la part del medi natural i antropitzat que els interessava, d'una manera molt sintentitzada. Tot i que en segles posteriors la informació aportada serà molt superior, no podem pas deixar de fer constar les imatges que ens proporcionen del seu entorn³³⁷.

Quant als cultius³³⁸ que apareixen a les fonts documentals ens mostren alguns cereals, com l'ordi –*ad seminandum modiatia I ad ordio*³³⁹–, oliveres –*in culto ulivare*³⁴⁰–, però sobretot és ressaltada la vinya junt amb tota una sèrie de mots associats a ella, com els trulls –*in torculario*³⁴¹–, les tones –*tonas et cubo meo proprio*³⁴²–, o els mallols –*ipsa vinea cum ipso maliolo*³⁴³–, entre d'altres. Tal i com afirmava Salrach, la vinya sembla estar dins dels vergers propers

³³⁵ Palazzo, Éric. *L'espai ritual et le sacré dans le christianisme*, p. 39.

³³⁶ Hem agafat idees exposades per Burjachs, Francesc. «Paisatges i climes medievals de la façana ibèrica nord-occidental». En *Actes del congrés els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental: celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, editat per Sandra Pujadas i Mitjà. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004.

³³⁷ Tot i que els segles en els que basa el seu estudi no abarquen els tractats en aquest estudi sinó posteriors, considerem una lectura útil per a situar-se la de Farías Zurita, Víctor. *El mas i la vila a la Catalunya medieval: els fonaments d'una societat*. València: Universitat de València, 2009. Especialment, els que tracten l'agricultura i la ramaderia que tot just tractarem a continuació. P. 31-54.

³³⁸ D'especial interès són els estudis realitzats al jaciment de l'Esquerda, on es conserven les restes carbonitzades d'un graner del segle XIII. *Vid.* Ocaña i Subirana, Maria. «L'estudi de l'agricultura medieval a Osona: una aproximació des de fonts diverses». En *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica: Vic, 27, 28 u 29 d'octubre de 2000*, 417-28. Vic, 2002. Sobre els cultius veure també Bolòs, Jordi. «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia*, 14- 15, 1994, 143-74. P. 162; Vilaginés, Jaume. *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental. Segles X-XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001. P. 82- 83; García-Oliver, Ferran. «Els cultius». En *Història agrària dels Països Catalans. Vol 2: Edat Mitjana*, editat per Josep M. Salrach, 301-34. Barcelona: Fundació Catalana per a la recerca, 2004. P. 313. Al jaciment de l'Esquerda (Roda Ciutat) es realitzen estudis d'arqueologia experimental sobre els cultius. *Vid.* VV.AA. *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1998.

³³⁹ CCOM doc. 348, p. 298. Any 929. Gràcies a les anàlisis pol.líniques realitzades a la Cerdanya, s'ha pogut veure un increment dels cereals, especialment del sègol, *vid.* Bolòs, Jordi. «L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 25, 2014, 101-70. P. 144.

³⁴⁰ CCOM doc. 273, p. 256. Any 924.

³⁴¹ CCOM doc. 487, p. 392. Any 941.

³⁴² CCOM doc. 649, p. 501. Any 949.

³⁴³ CCOM doc. 408, p. 340. Any 935.

a les cases, com s'observa en un altre exemple - *ipsa casa cum curte et horto et verdegario cum ipsos pomiferos vel ipso torculario et vinea*³⁴⁴. Així doncs, podem entendre com s'organitzaven els voltants de les cases, el lloc de residència, amb tot el necessari per a la subsistència³⁴⁵. Els horts també apareixen de manera recurrent, en el que podem anomenar com la triada bàsica formada per la casa, la cort i hort - *casa cum curte et orto*³⁴⁶-. Es documenten també estructures d'emmagatzematge i/o producció com els orris - *keasa et curte et orreum et orto cum suis pomiferis et terras cultas vel incultas*³⁴⁷-, els cellers - *casa I cum suo cellerio*³⁴⁸- o més habitualment el casal- *casa cum casale et curte et orto cum suis arboribus*³⁴⁹-.

D'altra banda, també apareixen plantes tèxtils, normalment nombrades conjuntament -*in linares, in kannabares*³⁵⁰-, o les vimeteres -*cum ipsos vimeners*³⁵¹-, materials amb els que teixerien els seus vestits, a més de realitzar cistells que servirien per transportar i guardar fruits, eines i d'altres objectes o utensilis quotidians.

A banda de l'activitat agrícola, hem de ressaltar la ramaderia. La presència d'animals a les fonts documentals no és gaire extensa³⁵², però les corts -*curtes*-, que són les estructures utilitzades per a estabular la cabanya d'animals, si que són ben presents, podríem dir que en la major part dels documents on es transaccionen construccions. Els animals, quan apareixen acostumen a ser nombrats com a medi de pagament en les vendes, com a càrrega impositiva o bé són donats. El testament del bisbe Idalguer és dels documents més rics pel que fa als animals. Els va deixar com llegat a diverses persones i institucions. Destaquen els animals de càrrega - *iumenta III*-, un parell de bous -*boves*-, porcs -*porcos IIII*-, un ase -*asinum I*-, i ovelles -*oves X*-. Observem que dins del grup dels animals de càr-

³⁴⁴ CCOM doc. 470, p. 381. Any 940. Salrach, Josep M. «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». *Vinyes i vins, mil anys d'història: actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans, febrer del 1990. Vol. 1*, 1993, 117-45. P. 126.

³⁴⁵ Les restes del graner cremat al segle XIII de l'Esquerda, en la fase tercera del seu ús, apunten al consum dels camperols i ens permet saber com seria la dieta del segle X ja que, en certa mesura, l'agricultura tradicional no va canviar gaire des del mil·lenni. *Vid.* o Reynolds, Peter J., i Christine E. Shaw. «The third Harvest of the First Millenium A.D. in the Plana de Vic». En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlbaç i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 339-52. Vic: Eumo Editorial, 1999. P. 344.

³⁴⁶ CCOM doc. 241, p. 235. Any 922.

³⁴⁷ CCOM doc. 272, p. 255. Any 924.

³⁴⁸ CCOM doc. 632, p. 489. Any 948.

³⁴⁹ CCOM doc. 178, p. 199. Any 918.

³⁵⁰ CCOM doc. 95, p. 137. Any 910; *in Linares, in kannabares*. CCOM doc. 195, p. 211. Any 919; *linares*. CCOM doc. 228, p. 226. Any 921; *in Linares, in kannabares*. CCOM doc. 371, p. 314. Any 930.

³⁵¹ CCOM doc. 58, p. 108. Any 904

³⁵² Serra Clota, Assumpta. «Entre una ramaderia senyorial i una ramaderia pagesa (segles X-XIII)». *Estudis d'història agrària* 14: 41-62. P. 44. Així mateix, alguns estudis palinològics apunten a una expansió de la ramaderia durant l'alta edat mitjana, *vid.* Riera Mora, Santiago. «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia». *Cota Zero, nº 20*, 2005, 99-107. P. 105.

rega fa distincions entre ells pel color - *iumentum falavum*-, és a dir, ros; i per a diferenciar-los dels adults - *pullum iumentum*-. Així mateix, els cavalls son ressaltats com animals de cert luxe, sovint acompanyats del seu equipament *freno et sella*, i també son destacats segons la seva tipologia com un *caballum tonsum* i un *caballum laurum aroendo*³⁵³.

Aquesta mateixa sensibilitat per les característiques físiques dels animals la veiem també en els cavalls que paga el bisbe Gotmar de Vic als esposos Suniefredus i Adalrada, per diversos béns immobles³⁵⁴. Així doncs, un dels cavalls és descrit com de *colore saxo cum stelo albo in fronte, et alio cavallo colore mauricello*, i eren l'equivalent de 50 sous³⁵⁵. Com veiem, els cavalls estan associats amb el poder³⁵⁶. Si fins ara els hem vist en mans de bisbes, el comte Borrel en fa donació d'un *caballum aut bovem aut asinum*, al cenobi de Santa Cecília, Santa Maria i Sant Pere de Montserrat³⁵⁷.

Com en el cas del bisbe Idalguer, el coble de bous seria la millor forma de treballar la terra, com veiem en la donació que fa Giscalfredusa a Sant Pere de Vic de *ipsos boves II cum suo aperio et ipsa agulgada cum sua rastellada*³⁵⁸, destacant la descripció del seu arreu, tot i que no tothom s'ho podrien permetre³⁵⁹. D'altra banda, basant-nos en el que concedeix Riquildes a Sant Joan de les Abadesses, on s'inclou ella mateixa, podem conjecturar que la cabana ramadera bàsica constaria de *rebus maioris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcos VI, oves*³⁶⁰.

A més, els animals eren una forma de pagament dels censos, tal i com faran els preveres Trassemirus i Leopardus, que junt amb Livila, mantindran l'alou donat a Sant Joan mentre visquin pagant anualment entre d'altres coses, *pullos duos... perna una...*³⁶¹. D'aquest exemple podem apreciar que els porcs representarien una font d'aliment bàsica, degut a què s'aprofita tot d'ells. Així ho constaten les restes trobades al jaciment medieval de l'Esquerda, és a dir, Roda ciutat, on abunden els suïds a l'alta edat mitjana, mentre que els ovicaprins prevaleixen entre els segles XII i XIII³⁶².

³⁵³ CCOM doc. 78, p. 124. Any 908

³⁵⁴ Bertran, Prim. «Notes sobre ramaderia a la Catalunya nord-occidental: segles IX-XI». *Ilerda* n° 47, 1986, 219-31. P. 225.

³⁵⁵ CCOM doc. 12, p. 77. Any 889.

³⁵⁶ Bertran, Prim. «L'augment de la ramaderia». En *Història de Catalunya, vol.4*. Barcelona: Editorial Salvat. P. 446 i 447.

³⁵⁷ CCOM doc. 662, p. 509. Any 950.

³⁵⁸ CCOM doc. 533, p. 425. Any 943.

³⁵⁹ Riera, Antoni. «La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XII)». *Estudis d'història agrària* n° 17, 2004, 751-64. P. 759.

³⁶⁰ CCOM doc. 44, p. 99. Any 900.

³⁶¹ CCOM doc. 523, p. 417. Any 942.

³⁶² Ollich Castanyer, Imma. *La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII- XIV DC). Cronologia i noves perspectives de recerca*, p. 278.

Una menció especial tenen les contruccions utilitzades per a la cria de coloms i aus diverses, els colomars³⁶³. Aquests son denominats com a *palomarios* en totes les mencions de les que tenim constància. En algunes ocasions els edificis son citats com a part dels béns tractats, com el cas de Baselia que amb els seus fills va vendre a Ermegoncia cases amb horts, *et ipso palomario*³⁶⁴, però d'altres vegades apareixen també com afrontacions d'aquests béns, *in via que pergit ad ipsas Palomarias*³⁶⁵, pel que serien unes estructures freqüents en el paisatge.

Així mateix, el cobrament d'impostos com el *pasquarium* i el teloneu³⁶⁶ denota que l'activitat ramadera seria important com per a grabar i deixar constància. Aquesta concessió la tenia la seu de Vic, per precepte del rei Odó de l'any 889³⁶⁷. A banda dels impostos, la presència de ramats és visualitzada també a través de la presència en la documentació de farraginals, espais tancats on es proveïa d'aliment als animals, evidentment associats a les corts, *cum curte et ferragenale*³⁶⁸, el que seria significatiu del tipus d'explotació ramadera organitzada i delimitada³⁶⁹ que s'estava gestant.

Les zones comunals³⁷⁰, com les pastures i els prats³⁷¹, son ben presents en els documents, formant part de les possessions que son venudes o donades, així com també les zones de garrigues, les conduccions d'aigua i els boscos, generalment mencionats conjuntament. Així ho veiem en l'exemple dels béns que donen Miravella junt amb els seus fills, els quals *traderunt vel aprisionem* amb l'espós difunt, *areis – eres per batre-, pratis, pascuís, sil-*

³⁶³ L'estudi més complert és encara de principis del segle XX. *Vid.* Carreras Candi, Francisco. «Palomas y palomares en Cataluña en la Edad Media». *Miscelánea Histórica Catalana* 1 (1905): 45-159. Aquest article va ser primerament publicat pel Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, en 4 entregues durant l'any 1902. Més recent és el llibret de Pladevall, Antoni, Ignasi M. Colomer, i Joan Tous i Casals. *Columbaris, colomers i palomeres*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1976.

³⁶⁴ CCOM doc. 274, p. 257. Any 924. D'altres exemples: *kasas, curtes, ortos et palomarios*. CCOM doc. 379, p. 319. Any 931; *casas cum illorum superpositos, cum curte et palomario, et ortos...* CCOM doc. 548, p. 438. Any 944; *solario, casas cum curtes et ortos et terras et vineas vel palomario*. CCOM doc. 477, p. 385. Any 940.

³⁶⁵ CCOM doc. 649, p. 501. Any 949; o *afrontan ad ipsas Palombarios*. CCOM doc. 423, p. 351. Any 937.

³⁶⁶ Una explicació dels impostos i la seva relació directa amb la ramaderia en Isla Frez, Amancio. *La Alta Edad Media. Siglos VIII-XI*. Madrid: Editorial Síntesis, 2002. P.160

³⁶⁷ Sobre dit precepte *vid.* Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1986. P. 219; i del mateix autor, *Els diplomes carolíngis a Catalunya. Catalunya Carolíngia. 2 vol.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans- Institució Patxot. P. XVIII i 293-299.

³⁶⁸ CCOM doc. 275, p. 258. Any 924.

³⁶⁹ Explicació de Prim Bertran que és ressaltada per Gaspar Feliu a la seva entrada en «La vida econòmica». En *La España cristiana de los siglos VIII al XI: Volumen II: Los núcleos pirenaicos, 718-1035. Navarra, Aragón, Cataluña*, editat per Manuel Riu i Riu, 651-700. Madrid: Espasa Calpe, 1999. P. 652.

³⁷⁰ Sobre l'aprofitament de les zones comunals *vid.* Font Rius, Josep Maria. «La comunitat local o veïnal». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 491-576. Barcelona, 1991. P.505-515.

³⁷¹ Alguns apunts sobre el pastoreig a Wickham, Chris. «Pastoralism and underdevelopment in the Early Middle Ages». En *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo. Vol 1.*, 401-51. Spoleto, 1985.

*bis, garicis, aquis, aquarum ductibus vel reductibus*³⁷², entre d'altres possessions; o dels béns que donen els esposos Durandus i Deudada a l'abadessa Emma, *in silvis, in garricis, in aquis aquarum*³⁷³, els quals tenien per aprisió, compra i herència. Així doncs, en la definició dels espais ens estan mostrant tots els recursos que tenien al seu abast per a satisfer les seves necessitats.

Amb el mot genèric de *silva*³⁷⁴ s'englobava el concepte de bosc, tot i que també alguns exemples utilitzen *bosco*³⁷⁵. Aquest fet dificulta conèixer les espècies de les que es componen aquests boscos, tot i que trobem algunes excepcions com *ipsa silva de arboribus fagen-sis vel claudiferis*³⁷⁶. Moltes vegades es refereixen a arbres diversos, com *arboribus diversis generibus fructuosis sive infructuosis et glandiferis et garricis et pascuis et boscis*³⁷⁷, on destaquen els glandífers, essencials per a l'alimentació dels porcs -*cum arboribus glandiferis*³⁷⁸-, així com la indicació general de que donen fruits -*arbores glandiferos vel pomiferos*³⁷⁹-, fins a precisar en algunes ocasions el tipus d'arbres com castanyers o figueres³⁸⁰.

El domini de l'aigua és força ben documentat amb multitud d'exemples, des de *regos et subregos*³⁸¹ fins a *aquis aquarum, in vieductis vel reductis*³⁸². Així mateix, el molí, denominat com a la primera màquina d'Occident³⁸³, el trobem associat amb l'aprofitament de la força de l'aigua³⁸⁴. La seva funció principal per a moldre els cereals és ressaltada en alguns docu-

³⁷² CCOM doc. 31, p. 89. Any 894.

³⁷³ CCOM doc. 137, p. 172. Any 914.

³⁷⁴ Considerem interessant per a una visió general l'aportació de Wickham, Chris. «European forests in the Early Middle Ages: landscape and land clearance». En *L'Ambiente vegetale nell'alto medioevo. Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 37.*, 479-548. Spoleto, 1990.

³⁷⁵ Alguns autors veuen el canvi de *silva* a *bosco* amb un clar sentit patrimonial. Vid. Gordi, Josep, i Jaume Vilaginés. «La evolución del paisaje forestal de la llanura del Vallés (Barcelona) hasta el siglo XII». *Cuadernos de la Sociedad Española de Ciencias Forestales nº 16 (Actas de la II Reunión sobre Historia Forestal)*, 2003, 167-72. P. 170. Alguns exemples de la utilització del mot son: *et cum ipsos boschos*. CCOM doc. 516, p. 413. Any 942; *et boscis*. CCOM doc. 567, p.450. Any 945. Tots dos documents fan referència al comtat de Manresa. *Cum ipso bosco*. CCOM doc. 523, p. 417. Any 942. Comtat d'Osona.

³⁷⁶ CCOM doc. 468, p. 380. Any 939.

³⁷⁷ CCOM doc. 567, p. 450. Any 945

³⁷⁸ CCOM doc. 555, p. 442. Any 945.

³⁷⁹ CCOM doc. 228, p. 226. Any 921.

³⁸⁰ *et ipsas ficulleas*. CCOM doc. 58, p. 108. Any 904; *ipsa kastagnaria*. CCOM doc. 232, p. 228. Any 921; *ipsa kastanieda*. CCOM doc. 308, p. 275. Any 927; *arboribus vel pomiferis cum ipsos castagnarios*. CCOM doc. 423, p. 351. Any 937.

³⁸¹ CCOM doc. 228, p. 226. Any 921.

³⁸² CCOM doc. 138, p. 173. Any 914

³⁸³ Le Goff, Jacques. *Una larga Edad Media*. Barcelona: Paidós, 2008. P. 10; Flores Arroyuelo, Francisco J. «El molino, primera máquina europea / El molino hidráulico en la España medieval». En *El molino: piedra contra piedra: molinos hidráulicos de la región de Murcia*, 23-39. Murcia: Universidad de Murcia, 1993.

³⁸⁴ Una de les primeres mostres de valoració de l'importància del molí hidràulic en la història medieval francesa és la de Bloch, Marc. «Avènement et conquêtes du moulin à eau». *Annales d'histoire économique et sociale nº 36 (Réflexions sur l'histoire des techniques, 1935, 538-63*. Per al territori català, considerem un bon estat de la qüestió l'article de Kirchner, Helena. «Cataluña, Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en». En *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*, editat per Josep Torró i Enric Guinot, 21-50. València: Universitat de València, 2012; així mateix *vid.* Bolòs, Jordi. *Els orígens*

ments, com *molinis molentes*³⁸⁵, i també és usual trobar la descripció dels elements que composaven els molins³⁸⁶, entre els que ressaltem, *mulino uno cum suo caput aquis et suo rego et suas molas et suo cakavo et suo superpositos et omnia tota sua ossuilia*³⁸⁷ o *molino, cum suum kaput aquis et cum sua resclausa et suum glevare et suum rego et suum kakavo et suum aquisducto meo proprio*³⁸⁸. Així mateix, podem saber sobre la gestió dels molins i el seu pes en la comunitat, com en el cas del matrimoni format per Ato i Livira que van vendre a Amalrico, per 50 sous, el dret d'ús de cinc molins durant 6 mesos cada any - *mulinos V cum recos et cum illorum caput aquis et cum illorum usuilia et cum suum glevare, in uniuisque annis mense VI*³⁸⁹ -.

Com veiem, l'espai es distribueix en parcel·lacions. Coneixem poc sobre les dimensions d'aquestes parcel·les, ja que son donades en comptades ocasions en els corpus estudiat. El més habitual és que la grandària s'especifiqui per la sembradura que necessitarien com *modiatas, semodiatas, sextariadas* o *quarteradas*. Així mateix trobem també algun camp *retondo*³⁹⁰, però el més habitual és la indicació de la llargària dels quatre costats de la propietat utilitzant la mesura *dextros*. Aquests poden venir indicats tant en nombrar els béns com *terra mea propria et abet ipsa terra in longitudine dextros XXX et in latitudo dextros VIII*³⁹¹, com en la definició de les afrontacions de *parte orientis in vinea de Andefredo, et abet destros XXXXI, et de meridie in ipso torente, et abet destros X et VII; et de occiduo in tera de Andefredo, et abet destros XXX et duos, et de circi similiter in terra de Andefredo, et abet destros XXX*³⁹². D'altra banda, podem destacar la menció d'una terra que servirà per fer-ne un hort i que té *tantum quod XXXXX dextros includunt in giro*³⁹³, pel que veiem tota mena de formes i tamany.

Com ben indicava Guriévich, la relació dels homes i les dones amb la natura és era una característica intrínseca a la seva consciència³⁹⁴. La seva vida transcorria envoltada pel medi natural, les eines que utilitzaven eren creades gràcies als materials que la natura els fornïa, els animals proporcionaven menjar i la força que requerien per els treballs agríco-

---

medievales del paisatge català, p. 363- 389 sobre "Sèquies i molins"; així com Bolòs, Jordi. «Les moulins en Catalogne au Moyen Âge». En *Moulins et Meuniers dans les Campagnes européennes (IV- XVIIIe siècle)*, *Actes des XXIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 3-5 Septembre 1999*, editat per M. Mousnier, 53-75. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 2002.

³⁸⁵ CCOM doc. 419, p. 347. Any 936.

³⁸⁶ Martí, Ramon. «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya». En *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*, editat per Miquel Barceló, 165-94. Barcelona: Crítica, 1988. P. 166-171.

³⁸⁷ CCOM doc. 387, p. 325. Any 932.

³⁸⁸ CCOM doc. 261, p. 220. Any 950.

³⁸⁹ CCOM doc. 597, p. 467. Any 947.

³⁹⁰ CCOM doc. 50, p. 103. Any 902.

³⁹¹ CCOM doc. 578, p. 455. Any 946.

³⁹² CCOM doc. 313, p. 278. Any 927.

³⁹³ CCOM doc. 242, p. 236. Any 922.

³⁹⁴ Guriévich, Arón. *Las categorías de la cultura medieval*, p. 68.

les. Així mateix, i a banda de les zones controlades, la natura salvatge³⁹⁵ proveïa a les persones de fruits i de caça, indispensables per a la seva alimentació. Hi havia per tant un equilibri entre les activitats agrícoles i les silvopastorils³⁹⁶. Tanmateix, aquesta mateixa natura, especialment les zones no antropitzades i els animals salvatges, també infundava temor³⁹⁷, essent per tant interpretats com els “deserts” d’Occident.

4.3.3. L’espai que els envolta

Fins ara hem repassat la informació donada sobre la situació i la pròpia definició dels béns. Tanmateix, aquestes notícies ens mostren només una part de la realitat ja que estan determinades d’una banda pel seu caràcter abstracte i impositiu per tractar-se de documents que testimonien un pacte, com pot ser situar dins d’un comtat determinat o pel terme castral, així com per les seves atribucions econòmiques, en nombrar només aquells elements que interessin.

No passa el mateix amb el seu entorn més immediat, l’espai viscut, que veiem gràcies a les valuoses indicacions que ens proporcionen en donar la definició de les afrontacions dels béns, especificant els quatre punts cardinals³⁹⁸. Aquesta era la percepció que tenien del seu entorn els homes i les dones, la seva guia diària en les seves relacions socials i econòmiques, el que veien els seus ulls, però també ens mostra com organitzaven l’espai³⁹⁹.

En les enumeracions dels béns⁴⁰⁰ que son objecte del perquè del document, de les transaccions, observem que les estructures que s’especifiquen son sovint diferents de les que acostumen a ser citades a les afrontacions. Normalment trobem espais construïts, com cases, corts o recs, així com tota una sèrie d’elements naturals que han estat integrats

³⁹⁵ Le Jan, Régine. «Soustraire, négociier, donner le sauvage au haut Moyen Âge». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l’edat mitjana (Reunió científica XI Curs d’Estiu Comtat d’Urgell .Balaguer 12, 13, 14 de juliol 2006*, editat per Flocel Sabaté, 57-72. Lleida: Pagès Editors, 2007. P. 71.

³⁹⁶ Montanari, Massimo. «La foresta come spazio economico e culturale». En *Uomo e spazio nell’alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull’alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 301-40. Spoleto: Centro italiano di studi sull’alto medioevo, 2003. P. 307.

³⁹⁷ Lecouteux, Claude. *Au-delà du merveilleux: des croyances du Moyen Âge*. 2ème ed. Paris: Presses de l’Université de Paris-Sorbonne. Col. Cultures et civilisations médiévales; 13, 1998. P. 121 i 122; Sabaté i Curull, Flocel. «La montagne dans la Catalogne médiévale. Perception et pouvoir». En *Montagnes médiévales. XXXIV Congrès de la Société des historiens médiévistes de l’Enseignement supérieur public*, 179-218. Paris: Publications de la Sorbonne, 2004. P. 184.

³⁹⁸ La manera habitual és donar els punts cardinals: *de oriente, de meridie, de occiduo et de circi*; tot i que també ho trobem expressat *de una parte, de alia, de tertia, de quarta o de uno latus, de alio latus...*

³⁹⁹ García de Cortázar, José Ángel. «Societat medieval i organització de l’espai. El cas de Castella del segle VIII al XII». *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics vol 8*, 1997, 19-68. P. 22.

⁴⁰⁰ Michel Zimmermann centra un dels seus articles a l’anàlisi de les enumeracions als documents, *vid.* «Glose, tautologie ou inventaire? L’énumération descriptive dans la documentation catalane du Xe au XIIIe siècle». *Cahiers de linguistique médiévale, n° 14-15*, 1989, 309-38.

en les accions diàries i que formen part de la seva producció. En canvi, en donar les delimitacions de les propietats, a més de trobar les estructures que ja havíem esmentat, apareixen elements naturals i definatoris del territori, com rius o torrents, que depenen de les pluges i no de l'acció humana i per tant, escapen del seu control. Així mateix, trobem camins, vies i d'altres estructures que a més de ser utilitzades per les persones, son part del sistema organitzatiu general.

Alguns documents ens dibuixen un espai envoltat de veïns, propietaris de les béns dels quals es coneix el seu nom així com també si tindran successors per administrar aquells béns. Aquest és el cas de les tres terres que venen Excluva i la seva dona Ingilrada, en què la primera peça de terra afronta *de orientis in terra de Eldregodo et de suos eredes et in terra Senderedo, et de meridie similiter in terra de Senderedo, et de bocciduo in terra Sancti Petri, et de partes cerci in terra Iulia femina et suos eredes*; la segona *de orientis in terra Eldregodo, et de meridie similiter in terra Eldregodo femina et suos eredes, et de bocciduo in terra Godegeva femina et suos eredes, et de partes cerci in terra Andrias*; i la tercera *de orientis in terra de Iulia femina et de suos eredes, et de meridie in terra sancti petri, et de bocciduo in terra Auriolo, et de partes cerci in ipso prado de Andrias et de Agila*⁴⁰¹. Veiem doncs un espai dividit en diferents parcel·lacions però on conviuen els mateixos veïns.

Les institucions de poder també tenen el seu protagonisme en les afrontacions i molt sovint son nombrades les seves possessions i drets arreu del territori. L'església acumula un gran lot de propietats, essent molt habitual la menció a terres que els pertanyen, com *de oriente en terra de Sancto Petro apostolo*⁴⁰² o *de alias omnesque partes in ipsas terras de domum Sancti Iohannis*⁴⁰³. Es destaquen també espais comtals com per exemple diverses propietats que té Senior *femina* a Santa Eulàlia de Riuprimer que afronten de *cercii in ipso bosco de ipso comite*⁴⁰⁴, un camp que venen Sabaron i Primicia en el terme del castell de Clàra al comte Sunyer i que delimita a l'est *in beneficio de te emtore comite*⁴⁰⁵, o la donació que fa el comte Borrell de l'alou que té en el terme del castell de Montdó, que afronta *de meridie in alode vicecomitale sive de me donatore*⁴⁰⁶. En la reorganització de l'espai, les terres fiscals podien ser administrades per tercers a causa de l'alienació d'aquesta possessió per part dels senyors⁴⁰⁷, com podria ser el cas d'una *keassa que est beneficio* que afronta per l'oest amb una

⁴⁰¹ CCOM doc. 609, p. 474. Any 948.

⁴⁰² CCOM doc. 479, p. 387. Any 940.

⁴⁰³ CCOM doc. 177, p. 198. Any 918.

⁴⁰⁴ CCOM doc. 548, p. 438. Any 944.

⁴⁰⁵ CCOM doc. 152, p. 182. Any 916.

⁴⁰⁶ CCOM doc. 662, p. 509. Any 950.

⁴⁰⁷ Feliu Montfort, Gaspar. «El comtat de Barcelona als segles IX i X: organització territorial i econòmic-social». En *La llarga nit feudal*, p. 81.

casa que venen els esposos Comparatus i Aldriu a Maians⁴⁰⁸. Tanmateix, amb les excepcions abans mostrades, no acostumen a explicitar res més que *et de meridie in beneficio*⁴⁰⁹, deixant-nos sense més dades.

La xarxa de camins⁴¹⁰ per la qual circulaven i es comunicaven és també mostrada en la documentació analitzada⁴¹¹. De manera essencial, les fonts ens parlen de dos tipus de camins: les *stratae*⁴¹² i les *viae*, tot i que també s'han documentat algun *semitario*⁴¹³. Algunes de les propietats podien estar envoltades totalment pels camins que les vorejaven, com un hort al Castell de Gotmar que delimita *de parte orientis in via et de meridie in terra de vos comparatores et de hocciduo in via et de vero circi in via*⁴¹⁴. Tant les estrades com les vies podien ser denominades com a públiques, heretades del passat, i per tant debien de ser els camins principals entre poblacions. Aquestes diferències eren assenyalades en la documentació com el cas d'un camp a Tavèrnoles que afrontava d'una part *in strata publica que pergit ubique*, és a dir que anava a tot arreu, però d'un altre part simplement passava una *strata que discurre ubique*⁴¹⁵. Així mateix i passant a les vies, tenim una vinya a Sant Llorenç que afronta *de occiduo in via publica*⁴¹⁶, però també trobem a Mura diversos béns que delimiten *de oriente in vineas vel in terras de Eldofredo et de meridie in via et de occiduo similiter et de circi in via qui pergit ubique*⁴¹⁷. Com es pot comprobar es coneixien perfectament les característiques dels camins circumdants. D'altre banda, trobem que ens mencionen el destí com *de oriente in ipsa strada que pergit a Vico*⁴¹⁸ de Palau en el castell de Taradell, *de meridie in via que pergit ad domum Sancti Quirici*⁴¹⁹ de Muntanyola, o *in strada que vadit ad ipsos molinos*⁴²⁰.

Els elements del paisatge natural son també utilitzats com a delimitadors de les propi-

⁴⁰⁸ CCOM doc. 607, p. 473. Any 948.

⁴⁰⁹ CCOM doc. 249, p. 239. Any 923.

⁴¹⁰ Destaquem els estudis realitzats per Jordi Bolòs sobre aquesta temàtica. Entre d'altres *vid.* «Aportacions al coneixement de les vies de comunicació». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*, I, 409-36. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991; i «Nous mètodes per a conèixer els camins medievals: la xarxa de vies a la Catalunya Central». En *El camí de Sant Jaume i Catalunya actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i LLeida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, 49-69. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

⁴¹¹ Per a Osona és clàssic l'estudi de Ordeig i Mata, Ramon. «"Villae", "viae" i "stratae" d'Osona, testimonis de l'antiguitat a l'època medieval». *Ausa, vol 10, nº 102-104*, 1982, 387-400.

⁴¹² Trobem també el gir *istirpe*, com per exemple *de oriente in terra de Agilu femina vel suos eres et de meridie in istirpe et de occiduo similiter et de cerci in terra de Bulgara*. CCOM doc. 538, p. 429. Any 943. Rodón, Eulalia. «Romance emergente y latinidad media». *Revista de filología española* 81/3-4 (2001): 369-401. P. 375.

⁴¹³ *de una parte in terra de Elias, et de alia parte in ipso semitario, et de III parte in terra de Podema, de quarta in terra de domum Sancti Petri*. CCOM doc. 496, p. 398. Any 942.

⁴¹⁴ CCOM doc. 665, p. 511. Any 950.

⁴¹⁵ CCOM doc. 235, p. 231. Any 921.

⁴¹⁶ CCOM doc. 435, p. 358. Any 937.

⁴¹⁷ CCOM doc. 647, p. 500. Any 949.

⁴¹⁸ CCOM doc. 482, p. 388. Any 940.

⁴¹⁹ CCOM doc. 451, p. 370. Any 938.

⁴²⁰ CCOM doc. 429, p. 354. Any 937.

etats i en son una bona mostra de la riquesa del llenguatge pel que fa a la definició de l'espai. Si abans mencionavem propietats envoltades de veïns, trobem també aquelles que queden més aïllades d'altres explotacions com una terra al lloc anomenat Corbera, a la Vall d'Osor que afronta *de oriente in terra erma et de meridie in ipsa serra et de occiduo in strata publica et de circi in rio qui discurrit*⁴²¹, o fins a l'extrem de que els límits siguin tots naturals com el conjunt de béns que es troben situats *de parte orientis in Collo de Cannes vel in ipso monte et de meridie in ipso monte Melagio et de hocciduo in rio Rapanadella et pergit per rio de Arcamala et de circii in ipsa serra usque ad Estela*⁴²².

El cursos d'aigua i les seves diferents denominacions son abundants en les fonts, el que denota la importància d'aquesta per a la vida i com les persones la tenien a l'abast. Així doncs, d'entre les més comuns trobem per exemple fonts - *de meridie in ipsa fonte*⁴²³-, torrents - *parte orientis in torrente*⁴²⁴-, guals - *de oriente in via vel in ipso guadello*⁴²⁵-, o xaragalls - *de occiduo in ipso aragallo qui exinde discurrit*⁴²⁶. Els rius son denominats de maneres diferents, en funció del cabal d'aigua⁴²⁷. Així si aquest porta poca aigua i és intermitent entenem que utilitzen "rivo" - *et de occiduo ponitur in rio discurrere*⁴²⁸-. Aquests poden tenir un nom conegut com per exemple el *rio Nespola*⁴²⁹, i poden rebre aigua d'altres cursos com per exemple *torrente qui discurrit ad rio Gurri*⁴³⁰. Així mateix també trobem la forma *ribulo*, un d'ells anomenat *Malatosca* i que va a parar al *flumen Tezeri*⁴³¹. Aquesta última forma, "flumen", seria utilitzada per a nombrar els rius amb un cabal constant i considerable, el que faria d'ells els rius principals com eren el Ter, el *flumine Lubrigato*⁴³², o l'Osor⁴³³, entre d'altres. A més, alguns documents ens informen sobre quan baixen plens d'aigua com *ab oriente in torrente qui discurrit per tempus pluviarum*⁴³⁴. Evidentment trobem molins amb els cursos d'aigua ben a prop. Un cas molt il·lustratiu seria el d'un molí al comtat de Manresa, que afronta *de oriente in kariga de Menresa, ipso rivo de Sancto Frictoso, e de meridio in ipso kariga de Nespula, e de*

⁴²¹ CCOM doc. 134, p. 169. Any 914.

⁴²² CCOM doc. 378, p. 319. Any 931.

⁴²³ CCOM doc. 572, p. 453. Any 946.

⁴²⁴ CCOM doc. 542, p. 432. Any 944.

⁴²⁵ CCOM doc. 427, p. 353. Any 937.

⁴²⁶ CCOM doc. 634, p. 490. Any 948.

⁴²⁷ En la legislació romana ja trobem aquesta diferenciació. *Vid.* Albuquerque, Juan Miguel. «Publicidad de los ríos en derecho romano: perspectiva interdicial y criterios jurisprudenciales (D.43,12,1)». *Revista Jurídica Universidad Autónoma de Madrid* nº 7, 2002, 9-48. P. 20.

⁴²⁸ CCOM doc. 32, p. 90. Any 898.

⁴²⁹ CCOM doc. 386, p. 324. Any 932.

⁴³⁰ CCOM doc. 434, p. 357. Any 937.

⁴³¹ CCOM doc. 447, p. 369. Any 938.

⁴³² CCOM doc. 438, p. 361. Any 937.

⁴³³ *De cerci in flumen Ausore*. CCOM doc. 371, p.314. Any 930.

⁴³⁴ CCOM doc. 616, p. 479. Any 948.

*occiduo in resclosa de Senader presbitero, e de circi in flumen Lubergado*⁴³⁵. Així mateix veiem el que venen els esposos Ansefredus i Peltrudes que afronta *de parte orientis et de meridie in terras de Altemiro et de occidio in resclosa de Trasovario vel de suos eredes et de circi in ipsa roka*⁴³⁶, indicant-nos com en l'anterior de Manresa que la resclosa pertanyia a un propietari diferent al molí, el que permet endinsar-nos no només en l'espai sino també en les relacions socials del període, coneixent connexions i implicacions que d'altre manera no s'haurien conservat.

Els accidents geogràfics de tipus orogràfic també son ben presents, com les serres *-de oriente in roca et de meridie in serra et de occiduo simmliter et de circi simmliter in serra*⁴³⁷-, els obacs *- de I parte in serra vel in ipso ubago de Sancto Iobanne*⁴³⁸-, les muntanyes *- de occiduo in via qui pergit per Monte Alto*⁴³⁹-, els colls *- de occiduo ad ipso collo de Suscado*⁴⁴⁰-, els puigs *-in ipso puio que dicunt Momuli*⁴⁴¹- o les comes *-de parte cerci in ipsa Comma de Ariolfo vel suos eredes*⁴⁴²-, entre d'altres. Comptem a més amb mencions de parcel·lacions delimitades per *lapides*⁴⁴³, *in rocha*⁴⁴⁴, *ad ipsa Petra Alba*⁴⁴⁵ o *usque in ipsas fixurias*⁴⁴⁶. Així mateix, trobem també munts de pedres⁴⁴⁷ o arques⁴⁴⁸, fins *ad ipsum arborem ubi crus facta est*⁴⁴⁹, el que ens dibuixa un paisatge de fites⁴⁵⁰, on no hi ha dubtes sobre els béns i els seus propietaris. Els elements del paisatge utilitzats per a les delimitacions no han de considerar-se com a una mera casualitat. Serien prou definitoris i/o coneguts com per poder representar un límit.

Com hem anat detallant, la percepció sobre l'espai està estretament relacionada amb el medi natural que els envolta, així com per les relacions personals entre veïns. Els límits son estables, immòbils i perdurables en el temps en la major part dels casos. Estan mar-

⁴³⁵ CCOM doc. 501, p. 402. Any 942.

⁴³⁶ CCOM doc. 387, p. 325. Any 932.

⁴³⁷ CCOM doc. 473, p. 382. Any 940.

⁴³⁸ CCOM doc. 380, p. 320. Any 931.

⁴³⁹ CCOM doc. 413, p. 343. Any 935.

⁴⁴⁰ CCOM doc. 423, p. 351. Any 937.

⁴⁴¹ CCOM doc. 450, p. 370. Any 938.

⁴⁴² CCOM doc. 395, p. 331. Any 933.

⁴⁴³ CCOM doc. 68, p. 114. Any 906.

⁴⁴⁴ CCOM doc. 666, p. 512. Any 950.

⁴⁴⁵ CCOM doc. 661, p. 508. Any 950.

⁴⁴⁶ CCOM doc. 242, p. 236. Any 922.

⁴⁴⁷ *et sic pervenit ad ipso campo de Rosso ubi sunt ipsi acervi petrarum*. CCOM doc. 419, p. 347. Any 936.

⁴⁴⁸ *qui transit ante Archam*. CCOM doc. 616, p. 479. Any 948 (castell de Montdó); *de circio in terra Geremias vel in ipsa Archam*. CCOM doc. 353, p. 302. Any 929 (Castell de Rodors, terme de Mojà).

⁴⁴⁹ CCOM doc. 37, p. 96. Any 898.

⁴⁵⁰ El Llibre dels Judicis dedica un apartat a la definició de les penes per arrancar o moure les fites, VV.AA. *Llibre dels judicis: traducció catalana moderna del Liber iudiciorum*. Editat per Joan Bellés i Sallent, p. 298-300. Llibre Desè, Títol. dels termes i de les fites. Sobre el tema *vid.* Casanovas, Angels. «La utilització de pedres i elements gravats com a fites i indicadors de límits territorials. Aportaciones documentals». *Gala* 1 (1992): 143-52.

cats per la pròpia geomorfologia dels espais que habiten i exploten. Així mateix, les fonts documentals analitzades tracten sobre afers econòmics i així han estat estudiades i interpretades per la major part de la historiografia. Tanmateix, tenen una significació altament social, de comunitat, ja que ens mostren el seu entorn, els seus veïns i la seva percepció. No hi ha gaires especificacions sobre els propis béns o les seves mesures. Tot i que són contractes, predomina el context social i natural per sobre d'altres aspectes específics de la transacció.

4.3.4. El record en l'espai

Per acabar aquest capítol dedicat a l'espai, considerem necessari fer alguns apunts sobre com la memòria s'articula en un espai determinat. Aixó vol dir que l'espai, com a escenari on la vida té acció, es troba íntimament lligat a la memòria. En recordar, no només ens traslладem en el temps, sinó també en l'espai⁴⁵¹. Arribem fins al lloc on situem els fets, amb una imatge mental, ja sigui perquè hi vam ser entre els protagonistes o bé perquè associem un espai amb un determinat record col·lectiu. Així doncs, la memòria pot ser localitzada en un lloc concret.

En la documentació estudiada en trobem una bona mostra d'aquests aspectes. Un dels més remarcats és la utilització de noms propis per a identificar llocs concrets. Les denominacions d'aquests llocs havien quedat fossilitzats amb el nom dels antics posseïdors. En alguns casos sembla que el record encara és proper degut a què es refereixen a la persona puntualitzant que va traspasar, com per exemple en Vallfogona, on hi ha una *villa que dicitur de Arego conda qui fuit*⁴⁵² o en el terme del castell d'Oristà, *in locum que vocant villare de Centullo, qui est condam*⁴⁵³. Observem clarament la diferència que hi podria haver entre recordar, potser personalment o través de la comunitat, a una persona i la d'aquells que assumeixen el toponim ja sense la reminiscència personal, en el cas de Castellterçol. En aquest sentit, la primera menció del 898 indica que es venen unes terres situades en el terme *de castro de condam Terciolo*⁴⁵⁴. Aquest indret no tornarà apareixer fins l'any 922, deixant de banda el record del difunt per a ser simplement una coordenada espacial, *in terminio de castrum Terciolo*⁴⁵⁵, mencions que continuaran repetint-se en aquest mateix sentit.

⁴⁵¹ Segons Maurice Halbwachs, *"c'est l'image seule de l'espace qui, en raison de sa stabilité, nous donne l'illusion de ne point changer à travers le temps et de retrouver le passé dans le présent"*, en *La Mémoire collective*. Paris: Albin Michel, 1997. P. 236.

⁴⁵² CCOM doc. 135, p. 169. Any 914.

⁴⁵³ CCOM doc. 496, p. 398. Any 942.

⁴⁵⁴ CCOM doc. 36, p. 95.

⁴⁵⁵ CCOM doc. 242, p. 236.

Així mateix, comptem amb l'exemple de Gombrén, que apareix en la documentació simplement com a un referent, tot tenint present la singularitat de referir-se als confins de la *villa que dicitur Gomesindo Morto*⁴⁵⁶. Tot i el pas del temps, d'aquesta manera s'està dotant d'història l'espai que habiten.

Aquest fet no només és exclusiu de les demarcacions sinó també d'altres elements, com una font del terme de Careracs, *que vocant de Ansemundo, condam qui fuit*⁴⁵⁷ o de la *vinea que dicunt de Aladeo*⁴⁵⁸, a Vallmanya. En aquest sentit, no s'observen diferències de gènere en aquest aspecte, ja que trobem una terra situada *in terminio de vilariunculo de iamdicta Doda femina*⁴⁵⁹, entre d'altres.

Els sentits de la vista i l'oïda son una de les característiques mnemòniques essencials per a recordar⁴⁶⁰. Així ens ho corrobora un dels documents més singulars del corpus estudiat, per tractar-se d'un jurament sobre unes escriptures de venda perdudes⁴⁶¹. Els testimonis diuen que van veure els documents, *nos testes vidimus ipsas scripturas*, per tant, estan retornant a la seva ment una imatge concreta. Així mateix, certifiquen que no només van veure les escriptures sinó que també *audivimus ipsas scripturas legentes et relegendes*, el que confirma aquesta necessitat dels sentits en la memòria. De la mateixa manera, veiem com els records s'ancoren a un espai determinat, on les escriptures van ser llegides *in villare Gaudilla*, pel que de seguida aquest esdeveniment del passat es troba totalment situat espacialment.

Per concloure només volem recordar, partint d'altres aspectes ja tractats en apartats anteriors, com els comtes i els bisbes deixen la seva empremta en el territori, on les seves figures queden totalment localitzades en llocs concrets a través de les seves possessions, així com per la construcció i consagració d'esglésies. Aquests son, per tant, espais de la memòria.

---

⁴⁵⁶ CCOM doc. 178, p. 199. Any 918.

⁴⁵⁷ CCOM doc. 32, p. 90. Any 898.

⁴⁵⁸ CCOM doc. 58, p. 108. Any 904.

⁴⁵⁹ CCOM doc. 107, p. 146. Any 912.

⁴⁶⁰ Fentress, James, i Chris Wickham. *Memoria social*, p. 51.

⁴⁶¹ CCOM doc. 34, p. 92. Any 898.

CAPÍTOL 5

SOBRE LES PERSONES

En aquest capítol tractarem d'apropar-nos una mica més als vertaders protagonistes del seu temps i el seu espai, les persones. Els ésser humans construïm i modifiquem les estructures sobre les que s'assenta la nostra societat¹, que no és més que el resultat de la nostres interaccions i relacions. Les tendències dels estudis que prenen en consideració la documentació analitzada en aquesta tesi, centren majoritàriament la seva atenció en les estructures econòmiques del moment², així com en les pràctiques polítiques o jurídiques, desplaçant als protagonistes dels documents a un segon terme en els seus escrits³.

Continuant en la línia de la nostra recerca, centrada en captar el màxim sobre les persones i la seva cosmovisió, tractarem doncs de resseguir a la societat local, fixant-nos en uns pocs individus i les relacions que tenen amb el seu entorn. Tot i que no son possibles les descripcions personals detallades i la informació que tenim és fragmentada, considerem que partint del coneixement extret de les dinàmiques socials a nivell local es poden extreure retalls del marc general de les relacions entre les persones. Sobre aquestes interaccions és com podem arribar a definir els mecanismes i els rols socials.

---

¹ Resulta evident i necessari fer referència a la sociologia i a l'antropologia, disciplines que tenen en comú focalitzar l'atenció en l'ésser humà però, des de diferents perspectives. El sorgiment de la sociologia entre finals del segle XIX i els inicis del XX, fa que els seus plantejaments de base sobre la societat derivin dels propis posicionaments dels seus autors principals, com Émile Durkheim, Karl Marx o Max Weber. Ens ha estat útil, sobretot, la lectura de Durkheim, Émile. *Las reglas del método sociológico*. Madrid: Morata, 1974.

² Fins i tot quan sembla que el tema central serà entorn a la població però en fullejar, ràpidament adverteixes que fa referència a les formes de propietat de la terra. Per exemple, Feliu, Gaspar. «La pagesia catalana abans de la feudalització». *Anuario de Estudios Medievales*, 26, 1996, 19-41.

³ Destaquem però, un bon exemple d'estudi que incorpora l'anàlisi econòmic a través del purament personal. *Vid.* Feller, Laurent, Agnès Gramain, i Florence Weber. *La fortune de Karol. Marché de la terre et liens personnels dans les abruzzes au Haut Moyen Âge*. Rome: École française de Rome, 2005. Així mateix, hem de ressaltar que en la tesi doctoral de Jonathan Jarrett, i el llibre sorgit d'aquesta, l'autor fa un estudi de les estructures de poder partint de la identificació d'alguns personatges destacats, *Vid.* *Rulers and ruled in frontier Catalonia, 880-1010. Pathways of power*. Studies in History: New Series. Woodbrigde, Suffolk: The Boydell Press, 2010.

Per a l'elaboració d'aquest capítol la utilització de la base de dades ha estat fonamental per a poder crear la informació i contrastar les dades. Sense tenir recollits a tots els personatges que apareixen en la documentació i les seves ubicacions, des dels protagonistes fins als que només són citats com a veïns, no podríem haver resseguit i valorat les seves aparicions i connexions. Així mateix, hem requerit de la consulta del recull d'antropònims elaborat per Jordi Bolòs i Josep Moran⁴, especialment quan hem tingut dubtes sobre si el nom corresponia a un home o una dona, el que en molts casos no s'ha pogut aclarir, així com per a conèixer l'abast que tenien alguns noms.

5. 1. Els personatges preponderants i les seves relacions

En l'anàlisi de la documentació s'adverteix ràpidament la presència d'alguns antropònims que es van repetint en un espai i temps determinats, fet que facilita la identificació dels noms amb una mateixa persona i, per tant, sigui possible de resseguir-los i escutar-los adientment. Així doncs, ens fixarem en aquelles persones que acumulen aparicions en la documentació, pel que sobresurten en determinats períodes per sobre de la resta d'individus. Sembla evident, doncs, que la dinàmica de transaccions constants en mans d'algunes persones, ens porti a pensar que tenien un rol important o, si més no, destacat dins del seu entorn.

En aquest apartat no centrarem l'atenció en els personatges ben coneguts, com els comtes o l'abadessa Emma de Sant Joan, que apareix de manera reiterada, però no deixarem de citar-los quan sigui necessari. Abans però, volem ressaltar alguns successos relacionats amb el poder que podrien haver fomentat un estudi personal, a més del de ressaltar la supremacia dels governants. Per exemple, un dels més notables és el que implica a la zona de Vallfogona, al comtat d'Osona, gràcies a la fecunditat que a nivell documental va provocar la pretensió de l'abadessa Emma, de Sant Joan, de tenir sota el seu domini tota vall⁵. Aquest fet resulta molt interessant ja que s'aconsegueix captar l'actuació repetida d'algunes persones en aquest context. Tot i que les publicacions abans mencionades en la nota al peu han tractat als individus per si mateixos, l'objectiu dels autors era el

⁴ Bolòs i Masclans, Jordi, i Josep Moran i Ocerinjuregui. *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.

⁵ Alguns documents destacats són CCOM doc. 119, p. 153. Any 913 (reconeixement dels habitants de la vall de la propietat en mans d'Emma); CCOM doc. 120, p. 159. Any 913 (judici reconeixent la potestat d'Emma sobre les viles i vilars de la vall), entre d'altres; així com les múltiples vendes, donacions i reconeixements que són fets a favor d'Emma i el monestir, el que denota la submissió dels habitants de la vall, voluntària o forçada. Sobre bibliografia del tema *vid.* p. 77, nota al peu 298 (diplomàtica), així com el capítol "Vallfogona and the Vall de Sant Joan: a Community in the Grip of Change". En Jarrett, Jonathan. *Rulers and ruled in frontier Catalonia, 880-1010. Pathways of power*, 23-71.

d'analitzar com el poder és legitimat, així com els múltiples individus implicats en el seu procés. El mateix podria haver propiciat el judici de la vall d'Artés, al comtat de Manresa, en què el bisbe Jordi reclamava el reconeixement dels habitants del terme d'Artés de què els béns immobles pertanyien a la seu de Vic⁶. Tanmateix, a diferència de l'altre cas, no es conserven més que dos documents que facin referència a la citada vall en els anys propers a la demanda del bisbe de Vic, pel que sembla que els habitants del terme no van suposar una dificultat en l'assumpte i no es va requerir de les seves actuacions. Veiem, doncs, les diferències que hi ha entre dos processos semblants però que no es solucionen d'igual manera, ni permeten arribar al mateix grau d'estudi.

Tornant a la finalitat del nostre estudi, les relacions personals, trobem que a banda d'aquests casos en què el poder de l'època intervé, en què resultaria avantatjós analitzar les accions de diversos individus, degut a que actuen de manera continuada durant un període de temps concret i en una mateixa àrea, n'hi han d'altres indrets que concentren les accions de personatges comuns.

Comtat d'Osona

Per començar, al nord oest de la ciutat de Vic, destaca el matrimoni format per Adalfredus(o)⁷ i Ichilo(Ihilo, Ichilone, Ihcilo), que van realitzar entre els anys 941 i 950⁸, diverses compres de terres situades al terme del castell de Gurb, especialment a la vila Ros⁹, tot i que també en l'anomenada Guàrdia¹⁰ i en la vila Negra¹¹. Entre les propietats comprades destaca un molí i la seva infraestructura a Montells (Malla)¹², indret situat a poc més d'una hora de Gurb. Els venedors son en tots els casos diferents, des d'alguns matrimonis com Sesebaldus i Bonamuza (doc. 490) o Suniarius i Maria (469), fins a persones que actuen de manera individual, com Goddelends *femina*, vídua de Wilielmo, que els va vendre una terra (doc. 656). En canvi, trobem que hi ha dos documents on la compra es compartida entre Adalfredus i Ichilo, amb d'altres matrimonis. El primer d'ells és el d'Altamiro i Godegeva (doc. 490), i el segon amb els esposos Agela i Arvidio (doc. 578), sense que pu-

⁶ CCOM doc. 443, p. 365. Any 938.

⁷ Sobre els noms derivats per sufixació ha estat aclaridor l'article de Bastardas, Maria-Reina. «Noms de l'alta Edat Mitjana derivats del lèxic comú per sufixació». En *XXI Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, 105-12. Ontinyent, 1997.

⁸ Tot i que la seva presència continua, tal i com testimonia el treball de Jarrett, Jonathan. *Rulers and ruled in frontier Catalonia*, p. 110-113.

⁹ CCOM doc. 490, p. 393. Any 941; doc. 512, p. 410. Any 942; doc. 578, p. 455. Any 946; doc. 656, p. 505. Any 950.

¹⁰ CCOM doc. 602, p. 469. Any 947.

¹¹ CCOM doc. 593, p. 464. Any 947.

¹² CCOM doc. 653, p. 503. Any 950.

guem saber quina era la connexió entre les diferents parelles. A més d'aquestes compres que realitzen els esposos conjuntament, trobem que Adalfredus compra en solitari dos terres a Mennosa *femina* (doc. 512), i part d'un altre terra al matrimoni Vivennus i El-desinda (doc. 593). Estem, doncs, davant de 7 compres realitzades en menys de 10 anys per un matrimoni concret, on trobem al marit actuant també de manera individual en la mateixa àrea. Aquests béns formarien part del seu propi patrimoni i gestió, diferent del que compartiria amb la seva esposa Ichilo. Així mateix, el fet de compartir en alguns casos les compres amb altres persones ens fa suposar l'existència de vincles estables i d'acords sobre l'ús de les terres. Aquest fet també ens el denota l'adquisició del molí, en un indret fora de la seva àrea habitual d'influència, pel que seria necessari l'establiment de contactes en aquell lloc i més vincles, que malauradament no han perdurat. En tot aquest conjunt documental veiem només però, la coincidència de dos persones. Un d'ells és Eles, que actua com a testimoni (doc. 512, doc. 593); i l'altre és Segelfredo que tenia terres afrontant tant en la vila Ros (doc. 490), com en la vila Negre (doc. 593).

En l'àrea de Santa Eulàlia de Riuprimer trobem dos personatges sense connexió de parentiu manifesta, Crispio (Crispione) i Durandus (Durando), que concentren un total de 7 transaccions de compra, efectuades en els anys 20 del segle X¹³, tot i que la última aparició en el corpus documental estudiat és de l'any 942¹⁴. Diverses dades sobre les interaccions son les que podem extreure d'aquest conjunt. Així doncs, el prevere Dacho va redactar 4 dels 7 documents (doc. 253, 282, 331, 338), pel que podria ser un dels habituals en administrar la litúrgia en la zona estudiada. Coincideix també en diversos documents Richila (Rikila), a qui trobem per primera vegada l'any 924, junt amb els seus hereus, en afrontar una de les seves terres amb els béns venuts¹⁵. Un any després, l'any 925, apareix de manera activa ja que va vendre en solitari una terra que tenia per compra (doc. 282), l'any 928 ven junt amb la seva germana Eldevira una vinya que tenien per herència dels seus pares (doc. 331) i, finalment, fa de testimoni en un dels documents (doc. 338). Així mateix, trobem a Belella que primerament ven amb el seu germà Vuimara la meitat d'una terra que tenen per herència del seus pares (doc. 338), i després ven amb el matrimoni Belellus i Chixilo, cadascú la part que té d'una casa amb cort i hort (doc. 495). D'altre banda, trobem a Borella de manera passiva en dos documents, ja que en un

¹³ CCOM doc. 250, p. 240. Any 923; doc. 253, p. 242. Any 923; doc. 267, p. 251. Any 924; doc. 282, p. 262. Any 925; doc. 331, p. 288. Any 928; doc. 338, p. 293. Any 928.

¹⁴ CCOM doc. 495, p. 397.

¹⁵ CCOM doc. 266, p. 251.

afronta una terra (doc. 338) i en l'altre torna afrontar aquest cop junt amb els seus hereus (doc. 495).

Entre la Plana de Vic i el Massís de les Guilleries, el terme del castell de Sant Llorenç aplega tot un conjunt de documents de diversos indrets. Aquests documents i els individus que apareixen permeten observar com les persones que intervenen es troben vinculades a la mateixa localitat. L'excepció la veiem en personatges ben coneguts, com la comtessa Garsenda, esposa del comte Guifré Borell I. Aquesta va vendre una terra a Miravulo¹⁶, que tenia a la vila de Folgueroles per precepte reial atorgat al seu marit¹⁷, però la trobem també en molts d'altres punts allunyats, com Centelles¹⁸, entre d'altres. Tot i que tindrien persones que treballarien les seves terres, aquests personatges eminents estarien del tot acostumats a transitar pel territori i la seva concepció de l'espai seria més ampla que la de la resta de persones. Així mateix, no podem dubtar de la seva posició privilegiada respecte de la resta de la comunitat. En canvi, resulta molt complicat confirmar si les persones que tractem en aquest estudi, per la seva preeminència en les fonts en moments concrets, pogueren tenir una posició determinada o no dins del seu entorn. Aquest podria ser el cas de Durandus i Elisavel, que l'any 945 van vendre a Riudeperes la sexta part d'un molí¹⁹. Aquest fet ens fa suposar que els compradors, Afanus i Ostendus, van continuar tenint relació amb els venedors ja que, aquests, no es van desprendre de la totalitat del molí i, per tant, els podem considerar com a una de les famílies importants i amb recursos. Això ens ho confirma el fet de que sigui el mateix venedor laic, Durandus, qui redacta el document. A més, en el mateix document els van vendre una terra en un altre lloc fora del terme de Sant Llorenç, a Taradell. Tot i que només els separen uns 9 quilòmetres, ens permet reflexionar sobre el moviment de les persones al territori i sobre les dificultats per acotar el lloc on vivien amb exactitud. Un altre Durandus fa de testimoni uns anys abans a la zona de Sant Llorenç, *in fines de ipsa Kalmé*²⁰, i malgrat que no signi, podríem aventurar-nos a pensar que es tractés de la mateixa persona, amb una posició ressaltada dins de la comunitat gràcies a la possessió del molí.

Seguint dins el terme de Sant Llorenç, destaquen dos matrimonis que de forma conjunta van realitzar cinc compres a Folgueroles. En els set anys que van del 915 al 921, van adquirir vuit peces de terra per les que van pagar un total de 52 sous, essent aquestes

¹⁶ Tot sembla indicar que Miravulo és la mateixa persona que tractarem en la pàgina següent, però actuant sense la seva esposa Manuplena.

¹⁷ CCOM doc. 297, p. 270. Any 926.

¹⁸ CCOM doc. 39, p. 97. Any 898

¹⁹ CCOM doc. 560, p. 446.

²⁰ CCOM doc. 435, p. 358. Any 937.

les úniques aparicions dels seus noms en la documentació estudiada. Així doncs, la primera de les vendes fa referència a una peça de terra que Saproa, vídua de Gondemare, tenia per compra del seu marit difunt, la qual va vendre als esposos Miravile i Manuplena, i Vuisamundo i Berane²¹. Tot just un any després, el 2 de gener de l'any 916, Sendeleua i la seva mare Saproa, van vendre als mateixos esposos una terra a Folgueroles que tenien, d'una banda per herència del seu pare i per l'altre, per la dècima marital²². Com veurem en altres documents, aquesta coincidència en la data de dues vendes no devia de ser fortuïta. Indicaria, per tant, que les persones podrien tenir consciència del transcórrer del temps i de situar-se en el calendari. En aquest cas concret, potser aquesta era la data en la que podien fer efectiva la seva possessió dels béns deixats pel familiar difunt. Seguint amb les compres realitzades pels dos matrimonis, l'any 917 els hi és venuda una terra que van heretar dels seus pares, Guntavida i Eldevira²³. Han de passar tres anys per a trobar de nou als matrimonis, tot i que amb un canvi ben suggeridor. Així doncs, l'abat i levita Ennego, junt amb tota la congregació de Santa Maria de Ripoll²⁴, van vendre l'any 920 a Miravile i Wisamundo, i a les seves esposes Manuplena i Casta, tres terres que tenien per donació²⁵. Així doncs, una de les esposes ja no és la mateixa. Tot sembla indicar que Wisamundo va quedar vidu de Berane en algun moment dels tres anys de silenci documental, fet que podria haver provocat aquesta mateixa falta d'activitat conjunta dels matrimonis. Hi ha per tant, un canvi substancial en la vida d'una persona però que ràpidament es refà amb Casta, la seva nova esposa. Així, els esposos Miravile i Manuplena tornen aparèixer l'any següent juntament amb el nou matrimoni, Wisamundo i Casta, comprant dos terres que Teiredus i Teudevira van heretar dels seus pares²⁶.

A banda de la relació segura que tindrien els dos matrimonis pel fet de comprar conjuntament un lot important de béns al mateix indret, en els documents no trobem grans coincidències més, que seria el que en un primer moment podríem plantejar-nos: mateixos testimonis i redactors. En aquest sentit, hi ha quatre redactors diferents en els cinc documents, pel que només en dos d'ells coincideix el mateix, el clergue Sclua (doc. 142 i 149). Així mateix, Stebano apareix com a testimoni en aquests dos documents realitzats per Sclua, que resulten ser també els dos que van ser efectuats amb un any de diferència

²¹ CCOM doc. 142, p. 175. Any 915.

²² CCOM doc. 149, p. 180.

²³ CCOM doc. 162, p. 190.

²⁴ Ramon Ordeig cita alguns dels documents aquí treballats en relació amb les possessions que tenia el monestir de Ripoll. *Vid.* «Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI)». *Ausa*, XXI, 151, 2003, 11-21. P. 15.

²⁵ CCOM doc. 213, p. 218.

²⁶ CCOM doc. 234, p. 230. Any 921.

per les hereves del difunt Gondemare, la seva esposa Saproza i la seva filla Sendeleva. Igualment, trobem a un Gondemare actuant com a testimoni en un d'aquests dos documents (doc. 149) així com en el primer en què trobem la nova esposa de Wisamundo, Casta (doc. 234). Veiem doncs, la complexitat de les relacions que poden amagar les fonts a simple vista però que, en ser analitzades amb precisió, ens ofereixen un visió molt detallada de la realitat.

A la vall d'Osor²⁷, veiem com els béns passen d'uns mans a unes altres i com la consciència espacial canvia, amb un exemple ben concret. El matrimoni format per Embremodo i Unesinda van comprar l'any 914 als esposos Eldebertus i Cixilo, una terra que aquests tenien per adquisició al terme de la vall d'Osor, al lloc anomenat Corbera²⁸. Uns anys després, al 922, Ebremodo i Unesinda vendran a Sallane diversos béns que tenien per compra, entre els que podria estar aquesta terra que havien comprat ja que no es conserven més documents d'aquest matrimoni. Destaca també com canvia la denominació del lloc, del concepte espacial de vall a inscriure's dins de la parròquia de Sant Pere, al mateix lloc anomenat Corbera²⁹. Un altre exemple podria haver estat el dels esposos Adalrandus i Marta ja que el mateix any, però amb mesos diferents, van realitzar dos vendes a Adalberto a la vall d'Osor, al lloc anomenat Croset. Malauradament d'un dels documents només es conserva memòria a partir d'un regest on no es deixa constància de les afrontacions ni dels testimonis i l'escrivà, a partir del que podríem haver vist si eren els mateixos³⁰.

Sobre els cingles de Tavertet, situat a l'extrem del que s'anomena actualment com el Puig de la Força i controlant la vall de Sau, es documenta des dels inicis del segle X el *castrum Cornile*, essent un exemple similar al que hem vist a Folgueroles quant a relacions. La primera menció del territori de dit castell és del 917, quan el matrimoni format per Adalus i Gisclavara van vendre a Cluvane (Schluvane) la tercera part d'una terra³¹. Tanmateix, el topònim deixarà d'aparèixer a la documentació – la última menció és del 952³²-, diversificant-se el territori³³.

²⁷ Sobre la Vall d'Osor i els seus topònims recomanem la tesi doctoral de Bruguera Ligeró, Fèlix. «Onomàstica osorenca. Toponímia pretèrita i present dels termes municipal i parroquial d'Osor (La Selva)». Universitat de Girona, 2006

²⁸ CCOM doc. 134, p. 169.

²⁹ CCOM doc. 240, p. 234.

³⁰ Ens referim a CCOM doc. 193, p. 209. Maig 919 (regest) i doc. 195, p. 211. Novembre 919.

³¹ CCOM doc. 158, p. 187.

³² CCOM doc. 693, p. 530.

³³ El castell de Cornil és dels primitius, anterior al segle X, i amb el temps la seva funció serà assumida per altres nuclis, com el lloc anomenat El Castell, el castell de Tavertet o la Roca de Sau. Vid. Borbonet i Macià, Anna, i Jordi Sanglas i Puigferrer. *Tavertet, el seu terme i els seus noms de lloc*. Barcelona: Publicacions de

Entre els protagonistes del lloc destacarem a un matrimoni i a un home, tot i que a banda de les relacions que hi ha de manera evident entre ells, son també claus els altres personatges que apareixen als seus documents i com estan tots relacionats. Per començar, ressaltarem al matrimoni format per Odevacrus (Odevagro) i Saruilde (-s, Saravilde), que realitzen diverses compres i vendes en aquesta àrea, tot i que també els trobarem en un altre indret, a uns 30 quilòmetres. Així doncs, la seva primera aparició és per vendre a Scluvane³⁴, cases amb cort i hort que tenen per compra a la vila de Sau. Aquest comprador serà un altre dels personatges importants del lloc, com veurem. Dos anys més tard, l'any 919, el mateix matrimoni comprarà a Gudiscla la part que té en terres i boscos a Sau³⁵, mentre que l'any 920 seran els germans Cauxilo, Bulgara i Offilio qui els vendran una terra que van heretar dels seus pares també a Sau³⁶. Haurem d'esperar sis anys per a tornar a veure actuar al matrimoni, Odevacrus i Saruildes, però en aquest cas serà fora del terme del castell de Cornil. Els podem reconèixer i afirmar que son les mateixes persones perquè, a diferència del primer document on ells feien una venda a Scluvane, l'any 917 (doc. 167), serà aquest mateix qui els hi vendrà a ells un important lot format per cases, corts, horts, terres, vinyes i una premsa al terme d'Orís, en la vila Infuror³⁷, com dèiem, a 30 quilòmetres al nord-oest aproximadament de l'àrea de Cornil. Així mateix, la certesa ens ve donada perquè trobem redactant els dos documents a la mateixa persona, el prevere Revellus, que és l'escrivà per excel·lència dels documents associats amb aquests personatges. Seguint a Orís, i després d'haver passat quasi vint anys des dels últims documents, l'any 941 trobem a una Saruilde *femina* que, actuant en solitari, ven a Scluvane casa, cort, horts, terres i vinyes que té per compra al lloc anomenat Conangle³⁸. No hi ha cap dubte de què aquesta és la esposa d'Odevacrus, tot i que ell no apareix i potser ja havia mort. En aquest document actua com a testimoni el citat prevere Revellus, el que acaba de confirmar la relació entre tots ells, salvant fins i tot la distància no només en l'espai, sinó en el propi temps. Aquesta serà l'última menció segura de la que tenim constància, en què podem identificar sense errors aquests individus relacionats entre si. Igualment, als documents consultats no tornen a repetir-se els mateixos noms amb les mateixes característiques, amb l'excepció de diverses derivacions de Scluvane, com per

---

l'Abadia de Montserrat, 1999. P. 32, 62 i 144; així com Serra Clota, Assumpta. «Els camins medievals al Collsacabra- I». *Els Cingles*, n° 61, 2009, 20-23. P. 23.

³⁴ CCOM doc. 167, p. 193. Any 917.

³⁵ CCOM doc. 191, p. 208.

³⁶ CCOM doc. 215, p. 219.

³⁷ CCOM doc. 298, p. 270.

³⁸ CCOM doc. 487, p. 392.

exemple el clergue Sclua que escriu a Folgueroles³⁹, entre d'altres. Abans però d'acabar amb les citacions al conegut matrimoni i de seguir analitzant les relacions de Scluvane, cal ressaltar que l'any 927, Saruvides va vendre al seu marit Odevacro, un serf anomenat Trasovado per 30 sous⁴⁰, el que resulta un bon indicatiu de la seva llibertat d'actuació, tenint els seus propis béns, administrant-los i essent treballats per persones al seu càrrec, com podria evidenciar la presència d'aquest serf.

Passant a l'altre protagonista de la zona, el ja citat Scluvane, cal ressaltar que ho és per sobre dels esposos abans estudiats, ja que la seva activitat és molt superior en poc més de 10 anys. El primer document on es detecta la seva presència podríem dir que és amb el que s'inicia tota la resta de documentació de la zona, l'any 917⁴¹. Aquell mateix any, ja trobem la primera relació entre tots ells, ja que els esposos Guidiscla i Bulgara, junt amb Offilius van vendre a Scluvane una casa amb cort i hort a Sau⁴². Aquests béns els tenien per herència del seu pare els germans Bulgara i Offilius, els quals, tot recordant documents citats anteriorment, sabem que tornaran a vendre junt amb un altre germà, Cauxilo, l'any 920 als esposos Odevacrus i Saruvides (doc. 215). També podria coincidir que Guidiscla, el marit de Bulgara, fos la mateixa persona que vendrà en solitari sota el nom de Gudiscla, l'any 919 al mateix matrimoni. T'indríem doncs, a un conjunt de germans i cunyat interactuant amb els protagonistes de la zona.

Continuant amb els documents generats per Scluvane, l'any 917 va comprar a Oliba la porció de cases, corts, terres i uns molins a Sau⁴³, que aquest tenia per compra dels esposos Sidilani i Ermovila⁴⁴. El més interessant és que aquest mateix Oliba va actuar després com a testimoni tant en la venda de l'esclau Trasovado (doc. 314), com en la venda que van realitzar Odevacrus i Saruvides a Scluvane, en Orís (doc. 298). Ben possiblement tornem a trobar a Oliba en un document referent a Scluvane, on podrem apreciar un

³⁹ CCOM doc. 142, p. 175. Any 915; doc. 149, p. 180. Any 916

⁴⁰ CCOM doc. 314, p. 279. *Vid.* capítol 2 (diplomàtica), p. 42, nota al peu, 63. Tot i tractar-se de l'únic cas documentat en que es ven a una persona, i de que podria encabir-se en una recerca més amplia sobre el tema de la servitud, no és la finalitat d'aquest estudi. Si que ho cita en aquest sentit Salrach, Josep M. «Època prefeudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)». En *Història Agrària dels Països Catalans. Vol 2: Edat Mitjana*, editat per Fundació Catalana per a la Recerca, 15-44. Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2004. P. 29-32, Trasvado surt a la p. 30, nota al peu 77.

⁴¹ *Vid.* p. 221, nota al peu 31.

⁴² CCOM doc. 161, p. 189.

⁴³ CCOM doc. 166, p. 193.

⁴⁴ El document d'aquella compra és el CCOM doc. 79, p. 125. Any 908. En ell, i amb una variació en el nom, trobem que el matrimoni format per Sidila i Ermovida, van vendre a Sau les mateixes propietats. L'estat del pergami feia impossible conèixer qui era el comprador, però aquest dubte queda esvaït amb la venda d'Oliba a Scluvane.

canvi substancial en la seva vida, així com en la d'Oliba, si poguéssim confirmar que era la mateixa persona.

Altres compres que va realitzar Scluvane, sense que puguem identificar relacions, van ser la de la part d'una vinya que tenien els esposos Gorgorios, anomenat Mascaron, i Malefacta a Cornil, al lloc anomenat Roser l'any 918⁴⁵; així com un altre vinya a Sau que va comprar als esposos Salvius i Scolastica l'any 919⁴⁶.

A partir d'aquesta data hi ha un silenci de sis anys quant a la presència de Scluvane a les fonts documentals. No serà fins l'any 925 que el tornarem a veure actuar. Així doncs, Egila va vendre a Scluvane una casa i un hort que tenia per compra a Sau, però hi ha una diferència, comprarà acompanyat per la seva esposa, Gudilo⁴⁷. Som testimonis, doncs, d'un canvi d'etapa molt important en la vida d'una persona, el matrimoni. D'altra banda, el venedor Egila havia actuat prèviament com a testimoni en dos documents de Sau, un d'ells on el comprador era Scluvane (doc. 166) i l'altre, on ho eren els esposos Odevacrus i Saruvildes (doc. 191). Així mateix, en aquest document trobem també a un altre testimoni que repeteix, Argemundo. Aquesta serà la seva última aparició en la documentació, ja que prèviament el veiem testimoniant en tres documents on Scluvane encara estava solter (doc. 158, doc. 166, doc. 167).

Seguint amb la dinàmica de compres que Scluvane fa, ara ja, acompanyat per la seva esposa Gudilo, l'any 926 trobem que Oliba, casat amb Arcedonia, i junt amb Eldesinda van vendre'ls una terra a Sau⁴⁸. Sense més dades i essent conscients de què podem errar, no podem pas deixar de relacionar aquest Oliba ara casat, amb aquell solter que va vendre a Scluvane l'any 917 (doc. 166). D'altra banda, entre els testimonis hi ha un Aduulfus, a qui tornarem a trobar en poc més d'un any al document en què, Fredemare i Chendesinda, vendran a Scluvane i Gudilone la part d'una vinya que tenen per herència a Sau⁴⁹. Entre els últims documents, Baldumira vendrà a finals de l'any 927 una terra que tenia per compra a Cornil, al lloc anomenat Roser, a Scluvane i la seva esposa⁵⁰; així com també ho faran els esposos Turpio i Levesinda l'any 928, amb la venda d'una vinya que tenien per herència dels seus pares⁵¹.

---

⁴⁵ CCOM doc. 183, p. 202.

⁴⁶ CCOM doc. 196, p. 211.

⁴⁷ CCOM doc. 288, p. 265.

⁴⁸ CCOM doc. 295, p. 269.

⁴⁹ CCOM doc. 312, p. 278. Any 927.

⁵⁰ CCOM doc. 321, p. 284.

⁵¹ CCOM doc. 334, p. 290.

Per acabar i com advertíem abans, cal subratllar la preeminència del prevere Revellus com a redactor de la major part dels documents en el terme del castell de Cornil⁵². Ben segurament, seria l'administrador dels sagraments a l'àrea i, com hem vist, tindria una estreta relació amb les famílies destacades del terme i els seus assumptes econòmics.

Un altre cas significatiu és el d'Odone (Odone, Oddo, Odo), que actua entre els anys 935 i 950. La seva àrea de influència està a cavall entre el comtat d'Osona i el comtat de Manresa, tot i que hi ha més documents referents al primer. Així doncs, realitza compres en vuit documents⁵³, tot i que també el veurem passivament en ser nomenat com a propietari d'una terra al terme del Sant Llorenç⁵⁴. Tot i que en un primer moment dubtàvem que fos la mateixa persona a tot arreu, l'estudi de les dades a partir de la base prosopogràfica ha estat fonamental per a poder confirmar que hi havia coincidència entre els noms dels personatges dels diferents documents, tal i com es pot comprovar en la següent taula, sense la qual resultaria difícil extreure conclusions:

	405 (Munt.) a.935	413 (St. Llorenç) a.935	477 (Oló) a.940	531 (Oló) a.943	534 (Munt.) a.943	623 (Munt.) a.948	624 (Munt.) a.948	628 (Munt.) a.948	658 (Munt.) a.948
Albaro			✓	✓					
Ariolfo			✓	✓					
Dato	✓			✓				✓	
Eldesindo	✓	✓							
Exemenus sacer						✓	✓		
Fedancio	✓					✓			✓
Godemares			✓		✓				
Oriolus			✓			✓			
Ramio	✓								✓
Samuel					✓	✓	✓		
Sarildes							✓		✓
Sesenandus			✓	✓					
Teudericus prevere	✓				✓				
Undila							✓	✓	

Figura 7. Personatges que apareixen repetits en la documentació relativa a Odone

⁵² El trobem en un total de 12 documents com a escrivà (CCOM doc. 158, p. 187. Any 917; doc. 161, p. 189. Any 917; doc. 166, p. 193. Any 917; doc. 167, p. 193. Any 917; doc. 191, p. 208. Any 919; doc. 183, p. 202. Any 918; doc. 196, p. 211. Any 919; doc. 215, p. 219. Any 920; doc. 295, p. 269. Any 926; doc. 298, p. 270. Any 926; doc. 312, p. 278. Any 927; doc. 314, p. 279. Any 927) i com a testimoni al CCOM doc. 487, p. 392. Any 941.

⁵³ Els documents referents a Osona, tots a Muntanyola, són CCOM doc. 405, p. 338. Any 935; doc. 534, p. 426. Any 943; doc. 623, p. 484. Any 948; doc. 624, p. 484; doc. 628, p. 487. Any 948; doc. 658, p. 506. Any 950. Els de Manresa es redueixen a dos: CCOM doc. 477, p. 385. Any 940 (terme d'Oló, a Treviscs); doc. 531, p. 424. Any 943 (terme d'Oló, a Treviscs).

⁵⁴ CCOM doc. 413, p. 343. Any 935.

Passant a fer entenedora la taula, en els dos documents referents al terme d'Oló, junt amb un de Muntanyola (doc. 405) és on trobem la major coincidència d'individus, cinc en total. Entre les persones que només actuen a Oló estan Albaro – afrontant terres (doc. 477) i afrontant vinyes, així com de testimoni (doc. 531)-, Ariolfo – afrontant terres (doc. 477) i vinyes (doc. 531)-, i Sesenandus (Sesnandus) – fa de testimoni (doc. 477) i ven junt amb la seva esposa Trasovega (doc. 531)-. Ara bé, l'associació que ens permet afirmar que Odone és la mateixa persona en tots els documents és la coincidència també d'altres noms en documents diversos. Així doncs, trobem que Dato –fill d'Ermegodo *femina*- és un dels venedors en el primer document on Odone apareix comprant, en aquest cas junt amb el levita Elisagar a Muntanyola (doc. 405). Anys després, Dato farà de testimoni a Oló (doc. 531) i el veiem afrontant amb una vinya a Muntanyola (doc. 628). Igualment, Elderado fa de testimoni a Sant Llorenç en el document en què, tot i tractar-se d'una venda dels esposos Eles i Killio a la comtessa Riquilda, apareix com afrontació una vinya d'un tal Oddo (doc. 413), que ben segurament seria el nostre protagonista. La relació la identifiquem degut a què Elderado farà de testimoni i li afrontarà terra a Oló (doc. 531). Un altre cas similar a l'anterior és el de Godemares (Godemar). Ell és un dels testimonis en un dels documents d'Oló (doc. 477), així com també sembla que tenia una vinya allà, i el tornem a identificar com a testimoni a Muntanyola (doc. 534). El mateix succeeix amb Oriolus, qui testificà a Oló (doc. 477) i a Muntanyola (doc. 623). Sobre la resta de persones que quedarien per nombrar, incloses en la taula de la pàgina anterior, no hi dubtes de que serien les mateixes en tots els documents. Així doncs, al igual que el prevere Teudericus i el sacerdot Exemenus que escriuen dos documents cadascun, actuaven tots a Muntanyola, el que acaba de confirmar l'amplitud del cercle que envoltava a Odone.

Vistes aquestes mostres tan destacades on els vincles son evidents, costa imaginar situacions on no puguem aclarir gaire, tot i tenir més d'un document de la mateixa persona. Un exemple pot ser el del matrimoni Ermovino i Madrona, que junt amb Atila (Atilane), van comprar el 29 de març del 949 una terra a la vila Rabiosa (terme de Sant Julià de Vilatorça) i el 31 de març del 950 una altra terra molt a prop, però en la vila Folgueroles⁵⁵. Les dos terres es reparteixen per la meitat en els dos documents, una part per als esposos i l'altre per Atila. Amb la certesa de què aquestes dues parts seran veïnes, no comptem amb més dades relacionals, ni tan sols entre els testimonis, el que no seria d'estranyar com hem vist en d'altres casos anteriors.

⁵⁵ CCOM doc. 638, p. 493; doc. 655, p. 504.

Comtat de Manresa

La documentació que fa referència al comtat de Manresa no és equiparable en número a la que ho fa del comtat d'Osona en aquesta primera meitat del segle X⁵⁶ i, per aquest motiu, no ha de sobtar que la informació personal que podem extreure sigui, per tant, molt inferior. Tanmateix, tot i que el nombre de dades no sigui tan abundant, si que es poden perfilar els personatges més actius i resseguir als principals protagonistes que actuaven al comtat de Manresa.

Així doncs, els esposos Gonterengo (Gonterengus) i Sulimia (Solimia) son els més actius realitzant compres a Castellterçol, especialment al vilar Brugueroles. Les seves accions es concentren en sis documents⁵⁷ durant tres anys consecutius, 922-924, tot i que també hi ha un document en el que compra només Gonterengo⁵⁸. El que més crida l'atenció és que en un d'ells, trobem realitzant la venda de manera conjunta a tots els venedors que en la resta de documents actuaran de manera individual, segons la seva unitat familiar⁵⁹. La nota discordant la trobem amb l'aparició de Livildes *femina*, que actua en un document en solitari (doc. 265). Tanmateix, en aquesta venda apareix com a testimoni un dels venedors dels altres documents, Genesisius. D'altra banda, hi ha dos personatges entre els testimonis de totes les vendes que repeteixen com a tals. Així doncs, trobem a Ramio testificant en dos documents (doc. 241 i 243) i a Endrovento (Endrovendus, Endrovinde i Endroindus) actuant en altres dues compravendes també com a testimoni (doc. 265 i 277). Aquest últim personatge el veiem anys abans com a propietari d'una terra que afrontava amb els béns venuts per Bellus i Matersinda a Gonterengo (doc. 249). De manera activa i sense cap relació amb les vendes anteriors, apareix aquest Endrovento amb la seva esposa Ellita realitzant una venda, d'unes vinyes que tenien per aprisió, a Senior i la seva dona també a Castellterçol⁶⁰, el que fa plantejar-nos la hipòtesi de què els testimonis siguin part de l'entorn més immediat de la persona interessada. Finalment, el

---

⁵⁶ Ja ho advertíem en el capítol dedicat a l'espai, en trobar que les citacions a les aprisions i ruptures a Manresa eren més tardanes que no pas a Osona. Aquest fet pot ser un bon indicador per a veure l'ocupació i activitat de la zona, així com un dels motius de què el nombre de transaccions no sigui gaire elevat. *Vid.* p. 200

⁵⁷ CCOM doc. 241, p. 235. Any 922; doc. 243, p. 236. Any 922; doc. 245, p. 238. Any 922; doc. 260, p. 247. Any 923; doc. 265, p. 250. Any 924; doc. 277, p. 259. Any 924.

⁵⁸ CCOM doc. 249, p. 239. Any 923.

⁵⁹ Per a fer-ho entenedor indiquem entre parèntesi els documents on actuen en solitari les unitats familiars. Així doncs, al doc. 245 veiem que venen conjuntament els esposos Genesisius i Guisilo (doc. 241); Asenarius i els seus fills Speciosa i Domenicus (doc. 243); el matrimoni Bellus i Matersinda (Madersinda) (249); Gudimiro (doc. 260 com a Gudemirus); i Chinida femina junt amb els seus fills Fluridio, Flamidia, Ennego i Sivischare (Siviscere) (doc. 277). Les unitats que formen aquestes persones faran també les seves respectives vendes al matrimoni.

⁶⁰ CCOM doc. 280, p. 261. Any 898-929.

prevere Trasemirus va escriure tres de les set vendes que es van realitzar a Gonterengo i Sulimia (doc. 243, 265 i 277), coincidint per tant amb tots els testimonis citats abans.

Un dels documents anteriors ens fa enllaçar amb un dels que devia de ser un personatge destacat, tot i que només tenim constància de la seva presència en dos documents. Així doncs, entre els testimonis de la venda que fan Bellus i Matersinda a Gonterengo (doc. 265) trobem a una persona anomenada Saberon. No hem dubtat en relacionar-lo directament amb Saberon (Saboron), que junt amb la seva muller Primicia, van vendre al comte Sunyer tres cases amb corts i horts situades en el terme del castell de Clarà, a un quilòmetre de Moià, i per tant, a no gaire distància de Castellterçol (uns 9 quilòmetres aproximadament)⁶¹. Tenim la convicció de què és la mateixa persona perquè si, tal i com suposem, els testimonis formaven part de la rutina diària dels interessats o bé, eren personatges amb prou reconeixement en la comunitat, aquest Saboron seria sens dubte un d'ells. Aquesta afirmació ve donada ja que els béns que van vendre al comte estaven situats de manera específica *in ipso villare que dicunt ad ipsa Spelunca de Saberon*, pel que ell seria l'instigador d'aquest petit nucli d'hàbitat.

Al nord-oest de la ciutat de Manresa, i a uns 40 quilòmetres en línia recta des de l'anterior localització, trobem als esposos Ermenrigus (Ermenricho) i Preciosa, que es fan amb la casa i l'hort que els van vendre Salomone i Godeberta, al castell Gotmar (Callús)⁶². Un any després, compren als esposos Tidila i Dadilde també una terra al mateix lloc⁶³. I per últim, el matrimoni Beter i Fachilo els venen sis peces de terra i dos vinyes⁶⁴. En els dos últims documents ja veiem com el patrimoni familiar va augmentant perquè es citen, entre les afrontacions, altres béns del mateix matrimoni que compra. Entre les coincidències de les diferents compravendes, trobem als veïns. Així doncs, el difunt Fredario (Fredero) tenia una terra i surt mencionat dues vegades (doc. 592 i 629) i, ben segurament, l'home anomenat Tidilane que té una terra que afronta amb els nous béns (doc. 592) sigui el mateix Tidila que ven un any després (doc. 629). Trobem també a Wisclamundo fent de testimoni en dos dels documents, els que es fan amb un mes de diferència al novembre i desembre del 948 (doc. 629 i 634). Així mateix, el prevere Ermemirus realitza la redacció d'aquest dos últims documents.

D'altra banda, sobta trobar dos anys després, al 950, al matrimoni format per Amalrico i Preciosa al mateix lloc, el castell Gotmar, comprant un hort i afrontant amb ell una

⁶¹ CCOM doc. 152, p. 182. Any 916.

⁶² COOM doc. 592, p. 463. Any 947.

⁶³ CCOM doc. 629, p. 487. Any 948.

⁶⁴ CCOM doc. 634, p. 490. Any 948.

terra de la seva propietat⁶⁵. Considerem que serien els mateixos esposos d'abans, però variant la denominació d'ell, d'Ermenrigus a Amalrico⁶⁶. A banda de la variació del nom del marit de Preciosa, gràcies al venedor tenim l'índici que ens indica que serien els mateixos esposos. Així doncs, Trasovado i la seva dona Engrancia son els que fan la venda de l'hort que tenien per aprisió, però ja sabíem de l'existència d'ell degut a què surt mencionat com a propietari d'una terra (doc. 629), així com d'una terra i vinya (doc. 634), entre les afrontacions dels béns venuts en aquells documents. Veiem doncs, com podem arribar a determinar alguns personatges i les seves actuacions a través d'un acurat anàlisi.

Un altre cas és el del matrimoni format per Rodebaldo – nom que apareix escrit de manera diferent en totes les ocasions: Reudebaldus, Rodbaldus, Rodebaldo o Rodebaldus- i Ermesinda que actuen a la vall Néspola quatre vegades, durant els anys 40 del segle X. La primera vegada que els veiem és al 943, quan els esposos Seniofredo i Lunesinda els van vendre una terra⁶⁷. En aquest document apareix de manera passiva Domenico, afrontant una terra seva, a qui trobarem en altres transaccions que realitza el matrimoni protagonista. Només en una ocasió la parella realitza una venda. Serà una terra que tenien per compra, de la qual no ens ha quedat constància documental, la que ara vendran als esposos Suniarius i Ilia⁶⁸ al mateix indret. Les altres dues aparicions del matrimoni Rodebaldo i Ermesinda son per comprar d'una banda, a Martinus i la seva muller Willisenda, cases, terres, horts i vinyes⁶⁹, i finalment a Anlo *femina*, cases amb cort i hort, terres, vinyes, tines i cup⁷⁰. Aquests dues transaccions compten amb el mateix escrivà, Wiliemundus, així com amb Domenico, abans mencionat, com a testimoni. La seva presència en aquests documents ens mostra com és gràcies a la seva participació en diferents actes de les mateixes persones, que podem identificar-lo com a un únic individu. En altres casos, no és possible establir aquests vincles. Com per exemple, Domenicus, fill d'Asenarius que junt amb els seus germans i d'altres persones havíem vist que venien a Gonterengo i Sulimia, a Castellterçol (doc. 243 i 245), situat a menys de 25 quilòmetres de la vall Néspola, i que podria ser la mateixa persona, però no tenim cap dada que ens confirmi la

⁶⁵ CCOM doc. 665, p. 511.

⁶⁶ *Vid.* Bolòs i Masclans, Jordi, i Josep Moran i Ocerinjauregui. *Repertori d'antropònims catalans*. Els autors noten la variació d'Ermenrigus a Amarigo en l'entrada que fan del primer nom (p. 277) però, en canvi, en l'entrada d'Amalrico no hi trobem la relació amb Ermenrigus (p. 106). De totes maneres, ens sembla bastant probable la derivació del nom Ermenrigus a Amalrico, si tenim en compte que es contempla Amarigo com a una variant, i entre aquest i Amalrico no hi ha tanta diferència. Seria ben probable doncs la deformació del nom per la pròpia oralitat.

⁶⁷ CCOM doc. 528, p. 422.

⁶⁸ CCOM doc. 595, p. 465. Any 947.

⁶⁹ CCOM doc. 647, p. 500. Any 949.

⁷⁰ CCOM doc. 649, p. 501. Any 949.

seva identitat, ni amb el creuament de les dades dels diferents documents hem pogut establir cap vincle, més que el purament espacial per proximitat.

En canvi, hi ha d'altres persones en què la seva identificació és quasi immediata, com pot ser Teudebaldus, que junt amb la seva esposa Ermoviga, va vendre al levita Wadamir una vinya al terme del castell de Maïans⁷¹. Així doncs, després d'aquesta primera aparició activa, en què va relacionar-se amb el levita Wadamir, el trobarem com a testimoni en dos documents de compra del mateix levita. Un serà en poc més d'un mes des de la seva venda, quan els esposos Comparantus i Aldriu venen una casa a Wadamir⁷², i l'última serà la venda que realitzarà Benedita *femina* d'una vinya⁷³. Aquests dos documents son fets justament pel mateix escrivà, el prevere Galindus.

Per acabar amb els protagonistes del comtat de Manresa, volem destacar al matrimoni Gonderigo (Gunderigus) i Ermesinda (Ermisinna), que actuen en cinc ocasions. La primera d'elles és a Oristrell, entre l'actual població del Pont de Viladomara i Rocafort, quan compren un lot de diversos béns com cases, corts i horts, terres cultes incultes i una vinya amb els seus recipients⁷⁴. El successius documents mostren el seu establiment a l'àrea de Montpeità, comprant diverses terres a Espotosa (Spotosa) *femina* i els seus fills així com a Hintila *femina*⁷⁵. La última compra és la que fan a Amalfredu, també a Montpeità però especificant que al lloc conegut com a l'Angle⁷⁶. Els seus documents no destaquen precisament per contenir relacions que puguin ser analitzades, ja que en tots ells canvien els testimonis i l'única coincidència és la del prevere Addanagildus com a redactor de dues escriptures (doc. 386 i 473). Però en canvi, veiem en la seva última aparició el que podria considerar-se com l'origen del que serà el monestir de Sant Benet de Bages. Així doncs, els esposos Gonterigo i Ermesinda van realitzar una permuta amb Sal.la⁷⁷, d'una terra seva situada a l'Angle, per una altre que Sal.la tenia al costat de l'església de Sant Is-

⁷¹ CCOM doc. 606, p. 472. Any 947.

⁷² CCOM doc. 607, p. 473. Any 948.

⁷³ CCOM doc. 650, p. 502. Any 950.

⁷⁴ CCOM doc. 386, p. 324. Any 932.

⁷⁵ CCOM doc. 438, p. 361. Any 937; doc. 473, p. 382. Any 940, respectivament.

⁷⁶ CCOM doc. 476, p. 384. Any 940.

⁷⁷ Sobre la figura de Sal.la i el seu recorregut en el poder *vid.* Jarrett, Jonathan. «Pathways of Power in late-Carolingian Catalonia». University of London, 2005. P. 227-237. Així mateix, és interessant l'article de Jordi Gibert, al qui agraïm fer-nos' ho arribar, «Del Conflent a la conca d'Òdena. La família del veguer Sal.la dins del marc de l'expansió del comtat d'Osona-Manresa al segle X». *Miscellanea Aqualatensia*, 16, 2015, 121-56.

cle de Bages⁷⁸. Serà sobre aquesta terra on es fundarà el monestir, gràcies a l'impuls de Sal.la⁷⁹.

Així doncs, veiem com el radi d'actuació de les persones queda circumscrit a un àrea molt concreta i, si tenen propietats en diferents localitats, normalment, es troben a poca distància, tot i que evidentment, poden haver-hi excepcions.

5. 2. Els vincles familiars

Seguint amb les relacions socials, una de les més destacades és la que es conforma amb la família⁸⁰. En l'apartat anterior ja s'ha pogut veure clarament com la família bàsica estava formada pel matrimoni i els seus fills, és a dir, seria de tipus nuclear⁸¹. Així mateix, hem vist com dins d'aquest nucli es podien incloure els cònjuges, en moviments econòmics de la família. Així ho veiem amb el cas de Fruilo *femina*, que va vendre junt amb els seus *filiis vel filias*, això és Traserico i la seva dona Sesenanda, Vives i la seva dona Formosa, i Iusta⁸². El que no queda clar és quins eren els seus fills i filles, cosa molt habitual en la documentació al incloure als matrimonis conjuntament, el que dificulta poder establir la filiació. Aquesta problemàtica la veiem resolta en altres casos, com l'exemple de la venda d'una terra que Baselisa tenia per compra i pel delme del seu marit, mentre que el seu fill, Undisclus, i les seves filles, Sabrosa, Ermegodo i Fremosa, ho tenien per herència paterna⁸³. Així mateix, aquest document ens mostra un altre realitat, ja que veiem als esposos de dos de les filles, Eldegario i Rodebaldo, també participant de la venda, però fan una indicació substancial ja que, segons afirmen, ho tenien per compra. Així doncs, tal i com indiquen, aquests haurien comprat la seva part de la terra a les seves dones. Resulta també important assenyalar com els marits son nombrats primer que les seves dones en la enumeració com a propietaris, tot i que la mare, Baselisa, només cita als seus *filio et filias*. Aquest cas és una bona mostra de les relacions econòmiques que podien haver-hi en un grup familiar, en el si mateix d'un matrimoni.

⁷⁸ CCOM doc. 663, p. 510. Any 950.

⁷⁹ La primera menció és del 960, quan es fa referència a la *domum Sancti Benedicti, sub iussione beatissimi Petri*. CCOM2 doc. 861, p. 650; tot i que la seva consagració serà del 3 de desembre del 972, ja mort el seu fundador, Sal.la. CCOM2 doc. 1127, p. 816.

⁸⁰ Cal recordar que el concepte de família té diverses accepcions des d'època romana. *Vid.* Loring García, María Isabel. «Sistemas de parentesco y estructuras familiares en la edad media». En *La familia en la edad media: XI Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 31 de julio al 4 de agosto de 2000*, editat per José Ignacio De la Iglesia Duarte, 13-38. Nájera: Semana de Estudios Medievales de Nájera, 2000. P. 16.

⁸¹ Així ho assenyala també Teresa Vinyoles en el seu estudi sobre la dona a la Catalunya medieval. *Vid.* *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida, Vic: Pagès Editors, Eumo Editorial, 2005. P. 11 i 28.

⁸² CCOM doc. 666, p. 512. Any 950.

⁸³ CCOM doc. 579, p. 456. Any 946.

Així mateix, podem destacar que la natalitat seria alta, ja que s'observa molta descendència. Alguns exemples poden ser el del matrimoni format Suniarius i Sesenanda i els seus fills Tructolsus, Adrovarius, Guimara, Olibane, Onovino, Fruilo i Ranoviga⁸⁴, els quals actuen juntament amb els seus progenitors realitzant una venda. Un altre cas significatiu és el dels esposos Placianus i Tortora que l'any 914 van realitzar una venda amb els seus fills Wimara, Gomesindo, Fermino, Atila, Fruila, Usila i Ago⁸⁵, set en total. Tanmateix, sabem que falten fills en aquesta acta ja que, anys abans, veiem a Placianus, el pare, realitzant una venda acompanyat dels seus fills, sense la seva dona Tortora. En aquell document, a banda dels fills anteriorment citats, trobem la presència de Eldesindus i Ceucefredus⁸⁶. Ben possiblement, l'absència podria ser deguda a la seva mort, reflectida de manera indirecta en aquest document. La mort dels fills devia de ser habitual, especialment durant els primers anys de vida, però no en tenim constància documental d'aquest fet. Tanmateix, trobem la indicació del traspàs de fills, com el cas del matrimoni format per Servando i Wisilo que van fer donació de diversos béns a Sant Pere de Vic. En la descripció de com els hi arriben aquests béns, la mare diu que ho té tant *per X*, com *per lectuosa de filia sua nomine Igilo*⁸⁷. D'aquesta manera, i a banda de la informació econòmica que proporciona⁸⁸, estem davant de la pèrdua d'una filla. Un altre cas és el de Teudila, que realitza una donació per a l'ànima de la seva filla difunta, Oldira⁸⁹. I és que la mort no entén de personatges destacats, ja que veiem el patiment dels pares d'Ermengaud, el comte Sunyer i Riquilda, per la malaltia del seu fill⁹⁰, tot donant finalment per la salvació de la seva ànima un cop traspasat⁹¹.

El mateix podem observar en relació amb la defunció dels propis pares. Així doncs, mentre que al juliol de l'any 941 trobàvem el document d'una venda realitzada pels esposos Sesebaldus i Bonamuza a la vila Ros (Gurb)⁹², veiem com un any i mig després, al desembre del 942, és Bonamoca qui amb els seus fills Eigofredus, Sesenanda, Salla, Enneco, Tructerria, Lupus, Goltredus i Ermovigia, van vendre una casa i la meitat de dues peces de terra a l'apèndix del castell Orsal, en la vila Múnter (Muntanyola). La mare indi-

⁸⁴ CCOM doc. 521, p. 417. Any 942.

⁸⁵ CCOM doc. 138, p. 173. Any 914.

⁸⁶ CCOM doc. 64, p. 112. Any 905.

⁸⁷ CCOM doc. 58, p. 108. Any 904.

⁸⁸ Tot i no centrar el nostre discurs en aspectes econòmics, no podem pas obviar la significació que amaga aquest document. Així doncs, mentre que el marit declara tenir els béns per la seva compra i herència dels seus pares, la seva dona els té per la dot del marit i per la part que pertocava a la seva filla difunta.

⁸⁹ CCOM doc. 615, p. 478. Any 948.

⁹⁰ CCOM doc. 283, p. 262. Any 925.

⁹¹ CCOM doc. 535, p. 427. Any 943. Sobre la seva mort *vid.* Coll i Alentorn, Miquel. *Història/2*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. P. 195 i 196.

⁹² CCOM doc. 490, p. 393.

ca que ho té per la seva dècima i els seus fills per herència del seu pare, Sesebaldi, ja mort⁹³.

Un altre dada significativa és que apareixen més dones indicant que son vídues que no pas homes. Aquest fet podria ser atribuïble a la condició econòmica en la que es quedaven aquestes dones, fent ús repetidament de la dot deixada pels marits, com en el cas de Clarildes *femina* que ven una terra que té pel seu marit, ja que ell la va *traxxit de eremo*⁹⁴ o com Racel, que va vendre la meitat d'un lot de béns que tenia pel seu difunt marit, així com per compra⁹⁵. Aquestes dones actuen soles o juntament amb els seus fills. Hem trobat un cas interessant en què una dona, vídua tot i que no ho indica, apareix venent junt amb el seu nou marit i el seus fills, deixant de manera molt clara constància, i per duplicat, que els fills son d'ella: *Godiosus et uxori meae Todesendda et filiis meis, de me Todesenda*⁹⁶. Aquesta mostra ens fa plantejar-nos doncs, la diferència entre el que seria el grup domèstic, entenent-lo com aquell que s'integra a la "*domus*", en el sentit de viure sota el mateix sostre i el concepte de família⁹⁷. Així doncs, els fills de Todesenda possiblement encara vivien amb ella i el seu nou marit, però no eren evidentment part de la família del marit.

Seguint amb allò que les fonts documentals ens indiquen, sense que aquesta fos la seva pretensió, veiem en creuar dades com Andrias tenia una terra a Formigons (Calldetenes) que afrontava amb diverses propietats. Algunes d'aquestes van ser venudes l'any 948 i d'altres van ser donades a Sant Pere de Vic l'any 949⁹⁸. El que ens relaten aquests dos documents és el canvi en la vida d'Andrias ja que, mentre la primera vegada és citat en solitari, l'any següent s'indica que té hereus, pel que en els transcurso d'aquell any va ser pare.

Més difícil encara és poder establir relacions de parentiu que no siguin les simples de filiació, així com la seva posició social. Podem resseguir però al matrimoni format per Ansulfus i Druda, ell ja difunt, que van tenir un fill al que van anomenar com el seu pare. Així mateix, sabem que mare i fill van vendre al prevere Cesari, que era nebot d'ella i, per tant, cosí d'ell. Aquesta venda conté com a clàusula que en morir els venedors, el castell Marró (hem de suposar que era on vivien) serà donat per a remei de les seves ànimes així

⁹³ CCOM doc. 526, p. 420.

⁹⁴ CCOM doc. 121, p. 160. Any 913.

⁹⁵ CCOM doc. 566, p. 450. Any 945.

⁹⁶ CCOM doc. 504, p. 404. Any 942.

⁹⁷ Devillard, Marie-Jose. «Consideraciones en torno al concepto de grupo doméstico». En *Familia y relaciones de parentesco: estudios desde la antropología social*, 65-74. Valencia: Institut Valencià de la Dona, 1990. P. 65.

⁹⁸ CCOM doc. 496, p. 643; doc. 609, p. 474.

com per la del difunt marit i pare⁹⁹. Ressalta, doncs, el nom elegit per al fill, igual que el del seu pare, Ansulfus, elecció que no seria atzarosa i que ben segurament marcaria la seva posició en la comunitat.

D'altra banda, podem establir una filiació així com d'altres contactes en el mateix indret, Taradell. El protagonista és Bradila, que junt amb la seva esposa Adalvira, va comprar una peça de terra a Ello femina, Atila i la seva dona Ello, Gundemares i la seva muller Guntilo, Suniario i Igilo, Moreno, Sabrosa i els seus fills Ato, Sico i Egiga, prop de la vila Montells¹⁰⁰. Uns anys més tard, trobem un nou membre de la família de Bradila i Adalvira, el seu fill Gudemar que surt mencionat en la venda que fan de diversos béns l'any 948¹⁰¹. En aquest mateix document trobem alguns dels venedors citats anteriorment, com Egiga i Atila afrontant terres. No podem dubtar de què tots ells es coneixien.

El rol dels germans i germanes també queda molt definit en la documentació. Volem assenyalar un exemple paradigmàtic, en què trobem a cinc germans realitzant la venda d'una peça de terra que tenien per herència dels seus pares¹⁰². Així doncs, trobem a Berta encapçalant l'acció, ja que és ella la que sembla la portaveu de tots, iniciant el document amb el típic "*Ego Berta femina, et fratres meus vel soror mea*". En el moment de realitzar el *signum* trobem que el primer en signar és un germà seu, Sexebertus, però aquest nom és tatxat, deixant per tant que la primera signatura sigui la de Berta. Després, si que segueix la signatura de Sexebertus i la de la resta dels germans, en el mateix ordre que eren citats a l'inici del document. Estem davant d'un document en què es respecta formalment el que seria, ben possiblement, l'ordre de naixement dels germans. Aquesta teoria pot ser reforçada si acceptem que quan un dels testimonis, Conparadus, diu que *fidem fecit de ipsos infantes qui ista karta firmare devent*, està fent referència a la minoria d'edat dels germans de Berta, i per tant, la podríem assenyalar com a la cap de casa.

Pel que podem observar, el tipus de família de l'època era nuclear, basada en el matrimoni i els seus fills i filles. Trobem, doncs, que la documentació ressalta molt bé tant el propi nucli familiar com la seva economia.

---

⁹⁹ CCOM doc. 516, p. 413. Any 942. La relació familiar és ben evident, tot i que no podem afirmar el mateix sobre els béns que son citats, ja que en un primer moment Abadal va plantejar-se l'autenticitat del document, i després Altés va revisar els criteris i no va veure evidències de falsedat. Amb tot el document convida al dubte.

¹⁰⁰ CCOM doc. 509, p. 408. Any 942.

¹⁰¹ CCOM doc. 625, p. 485. Any 948.

¹⁰² CCOM doc. 89, p. 132. Any 909.

5. 3. El rol de la comunitat

El primer que s'evidencia a la documentació de l'època és la forta presència de la comunitat en tots els aspectes de la vida. De fet, com veïem en el capítol anterior¹⁰³, la possibilitat de quedar fora de la comunitat cristiana era un repulsiu de les males accions. Tal i com afirmava Guriévich, poques vegades podem veure actuar a les persones de manera totalment individual¹⁰⁴. Les actes documentals son un exemple clar, ja que de forma majoritària necessitaven de l'escriptura d'una persona que no era la mateixa interessada de redactar-la. Començant, doncs, per l'escrivà fins a arribar als testimonis, necessaris per a la validació documental segons la legislació vigent del moment¹⁰⁵, veïem l'empremta de la comunitat en la ratificació dels actes.

En aquest sentit, la recollida dels noms de tots els participants de la documentació ens ha permès tenir dades suficients com per a poder definir el radi d'actuació dels testimonis, així com també albirar si la presència d'uns i altres personatges és aleatòria o si realment hi ha podem trobar relacions.

Donat que només comptem amb noms, quasi sempre sense cap altre dada que ens pogués donar més informació, sovint és impossible saber si un nom que es repeteix equival al mateix personatge o no. Tanmateix, en algunes ocasions podem seguir a un nom pels documents on actua, relacionant-lo amb altres persones. Així doncs, trobem que d'algunes persones apareixen en documents de personatges potents¹⁰⁶, com és el cas de Wadamirus i Ella, els quals que coincideixen com a testimonis en dues compres que realitza el comte Sunyer a diferents indrets de l'àrea de Moià¹⁰⁷. A més d'això, podem arribar a suposar que el seu testimoniatge queda circumscrit aquell territori, ja que no els tornem a trobar en la documentació, amb l'excepció d'un Wadamirus al terme de Sant Llorenç, que no podem saber si era el mateix¹⁰⁸. Un altre cas pot ser el de Sentides, que actua com a testimoni en el context de tres documents, la dotació i consagració del monestir de Sant Joan¹⁰⁹, així com l'església de Sant Andreu al castell de Tona¹¹⁰.

¹⁰³ Vid. p. 165.

¹⁰⁴ Guriévich, Arón. *Las categorías de la cultura medieval*. Madrid: Taurus, 1990. P. 333.

¹⁰⁵ Marlasca, Olga. «Algunos requisitos para la validez de los documentos en la lex Visigothotum». *Revue internationale des droits de l'antiquité*, n° 45, 1998, 563-84. P. 564.

¹⁰⁶ Jonathan Jarrett ja ho assenyalava en referir-se a un clergat que l'envolta en les seves accions. Vid. Jarrett, Jonathan. «Pathways of Power in late-Carolingian Catalonia». University of London, 2005. P. 80, nota al peu 33.

¹⁰⁷ CCOM doc. 152, p. 182. Any 916; doc. 228, p. 226. Any 921; doc. 353, p. 302. Any 929.

¹⁰⁸ CCM doc. 608, p. 473. Any 948.

¹⁰⁹ CCOM doc. 4, p. 67. Any 885; doc. 8, p. 71. Any 887.

¹¹⁰ CCOM doc. 9, p. 73. Any 888.

Tot i que els laics que escriuen no son abundants, si que podem destacar algun d'ells per la seva prolifera redacció de documents. Aquest és el cas de Ageramodus (Agerandus) que va escriure set documents entre els anys 903 i 934, en l'àrea est de Vic. D'aquesta manera, el trobem a Sant Martí de Viladrau en dos vendes realitzades als esposos Argela (Argila) i Elsia (Elisia)¹¹¹. Un any després de l'última venda a Viladrau, veiem com segueix als esposos fins a prop del riu Osor, on compren una terra de regadiu¹¹², així com l'any 910 fins a Taradell¹¹³. D'aquesta manera, estem presenciant com una persona capacitada per a escriure està seguint les actuacions d'un matrimoni. Així mateix, veiem com en l'últim document del 910, feia la venda als esposos un home anomenat Eldeberto. Aquest al seu torn, de tractar-se de la mateixa persona, va actuar com a testimoni als dos documents anteriors (doc. 77 i 88). Després de set anys de silenci, torna aparèixer amb l'escriptura de la venda que fan els esposos Guntavida i Eldevira, als matrimonis formats per Guntavida i Eldevira, així com Miravile i Manuplena, a Folgueroles¹¹⁴. Aquest és l'únic dels seus documents on no poden establir-se relacions entre les diferents persones que apareixen. Hauran de passar quasi 15 anys per a tornar a veure a Ageramodus escriure. Així, l'any 930 escriu una venda a Viladrau que fan 12 germans amb les seves esposes a Domenico¹¹⁵. La seva última aparició en el fons documental és també en un document de venda a Domenico en el mateix indret¹¹⁶. El que fa que puguem identificar a l'escriptor com a la mateixa persona és que Argela, el comprador dels seus primers documents, apareix citat en afrontar les seves terres i vinyes amb els béns d'aquests dos últims documents. Veiem doncs, com hi havia persones estretament relacionades amb d'altres, i aquestes connexions només poden revelar-se a través d'estudis on s'analitzin els noms i les zones on apareixen.

La repetició d'un nom, especialment aquells no tan freqüents, fa que puguem determinar la seva identificació amb un mateix individu. Seguint la línia que tracem sobre les persones, no dubtaríem pas que la presència dels anomenats com a bons homes fos continua. Aquests serien persones destacades de la comunitat i amb un rol ben actiu en els seus afers. La seva presència als documents testimonia la confiança depositada en ells, ja

¹¹¹ CCOM doc. 54, p. 105. Any 903; doc. 77, p. 123. Any 908.

¹¹² CCOM doc. 88, p. 131. Any 909.

¹¹³ CCOM doc. 95, p. 137.

¹¹⁴ CCOM doc. 162, p. 190. Any 917.

¹¹⁵ CCOM doc. 365, p. 310.

¹¹⁶ CCOM doc. 402, p. 337. Any 934.

que apareixen en qüestions de caràcter judicial¹¹⁷. Aquest és el cas d'Annone, que actua en sis documents judicials. En un d'ells actua com a mandatari de l'abat Deichino¹¹⁸, en un altre surt citat com a bon home¹¹⁹, en dos documents del mateix dia esdevé el saig¹²⁰, mentre que en els altres dos documents només s'indica la seva presència sense cap altra definició¹²¹. Un altre personatge que repeteix és Astoaldo (Astovaldus), que actua com a testimoni en diversos documents de compravenda, així com en judicis, on és destacat com a bon home¹²².

Els bons homes eren la garantia de la memòria, i així ho demostren alguns documents, com per exemple en la venda que realitza el prevere Anastasius a Radulf, fill del comte Guifré, en què diu que *ego vinditor manibus meis recepi videntibus bonis hominibus*¹²³. Ells van ser per tant els testimonis principals, tot i que no els podem identificar al document individualment, ni tampoc hi ha indicació de la condició dels tres testimonis com a bons homes.

El qualificatiu de “bon home” sembla ser, en alguns casos, un afegit al propi nom de pila. Així ho veiem en el cas de Livila, *aliū nomen Bonus homo*¹²⁴, o Eurutira, *que vocant Bonus homo*¹²⁵, fins arribar al punt d'identificar-se només amb aquest nom, com Bonusomo que actua com a testimoni l'any 947 en una venda a Sant Julià de Vilatorrada¹²⁶. En aquest sentit, ens preguntem si una persona amb un nom tan particular com Parapugnas¹²⁷, tindria realment aquest nom o si seria un indicatiu de la seva funció social.

En canvi, podem trobar altres persones que sense tenir cap denominació especial tenen un rol actiu en les actes de les persones que formarien part del seu entorn. Un exemple pot ser el de Sperandeo, que sembla ser un personatge destacat a la zona de Manresa, ja que apareix en tres documents actuant com a testimoni, sense connexió aparent entre

---

¹¹⁷ A banda dels afers judicials, Pierre Bonnassie també identificava aquests *boni homines* com a consellers de famílies en situacions difícils, així com mediadors per establir el valor de les terres. *Vid. Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI); I/ Economia i societat pre-feudal*. Barcelona: Edicions 62, 1979. P. 270 i 271.

¹¹⁸ CCOM doc. 45, p. 100. Any 900.

¹¹⁹ CCOM doc. 115, p. 150. Any 914.

¹²⁰ CCOM doc. 119, p. 153; doc. 120, p. 159. Any 920.

¹²¹ CCOM doc. 57, p. 107. Any 904; doc. 168, . 194. Any 917.

¹²² CCOM doc. 93, p. 135. Any 910; doc. 115, p. 150. Any 913; doc. 119, p. 153. Any 913; doc. 164, p. 191. Any 917; doc. 168, p. 194. Any 917; doc. 235, p. 231. Any 921; doc. 346, p. 297. Any 898-929?

¹²³ CCOM doc. 100, p. 140. Any 911.

¹²⁴ CCOM doc. 523, p. 417. Any 942.

¹²⁵ CCOM doc. 390, p. 327. Any 933.

¹²⁶ CCOM doc. 596, p. 466.

¹²⁷ CCOM doc. 9, p. 73. Any 888. Aquest antropònim només és recollit en una ocasió més en el Repertori d'Antropònims Catalans, p. 428 (Parapunias, a l'Urgell).

els propietaris¹²⁸. Així mateix, hi ha un altre Sperandeo, que podria ser el mateix d'abans, en què com a propietari reconeix que els seus béns pertanyien a la seu de Vic per precepte reial¹²⁹. A falta d'altres evidències, no podem més que conjecturar sobre la seva persona, però ens sembla interessant poder reflexionar sobre el que serien possibles relacions.

Aquesta comunitat la veiem també de manera explícita amb la intervenció dels membres de l'estament eclesiàstic. En alguns casos, podem associar directament la seva aparició amb la d'algun personatge destacat, com el cas del prevere Eles que va escriure dos compres que va realitzar el comte Sunyer al castell de Rodors¹³⁰; el levita i arxidiaca Eldalecus, que va actuar com a testimoni en tres documents del bisbe Gotmar¹³¹; o el prevere Mangefredus que va escriure dos documents a l'àrea de Sant Hilari de Sacalm on es venien béns a Sal.la¹³². D'altra banda, la seva presència i importància en corroborar els actes dins de la comunitat és destacada com pot indicar el fet que, entre d'altres exemples, el prevere Franco exerceixi com a testimoni i escrivà en repetides ocasions a Santa Eulàlia de Riuprimer¹³³, o el prevere Magnus Virus escrigui documents a la ciutat de Manresa¹³⁴.

Però no només els eclesiàstics actuen sota l'ombra d'altres persones, sinó que també son habituals les seves actuacions com a protagonistes. Per exemple el levita Elisagar (Elisacar) apareix tres vegades, dues comprant a Muntanyola¹³⁵ i una altre a Santa Eulàlia de Riuprimer¹³⁶. En algun cas, resulta curiós veure múltiples facetes de la mateixa persona, com el prevere Kavallario (us) que fa d'escrivà d'un document de venda a Manresa, a través del qual sabem que ell mateix tenia una vinya que afrontava amb els béns venuts, que eren fruit d'una apriació¹³⁷. Veiem doncs, la participació de tota la població, laica o no, en l'expansió pel territori. Així mateix, aquest mateix prevere el trobem com a testimoni en la restauració de Sant Pere i Santa Cecília de Montserrat¹³⁸.

En definitiva, tot resseguint alguns exemples, hem vist com els vincles entre persones son la base del sistema social de l'època estudiada, essent possible establir el que serien

¹²⁸ CCOM doc. 373, p. 316. Any 930 (ciutat de Manresa); doc. 445, p. 368. Any 938 (Castellbell); doc. 538, p. 429. Any 943 (Camp de Bages).

¹²⁹ CCOM doc. 443, p. 365. Any 938.

¹³⁰ CCOM doc. 353, p. 302. Any 929; doc. 379, p. 319. Any 931.

¹³¹ CCOM doc. 9, p. 73. Any 888; doc. 35, p. 94. Any 898; doc. 37, p. 96. Any 898.

¹³² CCOM doc. 342, p. 294. Any 929; doc. 403, p. 337. Any 934.

¹³³ Com a testimoni: CCOM doc. 266, p. 251. Any 923), com a escrivà: CCOM doc. 254, p. 243. Any 923; doc. 345, p. 297. Any 929; doc. 372, p. 315. Any 930; doc. 395, p. 331. Any 933.

¹³⁴ CCOM doc. 373, p. 316. Any 930; doc. 403, p. 337. Any 934.

¹³⁵ CCOM doc. 343, p. 295. Any 929; doc. 405, p. 338. Any 935.

¹³⁶ CCOM doc. 585, p. 460. Any 946.

¹³⁷ CCOM doc. 471, p. 382. Any 940.

¹³⁸ CCOM doc. 543, p. 433. Any 944.

relacions personals estretes i on, l'entorn més immediat esdevé l'aglutinant per excel·lència.

CONCLUSIONS

Amb la realització d'aquesta tesi doctoral teníem com a propòsit principal apropar-nos a unes fonts documentals que, tot i que ja havien estat estudiades amb anterioritat, consideràvem que també podien ser analitzades des d'una perspectiva més sensible a les percepcions de les persones. Hem de confessar que el camí no ha estat fàcil, ni la elecció arbitrària.

Des de la curiositat ens preguntàvem si a més d'història política i territorial, era possible de penetrar i albirar les nocions que tenien del seu entorn, la seva cosmovisió, a partir d'una documentació fortament estereotipada i que, a primera vista, no és la més adient per a contestar les preguntes que teníem, però que és l'única que s'ha conservat. Així doncs, com hem anat desgranant en els diferents capítols, aquesta tesi doctoral s'ha beneficiat de l'ajuda dels enfocaments d'altres disciplines, sense les quals la història no seria la mateixa.

Considerem que hem aconseguit articular un discurs ben integrat i àmpliament fonamentat, oferint una nova perspectiva de treball i d'anàlisi de les fonts documentals que condueix a noves interpretacions i a reflexions suggeridores, obrint línies de recerca sobre les que poder continuar treballant. Sabem però, que les conclusions que hem anat esbossant en els diferents capítols i que presentarem tot seguit, són només les conseqüències del primer intent d'enfocar una història dels valors de cohesió a l'alta edat mitjana. Durant les fases d'anàlisi i redacció, teníem la sensació de què la magnitud dels temes tractats podien bastir per separat, fins i tot, altres tesis doctorals. Aquest ha estat un repte considerable, concebre i integrar en un mateix estudi diferents temàtiques, sense la pèrdua de coherència interna i rigor.

La diplomàtica com a via d'entrada

Iniciar aquesta tesi doctoral amb un acurat estudi diplomàtic de les característiques intrínseques de la documentació, ens ha proporcionat els rudiments necessaris per a conèixer de manera profunda els tipus d'actes que han pervingut de l'època. Tot i el seu caràcter formulari, que més que un obstacle ens ajuda a identificar les notes discordants, hem pogut demostrar com a través del seu estudi i comparació, podem endinsar-nos en alguns dels paràmetres mentals que s'amaguen darrera d'aquestes fórmules, així com de les particularitats documentals. Tampoc podem oblidar que la documentació conservada obeeix a les motivacions dels seus actors principals per a deixar constància de les seves accions, però no podem pas obviar que la fortuna de què hagin arribat fins als nostres dies està totalment subjecte als interessos d'aquells que la conserven, de manera majoritària, els arxius eclesiàstics.

A nivell essencial, hem constatat el predomini de compravendes, al voltant del 66% de la documentació estudiada, fet que denota una gran activitat al voltant de la terra, el bé més preuat del moment, el que ha possibilitat el plantejament de diferents qüestions, com entre d'altres, referents al temps agrícola. Així mateix, les donacions, com a segon grup més significatiu, ens han proporcionat la clau d'entrada als espais del més enllà, gràcies a les referències que hi contenien, així com també han contribuït en aquesta tasca les execucions testamentàries. Així mateix, s'ha constatat l'aglutinament de propietats per part de l'església, ja sigui per mitjà d'aquestes donacions, així com pels reconeixements que molts habitants van haver de realitzar sobre la propietat dels seus béns per part d'institucions eclesiàstiques, el que va derivar, especialment, en moltes vendes i/o donacions. D'altra banda, el desgranat de les consagracions i dotacions d'esglésies ens ha ajudat a entendre com el poder justificava les seves accions i les emmarcava en un passat que necessitava de la seva actuació. Per la seva part, els documents judicials ens han mostrat alguns dels personatges destacats de les comunitats, que només apareixen en aquest context en les nostres fonts.

Amb tot, l'estudi diplomàtic ens ha proporcionat les eines de treball sobre les que construir la nostra tesi doctoral, tot donant-nos un domini de les fonts documentals analitzades molt necessari per a l'empresa, molt subtil, que ens proposàvem, el que d'altre manera no haguéssim interioritzat igual.

Els "temps"

Pel que fa als resultats sobre l'estudi del temps, podem afirmar que les nocions d'aquest són variades i responen a la necessitat d'ordenar d'alguna manera la pròpia existència. La forma en la que s'interpreta el temps depèn de l'ús per al qual és conceptualitzat. Així doncs, hi ha un temps que podríem anomenar com a calculat o institucionalitzat, creat a partir de paradigmes i de caire lineal, que s'emmarca en contextos de poder. La seva utilització fora d'aquests àmbits considerem que és anecdòtica i entenem que l'estudi d'aquestes manifestacions del temps, sigui un tema recurrent entre els investigadors ja que són mesurables, el que no resta exempt de dificultats, degut a la varietat de sistemes utilitzats. D'altra banda, hi ha un temps copsat a partir de l'intel·lecte, finit, que avarca períodes vitals i tracta de situar els fets entre passat, present i futur, carregat d'un cert providencialisme. Per últim, hem observat un temps natural, fruit de l'experiència i que és repetitiu, molt lligat als cicles naturals i les feines agrícoles. Aquest és el temps del comú de la població, tot i que és el que més costa resseguir en el nostre estudi. En alguns casos, i malgrat que en essència és incontrolable, s'intenta normalitzar a través de la instauració de pagament d'impostos i celebracions religioses.

Així doncs, hem analitzat com les institucions preponderants de l'època s'encarreguen de concretar i sistematitzar la mesura del temps. La forma més significativa de fer-ho és a través de les fórmules de datació dels documents, especialment en el còmput dels anys. Durant el període analitzat el sistema utilitzat segueix la cronologia dels reis francs, el que denota la subjecció o arrelament als sobirans, així com la fidelitat al legítim successor, tal i com hem pogut comprovar en els moments en que el govern reial estava en mans de persones que no seran reconegudes en les nostres contrades. D'altra banda, s'han constatat d'altres sistemes fixos i calculables, cultes, que acompanyen al del regnat franc, en documents relatius a l'Església. Alguns d'ells prenen com a referència passatges significatius de la vida de Jesús, marcant doncs el caràcter sagrat dels documents, i d'altres recullen la tradició antiga, com l'epacta, entre d'altres.

Així mateix, hem estudiat com estableixen el calendari litúrgic a través dels fenòmens astronòmics i hem pogut explorar la generalització en els càlculs precisos sobre les hores de llum i de foscor, així com el seguiment de models, a vegades adequats a la seva realitat i d'altres que no ho feien. D'altra banda, les festivitats religioses i els cicles litúrgics serien utilitzats com a dates de referència en les que es realitzaven pagaments o en les que s'emmarcaven acords i contractes.

Tanmateix, el temps que determina la vida és aquell que segueix els ritmes naturals, en el que es basa la població per a viure. En aquest sentit, hem pogut analitzar i seguir a través de la documentació, el calendari aproximat per mesos dels diferents processos en els que es dividien els treballs agrícoles.

Finalment, hem analitzat l'ús de les nocions sobre el passat, el present i el futur que tenien les persones. Així doncs, hem pogut veure com hi havia una consciència del fet present, de l'instant en què s'ha de deixar constància dels fets, així com també del present com a punt de referència de la pròpia situació vers un passat i un futur. Amb més dades, hem desenvolupat el concepte de passat, amb el que es conjuga la memòria i a partir del qual s'evoquen records sobre els que es legitimen actes. En aquest sentit, la configuració del record col·lectiu es farà a través de la història de l'Església, així com també de la pròpia família i del seu entorn immediat. Així mateix, l'ús del mot memòria en les fonts documentals denota la consciència que podien tenir del propi fet de recordar així com també, del d'oblidar. D'altra banda, hi ha també un cert caire ritual en l'ús de la bona memòria en els difunts, del bon record, tot i que també podria apuntar al propi fet de poder recordar. El futur, en canvi, se'ns mostra ple d'expectació. La història familiar connecta directament amb la successió i els hereus, així com també amb la supervivència de la pròpia comunitat per si mateixa. L'espera de la mort, tot i que ben present, és incerta en el seu moment exacte. Així doncs, hi ha una forta consciència sobre l'estat en què l'ànima s'enfrontarà al Judici Final. Per tant, la preocupació per la redempció dels pecats és una constant, la qual sembla compensada per la idea de salvació.

Els tres espais

Pel que fa a l'espai, hem pogut ressaltar les diverses maneres en les que aquest escenari és conceptualitzat i com es concreta en la documentació. Així doncs, ràpidament vam poder establir la divisió en tres espais: l'imaginat, el simbòlic i el funcional. Quant als espais creats per a encabir les realitats paral·leles, en un primer estadi de la recerca vam plantejar-nos si realment podíem estudiar-los a través dels documents que teníem, ja que ens sobtava que ningú hagués focalitzat l'atenció en ells. Per contra, aquests llocs són ben presents i plens de significació, reals en l'imaginari de les persones tal i com hem pogut argumentar a través dels exemples. Així, després de recórrer el camí de la vida i amb l'arribada de la mort, les persones abandonen el món terrenal, han de passar d'un espai a un altre. D'aquest traspàs tenim constància en la documentació gràcies al verb *migro*, utilitzat per a referir-se al canvi d'escenari. El lloc final serà decidit en ponderar les ànimes

en el marc del Judici Final. Els benaurats accediran al Regne Celestial. Hem vist com aquest lloc està custodiat per Sant Pere i és ple de llum i de benestar etern. En un estadi intermedi podien trobar-se també en el si d'Abraham. D'altra banda, eren les pròpies persones les que per les seves accions podien merèixer restar fora de la comunitat cristiana, l'anatema. Així doncs, el seu destí final seria el de descendir al lloc infernal, on trobaran la companyia de personatges àmpliament coneguts per haver anat contra els preceptes divins, entre els que destaca Judes Iscariot. Ha estat significatiu també trobar en aquestes dates primerenques la figura del Diable en alguns documents, que representa la temptació continua dels homes a la terra. En definitiva, hem pogut mostrar la concepció d'aquests dos espais en l'imaginari de les persones.

Així mateix, no podíem pas oblidar els espais sagrats, que actuen de connectors entre la vida terrenal i el més enllà. Els edificis de culte són unitats essencials des de les que s'articula tant el poder com el sistema de creences. D'aquesta manera, els edificis per si mateixos prenen una total significació. L'església que havia assumit el control de les àrees funeràries, veurà com es desenvolupen d'altres espais al seu voltant, aprofitant el seu caràcter sagrat. Així mateix, els Sants reflectits en les advocacions eclesiàstiques actuaran com a intermediaris entre les persones i Déu. En definitiva, els llocs de culte doten de sentit a la comunitat de creients.

Finalment, hem tractat d'estudiar l'entorn on es desenvolupa la vida quotidiana, l'espai funcional. Les persones delimitem l'espai d'una manera ben definida ja que aquest ens marca i caracteritza. Tot i que es percep un arrelament que perdura entre els habitants i unes estructures estables, hem demostrat com la zona estudiada és plena de referències a la necessitat d'organitzar el territori, tant per part del poder laic com del religiós. En aquest sentit, les referències al desert són ben presents, com a lloc simbòlic poc habitat i amb manca d'estructura necessària per a la vida. D'aquesta manera s'està argumentant l'acció dels comtes i eclesiàstics en l'entorn.

D'altra banda, a la documentació s'observa una pauta molt precisa en quant a la denominació estructural del territori, de major a menor entitat. Primerament hem demostrat una demarcació superior, i en certa mesura, abstracte i conceptual, el territori. Aquesta delimitació jurisdiccional antiga acabarà derivant en els comtats, en el sentit polític. En l'expansió territorial veurem com en els primers anys hi han variacions en l'adscripció d'algunes localitats a un o altre comtat, el que denota que és un concepte poc definit per a la població. En canvi, en els referents més propers no hi han dubtes. Aquest és el cas dels castells i els termes castrals, com a centres principals des d'on s'organitza

l'administració i coordinació del territori. D'altra banda, i com ja havíem apuntat, les paròquies i els seus termes també actuen com a marcadors espacials. Més interessants són les delimitacions dels espais naturals, com són les valls. Aquestes estaven conceptualitzades com a vertaderes unitats territorials i socials ben articulades, essent per tant un marc de referència essencial en les comunitats rurals. Així mateix, i en apropar el foc d'atenció, trobem les viles, vilars i d'altres concrecions, que són els veritables espais viscuts de les persones, on es desenvolupa la seva vida. Amb tot, hi ha per tant un espai creat de caire abstracte i oficial, així com un espai marcat per la pròpia geografia, que arriba a conceptualitzar-se.

En aquest sentit, hem analitzat també l'acció de les persones en el seu entorn. Era precepte diví que els homes i les dones posessin ordre a la natura i es poguessin beneficiar dels seus fruits. Així doncs, les terres es treuen de l'erm, l'espai natural és antropitzat i explotat. Hem assenyalat també el que cultivaven, la ramaderia i l'ús dels recursos naturals, com els boscos o l'aigua.

Les descripcions del seu entorn ens mostren un altre perspectiva de com observaven i interpretaven el món que els envoltava, centrant l'anàlisi en com assenyalaven els límits de les seves possessions, indicant-nos d'alguna manera doncs, com percebien l'espai i els seus veïns.

Per acabar amb l'espai, hem apuntat com la memòria la trobem ancorada en llocs concrets. Així doncs, es coneixen llocs amb els noms de persones ja difuntes, i hem vist com es passa de nombrar a través d'un record propi a fer-ho quan ja no hi ha connexió amb la persona. S'està dotant l'espai d'històries personals que perduraran fossilitzades.

Estretes relacions personals

Un cop analitzats els escenaris de la vida, el temps i l'espai, en l'últim capítol de la tesi doctoral hem volgut apropar-nos una mica als personatges protagonistes. En el període estudiat, és difícil poder donar dades molt precises sobre les persones, però a través de la documentació analitzada, hem pogut establir relacions entre elles. En aquest sentit, hem pogut identificar a les persones principals que van actuar als comtats d'Osona i Manresa, essent aquests ben possiblement petits propietaris. Així doncs, a través dels seus documents, hem vist com en les seves accions estaven implicades, en general, les mateixes persones o, si més no, com hi havia relació entre totes elles. En aquest sentit, el radi d'acció dels diferents individus està circumscrit a un àrea molt concreta, amb quasi total seguretat, el lloc on vivien.

La família nuclear, formada pels pares i fills, seria la base de l'organització social, essent el matrimoni el principal canvi vital que podem assenyalar. La presència de molts fills ens proporciona dades sobre el que seria la natalitat de l'època, així com també la documentació ens aporta dades sobre la mort dels familiars.

D'altra banda, hem constatat la importància de la comunitat en els actes, entesa com les persones del cercle d'acció més proper. Entre ells podem destacar als veïns, moltes vegades actuant com a testimonis en les transaccions econòmiques, i hem restat importància als coneguts com a "bons homes" ja que, amb l'excepció d'un document, només els hem localitzat en documentació judicial. Així mateix, hem pogut observar com alguns dels que serien personatges destacats de la comunitat tindrien un cercle de confiança, ja que alguns d'ells apareixeran en la seva documentació de manera repetida, salvant fins i tot les distàncies.

En definitiva, considerem que amb la nostra tesi doctoral hem pogut demostrar que les fonts documentals estudiades podien ser explotades des d'una nova perspectiva. En aquest sentit, hem pogut endinsar-nos en els esquemes mentals i les relacions personals dels habitants dels comtats d'Osona i Manresa durant la primera meitat del segle X.

Tanmateix, som conscients de què això només representa el nostre punt d'inflexió des del qual partir per ampliar perspectives i seguir apropant-nos a la vida de les persones que han construït el nostre passat.

CONCLUSIONS

The main purpose of our PhD dissertation was to approach some documentary sources that, even though they had been studied before, we thought they could also be analysed from a perspective more sensitive to people's insights. We acknowledge that the road has not been easy, nor arbitrary the choice we made.

From our own curiosity we wondered if, over territorial and political history, was indeed possible to penetrate and glimpse the notions they had of their own environment and worldview, from a heavily stereotyped documentation which, at first sight, was not the most appropriate to answer the questions we had, but nevertheless is the only one that has survived. So, as we have been discoursing in different chapters, this thesis has benefited from the aid of approaches from other disciplines without which history would not be the same.

We strongly believe that we have managed to articulate a well-integrated and widely grounded discourse, offering a new perspective on working and analysing the documentary sources that could lead to new interpretations and suggestive thoughts from it, opening new research lines that will require further work. We know, however, that the conclusions we have been outlining in the different chapters and we draw next are only the consequences of the first attempt to approach a history of the values of cohesion in the Early Middle Ages. During the analysis and writing phases, we had the feeling that the magnitude of the issues we have dealt with could separately encourage other PhD dissertations. This is why it has been a considerable challenge to conceive and integrate in just one research all this different topics without losing internal coherence and rigor.

Diplomatic as the gateway

Beginning this thesis with a careful study of the intrinsic features of diplomatic documents, has provided us the essentials necessary to deeply identify the kind of events that

have reached us from that time. Even though it's a conceptualized form, rather than being an obstacle, it actually helps to identify all the remaining discordant notes, and we have demonstrated how through their study and comparison we can get into some of the mental parameters hiding behind these formulas, as well as all the specialties related to the documents. We can't neither forget the very nature of the preserved documents, made due to the motivations of their key players to record their actions, and mainly because of this we cannot ignore that the fortune of being able to use them as a source is subjected to the interests of those who preserved them, mainly, in the ecclesiastical archives.

Essentially, we have observed the predominance of purchases, about 66% of all our research documentation, which indicates a high level of activity around the land, the greatest asset of the moment, which has enabled the approach to various issues, and among them, the ones related to the agricultural calendar. Also, the second most significant group, the donations found in the documents, have provided the key to enter the space of the beyond, thanks to the references contained there, as well as, in the execution wills we have examined. We observe a coalesce of properties of the Church, either through donations or through the recognition that many people had to do over their own properties for the Church, which led to more sales and/or donations. Moreover, the analysis of the endowments and consecrations of churches helped us to understand how the different powers of that time justified their actions through the filter of time, necessary for its own interests. For its part, the court documents have shown some of the prominent people of the communities, which appear only in that context in our sources.

Furthermore, the diplomatic study has provided us the working tools needed to build our thesis, giving us an understanding of the documentary sources analysed, subtle but also crucial for the investigation we had in our hands. Otherwise, we could not have assimilated it the way it has been done.

The "times"

Regarding the results of the study of time, we can say that the notions of it are diverse and reflect the need to somehow arrange their own existence. The way in which time is interpreted depends on the use for which it is conceptualized. Thus, there is a time that could be called as calculated or institutionalized, linear and created from paradigms framed in the context of power. Its use outside these areas we believe is mere anecdotal and we understand that the study of these manifestations of time is a recurring theme among researchers because it is a measurable concept that, nonetheless, is not exempt of diffi-

culties due to the variety of systems used. Moreover, there is a time grasp from the intellect, finite, not only covering vital periods but also trying to place the events of past, present and future, filled with a certain providentialism. Finally, we noted a natural time, result of the experience and repetitive, closely linked to natural cycles and agricultural work. This is the time of the common people, but is the hardest to follow in our study. In some cases, despite the fact that it is essentially uncontrollable, it tends to be regularised through the introduction of taxation and religious celebrations.

Thus, we have analysed how dominant institutions of that time are responsible for specifying the time and systematize its dimension. The most significant way of doing this is through the formulas of dating documents, especially in the computation of years. During our research period, the procedure used follows the chronology of the Frankish kings, which denotes the subject or attachment to the sovereigns, as well as loyalty to the legitimate successor, as we have seen in the times when the royal government was in the hands of people that will not be recognized in our region. Additionally, other systems have been found, fixed, calculated and erudite, accompanying the ones of the Frankish kings, in documents relating to the Church. Some of them take as reference significant passages of the life of Jesus, thus marking the sacredness of documents, and others collect ancient tradition like the epact, among others.

Also, we have seen how the liturgical calendar was established through astronomical phenomena and we could explore the spread on precise calculations on the hours of light and darkness, as well as monitoring some of the models, sometimes suitable to their situation and sometimes not. Moreover, the religious festivals and liturgical cycles were used as reference dates on which payments were made or also for agreements and contracts. However, the time that regulates life is the one that follows the natural rhythms from which the population based its own life. In this sense, we could analyse and follow through our documentation the estimated calendar for months, in which different processes of agricultural work were divided.

Finally, we have analysed the use of notions about the past, present and future that people had. As a result, we could see that there was an awareness of their own “present”, not only as the moment on which to record the facts but also as a point of reference towards a situation of their own past and future. With more data collected, we have developed the concept of a certain past, combined with the concept of memory, from which evoked memories are used to legitimize acts. In this sense, the collective memory

will be achieved through the history of the Church, as well as the family itself and its immediate surroundings.

Also, the use of the word "memory" in the documentary sources implies the awareness that people of that time might have of the concept of remembering itself as well as the forgetting. Moreover, there is also a certain ritual in the use of the good memory of the deceased ones, but could also point to the very fact of being able to remember. The future, however, it is showed full of excitement. Family history is directly connected with the succession and the heirs, as well as the survival of the community itself. The wait for death is very present but its final moment is uncertain. Thus, there is a strong awareness of the state in which the soul will face the Last Judgment. Therefore, the concern for the redemption of sins is a constant, which seems offset by the idea of salvation.

The three spaces

As for space itself, we have been managed to show up the various ways in which this scenario is conceptualized as specified in the documentation. So we could quickly establish the division into three different areas: imagined, symbolic and functional. As for the spaces created to fit the parallel realities, in a first stage of the research we had asked ourselves if we really could study them through the documents we had, because we were surprised to found out that no one had focused attention on them. Nevertheless, these places are very present and full of meaning, very real to the imagination of people as we have argued through examples previously. Thus, after travelling the path of life and with the arrival of death, people leaving the material world must travel from one space to another. The proof of how this transfer was conceived is found on the documentation with the verb *migro*, referring the change of scenario. The final place will be decided by pondering the souls in the Final Judgment. The blessed will be allowed in the Celestial Reign, a place full of light and eternal welfare that is guarded by Saint Peter as we have seen. In an intermediate path, the souls could also face the bosom of Abraham. On the other hand, it is pointed out that only through their own actions people could remain outside the Christian community, the anathema. Thus, their fate would be to descend to the infernal world where people could find the company of widely known companions, who acted against the divine precepts, like Judas Iscariot. It was also very significant to found the figure of the Devil in some documents, representing the temptation of men and women on earth. In short, we have shown the notion of these two areas in the imagination of people.

On the other hand, we could not forget the sacred spaces, which act as connectors between earthly life and the great beyond. The religious buildings are the essential places of worship from which both power and belief systems are articulated. Thus, the buildings themselves take full significance. The Church, having assumed control of the burial areas previously, will see how people are going to develop other areas around, taking advantage of its sacredness. Also, the Saints found dedicated in the churches will act as intermediaries between people and God. All in all, places of worship gave meaning to the community of believers.

Finally, we tried to study the environment where daily life is developed, the functional space that typifies life itself. Even though we could notice a root bound between people and the structures they use, we have seen how our area of study is full of references to the need to organize the territory, both by the secular power and religious. Thus, the references to the desert are very present as a symbolic place lacking of structures necessities for life, legitimizing the actions of the counts and clerics in their environment.

Moreover, we have found in the charters a very precise pattern regarding the structural nomination of the territory, from largest to smallest entity. First, we have seen a higher demarcation, somehow abstract and conceptual: the territory. This jurisdictional delimitation will eventually be leading to the counties, in the political sense. The territorial expansion as we see in the early years has slightly changes in the assignment of some localities in either county, which indicates that it is a poorly defined concept for the population, yet.

However, there are no doubts with the close referents. This is the case of the castles and their boundaries, as the main focus from which the administration and coordination of the territory is organised. On the other hand, as we have already noted, the parishes and their surroundings also act as spatial markers. More interesting are the boundaries of natural areas, such as valleys. These were conceived as true, social and well-articulated territorial units, being therefore an essential framework in rural communities. Also, when approaching our attention, we found the villages, small settlements and other concretions, which are the real areas where people lived. To sum up, there are then two spaces, one created, abstract but officially, and another one marked by its own geography, which is eventually conceptualised.

We have analysed the action of people in their own environment. It was a divine precept that men and women put order in nature and could benefit from its fruits. Thus, the lands are removed from the desert and the natural area is shaped and exploited, anthro-

pized. It has also been pointed out some of the crops, livestock and the use of the natural resources, such as forest or water.

The descriptions of their surroundings show us another perspective of how they perceived and interpreted the world around them. Focussing our attention on the analysis of the limits of their possessions, we can understand how they could actually recognize their own space.

To conclude with the space, we have mentioned how memory can be rooted in specific places. Some places were known with the names of deceased people and we have seen how, as time goes by, places can be named when there is no connection with the person attached to its name. In that sense, the space is provided by personal stories that will remain and endure fossilized.

Close relationships

After the analysis of time and space, in the last chapter of the thesis, we wanted to get closer to the main characters. In our studied period, it is very difficult to provide accurate information of people, but we are able to establish certain relationships between them. In that sense, and following the documentation, we have seen the central characters acting in the counties of Osona and Manresa, being plausibly little landholders. In this way, through their documents, we have seen how in their actions generally the same people were involved, stating a clear relationship among them. In that sense, the action radius of people were limited to an specify area, most certainly, the place where they lived.

Nuclear family, understood as parents and their children, was the basis of the social organization, being matrimony the main vital change that we can point out. The presence of children it's an indication of the natality, as well as the documentation give us datum about family deceases.

On other hand, we have analysed the importance of the community, graspethed as people of the closest action circle. Among other, we can emphasize the neighbours, often acting as witnesses in financial transactions, allowing us to moderate the role of the known as "*boni homines*", because we have only found them in court acts. Moreover, we have pointed out that some of the most known characters of the community could have a trustworthy circle, due to the constant repetition of some names following them.

In conclusion, we consider that we have demonstrated that the studied documentary sources could be used with a new perspective. Thus, we have been able to get into the

CONCLUSIONS

mindsets and personal relationships of people who lived in the counties of Osona and Manresa during the first half of the tenth century.

Having said that, we are aware that this thesis is the turning point from which we want to enlarge perspectives and moving ahead through the life of those who have construct our past.

7. FONTS I BIBLIOGRAFIA

7.1. Fonts

- Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Els diplomes carolíngis a Catalunya. Catalunya Carolíngia II. 2 vol.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans- Institució Patxot, 2007.
- Altés i Aguiló, Francesc Xavier. «El diplomatarí del monestir de Santa Cecília de Montserrat, I: Anys 900-999». *Studia monastica* n° 36, vol 2, 1994, 223-302.
- Benet i Clarà, Albert. *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (segles IX-X)*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1994.
- Hipona, Agustín de. *Qué es el tiempo: libro XI de las «Confesiones»*. Editat per Agustín Corti. Madrid: Trotta, 2011.
- de Marca, Pierre. *Marca Hispanica*. Facsímil. Barcelona: Base, 1972.
- Dhuoda. *Liber manualis: handbook for her warrior son*. Editat per Marcelle Thiébaux. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Du Cange, C. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. L. Favre: Niort.
- Fàbrega, Àngel, i Josep Baucells i Reig. *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Volum I. Documents dels anys 844-1000*. Barcelona: Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995.
- Flórez, Enrique. *Espana Sagrada. Theatro geographico-historico de la iglesia de Espana, tomo XXVIII*. Madrid: En la Imprenta de Antonio Sancha, 1774.
- Ordeig i Mata, Ramon. *Diplomatari del monestir de Ripoll (segles IX-X)*. Vic: EH, 2015.
- *Els Comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Primera part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- *Els Comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia vol. IV. Segona part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII. Volum II*. Vic: Estudis Històrics, 1993.
- *Les dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX- XII. Volum I*. Vic: Estudis Històrics, 1993.
- Udina i Martorell, Frederic. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos XVIII, 1951.

- Villanueva, Jaime. *Viaje literario a las iglesias de España, tomo VI*. Valencia: Imprenta de Oliveres, antes de Estevan, 1821.
- *Viaje literario a las iglesias de España, tomo VIII*. Valencia: Imprenta de Oliveres, antes de Estevan, 1821.

7.2. Bibliografia

- Abadal i de Vinyals, Ramon d'. *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1986.
- *L'Abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Aymà, 1948.
- *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*. Sabadell: AUSA, 1989.
- «Un Gran Comte de Barcelona Pretèrit: Guifre-Borrell (897–911)». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad de Barcelona* 5, 1964, 83-180.
- *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Editorial Teide, 1958.
- Abascal, Mª Dolores. *La teoría de la oralidad*. Málaga: Analecta Malacitana. Anejo XLIX, 2004.
- Adell i Gisbert, Joan Albert. «Notes per a l'estudi de la tecnologia constructiva de l'hàbitat en el poblament medieval de l'Esquerda». *AUSA n° 102-104, vol. 10*, 1982, 345-52.
- Agís Villaverde, Marcelino, i Carlos Balañas Fernández, ed. «Aspectos filosóficos y antropológicos del Camino de Santiago. Fenomenología de la peregrinación a Compostela». En *Galicia y Japón: del sol naciente al sol poniente. IX Encuentros Internacionales de Filosofía no Camino de Santiago 2007*, 301-24. Santiago de Compostela: Universidade da Coruña. Servicio de Publicaciones, 2008.
- Albuquerque, Juan Miguel. «Publicidad de los ríos en derecho romano: perspectiva interdicial y criterios jurisprudenciales (D.43,12,1)». *Revista Jurídica Universidad Autónoma de Madrid n° 7*, 2002, 9-48.
- Alejandro García, Juan Antonio. «El delito de falsedad testimonial en el Derecho histórico español». *Historia, Instituciones, Documentos n° 3*, 1976, 9-140.
- Alimbau Marquès, Salvador, Antoni Llagostera Fernández, Elias Rogent i Amat, i Jordi Rogent i Albiol. *Pantocràtor de Ripoll. La portada romànica del monestir de Santa Maria*. Ripoll: Patronat del Monestir de Santa Maria de Ripoll : Ajuntament de la Comtal Vil·la de Ripoll : Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, 2009.
- Alonso, Mariano. «Notas para el estudio del Notariado en la Alta Edad Media de Aragón». *Anuario de Derecho Aragonés, vol. 5*, s.d., 349-412.
- Altés i Aguiló, Francesc Xavier. «Reconstitució parcial d'un homiliari catalanonarbonès del segle IX-X transmissor de sermons de Cromaci d'Aquileia». *Miscel·lània Litúrgica Catalana, n° 21*, 2013, 49-79.
- «Un Homiliari i una col·lecció homilètica carolingis, copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., frag. XXIII/27)». *Miscel·lània Litúrgica Catalana, n° 20*, 2012, 15-45.

- Althoff, Gerd. «The variability of Rituals in the Middle Ages». En *Medieval Concepts of the Past: ritual, memory, historiography*, editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary, 71-88. Washington D.C.; Cambridge: German Historical Institute; Cambridge University Press, 2002.
- Althusser, Louis. *La filosofía como arma de la revolución*. Córdoba: Ediciones Pasado y Presente, 1971.
- Altisent, Agustí. «La crònica d'Idaci i la connexió dels fenòmens còsmics amb els fets històrics en la historiografia de l'alta edat mitjana». En *Miscel·lània d'homenatge a Miquel Coll i Alentorn en el seu vuitantè aniversari*, 147-54. Barcelona: Fundació Jaume I, 1984.
- Alturo Perucho, Jesús. «A propòsit de la publicació dels diplomes de la catalunya carolíngia». *Estudis romànics* 27 (2005): 289-97.
- «La historiografia catalana del període primitiu». En *Història de la historiografia catalana: Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-arqueològica, Barcelona: 23, 24 i 25 d'octubre de 2003*, editat per Albert Balcells, 19-38. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-arqueològica, 2004.
- «Manuscrits i documents llatins d'origen català del segle IX». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): I*, 273-80. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- «Sobre el mot medieval blandimentum i la seva evolució semàntica». *Faventia: Revista de filologia clàssica*, vol: 12-13, 1990, 449-52.
- «Le statut du scripteur en Catalogne (XIIe-XIIIe siècles)». En *Le statut du scripteur au moyen age: Actes du XIIe colloque scientifique du Comité International de Paléographie Latine (Clunym 17-20 juillet 1998)*, editat per Marie-Clotilde Hubert, Emmanuel Poulle, i Marc H. Smith, 41-55. Paris: École de Chartes, 2000.
- Álvarez Borge, Ignacio. «Estructuras de poder en Castilla en la Alta Edad Media I». En *Señores, Siervos y Vasallos en la Europa Altomedieval (Actas de las XXVIII Semana de Estudios Medievales de Estella. 16 al 20 de julio de 2001.)*, 269-308. Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura., 2002.
- Álvarez Márquez, Mª Carmen. «El señorío de Odena a través de la Documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (año 990- fines del siglo XII)». *Historia, Instituciones, Documentos* n° 5, 1978, 11-112.
- Amado, Claudie. «Donation maritale et dot parentale. Pratiques aristocratiques languedociennes aux Xe-XI siècles». En *Dots et douaires dans le haut moyen âge*, editat per François Bougard, Laurent Feller, i Régine Le Jan, 153-70. École française de Rome, 2002.
- Aragó Cabañas, Antonio. «Niveles de comunicación del documento medieval». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* n° 3, vol LXXXII, 1979, 407-13.
- Aragonés Estella, Esperanza. *La Imagen del mal en el Románico navarro*. Pamplona: Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, 1996.
- Ariès, Philippe. *Historia de la muerte en Occidente: desde la Edad Media hasta nuestros días*. Barcelona: El Acantilado, 2000.

- *El hombre ante la muerte*. Madrid: Taurus, 1983.
- Aróstegui, Julio. *La historia vivida: sobre la historia del presente*. Madrid: Alianza Editorial, 2004.
- «Retos de la memoria y trabajos de la historia». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 3, 2004, 15-36.
- Asensio Palacios, Juan Carlos. «Liturgia y música en la Hispania de la Alta Edad Media: el canto visigótico, hispánico o mozárabe». En *IX Jornadas de Canto Gregoriano: Antiphonarium de sanctis. X Jornadas de Canto Gregoriano: De nuevo con los mozárabes.*, editat per Luis Prensa i Pedro Calahorra, 135-55. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2006.
- Aurell, Jaume. «La impronta de los testamentos bajomedievales: entre la precariedad de lo corporal y la durabilidad de lo espiritual». En *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*, editat per Jaume Aurell i Julia Pavón, 77-94. Pamplona: EUNSA, 2002.
- «Jalons pour une enquête sur les strategies matrimoniales des Comtes Catalans (IXe-XIe S.)». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 281-364. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- «Le douaire des comtesses catalanes de l'an mil». En *Dots et donaires dans le haut moyen âge*, editat per François Bougard, Laurent Feller, i Régine Le Jan, 171-88. Rome: École française de Rome, 2002.
- Aurell, Jaume, Catalina Balmaceda, Peter Burke, i Felipe Soza. *Comprender el pasado. Una historia de la escritura y el pensamiento histórico*. Madrid: Ediciones Akal, 2013.
- Aventín, Mercè. «Família i unitat d'explotació». En *Història Agrària dels Països Catalans*, editat per Fundació Catalana per a la Recerca, 467-504. Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2004.
- Azkarate Garai-Olaum, Agustín. «La construcción y lo construido. Arqueología de la arquitectura». En *La materialidad de la historia: la arqueología en los inicios del siglo XXI*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 271-98. Madrid: Akal, 2013.
- Baiges Jardí, Ignasi. «El notariat català: origen i evolució». En *Actes del I Congrés d'Història del notariat català. Barcelona, 11, 12 i 13 de novembre de 1993*, editat per Pagès Editors, 131-66. Barcelona: Fundació Noguera, 1994.
- Baiges Jardí, Ignasi, Milagros Cárcel Ortí, i Pilar Pueyo Colomina. «Edición de documentos medievales en Aragón, Cataluña y Valencia». En *Regionale Urkundenbücher: die Vorträge der 12. Tagung der Commission internationale de diplomatique (St. Pölten, 23. bis 25. September 2009)*, editat per Theo Kölzer, Rosner Willibald, i Roman Zehetmayer, 221-58. St. Pölten, 2010.
- Bailly, Antoine-S. «L'imaginaire spatial. Plaidoyer pour la géographie des représentations». *Espaces Temps*, 40-41, 1989, 53-58.
- Bajet Royo, Montserrat. *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el Dret General de Catalunya (segles XIII-XVIII)*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2009.

- Balaguer, Anna M. *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- Bango Torviso, Isidro Gonzalo. «San Pelayo de Perazancas. Las imágenes de un calendario románico organizadas según la vieja liturgia hispana, y su contexto en el conjunto del programa iconográfico». *Anales de la Historia del Arte*, nº 4. *Homenaje al Prof. Dr. D. José Mª de Azcárate*, 1994, 545-58.
- Barbero, Abilio, i Marcelo Vigil. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. 4a ed. Madrid: Crítica, 1986.
- Barceló, Miquel. «La construcció d'equivalències entre coses en la documentació dels segles IX a l'XI». En *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 35-45. València: Universitat de València, 2003.
- «Rigor y “ milongueras pretensiones ”. ¿ Es posible historiar el feudalismo sin la Arqueología ? El caso catalán». *Arqueología y territorio medieval*, nº 1, 1994, 129-40.
- «Una nota entorn del “Llibre dels reis francs” regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 380-940, a Al-halkam, a Còrdova». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, nº 1 25 (1979): 127-36.
- Barral i Altet, Xavier, i Jordi Gumí Cardona. *L'art pre-romànic a Catalunya: segles IX i X*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- Barral Rivadulla, Mª Dolores. «Ángeles y demonios, sus iconografías en el arte medieval». *Cuadernos del CEMyR* 11, 2003, 211-35.
- Barros, Carlos. «Historia de las mentalidades, historia social». *Revista del Departamento de Historia Contemporánea = Gauregungo Historia Sailaren aldizkaria*. UPV-EHU 9 (1993): 111-39.
- «La humanización de la naturaleza en el Edad Media». *Edad Media* 2 (1999): 169-93.
- Barthe Porcel, Julio. «Vindigare, obtoricare, redrar y marjadraque (datos para el estudio histórico del saneamiento por evicción)». *Anales de la Universidad de Murcia*, 1947, 117-22.
- Barthélemy, Dominique. «The “feudal revolution”: I». *Past & Present* 152, núm. 1 (1996): 197-205.
- Bartolomé Herrero, Bonifacio. «Los usos funerarios en la Alta Edad Media. Tradición cristiana y reminiscencias paganas». *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* nº 6, 1996, 33-62.
- Baschet, Jérôme. «L'image et son lieu: quelques remarques générales». En *L'image médiévale: fonctions dans l'espace sacré et structuration de l'espace culturel*, editat per Cécile Voyer i Éric Sparhubert, 179-204. Turnhout, Belgium: Brepols, 2011.
- «Alma y cuerpo en el Occidente Medieval: Una dualidad dinámica, entre pluralidad y dualismo». En *Encuentro de Almas y Cuerpos entre Europa Medieval y Mundo Mesoamericano*, 41-83. Chiapas: UNACH, 1999.

- «Los mundos de la Edad Media: los lugares del más allá». En *Arte e historia en la Edad Media I. Tiempos, espacios, instituciones*, editat per Enrico Castelnouvo i Giuseppe Sergi, 283-320. Madrid: Akal, 2009.
- *Le Sein du père: Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*. Paris: Gallimard, 2000.
- *Les Justices de l'au-delà: les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIIe-XVe siècle)*. Paris: École Française de Rome. Palais Farnèse, 1993.
- Bastardas, Joan. «Els inicis del glossarivm mediae latinitatis cataloniae». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, n° 31, 1990, 335-40.
- «Dos judicis antics (s. IX i XI). La pràctica judicial en el període de la formació nacional de Catalunya». En *Documents jurídics de la història de Catalunya*, 23-30. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992.
- Bastardas, Maria-Reina. «Noms de l'alta Edat Mitjana derivats del lèxic comú per sufixació». En *XXI Col.loqui General de la Societat d'Onomàstica*, 105-12. Ontinyent, 1997.
- Basteiro-Bertolí, Eva. «Las catacumbas en la edad media y la traslación de sus mártires». *Ex-Novo: revista d'història i humanitats* n° 4 (2007): 83-100.
- Bastier, Jean. «Le testament en Catalogne du IX au XII siècle: une survivance wisigothique». *Revue historique du droit français et étranger*, 3, 1973, 374-417.
- Batjín, Mijail. *La cultura popular en la Edad Meda y el Renacimiento*. Madrid: Seix Barral, 1971.
- Baucells i Reig, Josep. «Les dignitats eclesiàstiques de Barcelona als segles IX-XI». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 26, 2005.
- «La cronologia a Catalunya en general i a Barcelona en particular». *Rubrica, Palaeographica et Diplomatica Studia VII (Calligraphia et typographia, arithmetica et numerica, chronologia)*, 1998, 7-99.
- Bautier, Robert-Henri. *Recueil des actes d'Endes, roi de France (888-898)*. Editat per Georges Tessier. Paris: Imprimerie Nationale, 1967.
- «Le prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de "Portus" de 887-890». *Bulletin Philologique et Historique*, s.d., 477-98.
- Bédarida, François. «Definición, método y práctica de la Historia del Tiempo Presente». *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n° 20, 1998, 19-27.
- Beer, Rudolf. «Los manuscritos del Monastir de Santa María de Ripoll». *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona* n° 36, 1909, 137-70.
- Belda Plans, Juan. *Historia de la Teología*. Madrid: Palabra, 2010.
- Bellavista, Joan. «Nous fragments de sacramentaris catalans». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, n° 3, 1983, 49-58.
- «Un calendari litúrgic barceloní». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, n° 10, 2001, 361-75.
- «La litúrgia a Catalunya en els segles de la transició de l'Alta a la Baixa Edat Mitjana». *Revista Catalana de Teologia*, n° 6, 1981, 127-56.

- Benet i Clarà, Albert. «La repoblació del Bages a l'alta edat mitjana». *Miscel·lània d'estudis bagencs*, 3, 1984, 39-47.
- «La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà». *Aplec de Treballs* nº 3, 1981, 133-53.
- «El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?». *Dovella* nº 4, 1982, 12-19.
- *L'expansió del Comtat de Manresa*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1982.
- «La circulació de moneda a Manresa durant els segles X-XI. El problema de la moneda a Manresa». *Dovella* nº 15, 1985, 7-9.
- *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*. Sallent: Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, 1988.
- *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*. Manresa, 1985.
- «Castells i línies de reconquesta». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 365-92. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- Beneyto Pérez, Juan. «Sobre las fórmulas visigodas. Judas, Datán y Abirón». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1932, 191-97.
- Benito i Monclús, Pere. *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona, segles XI-XIII*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2003.
- Benito Ruano, Eloy. «El mito histórico del año mil». En *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval: IX Semana de Estudios Medievales de Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*, editat per José Ignacio de la Iglesia Duarte, 137-58. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999.
- Bernal, José Manuel. *Iniciación al año litúrgico*. Madrid: Cristiandad, 1984.
- Bernstein, Alan E. *The Formation of hell: death and retribution in the ancient and early christian worlds*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Bertran, Prim. «Cada cosa al seu temps i un temps per a cada cosa. La comptabilitat del temps». *Notes* 14 (200dC): 11-15.
- «L'augment de la ramaderia». En *Història de Catalunya, vol.4*. Barcelona: Editorial Salvat, s.d.
- «Notes sobre ramaderia a la Catalunya nord-occidental: segles IX-XI». *Ilerda* nº 47, 1986, 219-31.
- Bisson, T N. «"The "feudal revolution"». *Past and Present* 142, núm. 1 (1 febrer 1994): 6-42.
- «"The 'feudal revolution'». *Past & Present* 155, núm. 1 (1 maig 1997): 208-25.
- Blázquez Martínez, Jose Maria. *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*. Madrid: Instituto Español de Arqueología <Rodrigo Caro> del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1981.
- Bloch, Marc. «Avènement et conquêtes du moulin a eau». *Annales d'histoire économique et sociale* nº 36 (*Réflexions sur l'histoire des techniques*, 1935, 538-63.

- *La société féodale*. Paris: Éditions Albin Michel, 1968.
- Bofarull y Mascaró, Próspero. *Los Condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su Marca*. Barcelona: Impr. de J. Oliveres y Monmany, 1836.
- Bofill i Fransí, Rafael M. «Estereotipatge als campanars catalans». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 9, 1999, 187-96.
- Bois, Guy. «Marc Bloch i la història agrària». *Estudis d'història agrària* nº 8, 1990, 3-40.
- *La revolución del año mil*. Biblioteca. Barcelona: Crítica, 2000.
- Bolòs i Masclans, Jordi. «La formación del hábitat medieval en Cataluña: aldeas, espacios aldeanos y vías de comunicación». *Studia historica. Historia medieval* nº 31, 2013, 151-80.
- «L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història». En *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-VIII)*, editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 71-86. Olèrdola- Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2002.
- «El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII». En *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 133-53. València: Universitat de València, 2003.
- «Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica». *Analecta Sacra Tarraconensis*, 67/1, 1995, 278-84.
- «L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* nº 25, 2014, 101-70.
- «Nous mètodes per a conèixer els camins medievals: la xarxa de vies a la Catalunya Central». En *El camí de Sant Jaume i Catalunya actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, 49-69. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- *Els orígens medievals del paisatge català: l'Arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- «La Selva i el comtat de Girona abans de l'any 1000». *Quarderns de la Selva. Centre d'Estudis Selvatans*. 14 (2002): 23-32.
- «Les moulins en Catalogne au Moyen Âge». En *Moulins et Meuniers dans les Campagnes européennes (IV- XVIIIe siècle), Actes des XXIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 3-5 Septembre 1999*, editat per M. Mousnier, 53-75. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 2002.
- «El naixement d'un vil·lar medieval: Moredell (Gironés) en època carolíngia». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* 22 (2001): 181-90.
- «Fer mapes per conèixer la història: aportacions de la cartografia a l'estudi de l'alta edat mitjana». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* nº 26, 2005, 27-51.
- «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana». *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, Arqueologia, Documentació* 1 (1997): 41-82.
- «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia*, 14- 15, 1994, 143-74.
- «Aportacions al coneixement de les vies de comunicació». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 409-36. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.

- Bolòs i Masclans, Jordi, i Víctor Hurtado. «Notes històriques del Ripollès els segles IX i X». *Quaderns d'estudis medievals* 2, 1981, 209-18.
- *Atlas del Comtat d'Osona (798-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2001.
- Bolòs i Masclans, Jordi, i Josep Moran i Ocerinjauregui. *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- Bolòs, Jordi, i Montserrat Pagès. «Les sepultures excavades a la roca». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia. Annex Núm 1. Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, 1982, 59-102.
- Bonet, Maria, i Joan Anton Resina. «L'Arboç, a través dels seus documents (segles XI-XIII)». *Miscel·lània penedesenca n° 11*, 1988.
- Bonnassie, Pierre. *Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI)*, 2 vol. Barcelona: Edicions 62, 1979.
- «Del Ródano a Galicia: génesis y modalidades del régimen feudal». En *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo*, 21-65. Barcelona: Editorial Crítica, 1984.
- «El proceso de feudalización en Cataluña y Francia del Sur: similitudes y diferencias». En *Los orígenes del Feudalismo en el Mundo Mediterráneo*, editat per A Malpica i T Quesada, 2a ed., 101-18. Granada: Editorial Universidad de Granada, 1998.
- «La croissance agricole du Haut Moyen Age dans la Gaule du Midi et le Nord-Est de la Péninsule Ibérique: chronologie, modalités, limites». En *La croissance agricole du Haut Moyen Age: chronologie, modalités, géographie (Flaran 10, 1988)*, 13-36. Auch, 1990.
- «Supervivència i extinció del règim esclavista a l'alta edat mitjana, segles IV-XI». *L'Avenç* 131, 1989, 22-31.
- «Sobrenatural». En *Vocabulario básico de la Historia Medieval*. Barcelona: Crítica, 194dC.
- Borbonet i Macià, Anna, i Jordi Sanglas i Puigferrer. *Tavertet, el seu terme i els seus noms de lloc*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.
- Botet i Sisó, Joaquim. *Les monedes catalanes I*. Barcelona: Puvill Editors, 1976.
- Bowman, Jeffrey A. «Do Neo-Romans Curse? Land, law, and ritual». En *Shifting landmarks: Property, proof, and dispute in Catalonia around the year 1000*, 56-80. Ithaca; London: Cornell University Press, 2004.
- Bresciano Lacava, Juan Andrés. *Medición y configuración del tiempo histórico: características técnicas de los principales sistemas cronológicos*. Montevideo: Librería de la Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2006.
- Brogio, Gian Pietro, i Alexandra Chavarría Arnau. «Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle campagne tra Tardoantico e Altomedioevo». *Hortus Artium Medievalium* 14, 2008, 7-29.
- Brown, Peter. *The cult of saints: is rise and function in Latin Christianity*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

- «Enjoying the saints in late antiquity». *Early Medieval Europe* 9, n° I (2000): 1-24.
- «“Background Noise”: Dark Age christian culture». En *The Rise of Western Christendom: triumph and diversity, AD 200-1000*. Cambridge (Mass.): Blackwell, 1996.
- Bruguera Ligeró, Fèlix. «Onomàstica osorenca. Toponímia pretèrita i present dels termes municipal i parroquial d'Osor (La Selva)». *Filosofia* de Girona, 2006.
- Buc, Philippe. «Text and ritual in ninth-century political culture: Rome, 864». En *Medieval Concepts of the Past: ritual, memory, historiography*, editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary, 123-38. Washington D.C.; Cambridge: German Historical Institute; Cambridge University Press, 2002.
- Buenacasa Pérez, Carles. «Les condicions de vida del camperolat eclesiàstic visigot: entre la servitud i el miratge de la llibertat». *Estudis d'història agrària* n° 17, 2204, 215-30.
- Bueno Sánchez, Marisa. «“Quasi per ignem”. Claves figurativas de la topografía del Más Allá». En *Pecar en la edad media*, editat per María del Pilar Carrasco Manchado, Ana Isabel Rábade Obradó, 379-408. Madrid: Sílex, 2008.
- Bueno, Gustavo. «Lectura segunda. Sobre el concepto de Espacio Antropológico». En *El sentido de la vida, seis lecturas de filosofía moral*, 89-114. Oviedo: Pentalfa Ediciones, 1996.
- Bühler, Johannes. *La cultura en la Edad Media: el primer renacimiento de Occidente*. Barcelona: Círculo Latino, 2006.
- Bührer-Thierry, Geneviève. «Épiscopat et royauté dans le monde carolingien». En *Le monde carolingien: Bilan, perspectives, champs de recherches. Actes du colloque international de Poitiers, Centre d'Études supérieures de Civilisation médiévale, 18-20 novembre 2004*, 143-56. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2009.
- Bullimore, Katherine. «Folcwin of Rankweil: the world of a Carolingian local official». *Early Medieval Europe* 13, núm. 1 (2005): 43-77.
- Bulst, Neithard, i Robert Descimon. «Conclusion». En *L'État ou le Roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe-XVIIe siècles)*, 163-69. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1996.
- Burjachs, Francesc. «Paisatges i climes medievals de la façana ibèrica nord-occidental». En *Actes del congrés els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental: celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, editat per Sandra Pujadas i Mitjà, 231-46. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004.
- Burton Russell, Jeffrey. *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984.
- *El Diabolo. Percepciones del mal, de la antigüedad al Cristianismo primitivo*. Barcelona: Laertes, 1995.
- *Lucifer. El diablo en la Edad Media*. Barcelona: Laertes, 1995.
- Cabezas Fontanilla, Susana. «La diplomática general y especial en el marco de los estudios actuales». En *VII Jornadas Científicas sobre documentación contemporánea*

- (1868-2008), editat per Área de Conocimiento de Ciencias y Técnicas Historiográficas. Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas y de Arqueología. Universidad Complutense de Madrid. Madrid, 2008.
- Cabre i Pairet, Montserrat. «“Deodicatae” y “Deovotae”. La regulación de la religiosidad femenina en los condados catalanes. Siglos IX-X.» En *Las mujeres en el cristianismo medieval. Imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa*, editat per Angela Muñoz Fernández, 169-82. Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, 1989.
- Cabrero Piquero, Javier, i Luca Montecchio, ed. «Claves de aproximación a la figura del Christianus Princeps en la teología política tardoantigua». En *Sacrum Nexum: alianzas entre el poder político y la religión en el mundo romano*, 229-55. Madrid-Salamanca: Signifer Libros, 2015.
- Canal, J, E Canal, J.M. Nolla, i J Sagrera. «Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801)». *Arqueologia i Història Antiga. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLIII (2002): 7-28.
- Canellas López, Ángel. *Diplomática hispano-visigoda*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1979.
- Carozzi, Claude. *Le voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle)*. Roma: École Française de Rome. Palais Farnèse, 1994.
- «La géographie de l'au-delà et sa signification pendant le haut moyen âge». En *Popoli e paesi nella cultura altomedievale. Atti 29. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 23-29 aprile 1981*, 423-81. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1983.
- Carreras Candi, Francisco. «Palomas y palomares en Cataluña en la Edad Media». *Miscelánea Histórica Catalana* 1 (1905): 45-159.
- Carruthers, Mary J. *The Craft of thought: meditation, rhetoric, and the making of images, 400-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- *The book of memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Carterette, Edward C., i Morton P. Friedman. *Manual de percepción: raíces históricas y filosóficas*. México: Trillas, 1982.
- Carvajal Castro, Álvaro. «Trascender el espacio de poder. Hacia una caracterización de las escalas de acción en la Alta Edad Media entre las cuencas del Cea y del Pisuerga». *Hispania. Revista Española de Historia, Vol 72, Nº 241*, 2012, 367-96.
- «Sociedad y territorio en el norte de León: Valdoré, los Flaínez y el entorno del alto Esla (siglos IX-XI)». *Studia historica. Historia medieval nº 31*, 2013, 105-31.
- Casado de Otaola, Luis. «Escribir y leer en la Alta Edad Media». En *Historia de la cultura escrita. Del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*, 113-78. Gijón: Ediciones Trea, 2002.
- «Cultura escrita, dominio y “clases populares” en la Alta Edad Media” en Hispania». En *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, editat per Antonio Castillo Gómez, 35-56. Gipuzkoa: Sendoa, 2001.

- Casals i Parladé, Judit. «Les campanes i el rellotge de la Catedral de Vic. Concepció i mesura del temps als segles XIV-XV». *Ausa* n° 134, vol. XVI, 1995, 195-222.
- Casanovas, Angels. «La utilització de pedres i elements gravats com a fites i indicadors de límits territorials. Aportacions documentals». *Gala* 1 (1992): 143-52.
- Cases i Loscos, Maria Lluïsa. «El col·legi notarial de Vic». En *El Notariado en Vich durante la Edad Media: contribución al estudio histórico del notariado español*, editat per Pagès Editors, 685-97. Barcelona: Fundació Noguera, 1994.
- Cassagnes-Brouquet, Sophie. «Géographie du paradis dans l'art bourguignon médiéval». En *Enfer et paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe; actes du colloque organisé par le Centre européen d'art et de civilisation médiévale et la société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron, à Conques les 22 et 23 avril 1994*, 111-24. [S.I.]: Centre européen d'art et de civilisation médiévale, 1995.
- Castellanos, Santiago. «The political nature of taxation in Visigothic Spain». *Early Medieval Europe* 12, núm. 3 (2003): 201-28.
- «Los lugares sagrados urbanos en las transformaciones del occidente tardoantiguo». *Iberia. Revista de la Antigüedad*, 2000, 129-49.
- Castellanos, Santiago, i Iñaki Martín Viso. «The local articulation of central power in the north of the Iberian». *Early Medieval Europe* 13, núm. 1 (2005): 1-42.
- Castiñeiras González, Manuel Antonio. *El tapís de la creació*. Girona: Catedral de Girona, 2011.
- «El desfile de los meses de Santa María do Azougue». *Anuario brigantino*, n° 16, 1993, 177-96.
- «Meses». *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, vol. VIII. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1997.
- «Cycles de la Genèse et calendriers dans l'art roman hispanique. À propos du portail de l'église de Beleña del Sorbe (Guadalajara)». *Cahiers de civilisation médiévale* n° 152 38 (1995): 307-17.
- «Las fuentes antiguas en el menologio medieval hispano. La pervivencia literaria e iconográfica de las etimologías de Isidoro y del calendario de Filócalo». *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* XII/1-2, 1994, 77-102.
- *El calendario medieval hispano*. Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, 1996.
- «Ripoll i les relacions culturals i artístiques de la Catalunya altmedieval». En *Del romà al romànic història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X. Catalunya Romànica*, editat per Pere de Palol i Salellas i Antoni Pladevall i Font, 435-42. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- «La Iconografía de los planetas en la Cataluña de los siglos XII y XIII». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 35, 1995, 97-122.
- «La iconografía de los meses en el arte medieval hispano (siglos XI-XIV)». Universidad de Santiago de Compostela, 1993.
- «Algunas peculiaridades iconográficas del calendario medieval hispano: las escenas de trilla y labranza (ss. XI-XIV)». *Archivo español de arte*, n° 261, 1993, 57-70.

- Castro Caridad, Eva María. «Aspectos literarios y jurídicos en las Leges Visigothorum». *Minerva: Revista de filología clásica*, 1999.
- Castro Carracedo, Juan Manuel. «Tipología y caracterización del pensamiento apocalíptico en la literatura medieval inglesa». Universidad de Salamanca, 2009.
- Catafau, Aymat. «Le modèle du village ecclésial en Languedox, Roussillon et Catalogne: les apports de l'archéologie et leur discussion». En *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, editat per Jordi Bolós, 19-58. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2015.
- Chandler, Cullen J. «Between court and counts: Carolingian Catalonia and the aprisio grant, 778-897». *Early Medieval Europe*, 11, n° 1 (2002): 19-44.
- Chastang, Pierre. «L'archéologie du texte médiéval». *Bulletin du Centre d'études médiévales d'Auxerre*, núm. Hors-série n° 2 (13 gener 2009).
- Chavarría Arnau, Alexandra. «Tumbas e iglesias en la Hispania Tardoantigua». En *Arqueologia medieval: els espais sagrats*, editat per Jesús Brufal i Flocel Sabaté, 13-45. Lleida: Pagès Editors, 2015.
- *Archeologia delle chiese: dalle origini all'anno Mille*. Rome: Carocci, 2009.
- «Villas en Hispania durante la antigüedad tardía». *Anejos de AEspA XXXIX*, 2006, 17-35.
- Cingolani, Stefano Maria. «Estratègies de legitimitació del poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les Gesta Comitum Barchinonensium». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia n° 29*, 2008, 135-75.
- Codera y Zaidín, Francisco. «Alusiones de campañas de los musulmanes como elemento de crítica de los documentos latinos de la Edad Media». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans I* (s.d.): 486-514.
- Coira Pociña, Juan. «Ver, concebir y expresar el paso del tiempo. El calendario medieval y el refranero». *Medievalismo n° 23*, 2013, 117-55.
- Coleman, Janet. «L'individu dans l'État Médiéval». En *L'individu dans la théorie politique et dans la pratique*, 1-42. Paris: Presses universitaires de France, 1996.
- *Ancient and medieval memories: Studies in the reconstruction of the past*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Coll i Alentorn, Miquel. «El moment històric de la consagració de Ripoll del 977». *Revista de Girona n° 83*, 1978, 137-44.
- Coll i Alentorn, Miquel. «La historiografia de Catalunya en el període primitiu». *Estudis Romànics*, 19 (3), 1951, 139-96.
- *Història/2*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.
- Collins, Roger. *España en la Alta Edad Media*. Barcelona: Crítica, 1986.
- «'Sicut lex Gothorum continet': law and charters in ninth- and tenth-century León and Catalonia». *The English Historical Review C*, núm. CCCXCVI (1 juliol 1985): 489-512.

- Colomer i Salomó, Jordi. «La formació de la Societat Feudal (segles IX-XII) al Ripollès vista a través de les fonts publicades». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 1999, 107-28.
- Columela. *Libro de los árboles; la labranza*. Editat per José Ignacio García Armendáriz. Madrid: Gredos, 2004.
- Conde y Delgado de Molina, Rafael. «El pas de l'escrivà al notari». En *Actes del I Congrés d'Història del notariat català. Barcelona, 11, 12 i 13 de novembre de 1993*, editat per Pagès Editors, 439-62. Barcelona: Fundació Noguera, 1994.
- Condom, Dolors. «El Cartoral de Carlemany en el context lexicogràfic de l'alta edat mitjana». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 29 (1987): 277-89.
- Córcoles, Edorta. «El contrato de compraventa a la luz de las fórmulas visigodas». *RIDROM: Revista Internacional de Derecho Romano*, 2008. www.ridrom.com.
- Cordoliani, Alfred. «Los manuscritos de cómputo eclesiástico en las bibliotecas de Barcelona». *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques* nº 23, 1950, 103-30.
- Corleto, Ricardo. «Aproximación hermenéutica al documento medieval. Algunos principios.» *Teología* 72, 1998, 46-77.
- Cortés López, José Luis. «Esclavos en medios eclesiásticos entre los siglos XII-XIV: apuntes para el estudio de la esclavitud en la Edad Media». *Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia Medieval*, nº 5, 1992, 423-40.
- Crivillé i Estragués, Florenci. *La tomba del Comte Guifré el Pelós en el Monestir de Ripoll*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1987.
- Crusafont i Sabater, Miquel, Anna M. Balaguer, i Manuel García Garrido. *Història de la moneda catalana*. Barcelona: Caixa de Barcelona, 1986.
- Cruz Cruz, Juan, Tomás de Aquino, i Pedro de Alverna. *Comentario al libro de Aristóteles sobre El cielo y el mundo*. Pamplona: EUNSA, 2002.
- Cubitt, Catherine. «The history of the emotions: a debate». *Early Medieval Europe* 10, núm. 2 (26 febrer 2003): 225-27.
- Cuesta Bustillo, Josefina. «Memoria e historia. Un estado de la cuestión». *Ayer* nº 32, 1998, 203-46.
- D.Palmer, Barbara. «The inhabitants of Hell: Devils». En *The iconography of hell*, editat per Clifford Davidson i Thomas H. Seiler, 20-40. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1992.
- Darby, Peter. *Bede and the End of Time*. Farnham, England; Burlington, USA: Ashgate, 2002.

- Datzira Soler, Sebastià. «Aproximació a un intent d'estudi de la circulació monetària al Bages. Generalitats». *Dovella* n° 13, 1984, 19-26.
- *La moneda a la Catalunya Central*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991.
- Davies, Wendy. *Small worlds: the village community in early medieval Brittany*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- «Buying with masses. Donation pro remedio animae in tenth-century Galicia and Castile-León». En *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au Haut Moyen Âge*, editat per François Bougard, Cristina La Rocca, i Régine Le Jan, 401-16. Rome: École française de Rome, 2005.
- *Acts of Giving: Individual, Community and Church in Tenth-Century Christian Spain*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- «Sale, price and valuation in Galicia and Castile-León in the tenth century». *Early Medieval Europe* 11, n° 2 (2002): 149-74.
- De la Pineda, Jesús Avelino. *Los mitos del Gran Tiempo y el sentido de la vida (Filosofía del tiempo)*. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 2006.
- De Pablo Maroto, Daniel. *Espiritualidad de la Alta Edad Media*. Madrid: Editorial de Espiritualidad, 1998.
- De Rubeis, Flavia. «Conclusioni: la cultura per le élite o la cultura delle élites, forme e funzioni». En *La culture du Haut Moyen Âge, un question d'élites?*, editat per François Bougard, Régine Le Jan, i Rosamond McKitterick, 461-83. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2009.
- Santiago Fernández, Javier de. *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815- circ. 1150)*. *Revista general de información y documentación*, n° 2. Vol. 13. Madrid: Castellum, 2003.
- Delpech, François. «Rite, Légende, Mythe et Société: Fondations et fondateurs dans la tradition folklorique de la Péninsule Ibérique». *Medieval Folklore* 1 (1991): 10-56.
- Delumeau, Jean. *El Miedo en occidente: (siglos XIV-XVIII): una ciudad sitiada*. Madrid: Taurus, 2002.
- *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*. Paris: Fayard, 1992.
- Destombres, Marcel. «Un astrolabe carolingien et l'origine de nos chiffres arabes». *Archives Internationales d'Histoires des Sciences* n° 58-59, 1962, 1-43.
- Dember, William N., i Joel S. Warm. *Psicología de la percepción*. Madrid: Alianza Psicología, 1990.
- Devillard, Marie-Jose. «Consideraciones en torno al concepto de grupo doméstico». En *Familia y relaciones de parentesco: estudios desde la antropología social*, 65-74. Valencia: Institut Valencià de la Dona, 1990.
- Devis Echandía, Hernando. «Concepto, naturaleza y funciones jurídicas del documento en el ámbito procesal». *Revista Argentina de Derecho Procesal*, n° 3, 1969, 317-45.

- Devroey, Jean-Pierre. «Communiquer et signifier entre seigneurs et paysans». En *Communicare e significare nell'alto medioevo. Settimane de Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 52.*, 121-54, 2005.
- Devroey, Jean-Pierre, i Michel Lauwers. «L'“espace” des historiens médiévistes : quelques remarques en guise de conclusion». En *Construction de l'espace au Moyen Age: pratiques et représentations. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 37e congrès. Mulhouse, 2-4 juin 2006*, 435-53. Paris: Publications de la Sorbonne, 2007.
- Díaz y Díaz, Manuel. «La vida literaria en el mundo altomedieval». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia 14-15*, 1994, 57-72.
- Díez de Revenga Torres, Pilar. «Lengua y notarios en la Castilla del siglo XIII». *Anuario de Estudios Filológicos* 17 (1994): 89-100.
- «Algunas expresiones de la sanctio en cartas medievales». *Voces*, 2, 1991, 63-72.
- Díez Herrera, Carmen. «El valle como espacio de poder social y político». En *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*, 47-67, 2002.
- «Cantabria en la Edad Media: Evolución socio-económica.» Universidad de Cantabria, 1987.
- Díez Herrera, Carmen. «El “valle”. Unidad de organización social del espacio en la Edad Media». *Estudos Medievais*, 1993, 3-32.
- Dilthey, Wilhelm. *Introducción a las ciencias del espíritu: ensayo de una fundamentación del estudio de la sociedad y de la historia*. Editat per Julián Marías i José Ortega y Gasset. Madrid: Alianza, 1980.
- Duby, Georges. «Histoire des Mentalités». En *L'histoire et ses méthodes: recherche, conservation et critique des témoignages*, editat per Charles Samaran, 937-65. Paris: Gallimard, 1961.
- *Año 1000, año 2000: la huella de nuestros miedos*. Santiago de Chile: Andrés Bello, 1995.
- *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*. Madrid: Taurus, 1992.
- *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*. École Prat. Paris: S.E.V.P.E.N., 1971.
- Durán Cañameras, Félix. «Notas para la historia del notariado catalán». *Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos III*, 1955, 71-207.
- Durkheim, Émile. *Las reglas del método sociológico*. Madrid: Morata, 1974.
- Eliade, Mircea. *Lo sagrado y lo profano*. 4a ed. Barcelona: Ed. Labor, 1981.
- *El mito del eterno retorno*. Buenos Aires: Emecé, 2001.
- *Tratado de historia de las religiones I*. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1974.
- Escalona Monge, Julio. «Territorialidad e identidades locales en la Castilla condal». En *Construir la identidad en la Edad Media: poder y memoria en la Castilla de los siglos VII a XV*, editat per José Antonio Jara Fuentes, Georges Martin, i Isabel Alfonso, 55-82. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2010.

- «Transformaciones sociales y organización del espacio en el Alfoz de Lara en la Alta Edad Media». Universidad Complutense de Madrid, 2002.
  - «Military stress, central power, and local response in the County of Castile in the Tenth Century». En *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, editat per John Baker, Stuart Brookes, i Andrew Reynolds, 341-67. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2013.
  - «Problemas metodológicos en el estudio de los centros de culto como elemento estructural del poblamiento». En *Burgos en la Plena Edad Media. Terceras Jornadas Burgalesas de Historia, Burgos*, 573-98. Burgos: Asociación Provincial de Libreros de Burgos, 1994.
- Escolà, Josep M. «Las donaciones piadosas de los Condes de Barcelona». En *Las donaciones piadosas en el mundo medieval*, editat per Alfonso García Leal, 333-52. Oviedo: Asturiensis Regni Territorium, vol. 5, 2012.
- Escolà, Josep M, Nàdia Petrus, Daniel Ramón, i José Martínez. «Las fórmulas de imprecación en Cataluña en los siglos IX al XI». *Faventia: Revista de filología clàssica* nº 27/1, 2005, 73-96.
- Fàbrega, Albert. «Notícies del monestir de Sant Jaume Salerm i rodalies». *Dovella* nº 93, 2007, 21-25.
- «Un calendari litúrgic franco-mossàrab (ss.X-XI) a l'arxiu de la Catedral de Barcelona». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* nº 22, 2001, 151-80.
- Fariás Zurita, Víctor. «Compraventas de tierras, circulación monetaria y sociedad campesina en los siglos X i XI: el ejemplo de Goltred de Reixac». *Anuario de Estudios Medievales*, nº 29, 1999, 269-300.
- «El medio natural en una sociedad señorializada. Composición, explotación y apropiación del incultum en la Catalunya del noereste (siglos X-XIII)». En *El Medio natural en la España medieval: actas del I Congreso sobre Ecobistoria e Historia Medieval [celebrado en Cáceres, entre el 29 de noviembre y el 1 de diciembre de 2000]*, 277-99. Cáceres: Universidad de Extremadura, 2001.
  - *El mas i la vila a la Catalunya medieval: els fonaments d'una societat*. València: Universitat de València, 2009.
  - «La sagrera catalana (c. 1025- c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial». *Studia historica. Historia medieval* XI (1993): 81-121.
- Fariás, Víctor, Ramon Martí, i Aymat Catafau. *Les sagrares a la Catalunya medieval: jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les comarques gironines*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona: Documenta Universitaria, 2007.
- Farré i Olivé, Eduard. «El rellotge de sol del manuscrit 225 de Ripoll». *La Busca de Paper* nº 2, 1989, 2-3.
- Febvre, Lucien. *Combats pour l'histoire*. Paris: Librairie Armand Colin. Col. Économies-Sociétés-Civilisations, 1953.
- «Psychologie et histoire». En *Encyclopédie française, t.8. La vie mentale*, 8.12-3, 8.12-7. Paris: Société des gestion de l'Encyclopédie française, 1938.

- Feliu Montfort, Gaspar. «La vida económica». En *La España cristiana de los siglos VIII al XI: Volumen II: Los núcleos pirenaicos, 718-1035. Navarra, Aragón, Cataluña*, editat per Manuel Riu i Riu, 651-700. Madrid: Espasa Calpe, 1999.
- «Sant Joan de les Abadesses. Algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall». En *Homenatge a la memòria del professor dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, 421-34. Barcelona: Universitat de Barcelona- Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, Institució Milà i Fontanals, 1989.
- *El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social*. Barcelona: Universidad de Barcelona. Departamento de Historia Económica de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales: Instituto Municipal de Historia de Barcelona. Separata de Cuadernos de historia económica de Cataluña, núm 7, junio de 1972.
- «La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)». *Anuario de Estudios Medievales*, nº 6, 1969, 441-63.
- «Feudalisme: llibertat i servitud». En *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 45-71. València: Universitat de València, 2003.
- «Societat i economia». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 81-116. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- «El comtat de Barcelona als segles IX i X: organització territorial i econòmic-social». En *La llarga nit feudal: mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, 63-92. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010.
- «La pagesia catalana abans de la feudalització». *Anuario de Estudios Medievales*, 26, 1996, 19-41.
- Feller, Laurent. «Les hiérarchies dans le monde rural du haut moyen âge». En *Hiérarchie et stratification sociale dans l'Occident médiéval (400-1000)*, editat per François Bougard, Dominique Iogna-Prat, i Régine Le Jan, 257-76. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2008.
- Feller, Laurent, Agnès Gramain, i Florence Weber. *La fortune de Karol. Marché de la terre et liens personnels dans les abruzzes au Haut Moyen Âge*. Rome: École française de Rome, 2005.
- Fentress, James, i Chris Wickham. *Memoria social*. Madrid: Cátedra, 2003.
- Fernández Conde, Javier. *La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)*. 2.ª, Corre. Gijón: Ediciones Trea, 2008.
- «La religiosidad medieval y las donaciones a la Iglesia». En *Las donaciones piadosas en el mundo medieval*, editat per Alfonso García Leal, 9-58. Oviedo: Asturiensis Regni Territorium, vol. 5, 2012.
- «Cultura y mentalidades en la Alta Edad Media». En *Cultura de élites y cultura popular en Occidente (Edades Media y Moderna)*, editat per Ernesto García Fernández, 15-36. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 2001.
- Fernández Espinar, Ramón. «La compraventa en el derecho medieval español». *Anuario de historia del derecho español* nº 25, 1955, 293-528.

- Fernández Viladrich, Jesús. «Estructura juridicoformal de les donacions en els Diplomes de la Catalunya Carolíngia». *Revista de Dret Històric Català* 8 (2008): 75-125.
- «Algunes precisions jurídiques sobre l'alou a Catalunya durant els primers segles (IX-X) del període de la dispersió normativa». *Revista de Dret Històric Català* 6 (2006): 63-88.
- Fernández y González, Francisco. «Crónica de los reyes Francos por Gotmaro II, obispo de Gerona». *Boletín de la Real Academia de la Historia, tomo 1, cuaderno V*, 1877, 454-70.
- Fichtenau, Heinrich. «Forschungen über Urkundenformeln: ein Bericht». *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 94, 1986, 285-339.
- *Living in the tenth century. Mentalities and social orders*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- «La situation actuelle des études de diplomatique en Autriche». *Bibliothèque de l'école des chartes, tome 119*, 1961, 5-20.
- Filotas, Bernadette. *Pagan Survivals, Superstitions and Popular Cultures in Early Medieval Pastoral Literature*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2005.
- Fissore, Gian Giacomo. «Segni di identità e forme di autenticazione nelle carte notarili altomedievali, fra interpretazione del ruolo e rappresentazione della funzione documentaria». En *Comunicare e significare nell'alto medioevo. Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 52*. Spoleto, 2005.
- Flores Arroyuelo, Francisco J. «El molino, primera máquina europea / El molino hidráulico en la España medieval». En *El molino: piedra contra piedra: molinos hidráulicos de la región de Murcia*, 23-39. Murcia: Universidad de Murcia, 1993.
- Folch Iglesias, Cristian. «Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya». *Quaderns de la Selva. Centre d'estudis Selvatans* 15 (2003): 139-54.
- Folch Iglesias, Cristian, Jordi Gibert, i Ramon Martí. «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI). Toponímia, documentación y arqueología». En *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIe-XIe siècles)*, editat per Philippe Sénac, 125-56, 2010.
- Folch, Cristian, i Jordi Gibert. «Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims pharus, monasteriolum i palatium». *Estrat Crític* 5, vol.2, 2011, 364-77.
- Font i Rius, Josep M. *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval: col·lecció de treballs del prof. Josep M. Font i Rius amb motiu de la seva jubilació acadèmica*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1985.
- Manuel Mundó i Marcet, Manuel Riu i Riu, Frederic Udina i Martorell, i Joan Vernet i Ginés. *Procés d'independència de Catalunya (ss. VIII-XI). La fita del 988*. Generalitat de Catalunya. Comissió del Mil·lenari del Naixement de Catalunya, 1989.
- *Pactos comunitarios en el régimen económico-familiar de la Cataluña Medieval*. Universidade de Coimbra, 1969.

- *Les Antiques institucions locals de les valls pirinenques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1973.
- «La comunitat local o veïnal». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 491-576. Barcelona, 1991.
- Fontaine, Jacques. «De l'universalisme antique aux particularismes médiévaux: la conscience du temps et de l'espace dans l'Antiquité tardive». En *Popoli e paesi nella cultura altomedievale. Atti 29. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 23-29 aprile 1981*, 13-46. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1983.
- *Isidoro de Sevilla: génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos*. Madrid: Encuentro, 2002.
- Fontana, Josep. *Historia: análisis del pasado y proyecto social*. Barcelona: Crítica, 1982.
- Fontana, Josep, Ricardo García Cárcel, Carlos Martínez Shaw, Josep M. Salrach, i Lluís Roura i Aulinas. «La Història de les Mentalitats: una polèmica oberta». *Manuscrits: Revista d'història moderna* n° 2, 1985, 31-56.
- Fornés, Mª Antonia, i Mercé Puig. «Las donaciones piadosas en la documentación latina de la Cataluña medieval: rigidez formular y libertad de escritura». En *Las donaciones piadosas en el mundo medieval*, editat per Alfonso García Leal, 315-32. Oviedo: Asturiensis Regni Territorium, vol. 5, 2012.
- Fossaert, Robert. *La société. Les structures idéologiques*. Paris: Éditions du Seuil, 1983.
- Fountain, Thomas E. *Claves para la interpretación bíblica. Texto sobre la hermenéutica sagrada*. México: Publicaciones de la Fuente, 1961.
- Freedman, Paul. *The Diocese of Vic. Tradition and regeneration in medieval Catalonia*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1983.
- Frugoni, Chiara. «Le cycle des Mois à la porte de la "Poissonnerie" de la cathédrale de Modène». *Cahiers de civilisation médiévale* n° 135: *La façade romane. Actes du Colloque international organisé par le Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale. Poitiers, 26-29 septembre 1990* 34 (1991): 281-95.
- Furió, Antoni. «La domesticación del medio natural. Agricultura, ecología y economía en el País Valenciano en la baja Edad Media». En *El medio natural en la España medieval. Actas del I Congreso sobre ecobistoria e historia medieval*, editat per Julián Clemente Ramos, 57-104. Cáceres: Universidad de Extremadura. Servicio de Publicaciones, 2001.
- Galende Díaz, Juan Carlos, i Mariano García Ruipérez. «El concepto de documento desde una perspectiva interdisciplinar: de la diplomática a la archivística». *Revista General de Información y Documentación* n° 2 13 (2003): 7-35.
- García Armendáriz, José Ignacio. *Agronomía y tradición clásica: Columela en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla- Universidad de Cádiz, 1995.

- García Avilés, Alejandro. «El hombre y las estrellas: el imaginario astrológico en los siglos del románico». En *El Románico y sus mundos imaginados*, 83-108. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real. Centro de Estudios del Románico., 2014.
- *El tiempo y los astros : arte, ciencia y religión en la Alta Edad Media*. Murcia: Universidad de Murcia: Servicio de Publicaciones, 2001.
- García de Cortázar, José Ángel. *Historia religiosa del Occidente medieval (años 313-1464)*. Madrid: Akal, 2012.
- «Señores, siervos y vasallos en la Europa Altomedieval». En *Señores, Siervos y Vasallos en la Europa Altomedieval (Actas de las XXVIII Semana de Estudios Medievales de Estella. 16 al 20 de julio de 2001.*, 15-73. Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura., 2002.
- «Societat medieval i organització de l'espai. El cas de Castella del segle VIII al XII». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics vol 8*, 1997, 19-68.
- «Sociedad rural y entorno físico: las modificaciones del paisaje en la Castilla medieval». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana (XI Curs d'Estiu, Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell)*, editat per Flocel Sabaté i Curull, 251-76. Lleida: Pagès Editors, 2007.
- «Memoria y cultura en la documentación del Monasterio de Arlanza: la respuesta de las fórmulas inútiles (años 912 a 1233)». En *La Península en la Edad Media: treinta años después: estudios dedicados a José Luis Martín*, editat per José Mª Mínguez Fernández i Gregorio de Ser Quijano, 143-57. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2006.
- «Organización social del espacio: propuestas de reflexión y análisis histórico de sus unidades en la España medieval». *Studia historica. Historia medieval N° 6*, 1988, 195-236.
- «Elementos de definición de los espacios de poder en la Edad Media». En *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*, 13-46. Logroño: Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2002.
- García de la Borbolla, Ángeles. «El recurso a la intercesión celestial en la hora de la muerte. Un estudio sobre los testamentos navarros». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26, 2005, 151-68.
- García Gallo, Alfonso. «El problema de la sucesión “mortis causa” en la Alta Edad Media española». *Anales de la Academia Matritense del Notariado. Tomo X*, 1956, 247-76.
- «Del testamento romano al medieval. Las líneas de su evolución en España». *Anuario de Historia del Derecho Español*, 47, 1977, 425-97.
- García i Sanz, Arcadi, i Francesc de Rocafiguera i Garcia. *Cronografia tòpica del calendari julià*. Castellò: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1993.
- García Larragueta, Santos. *La datación histórica*. Barañáin: EUNSA, 1998.
- García Leal, Alfonso, ed. «Las donaciones a uno mismo: donaciones pro anima en los testamentos medievales». En *Las donaciones piadosas en el mundo medieval*, 369-84. Oviedo: Asturiensis Regni Territorium, vol. 5, 2012.

- García Lobo, Vicente, i John Williams. *Beato de Tábara: original conservado en el Archivo Histórico Nacional*. Madrid: Testimonio Compañía, 2005.
- García López, Isaura Cecilia. «Apuntes para una antropología del espacio. Consideraciones desde la geografía clásica a la geografía cultural». *Revista de Antropología Experimental* n° 15, 2015, 521-34.
- García Marco, Francisco Javier. «Tipología documental e investigación histórica: las actas notariales como reflejo de la evolución de la sociedad aragonesa en la edad media». *Aragón en la Edad Media*, n° 9, 1991, 31-54.
- García Moreno, Luis. «El hábitat rural disperso en la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía (siglos V-VII)». *Antigüedad y Cristianismo*, n° 8, 1991, 265-74.
- «Las Españas de los siglos V-X: invasiones, religiones, reinos y estabilidad familiar». En *VII Semana de Estudios Medievales: Nájera, 29 de julio al 2 de agosto de 1996*, 217-33. Logroño: g, 1996.
- García Rodríguez, Carmen. *El culto de los santos en la España romana y visigoda*. Madrid: CSIC. Instituto Enríquez Flórez, 1966.
- García Ruipérez, Mariano. «Series y tipos documentales. Modelos de análisis». *Legajos. Cuadernos de investigación archivística y gestión documental*, n° 10, 2007, 9-26.
- García Turza, Javier. «La labor de los monasterios prerrománicos: la transmisión de un legado». En *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*, 231-53. Palencia: Fundación Santa Maria la Real. Centro de Estudios del Románico., 2006.
- García-Oliver, Ferran. «Els cultius». En *Història agrària dels Països Catalans. Vol 2: Edad Mitjana*, editat per Josep M. Salrach, 301-34. Barcelona: Fundació Catalana per a la recerca, 2004.
- García, Arcadio. «Orígens del mercat de Vic (I)». *Ausa* n° 50, vol. 5, 1964, 129-34.
- «Orígens del Mercat de Vich (II)». *Ausa* n° 51, vol. 5, 1965, 161-66.
- García, Arcadio, i Francesc de Rocafiguera i García. «El calendari lunar de Sant Joan de les Abadesses». *Ausa* n° 122-123, vol 13, 1989, 247-436.
- Gargallo Gil, José Enrique, Maria-Reina Bastardas, Joan Fontana Tous, i Antonio Torres Torres. *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2010.
- Garófalo, Hernán. «Aves, niños e ilusiones. Las representaciones del demonio en los Diálogos de Gregori Magno (siglos VI-VII)». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guance, 129-44. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009.
- Garrigosa, Joaquim. «La música medieval». En *Història Crítica de la Música Catalana*, editat per Francesc Bonastre i Francesc Cortès, 5-20. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.

- Gaya Nuño, Juan Antonio. «El románico en la provincia de Logroño». *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* 46 (1942): 81-97.
- Geary, Patrick J. «Oblivion between orality and textuality in the Tenth Century». En *Medieval Concepts of the Past: ritual, memory, historiography*, editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary, 111-23. Washington D.C.; Cambridge: German Historical Institute; Cambridge University Press, 2002.
- *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millenium*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Gibert i Arissa, Jaume. «Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X». *Miscel·lània d'estudis bagencs* 1 (1982): 141-50.
- Gibert, Jordi. «Els palatins septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus.» *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, 2007, 1-26.
- «Els inicis de l'edat mitjana (segles VIII-IX) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 17, 2006, 65-84.
- «La integració a Al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 16, 2005, 39-72.
- «L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.
- Gibert, Rafael. «La complantatio en el Derecho medieval español». *Anuario de historia del derecho español* n° 23, 1953, 737-68.
- Gil i Ribas, Josep. *Escatologia cristiana*. Barcelona: Herder, 1994.
- Gilson, Étienne. *El espíritu de la filosofía medieval*. Madrid: Rialp, 2004.
- Gimeno Betí, Lluís. *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2005.
- Ginebra i Molins, Rafel. «Un cas de dissidència cronogràfica: còmput cronològic a Vic i al Bisbat de Vic, segles XII-XIV». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 20-21, 1999, 561-90.
- Giordano, Oronzo. *Religiosidad popular en la Alta Edad Media*. Madrid: Editorial Gredos, 1983.
- Goetz, Hans-Werner. «The concept of time in the historiography of the eleventh and twelfth centuries». En *Medieval Concepts of the Past: ritual, memory, historiography*, editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary, 139-65. Washington D.C.; Cambridge: German Historical Institute; Cambridge University Press, 2002.
- «Coutume d'héritage et structures familiales du haut Moyen Âge». En *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au Haut Moyen Âge*, editat per François Bougard, Cristina La Rocca, i Régine Le Jan, 203-37. Rome: École française de Rome, 2005.

- Gómes Pallarés, Juan. «La literatura de cómputo en la Cataluña de los siglos X- XII: el caso de Ripoll». En *Actas del III Congreso de la asociación hispánica de literatura medieval (Salamanca, 3 al 6 de octubre de 1989). Tomo I*, editat per María Isabel Toro Pascua, 407-18. Salamanca: Biblioteca española del siglo XV. Departamento de literatura española e hispanoamericana, 1994.
- Gómez de Valenzuela, Manuel. *La vida cotidiana en Aragón durante la Alta Edad Media*. Zaragoza: Librería General, 1980.
- Gómez i Ruiz, Carles Ignasi. «Els rellotges solars dels pastors del pirineus. Estudi, en particular, del que pertany al fons del Museu Etnogràfic de Ripoll». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 2002, 313-22.
- Gómez, Nora M. «Las miniaturas hispanas de temática infernal en los siglos X y XI». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guance, 165-206. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009.
- «La representación del Infierno Devorador en la miniatura medieval». *Memorabilia* 12, 2010, 269-87.
- González Marrero, José Antonio, i Francisca del Mar Plaza Picón. «El vocabulario del cómputo en el “De Temporibus Liber” de Beda». *Minerva: Revista de filología clásica* nº 17, 2004, 125-38.
- González Salinero, Raúl. «La idea de Romanitas en el pensamiento histórico-político de Prudencio». En *Toga y daga: teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, editat per Gonzalo Bravo i Raúl González Salinero, 349-62. Madrid: Signifer Libros, 2010.
- «La polémica antijudía en la Hispania tardoantigua y visigoda: resultados y perspectivas de una línea de investigación consolidada». *Mainake*, XXXI, 2009, 123-29.
- Gonzalez, Julie. «Étude iconographique de la Guele d'Enfer au Moyen Âge. Origines et symboliques». Université de Pau et des Pays de l'Adour, 2015.
- González, Magdalena. «La teorización de Julio Aróstegui sobre la historia del tiempo presente como historia vivida». *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 13, 2015, 126-33.
- González, Manuel. «La Edad Media». En *Historia de la Edad Media*, editat per Salvador Claramunt, Ermelindo Portela, Manuel González, i Emilio Mitre, 8a ed. Barcelona: Ariel, 2008.
- Gordi, Josep, i Jaume Vilaginés. «La evolución del paisaje forestal de la llanura del Vallés (Barcelona) hasta el siglo XII». *Cuadernos de la Sociedad Española de Ciencias Forestales* nº 16 (*Actas de la II Reunión sobre Historia Forestal*), 2003, 167-72.
- Grabar, André. «L'iconographie du Ciel dans l'art chrétien de l'Antiquité et du haut Moyen Age». *Cahiers archéologiques*, vol 30, 1982, 5-24.

- Grand, Roger, i Raymond Delatouche. *L'Agriculture au Moyen Age de la fin de l'empire romain au XVIe siècle*. Paris: E. de Boccard, 1950.
- Grapí Rovira, Orland. «“Axí és fet lo compte dret”, textos i context de l'art del còmput cronològic a l'edat mitjana: un calendari en vers català». En *Actes del X congrés internacional de l'associació hispànica literatura medieval 2003. Vol II*, editat per Rafael Alemany, Josep Lluís Martos, i Josep Miquel Manzanaro, 837-49. Alacant: Institut interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005.
- Gregory, Tullio. «Naturaleza». En *Diccionario razonado del occidente medieval*, editat per Jacques Le Goff i Jean-Claude Schmitt, 589-98. Madrid: Akal, 2003.
- «Lo spazio come geografia del sacro nell'Occidente altomedievale». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 5-27. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
-
- Gros i Pujol, Miquel S. «Cinquanta anys d'investigació historiològica a Vic». *Ausa* n° 148- 149, vol. XX, 2002, 369-84.
- «El Processoner de la Catedral de Vic -Vic, Mus. Episc., MS. 117 (CXXIV)». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, n° 2, 1983, 73-130.
- «Els Fragments del sacramentari Vic, Museu Episcopal, Frag. 1/8». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, n° 6, 1995, 165-75.
- Guardia Pons, Milagros. *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania*. Barcelona: PPU, 1992.
- Gudiol i Cunill, Josep. *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*. Barcelona, 1934.
- Guenée, Bernard. «Non Perjurabis. [Serment et parjure en France sous Charles VI]». *Journal des savants* n° 3-4, 1989, 241-57.
- Guerreau, Alain. «Structure et évolution des représentations de l'espace dans le Haut Moyen Âge Occidental». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. Settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 91-116. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- «Quelques caractères spécifiques de l'espace féodal européen». En *L'État ou le Roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe- XVIIe siècles)*, 85-101. Paris: Fondation Maison des sciences de l'homme, 1996.
- Guiance, Ariel. «Hagiografía y culto de las reliquias en la Hispania romana y visigoda: testimonios y mensajes». En *Sociedad y memoria en la Edad Media. Estudios en homenaje de Nilda Guglielmi*, editat per Ariel Guiance i Pablo Ubierna, 163-70. Buenos Aires: Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas. CONICET, 2005.
- «Los visigodos y el purgatorio». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Ariel Guiance, 207-34. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009.

- Guillot, Florence, Annick Despratx, i Marie-Elise Gardel, ed. *De la spelunca à la roca : l'habitat troglodytique au Moyen Âge : actes du 1er colloque pluridisciplinaire de Saint-Martin-le-Vieil : 11 et 12 juin 2005*. Carcassonne: Amicale Laïque de Carcassonne; Saint-Martin-le-Vieil; Association Les Cruzels, 2006.
- Guillot, Olivier. «Des réformes carolingiennes avant la lettre? Quelques indices sur une double innovation institutionnelle remontant probablement à Charles Martel et à Pépin, maires du palais». En *Le monde carolingien: Bilan, perspectives, champs de recherches. Actes du colloque international de Poitiers, Centre d'Études supérieures de Civilisation médiévale, 18-20 novembre 2004*, editat per Wojciech Falkowski i Yves Sassier, 1-30. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2009.
- Guizard-Duchamp, Fabrice. *Les terres du sauvage dans le monde franc*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2009.
- Guriévich, Arón. *Historical anthropology of the Middle Ages*. Editat per Jana Howlett. Cambridge: Polity Press, 1992.
- *Medieval popular culture: problems of belief and perception*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- *Los orígenes del individualismo europeo*. Barcelona: Crítica, 1997.
- *Las categorías de la cultura medieval*. Madrid: Taurus, 1990.
- Gutiérrez González, José Avelino. «El páramo leonés. Entre la antigüedad y la alta edad media». *Studia historica. Historia medieval* n° 14, 1996, 47-96.
- Guyotjeannin, Olivier. «The Expansion of Diplomatics as a discipline». *American Archivist*, 59, 1996, 414-21.
- Guyotjeannin, Olivier, Jacques Pycke, i Benoît-Michel Tock. *Diplomatique Médiévale*. Turnhout: Brepols, 1993.
- Guzmán Brito, Alejandro. «La pérdida del concepto romano de hipoteca mobiliaria en los derechos moderno y codificado y su recuperación a lo largo de los siglos XIX y XX con especial referencia al caso de Francia». *Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso* N° 33, 2009, 103-48.
- H. Seiler, Thomas. «Filth and stench as aspects of the iconography of Hell». En *The iconography of hell*, editat per Clifford Davidson i Thomas H. Seiler, 132-40. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1992.
- Haag, Herbert. *El Diablo. Su existencia como problema*. Barcelona: Herder, 1978.
- *El diablo, un fantasma*. Barcelona: Herder, 1973.
- Haindl, Ana. «La Muerte en la Edad Media». *Revista Electrónica Historias del Orbis Terrarum* n° 1, 2009, 106-206.
- «La Idea del Purgatorio». *Idea*, 1991, 38-46.
- Halbwachs, Maurice. *La Mémoire collective*. Paris: Albin Michel, 1997.
- «La mémoire collective et le temps». *Cahiers internationaux de sociologie*, 1947.
- *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos Editorial, 2004.

- Halphen, Louis. *Carlomagno y el Imperio Carolingio*. Madrid: Ediciones Akal, 1992.
- Handley, Mark A. «Tiempo e identidad: la datación por la era en las inscripciones de la España tardorromana y visigoda». *Iberia. Revista de la Antigüedad* 2 (1999): 191-201.
- Harris, Max. «Part I. Before the Feast of Fools». En *Sacred Folly: a new history of the feast of fools*, 11-64. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.
- Harrison, Peter. «Having dominion: Genesis and the mastery of nature». En *Environmental stewardship: critical perspectives- Past and Present*, editat per R.J. Berry, 17-30. London: Clark International, 2006.
- Hartog, François. «Mémoire, histoire, présent». En *Régimes d'historicité: présentisme et expériences du temps*, 113-62. Paris: Éditions du Seuil, 2003.
- Henriet, Patrick. «L'espace et le temps hispaniques vus et construits par les clercs (IXe-XIIIe siècle)». *Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*. N°15, 2003, 81-127.
- Hernández-Beloqui, Begoña. «La paninología aplicada al estudio de contextos de cronología medieval en la Península Ibérica: estado de la cuestión». *Revista Arkeogazte n° 1*, 2011, 97-124.
- Hernández-Beloqui, Begoña, Francesc Burjachs, i María José Iriarte-Chiapusso. «Antropización en el paisaje vegetal de época visigoda en el centro peninsular a través del registro paleopaninológico». En *El poblamiento rural de época visigoda en Hispania: arqueología del campesinado en el interior peninsular*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 345-56. Bilbao: Universidad del País Vasco, Servicio Editorial, 2013.
- Hodges, Richard. «Society, power and the first English industrial revolution». En *Il secolo di ferro: mito e realtà del secolo X. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXVIII, 19-25 aprile 1990*, 125-50. Spoleto: Presso la sede del centro, 1991.
- Hourihane, Colum, ed. *Time in the medieval world: occupations of the months and signs of the zodiac in The Index of Christian Art*. Princeton, New Jersey: Index of Christian Art: Department of Art & Archeology Princeton University, 2007.
- Ibarburu Asurmendi, Mª Eugenia. *De capitibus litterarum et aliis figuris: recull d'estudis sobre miniatura medieval. Edició a la memòria de la professora Mª E. Ibarburu Asurmendi, a càrrec del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona (Secció d'Art Antic i Medieval)*. Barcelona: Publicaciones de la Universitat de Barcelona, 1999.
- Iglesia Duarte, Jose Ignacio de la, i José Luis Martín Rodríguez, ed. *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2002.
- Iglesia, Aquilino. «El derecho en la Cataluña altomedieval». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): II*, 27-34. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.

- Innes, Matthew. *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley, 400-1000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- «Memory, orality and literacy in an early medieval society». *Past and Present* 158 (1998): 3-36.
- «Rituals, rights and relationships some gifts and their interpretation in the Fulda cartulary, c. 827». *Studia historica. Historia medieval n° 31*, 2013, 25-50.
- Iogna Prat, Dominique. *La maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge*. Éditions du Seuil, 2006.
- «Los muertos en la contabilidad celestial de los monjes cluniacenses en torno al año 1000». En *La Edad Media a debate*, editat per Lester K. Little i Barbara H. Rosenwein, 521-51. Madrid: Akal, 2003.
- Isla Frez, Amancio. *La Alta Edad Media. Siglos VIII-XI*. Madrid: Editorial Síntesis, 2002.
- *La sociedad gallega en la Alta Edad Media*. Madrid: Biblioteca de Historia. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1992.
- «Villa, villula, castellum. Terminología rural en época visigoda». *Arqueología y territorio medieval, n° 8*, 2001, 9-19.
- Izquierdo Benito, Ricardo. «El contrato de arrendamiento en la Edad Media como elemento de comunicación». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos n° 3, vol LXXXII*, 1979, 427-36.
- Jammer, Max. *Concepts of space: the history of theories of space in physics*. 3rd enlarg. Mineola, N.Y.: Dover Publications, 1993.
- Janini, José. «“In sinu amici tui Abrahae?”. Origen de la recomendación del alma del Reginensis». *Miscel·lània Litúrgica Catalana, n° 3*, 1984, 79-90.
- Jara Fuentes, José Antonio. «Introducción: memoria de una identidad (de identidades). Castilla en la Edad Media». En *Construir la identidad en la Edad Media: poder y memoria en la Castilla de los siglos VII a XV*, editat per José Antonio Jara Fuentes, Georges Martin, i Isabel Alfonso, 9-15. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2010.
- Járrega Domínguez, Ramón. «Las primeras iglesias rurales y sus santos titulares en el este de la Tarraconense durante la antigüedad tardía (siglos IV-VII). Algunos ejemplos significativos». En *Santos, obispos y reliquias. Actas del III Encuentro Hispania en la antigüedad tardía, Alcalá de Henares, 13 a 16 de octubre 1998*, editat per Luis G. García Moreno, María Elvira Gil Egea, Sebastián Rascón Márquez, i Margarita Vallejo Girvés, 193-208. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2003.
- Jarrett, Jonathan. *Rulers and ruled in frontier Catalonia, 880-1010. Pathways of power*. Studies in History: New Series. Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2010.
- «Settling the kings' lands: aprius in Catalonia in perspective». *Early Medieval Europe 18 (3)*, 2010, 320-42.
- «Comparing the Earliest Documentary Culture in Carolingian Catalonia». En *Problems and possibilities of Early Medieval charters*, editat per Jonathan Jarrett i Allan Scott Mckinley, 89-126. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2013.

- «The Anger of St Peter: the effects of Spiritual Sanctions in early medieval Charters of Donation». *53rd Summer Meeting of Ecclesiastical History Society, 22-24 July 2014. University of Sheffield*, 2014. <http://eprints.whiterose.ac.uk/90085>.
  - «Power over past and future : Abbess Emma and the nunnery of Sant Joan de les Abadeses». *Early Medieval Europe* 12, núm. 3 (2003): 229-58.
  - «Archbishop Ató of Osona. False Metropolitans in the Marca Hispanica». *Archiv für Diplomatik*, 56, 2010, 1-42.
  - «Centurions, Alcalas, and Christiani Perversi: Organisation of Society in the pre-Catalan “Terra de Ningú”». En *Early Medieval Spain: A Symposium*, editat per Alan Deyermond i Martin J. Ryan, 97-128. London: Department of Hispanic Studies Queen Mary, University of London, 2012.
  - «Engaging Élites: counts, capital and frontier communities in the ninth and tenth centuries, in Catalonia and elsewhere». *Networks and Neighbours* 2 (2), 2014, 202-30.
  - «“Pathways of Power in late-Carolingian Catalonia”». University of London, 2005. <http://www.chiark.greenend.org.uk/~jjarrett/thesis.html>.
- Junyent i Subirà, Eduard. «La primitiva sede episcopal de Ausona». *Ausa*, vol 5, n° 47, 1964, 8-13.
- *Diplomatari de la catedral de Vic: segles IX-X*. Vic: Patronat d’Estudis Osonencs: Publicacions de l’Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopal de Vic, 1986.
  - «El necrologi del monestir de Ripoll». *Analecta Montserratensia* IX, 1962, 217-25.
- Junyent, M. Carme. *Antropologia lingüística*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2000.
- Kantorowicz, Ernst H. «Los Dos cuerpos del rey: un estudio de teología política medieval». Tres Cantos (Madrid): Akal, 2012.
- Keats-Rohan, K.S.B. «Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography». En *Prosopography approaches and Applications. A Handbook*, Keats-Roha., 139-82. Oxford: University of Oxford, 2007.
- Kirchner, Helena. «Cataluña, Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en». En *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*, editat per Josep Torró i Enric Guinot, 21-50. València: Universitat de València, 2012.
- Kleinschmidt, Harald. *Comprender la Edad Media: La transformación de ideas y actitudes en el mundo medieval*. Madrid: Akal, 2009.
- Koselleck, Reinhart. *Futuro pasado. Para una semántica de los tiempos históricos*. Barcelona: Paidós, 1993.
- *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*. Barcelona: Paidós, 2001.
- Kosto, Adam. *Making agreements in Medieval Catalonia: Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- L.Nelson, Janet. «Literacy in Carolingian government». En *The uses of literacy in early mediaeval Europe*, editat per Rosamond McKitterick, 258-96. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

- Labrador Gutiérrez, Tomás. «Señales, signos y símbolos: las campanas». En *Las campanas: cultura de un sonido milenario. Actas del I Congreso Nacional*, editat per Eloy Gómez Pellón i José Guerrero Carot. Santander: Fundación Marcelino Botín, 1997.
- Ladero Quesada, Miguel Ángel. *Espacios del hombre medieval*. Madrid: Arco Libros, 2002.
- Ladner, Gerhart B. «Homo Viator: Medieval Ideas on Alienation and Order». *Speculum* 42, 1967, 233-59.
- Laffón, Luisa. «Arenga hispana: una aproximación a los preámbulos documentales de la Edad Media». *Historia, Instituciones, Documentos* 16 (1989): 133-232.
- Laliena Corgera, Carlos. «La servidumbre medieval. Un comentario entorno a la obra de P.H.Freedman.» *Revista d'Historia Medieval*, nº 6, 1995, 136-40.
- Lalinde Abadía, Jesús. «Los pactos matrimoniales catalanes». *Anuario de historia del derecho español*, nº 33, 1963, 133-266.
- Lanham, Carol Dana. *Salutatio Formulas in Latin Letters to 1200: syntax, style and theory*. München, 1975.
- Larre, Olga. «La discusión medieval sobre la eternidad del mundo. Su formulación en Juan Escoto Eriúgena». En *Metafísica y dialéctica en los períodos carolingio y franco (s. IX-XI)*, editat per Juan Cruz Cruz i Mª Jesús Soto-Bruna. Pamplona: EUNSA, 2006.
- Lauranson-Rosaz, Christian. «Douaire et sponsalium durant le haut moyen Age». En *Veuves et veuvage dans le Haut Moyen Age*, editat per M.Parisse, 99-106. Paris, 1993.
- Lauwers, Michel, i Laurent Ripart. «Représentation et gestion de l'espace dans l'Occident médiéval, V-XIIIe siècle». En *Rome et l'Etat moderne européen*, editat per Jean-Philippe Genêt, 115-71. Rome: Collection de l'Ecole française de Rome, 377, 2007.
- Le Don, Gérard. «Structures et significations de l'imagerie médiévale de l'enfer». *Cahiers de civilisation médiévale* nº 88, 1979, 363-72.
- Le Goff, Jacques. *Pensar la historia*. Barcelona: Paidós, 1997.
- *Tiempo, trabajo y cultura en el occidente medieval: 18 ensayos*. Madrid: Taurus, 1983.
- «El desierto y el bosque en el occidente medieval». En *Lo maravilloso y lo cotidiano en el occidente medieval*, 25-39. Barcelona: Gedisa, 1985.
- *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991.
- *Una larga Edad Media*. Barcelona: Paidós, 2008.
- *El nacimiento del Purgatorio*. Madrid: Taurus, 1985.
- «La vision des autres: un médiéviste face au temps présent». En *Questions à l'histoire des temps présent*, editat per Agnès Chaveau i Philippe Tetart, 99-109. Paris: Complexe, 1992.
- *La civilización del Occidente Medieval*. Barcelona: Paidós, 1999.
- *Histoire et mémoire*. Paris: Gallimard, 1988.

- «Las mentalidades. Una historia ambigua». En *Hacer la historia*, vol. 3. Editat per Jacques Le Goff i Pierre Nora, 81-98. Barcelona: Editorial Laia, 1980.
- Le Goff, Jacques, i Jean-Claude Schmitt. *Diccionario razonado del Occidente medieval*. Madrid: Akal, 2003.
- Le Jan, Régine. «Introduction». En *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au Haut Moyen Âge*, editat per François Bougard, Cristina La Rocca, i Régine Le Jan, 1-6. Rome: École française de Rome, 2005.
- «Aux origines du douaire médiéval (VIè-Xè siècles)». En *Veuves et veuvage dans le Haut Moyen Age*, editat per M. Parisse, 107-22. Paris: Picard, 1993.
- *Famille et pouvoir dans le monde franc (VII-X siècle). Essai d'anthropologie sociale*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1995.
- «Soustraire, négociier, donner le sauvage au haut Moyen Âge». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'edat mitjana ((Reunió científica XI curs d'Estiu Comtat d'Urgell .Balaguer 12, 13, 14 de juliol 2006*, editat per Flocel Sabaté, 57-72. Lleida: Pagès Editors, 2007.
- Lecouteux, Claude. *Au-delà du merveilleux: des croyances du Moyen Âge*. 2ème ed. r. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne. Col. Cultures et civilisations médiévales; 13, 1998.
- *Démons et génies du terroir*. Paris: Editions Imago, 1995.
- «Aspects mythiques de la montagne au Moyen Age». *Le monde alpin et rhodanien. Revu régionale d'ethnologie* n° 1-4 (1982): 43-54.
- «Paganisme, christianisme et merveilleux». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 37e année, n° 4, 1982, 700-716.
- Lewis, Charlton T., i Charles Short. *A latin dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1945.
- Linehan, Peter. *History and the historians of medieval Spain*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Llorens González, María Dolores. «La representación de los vientos en el claustro de la catedral de Pamplona : notas para su estudio». *Espacio, tiempo y forma. Serie VII, Hª del Arte*, 2, 1989, 51-62.
- Llovera Massana, Xavier. «Arqueologia dels poblats medievals andorrans abandonats». *Cota Zero*, n° 6, 1990, 52-56.
- Lloyd, Geoffrey E.R. *Pour en finir avec les mentalités*. Paris: Éditions La Découverte, 1996.
- Lope Blanch, Juan M. «La determinación popular del tiempo durante la Edad Media». *Anuario de Letras* vol. 1, 1961, 33-73.
- López Campuzano, Manuel, i Rafael González Fernández. «Algunas notas sobre el exorcismo en el occidente latino en la antigüedad tardía». *Antigüedad y Cristianismo* 8 (1991): 177-82.
- López de Ocáriz Alzola, José Javier. «La iconografía del infierno en las pinturas medievales». En *Los caminos de la exclusión en la sociedad medieval: pecado, delito y represión. XXII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 1 al 5 de agosto de 2011*,

- editat per Esther López Ojeda, 335-74. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2012.
- López Quiroga, Jorge. «La presencia “Germánica” en Hispania en el siglo V d.C.» *Cuadernos de prehistoria y arqueología*, nº 30, 2004, 213-24.
- López Quiroga, Jorge, i Artemio Manuel Martínez Tereja, ed. *In concavis petrarum habitaverunt. El fenómeno rupestre en el Mediterráneo medieval. De la investigación a la puesta en valor*. Oxford: BAR International Series 2591, 2014.
- Lopez-Rendo Rodríguez, Carmen. «Autonomía de la voluntad y arras en la compraventa. Fuentes jurídicas romanas y su regulación en los textos legales medievales». *Cuadernos de Historia del Derecho* nº 15, 2005, 57-98.
- Lorenzo Cadarso, Pedro Luis. «Caracteres extrínsecos e intrínsecos del documento». En *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*, editat per Ángel Riesco Terrero, 257-84. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.
- Loring García, María Isabel. «Sistemas de parentesco y estructuras familiares en la edad media». En *La familia en la edad media: XI Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 31 de julio al 4 de agosto de 2000*, editat per José Ignacio De la Iglesia Duarte, 13-38. Nájera: Semana de Estudios Medievales de Nájera, 2000.
- «Poder económico y relaciones sociales en las Asturias de Santillana en los siglos X y XI». *En la España Medieval* 8 (1986).
- Löwith, Karl. *El hombre en el centro de la historia: balance filosófico del siglo XX*. Barcelona: Herder, 1998.
- *El sentido de la historia*. Madrid: Aguilar, 1968.
- Mac Carron, Máirín. «Bede, Irish computistica and Annus Mundi». *Early Medieval Europe* 23 (3) (2015): 290-307.
- MacLean, Simon. «The Carolingian response to the revolt of Boson, 879-887». *Early Medieval Europe* 10, núm. 1 (26 febrer 2003): 21-48.
- Mallorquí, Elvis. «Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII-XIV». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* nº 20, 2009, 277-97.
- «Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII-XIV». Universitat de Girona, 2007.
- Man, Ronen. «La microhistoria como referente teórico metodológico. Un recorrido por sus vertientes y debates conceptuales». *Historia Actual Online* nº 30, 2013, 177-173.
- Mandrou, Robert. «Pour une histoire de la Sensibilité». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 14e année, nº 3, 1959, 581-88.
- Mane, Perrine. *La vie dans les campagnes au Moyen Âge à travers les calendriers*. Paris: Éditions de La Martinière, 2004.
- «Comparaison des thèmes iconographiques des calendriers monumentaux et enluminés en France, aux XIIe et XIIIe s.» *Cahiers de civilisation médiévale* nº 115 29 (1986): 257-64.

- Manzi, Ofelia, i Jorge Bedoya. «Imágenes del más allá». En *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*, editat per Guance, 267-97. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009.
- Marín Martínez, Tomás. *Paleografía y diplomática, vol 2*. 5a ed. Madrid: Universidad Nacional a Distancia, 1991.
- Marlasca, Olga. «Algunos requisitos para la validez de los documentos en la lex Visigothorum». *Revue internationale des droits de l'antiquité, n° 45*, 1998, 563-84.
- Marquès, Josep M. «Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al segle XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins 38*, 1997, 1501-20.
- Marsal, Joan. «El negoci jurídic testamentari en el dret civil de catalunya». *Alazet. Revista de filologia*. Universitat de Barcelona, 1995.
- Martí, Ramon. «Palas o almünies fiscals a Catalunya i al-Andalus». En *Les soietés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, 63-70. Tolosa: CNRS- Université de Toulouse-Le Mirall, 1999.
- «Delà, Cesari i Ató, primers arquebisbes dels comtes-prínceps de Barcelona (951-953/981)». *Analecta Sacra Tarraconensia, vol. 67/1*, 1994, 369-86.
- «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya». En *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*, editat per Miquel Barceló, 165-94. Barcelona: Crítica, 1988.
- «Del fundus a la parrochia : transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval». En *De la Tarraconaise à la marche supérieure d'al-Andalus (IVe-Xie siècle) : les habitats ruraux. Actes du colloque organisé par la casa de Velázquez, à Madrid, au mois de mars 2004*, editat per Philippe Sénac, 145-66. Toulouse: Université de Toulouse- Le Mirail. FRAMESPA, 2006.
- «L'ensagrèrament: l'adveniment de les sagreres feudals». *Faventia: Revista de filologia clàssica 10* (1988): 153-82.
- «Els Establiments Cerdans en Catalunya Vella. Cavalls de Troia de la Política Comtal?» *Revista Internacional d'Humanitats 10*, 2006, 5-14.
- Martín López, María Encarnación. «La salvación del alma a través de las inscripciones medievales». En *IX Jornadas Científicas sobre Documentación: La Muerte y sus testimonios escritos*, editat per Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández, 255-79. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense, 2011.
- Martín Viso, Iñaki. «Prácticas locales de la fiscalidad en el reino visigodo de Toledo». En *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss.VII-IX)*, editat per Xavier Ballestín i Ernesto Pastor, 72-85. Oxford: Archaeopress. Publishers of British Archaeological Reports, 2013.
- «El espacio del más acá: las geografías funerarias entre la Alta y la Plena Edad Media». En *De la tierra al cielo. Ubi sunt qui ante nos in hoc mundo fuere?/ XXIV Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2013*, editat per Esther López Ojeda, 75-140. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2014.

- «The Memory of the “Holy Men” in Hispanic Monasticism: the Case of the Bierzo Region». *Imago Temporis. Medium Aevum* n° 6, 2012, 165-90. <http://repositori.udl.cat/handle/10459.1/47137>.
- Martin, Henri. *Mentalités médiévales. XIe-XVe siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1996.
- Martin, Hervé. *Mentalités médiévales II. Représentations collectives du XIe au XVe siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 2001.
- Martin, Jean-Marie. «L'espace cultivé». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. Settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 239-98. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- Martín, José Luis. «Utilidad de las fórmulas “inútiles” de los documentos medievales». En *Semana de historia del monacato cántabro-astur-leonés*, 81-86. Monasterio de San Pelayo de Oviedo, 1982.
- Martínez de Lagos, Eukene. «Algunos temas profanos en el claustro de la Catedral de Pamplona». *Príncipe de Viana*, n°197, 1992, 517-60.
- Martínez de Medina Salazar, Elena. «Cuestiones metodológicas sobre la investigación en toponimia histórica: un modelo de base de datos». *Oihenart. Cuadernos de lengua y Literatura. Lingüística Vasco-Románica*. N° 21, 2006, 345-55.
- Martínez Ezquerro, Aurora. «El lenguaje jurídico en documentos de la colección diplomática de Calahorra». *Cuadernos de investigación filológica*, n° 25, 1999, 117-25.
- Martínez Gázquez, José. «Aspectos de la latinidad de Bonushomo». *Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona* 21 (2001): 433-42.
- «La cultura de los monjes de Ripoll: los comentarios lingüísticos de las glosas». *Estudios Románicos vol. 5*, 1989, 898-905.
- Martínez Gázquez, José, i Gemma Puigvert i Planagumà. «Los Excerpta de Beda (De temporum ratione, 19 y 23) en Ripoll. (ACA, Ripoll 59 y Vat. Reg.Lat. 123)». *Emerita* 64/2, 1996, 295-305.
- Martínez Gil, Fernando. *La Muerte vivida: muerte y sociedad en Castilla durante la Baja Edad Media*. Toledo: Diputaciones Provincial, 1996.
- Martínez Martínez, Faustino. «Et cum Juda traditore Domini: lenguaje bíblico como lenguaje jurídico en el derecho altomedieval hispánico». En *Literatura y derecho*, 165-316. México: Instituto de Investigaciones Jurídicas. UNAM, 2010.
- Martínez Melón, José Ignacio. «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): Evolución de la terminología». En *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental*, editat per Alexandra Chavarría, Javier Arce, i Gian Pietro Brogiolo, 113-31. Madrid: Anejos de AEspa 39, 2006.

- Martínez, Faustino. «El tránsito de la oralidad hacia la escritura en la experiencia jurídica del siglo XIII: ejemplo sajón e hipótesis castellana». *Cuadernos de Historia del Derecho* 15 (2008): 167-292.
- Mascarella i Rovira, Jordi. «“Ripoll” un problema onomàstic originat entre l'època del Comte Guifre i la de Silvestre II». *Annals del Centre d'Estudis del Ripollès*, 1999, 133-61.
- Masnou i Pratdesaba, Josep M. «El manteniment del culte a la catedral de Vic al segle XIII». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 8, 1997, 163-77.
 — *Religió i cultura al bisbat de Vic entorn de l'any mil*. Vic: Publicacions de l'Institut Superior de Ciències Religioses de Vic, 1999.
- Massip, Francesc. «Rei d'innocents, Bisbe de burles: riulla i transgressió en temps de Nadab». En *Estudios sobre teatro medieval*, editat per Josep Lluís Sirera Turó, 131-46. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- Matas i Blanxart, M.Teresa, i Esperança Piquer i Ferrer. *Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de tipus llombard a la Plana de Vic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1990.
- Mateu Ibars, Josefina. *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón: siglos IX-XVIII (volumen I)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991.
- Mauri Martí, Alfred. «La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins el segle XI». Universitat de Barcelona, 2006.
- Mauskopf Deliyannis, Deborah. «Year-Dates in the Early Middle Ages». En *Time in the medieval world*, editat per Chris Humphrey i W.M. Ormrod, 5-22. York: York Medieval Press, 2001.
- McCready, William D. «Bede and the Isidorian Legacy». *Mediaeval Studies vol. 57*, 1995, 41-73.
- McDannell, Collen, i Bernhard Lang. *Historia del cielo*. Madrid: Taurus, 1990.
- McKitterick, Rosamond. *Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2006.
 — «Conclusion». En *The uses of literacy in early mediaeval Europe*, editat per Rosamond McKitterick, 319-33. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
 — «The Carolingians on their past». En *History and Memory in the Carolingian world*, 84-119. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Mendo Carmona, Concepción. «La escritura como vehículo de cultura en el Reino de León (S.IX-X)». Universidad Complutense de Madrid, 1993.
- Miceli, Paola. «Representar, instituir, redimir: oralidad y escritura en los textos forales». *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* 2 (2008): 1-12.
- Migúelez Cavero, Alicia. «Gesto y gestualidad en el arte románico de los Reynos Hispanos: lectura y valoración iconográfica». Universidad de León, 2009.

- «El poder gestual de la mano en la sociedad medieval y su reflejo en la iconografía de los siglos del Románico en la Península Ibérica». *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* n° 20, 2010, 125-47.
- Millàs i Vallicrosa, Josep Maria. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona: Institució Patxot, 1931.
- Mingote Calderon, Jose Luis. «El Menologio de la Catedral de Roda de Isabena : Huesca : su interpretación». *Seminario de Arte Aragonés. Institución Fernando el Católico XL* (1986): 215-33.
- Minkowski, Hermann. «Space and time». En *The Principle of relativity: a collection of original memoirs on the special and general theory of relativity*, 75-96. New York: Dover Publications, 1952.
- Minois, George. *Histoire de l'enfer*. Paris: Presses universitaires de France, 1994.
- *Breve historia del Diablo*. Madrid: Espasa Calpe, 2002.
- Miralles i Sabadell, Ferran, i Jordi Tutusaus. *Mil anys pels camins de l'herba: el llegat d'un món que s'acaba*. El Papiol: Efadós, 2005.
- Mitre Fernández, Emilio. «Los espacios del Más Allá». En *De la tierra al cielo. Ubi sunt qui ante nos in hoc mundo fuere?/ XXIV Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2013*, editat per Esther López Ojeda, 31-74. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2014.
- *Iglesia y vida religiosa en la Edad Media*. Madrid: Istmo, 1991.
- «La muerte primera y las otras muertes: un discurso para las postrimerías en el Occidente Medieval». En *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*, editat per Jaume Aurell i Julia Pavón, 27-48. Pamplona: EUNSA, 2002.
- *Una primera Europa: romanos, cristianos y germanos (400-1000)*. Madrid: Encuentro, 2009.
- Molina Gómez, José A. «La cueva y su interpretación en el cristianismo primitivo». En *Espacio y tiempo en la percepción de la antigüedad tardía: homenaje al profesor Antonio González Blanco, in maturitate aetatis ad prudentiam*, editat per Elena Conde Guerri, Rafael González Fernández, i Alejandro Egea Vivancos, 861-80. Murcia: Universidad de Murcia: Servicio de Publicaciones, 2006.
- Montagut Estragués, Tomás de. «La recepción del derecho feudal común en Cataluña (1211-1330). La alienación del feudo sin el consentimiento del Señor». *Glossae: European Journal of Legal History* n° 4, 1992, 9-145.
- Montanari, Massimo. «La foresta come spazio economico e culturale». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 301-40. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- Montanos Ferrin, Emma. *La Familia en la Alta Edad Media española*. Pamplona: EUNSA, 1980.
- Monterde, Cristina. «Génesis documental». En *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*, editat per Ángel Riesco, 233-44. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.

- Morala Rodríguez, J.R. «Norma gráfica y variedades orales en el leonés medieval». En *Estudios de grafemática en el dominio hispánico*, editat per J.M Blecua, J. Gutiérrez, i L. Sala, Universida., 169-88. Salamanca, 1998.
- Moran i Ocerinjauregui, Josep. «El proceso de creación del catalán escrito». *Aemilianense: revista internacional sobre la génesis y los orígenes históricos de las lenguas romances nº 1*, 2004, 431-55.
- Morand, Isabelle. *Idéologie, culture et spiritualité chez les propriétaires ruraux de l'Hispanie romaine*. Paris: Boccard, 1994.
- Morelle, Laurent. «Michel Zimmermann: l'écriture documentaire comme théâtre d'expérimentation». *Médiévales* 52 (2007): 181-96.
- Morera Sabater, José. «Un conato de secesión eclesiástica en la Marca Hispánica en el siglo IX.» *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 15 (1962): 293-315.
- Moreu-Rey, Enric. *Antroponímia: història dels nostres prenomes, cognos i renoms*. 2a ed. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993.
- Moreva, Ekaterina, Giorgio Brida, Marco Gramegna, Vittorio Maccone, Lorenzo Giovannetti, i Marco Genovese. «Time from quantum entanglement: an experimental illustration». *Phys. Rev. A*, 89, 2014.
- Morgan, Alison. *Dante and the medieval other world*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Morin, Alejandro. «Pecado e individuo en el marco de una antropología cristiana medieval». *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA*, núm. Hors série nº 2 (16 gener 2008).
- Morris, Colin. *The discovery of the Individual. 1050-1200*. Toronto: University of Toronto Press., 1972.
- Mostert, Marco. «Communication, literacy and the development of early medieval society». En *Communicare e significare nell'alto medioevo. Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 52.*, 29-55. Spoleto, 2005.
- Mundó, Anscari M. «La datació de documents pel Rei Robert (996-1031) a Catalunya». *Anuario de Estudios Medievales, nº 4*, 1967, 13-34.
- «Entorn de Pastrolabi de Gerbert». En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil.leni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 665-77. Vic: Eumo Editorial, 1999.
- «El "Liber Iudiciorum" a Catalunya». En *Documents jurídics de la història de Catalunya*, 13-22. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992.
- *Obres completes I. Catalunya 1: de la romanitat a la sobirania. Obres Completes I. Catalunya 1: De la romanitat a la sobirania*. Barcelona- Montserrat: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- «Le statut du scripteur en Catalogne du IXe au XIe siècle». En *Le statut du scripteur au moyen age: Actes du XIIe colloque scientifique du Comité International de*

- Paléographie Latine (Clunym 17-20 juillet 1998)*, editat per Marie-Clotilde Hubert, Emmanuel Poulle, i Marc H. Smith, 21-28. Paris: École de Chartes, 2000.
- «El Concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació». *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 67/1, 1994, 23-43.
- «Els abats Barceló i Gotmar de Sant Cugat del Vallès». En *Miscel·lània d'homenatge a Miquel Coll i Alentorn en el seu vuitantè aniversari*, 155-65. Barcelona: Fundació Jaume I, 1984.
- Múñoz-Alonso López, Gemma. «El tiempo en San Agustín». *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía* n° 7, 1989, 37-42.
- Neyra, Andrea Vanina. «Los 'Libros Penitenciales': la penitencia tasada en la alta edad media». *Anales de Historia Antigua y Medieval* n° 39, 2006.
- Niermeyer, Jan Frederik. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976.
- Nikolaidou, Silia. «Anthropologie des espaces construits». En *Anthropologie de l'espace. Rencontre Internationale de Syros (1r: 1995)*. Syros: Laboratoire de la Composition Urbaine U.T.N.A, 1995.
- Nin, Manuel. *Temps de Déu, Temps de l'Església*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.
- Nogué i Font, Joan. «Espacio, lugar, región: hacia una nueva perspectiva geográfica regional». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, n° 9, 1989, 63-79.
- Nora, Pierre. «Between memory and history: Les lieux de Mémoire». *Representations*, 26, 1989, 7-25.
- «Entre Mémoire et Histoire». En *Les lieux de mémoire*, vol. 1, XV-XLII. Paris: Gallimard, 1984.
- Nuet Blanch, Marta. «El salvamento de naufragos, metáfora de la penitencia en el gótico catalán». *Locus amoenus* n° 5, 2000, 53, 65.
- Ocaña i Subirana, Maria. *El Món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella, s. IX-XIII*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Facultat de Geografia i Història. Divisió de Ciències Humanes i Socials, 1998.
- «L'estudi de l'agricultura medieval a Osona: una aproximació des de fonts diverses». En *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica: Vic, 27, 28 u 29 d'octubre de 2000*, 417-28. Vic, 2002.
- Olick, Jeffrey K. «Memoria colectiva y diferenciación cronológica: historicidad y ámbito público». *Ayer* n° 32, 1998, 119-46.
- Olivar i Daydí, Alexandre. «Nou panorama de la investigació històrica de la litúrgia a Catalunya». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 41, 1970, 245-78.
- «Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII». En *II Congrés litúrgic de Montserrat*, 21-89. Montserrat: Monestir de Montserrat, 1967.

- Ollich Castanyer, Imma. *Aspectes econòmics de l'activitat dels jueus de Vic, segons els Libri Iudeorum (1266-1278)*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1985.
- «La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII- XIV DC). Cronologia i noves perspectives de recerca». En *Arqueologia Funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 275-86. Olèrdola- Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2009.
- «La fi d'un poblat medieval: deserció o canvi d'assentament? el cas de l'Esquerda». *Cota Zero*, nº 6, 1990, 71-78.
- «Roda: L'Esquerda. La ciutat carolíngia». En *Catalunya a l'època Carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, 84-88. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2000.
- Orcástegui, Carmen, i Esteban Sarasa. *La historia en la edad media*. Madrid: Càtedra, 1991.
- Ordeig i Mata, Ramon. «Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI)». *Ausa*, XXI, 151, 203dC, 11-21.
- «Un document berguedà de l'any 872, el més antic dels arxius vigatans». *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs* XIX, nº 14 (2000): 137-40.
- «“Villae”, “viae” i “stratae” d'Osona, testimonis de l'antiguitat a l'època medieval». *Ausa*, vol 10, nº 102-104, 1982, 387-400.
- «Santa Eulàlia i Santa Leocàdia, una església altmedieval de Vic». *Ausa* XXV. 168, 2011, 323-32.
- *Els orígens històrics de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs: Osona a la Butxaca, 1981.
- «La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en les segles IX-XI». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): II*, 85-101. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- «Dos concilis de la província Narbonense, dels segles X i XI, fins ara ignorats». *Revista Catalana de Teologia*, nº 2 20 (1995): 367-82.
- «Les sepultures dels bisbes de Vic (dels necrologis i obituàris als epitafis)». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 22, 2014, 255-307.
- «Inventari de les Actes de Consagració i Dotació de les esglésies catalanes. Anys 833-950». *Revista Catalana de Teologia*, nº 4, 1979, 123-65.
- «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona». *Studia vicensia* 1, 1989, 61-97.
- «Els estudis medievals a Osona els darrers cinquanta anys». *Ausa*, nº 148-149 20 (2002): 53-67.
- «Precisions sobre l'episcopologi de Girona dels segles VIII-X». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* nº 45, 2004, 471-82.
- «Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* nº 22, 2001, 89-119.
- Orlandis, José. *La iglesia en la España Visigótica y Medieval*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S.A., 1976.
- «Pobreza y beneficencia en la Iglesia Visigótica». En *La Iglesia en la España Visigótica y Medieval*, 215-35. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S.A., 1976.
- «La elección de Sepultura en la España Medieval». En *La Iglesia en la España Visigótica y Medieval*, 259-306. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S.A., 1976.

- «Reforma eclesiàstica en los siglos XI y XII». En *La Iglesia en la España Visigótica y Medieval*, 309-48. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S.A., 1976.
- Orriols i Alsina, Anna. «Models antics per a l'Homiliari de Sant Feliu de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, 2004, 483-500.
- «Algunas imágenes del homiliario de Sant Feliu de Girona y la ilustración literal». En *Imágenes y promotores en el arte medieval: miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, 167-78. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, 2001.
- Ortega Cervigón, José Ignacio. «La medida del tiempo en la Edad Media. El ejemplo de las crónicas cristianas». *Medievalismo* nº 9, 1999, 9-39.
- Ortega Noriega, Sergio. «Introducción a la historia de las Mentalidades. Aspectos metodológicos». *Estudios de Historia Novohispana*, 8, 1985, 127-37.
- Orti Gost, Pere. «La primera articulación del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)». *Hipania*, LXI/3, núm 209, 2001, 967-98.
- Osaba, Esperanza. «Reflexiones en torno a las leyes visigodas». *Monteagudo: revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura* 8 (2003): 57-72.
- Ossandón Valdés, Juan Carlos. «La Ciudad de Dios». *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada* nº 14, 2008, 73-82.
- Ostos Salcedo, Pilar. «Documentación del Vizcondado de Vilamur en el Archivo Ducal de Medinaceli (1126-1301): estudio diplomático y edición». *Historia, Instituciones, Documentos* nº 8, 1981, 267-384.
- «Notas sobre diplomática señorial catalana». *Historia, Instituciones, Documentos* nº 20, 1993, 293-302.
- Ostos Salcedo, Pilar, M^a.Josefa Sanz Fuentes, Milagros Cárcel Ortí, i Ignasi Baiges Jardí. «La Diplomática en España. Docencia e investigación». *Archiv für Diplomatik*, 52, 2006, 541-661.
- Padilla, Ignacio. «La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia. Annex nº 1: Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, 1982, 155-76.
- Pagès, Montserrat. «El Pobre Llätzer i el si d'Abraham en l'art monumental de la Catalunya romànica». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 15, 2007, 87-121.
- Palazzo, Éric. *L'espace rituel et le sacré dans le christianisme. La liturgie de l'autel portatif dans l'Antiquité et au Moyen Age*. Turnhout, Belgium: Brepols, 2008.
- Pallí Aguilera, Federico. «La toponimia de la Vía Augusta en Cataluña». *Pyrenae: revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental* nº 17-18, s.d., 343-66.
- Palou, Jean. *La sorcellerie*. Paris: Presses universitaires de France, 1957.
- Parrot, André. *Le «Refrigerium» dans l'au delà*. Paris: Libr. orientaliste P. Geuthner, 1937.

- Pascual Martínez, Lope. «El documento y sus redactores durante los siglos VIII al XII». En *Vitoria en la Edad Media. Actas del I Congreso de Estudios Históricos celebrado en esta Ciudad del 21 al 26 de setiembre, en conmemoración del 800 aniversario de su fundación.*, editat per Excmo Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz De, 725-38. Vitoria-Gasteiz, 1982.
- Pastor, Reyna. *Resistencias y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglos X-XIII*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, S. A., 1980.
- Pastoureau, Michel. *Una historia simbólica de la Edad Media occidental*. Buenos Aires: Katz, 2006.
- Patch, Howard Rollin. *El otro mundo en la literatura medieval*. México: Fondo de Cultura Económica, 1956.
- Pavón, Julia. «Ut post nostrum obitum mereamur regna caelorum: actitudes ante la muerte en la Navarra altomedieval». En *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*, editat per Jaume Aurell i Julia Pavón, 49-76. Pamplona: EUNSA, 2002.
- Pellaton, Frantz. «La veuve et ses droits de la Basse-Antiquité au haut Moyen Age». En *Veuves et veuvage dans le Haut Moyen Age*, editat per M. Parisse, 51-98. Paris, 1993.
- Peña Bocos, Esther. «La aldea como espacio de poder. La Castilla del Ebro entorno al año mil». En *Los espacios de poder en la España Medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001*, 69-96. Logroño: Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 2002.
- Pérez Arribas, Juan Luis. *Estudio comparativo del Calendario Agrícola de la Iglesia de Beleña de Sorbe con otros calendarios*, 2013.
- Pérez Higuera, Teresa. *Calendarios medievales: la representación del tiempo en otros tiempos*. Madrid: Ediciones Encuentro, 1997.
- Pérez Martín, Antonio. «Mandato y representación en el derecho histórico». *Anales de derecho* nº 12, 1, 1994, 205-66.
- Pérez Rodríguez, Antonino Mariano. «En la otra vertiente del año mil: con Santo Domingo de Silos, por ejemplo». En *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval: IX Semana de Estudios Medievales de Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*, editat per José Ignacio de la Iglesia Duarte, 383-400. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999.
- Petitjean, Michel. *Essai sur l'histoire des substitutions: du IXe au XVe siècle dans la pratique et la doctrine, spécialement en France meridionale*. Dijon: Publications du Centre de recherches historiques de la Faculte de droit et de science politique I, 1975.
- Pladesala, Jaume. «Parroquias viceses. Riuprimer». *Ausa*, nº 9, vol 1, 1954, 390-96.

- Pladevall i Font, Antoni. «Noticias históricas sobre la parroquia de Sant Cebrià de la Mora». *Ausa*, 51, 1965, 167-75.
- «Les Guillerís: síntesi històrica y evolución demogràfica». *Ausa*, nº 31, vol. 3, 1960, 329-45.
- «Parroquia de San Martín de Viladrau». *Ausa* nº 11, vol 2, 1955, 11-17.
- «Arnulf, abat de Ripoll i bisbe de Girona». *Revista de Gerona* nº 83, 1978, 149-55.
- «La disminució de poblament a la plana de Vich a mitjans del segle XIV». *Ausa* XLIV (1963): 361-73.
- «El monasterio de Sant Llorens del Munt». *Ausa* 4, núm. 37 (1961): 95-106.
- «El monasterio de Sant Llorens del Munt II». *Ausa* 4, núm. 38 (1961): 131-37.
- «El monasterio de Sant Llorens del Munt III». *Ausa* 4, núm. 39 (1962): 168-76.
- «El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i la vall d'Osor (s.X)». *Quaderns de la Selva. Centre d'estudis Selvatans*, 6, 1993, 49-78.
- «Entorn a l'estada de Gerbert a Catalunya (967-970). L'existència de biblioteques privades pèrdues». En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil.leni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 651-63. Vic: Eumo Editorial, 1999.
- «La vall d'Osor dels anys 1316 al 1318». *Ausa* nº 42, vol. 4, 1962, 283-98.
- Pladevall, Antoni, Ignasi M. Colomer, i Joan Tous i Casals. *Columbaris, colomers i palomeres*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1976.
- Pladevall, Antoni, i J.M. Pons i Guri. «Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII-XVIII». En *II Congrés litúrgic de Montserrat*, 103-59. Montserrat: Monestir de Montserrat, 1967.
- Plaza Picón, Francisca del Mar, i José Antonio González Marrero. «Un acercamiento a los tratados del “Cómputo” de Beda». *Fortunatae: Revista canaria de filología, cultura y humanidades clásicas*, nº 17, 2006, 117-26.
- «Ciencias al servicio del cómputo. El De temporibus liber de Beda». *Fortunatae: Revista canaria de filología, cultura y humanidades clásicas*, nº 16, 2005, 217-25. H
- Pognon, Edmond. «La vida cotidiana en el año 1000», 1994.
- Pons i Guri, J.M. «De l'escrivent al notari i de la “charta” a l'instrument. Recepció dels usos notariais itàlics a Catalunya». *Lligall: Revista Catalana d'Arxivística* nº 7, s.d., 29-42.
- «El dret als segles VIII- XI». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, I*, 131-60. Barcelona: Comissió del Mil.lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991. Pont, Maria. «L'Esposalici dins la pràctica matrimonial catalana al segle XII». *Medievalia* 4 (1983): 51-62.
- Poole, Kevin Ray. «Visualizing apocalypse: image and narration in the tenth-century Gerona Beatus commentary on the apocalypse», 2006, 236.
- Porras Arboleda, Pedro Andrés, Eloísa Ramírez Vaquero, i Flocel Sabaté i Curull. «El ejercicio judicial». En *La época medieval: administración y gobierno*, 249-55. Madrid: Ediciones Itsmo, 2003.
- Portass, Robert. «Rethinking the “small worlds” of tenth-century Galicia». *Studia historica. Historia medieval* nº 31, 2013, 85-103.

- Poza Yagüe, Marta. «Las labores de los meses en el románico». *Revista Digital de Iconografía Medieval*, vol. I, nº 1, 2009, 31-42.
- Pratesi, Alessandro. *Genesis e forme del documento medievale*. 2ª. Roma: Jouvence, 1987.
- Prodi, Paolo. *Il sacramento del potere: il giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente*. Bologna: Mulino, 1992.
- Puig i Ustrell, Pere. *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles IX i XI. Volum I*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1995.
- *Els pergamins documentals*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1995.
- Puigarnau, Alfons. «Un cert medievalisme. Cinema artúric i mutació de valors». En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, editat per Flocel Sabaté i Curull, 259-68. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012.
- «Imago Dei y Lux mundi en el siglo XII. La recepción de la Teología de la luz en la iconografía del Pantocrátor en Catalunya». Universitat Pompeu Fabra, 1999.
- Puigvert i Planagumà, Gemma. «Estudi dels manuscrits científics del monestir de Santa Maria de Ripoll». *Faventia: Revista de filologia clàssica* nº 17/1, 1995, 89-118.
- *Astronomia i astrologia al Monestir de Ripoll: edició i estudi dels manuscrits científics astronómicoastroloògics del Monestir de Santa Maria de Ripoll*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.
- Quirós Castillo, Juan Antonio. «Las iglesias altomedievales en el País Vasco. Del monumento al paisaje». *Studia historica. Historia medieval* nº 29, 2011, 175-205.
- «Arqueología del campesinado altomedieval: las aldeas y las granjas del País Vasco». En *The archaeology of early medieval villages in Europe*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 385-403. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009.
- «Early medieval landscapes in north-west Spain : local powers and communities , fifth – tenth centuries». *Early Medieval Europe* 19, núm. 3 (2011): 285-311.
- Rabella, Joan Anton. «La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica». *Llengua i Literatura*, 1999, 7-19.
- Ratzinger, Joseph. *Escatologia*. 2a ed. Barcelona: Herder, 2008.
- Regales, Antonio. «La mentalidad actual y la mentalidad medieval a la luz de la literatura». *Arte y nuevas tecnologías: X Congreso de la Asociación Española de Semiótica*, 2004, 931-39.
- Retamero, Fèlix. «Els primers Comptes Catalans. Els números primerencs del feudalisme». En *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 103-18. València: Universitat de València, 2003.
- Reuter, Timothy. «DEBATE: THE 'FEUDAL REVOLUTION': III». *Past&Present* 155, núm. 1

- *Medieval politics and modern mentalities*. Editat per Janet L.Nelson. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Reveyron, Nicolas. «Introduction». En *Espace ecclésial et liturgie au Moyen Âge*, editat per Anne Baud, 11-20. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2010.
- Reynolds, Peter J., i Christine E. Shaw. «The third Harvest of the First Millenium A.D. in the Plana de Vic». En *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil.leni. Vic-Ripoll, 10-13 de Novembre de 1999*, 339-52. Vic: Eumo Editorial, 1999.
- Reynolds, Roger E. «The Visigothic liturgy in the realm of Charlemagne». En *Studies on medieval liturgical and legal manuscripts from Spain and southern Italy*, 919-45. Farnham, England; Burlington, USA: Ashgate, 2009.
- Ribas i Calaf, Benet. *Història de Montserrat (888-1258)*. Editat per Francesc Xavier Altés i Aguiló. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
- Richou i Llimona, Montserrat. «El Baix Maresme a l'època Baix Medieval». Universitat de Barcelona, 2007.
- Richter, Michael. «Oral Communication». En *Communicare e significare nell'alto medioevo. Settimane de Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 52.*, 447-67. Spoleto, 2005.
- Ricoeur, Paul. *Tiempo y narración II: configuración del tiempo en el relato de ficción*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, S. A., 1995.
- *Tiempo y narración III: el tiempo narrado*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, S. A., 1996.
- *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Editorial Trotta, 2010.
- Riera Mora, Santiago. «Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques». Universitat de Barcelona, 1994.
- «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia». *Cota Zero*, nº 20, 2005, 99-107.
- Riera, Antoni. «La red viaria de la Corona Catalanoaragonesa en la Baja Edad Media». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* nº 23-24, 2002, 441-63.
- «Sistemes alimentaris i estructura social a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». En *Alimentació i societat a la Catalunya Medieval*, 1-26. Barcelona: Anuario de Estudios Medievales. Anex 20, 1988.
- «La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XII)». *Estudis d'història agrària* nº 17, 2004, 751-64.
- Ringenson, Karin. *Le rapport d'ordinaux et de cardinaux dans les expressions de la date dans les langues romanes*. Paris: E.Droz, 1934.

- Ríos Saloma, Martín. «La “Reconquista”: una aspiración peninsular? Estudio comparativo entre dos tradiciones historiográficas». *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* | BUCEMA nº2, 2008, 1-15.
- Ripoll López, Gisela, i Isabel Velázquez Soriano. «Origen y desarrollo de las parrochiae en la Hispania de la antigüedad tardía». En *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.): Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Ecole Française de Rome - 19 marzo 1998)*, editat per Philippe Pergola, 101-65. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1999.
- Ripoll, Gisela, i Núria Molist. «L'arqueologia funerària a Catalunya de l'Antiguitat tardana al món medieval». En *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-VIII)*, editat per Nuria Molist i Gisela Ripoll, 17-32. Olèrdola- Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Monografies d'Olèrdola, 2002.
- Riu i Riu, Manuel. «El paper dels castra en la redistribució de l'hàbitat en el Comtat d'Osona». *Ausa*, vol 10, nº 102-104, 1982, 401-9.
- «Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió». En *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*, 248-60. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991.
- *Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1983.
- «Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya». *Quaderns d'estudis medievals* 2, 1981, 195-208.
- «La vivienda rural en el Prepirineo y Pirineo catalán». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* VII (2003).
- «L'església catalana al segle X». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*, I, 1:161-90. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera, 1989.
- Riu, Manuel, i Pilar Valdepeñas. «El espacio eclesiastico y la formación de las parroquias en la Cataluña de los siglos IX al XII». En *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales. Actes du IIIe congrès international d'archéologie médiévale (Aix-en-Provence, 28-30 septembre 1989)*, 57-67. Caen: Société d'archéologie médiévale, 1994.
- Rizos, Carlos. «La antroponimia latina (¿romana?) en la Ribagorza a la luz de la toponimia». *Alazet. Revista de filología* 18 (2006): 159-70.
- Rocafiguera, Montserrat de. *Osona ibèrica: el territori dels antics ausetans*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1995.
- «Els castells medievals, reflex d'una organització territorial més antiga a la comarca d'Osona». En *Actes del congrés els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental: celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*, editat per Sandra Pujadas i Mitjà, 195-204. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004.
- Rodón Binué, Eulalia. *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña: contribución al estudio del latín medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Filología, 1957.

- «Documentación léxica latino medieval pirenaica». *Aragón en la Edad Media*, nº 14-15, 1999, 1325-36.
- «Romance emergente y latinidad media». *Revista de filología española* 81/3-4 (2001): 369-401.
- Rodríguez Bernal, Francesc. *Els Vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2009.
- Rodríguez Latorre, Luis Eduardo, i Tomás Saénz de Haro. «¿Siglos oscuros? Bibliografía». *VII Semana de Estudios Medievales: Nájera, 29 de julio al 2 de agosto de 1996*, 1996, 405-40.
- Rodríguez Montañes, José Manuel. «Las visiones celestiales en la iconografía románica». *Poder y seducción de la imagen románica*, 2006.
- Roig, Jordi. «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». En *The archaeology of early medieval villages in Europe*, editat per Juan Antonio Quirós Castillo, 207-52. Bilbao: Servicio Editorial. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009.
- Roma i Casanovas, Francesc. «Referències històriques a alguns hagiotopònims de la Catalunya central i Ripollès». *Antroponímia, toponímia i bibliografia*, nº 114, 2009, 49-58.
- Rosenwein, Barbara H., Thomas Head, i Sharon Farmer. «Monks and their enemies: a comparative approach». *Speculum* 66, nº 4, 1991, 764-96.
- Roura i Güibas, Gabriel. «Martyrologium Adonis. Notes necrològiques marginals». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 6, 1995, 157-64.
- «L'escriptorium de la Catedral de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 45, 2004, 59-68.
- Rovira Solà, Manuel. «Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona- Cardona». *Ausa* nº 98 9 (1981).
- «Un bisbe d'Urgell del segle X: Radulf». *Urgellia: Anuari d'estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran* 3 (1980): 167-84.
- Rubiés, Joan Pau, i Josep M. Salrach. «Entorn de la mentalitat i la ideologia del bloc de poder feudal a través de la historiografia medieval fins a les Quatre Grans Cròniques». En *Estudi General*, 5- 6, 467-510, 1986.
- Rubio Sadia, Juan Pablo. «Vestigios de la liturgia catalano-narbonesa en fuentes hispanas». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 22, 2014, 95-114.
- «La penetración de la tradición litúrgica catalano-narbonense en el Obispado de Palencia en el siglo XI». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, nº 18, 2010, 243-78.
- Rubio Tovar, Joaquín. «Literatura de visiones en la Edad Media románica: una imagen del otro mundo». *Etudes de lettres. Revue de la faculté des lettres: Recits et voyages hispaniques*, 1992, 53-73.

- Rubio, José Antonio. «Donationes post obitum' y 'donationes reservato usufructo' en la Alta Edad Media de León y Castilla». *Anuario de Historia del Derecho Español*, 9, 1932, 1-32.
- Rucquoi, Adeline. «La percepción de la naturaleza en la Alta Edad Media». En *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana (XI Curs d'Estiu, Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell)*, editat per Flocel Sabaté, 73-98. Lleida: Pagès Editors, 2007.
- «El fin del milenarismo en la España de los siglos X y XI». En *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval: IX Semana de Estudios Medievales de Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*, editat per José Ignacio de la Iglesia Duarte, 281-304. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999.
- «Mesianismo y milenarismo en la España medieval». *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales* nº 6, 1996, 9-32.
- Ruiz Asensio, José Manuel. «Los orígenes de la diplomática y la paleografía como ciencias: Mabillon y el Nouveau Traité». En *Actas de las III Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas - Diplomática antigua, diplomática moderna*, editat per Francisco Reyes Marsilla de Pascual, 15-33. Murcia: Universidad de Murcia, 2005.
- Ruiz de la Peña, Juan Ignacio. «La organización social del espacio asturiano en la alta edad media (718- 1230)». Editat per José Ángel García de Cortázar. *Del Cantábrico al Duero: trece estudios sobre organización social del espacio en los s.VIII a XIII*, 1999, 413-35.
- Ruiz García, Elisa. «El calendario litúrgico y su representación gráfica». En *X Jornadas Científicas sobre documentación: el calendario y la datación histórica*, 289-306. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2011.
- Ruiz Montejo, Inés. «El calendario de Beleña de Sorbe». *Anales de la Historia del Arte*, nº 4. *Homenaje al Prof. Dr. D. José Mª de Azcárate*, 1994, 491-503.
- Ruiz-Domènech, José Enrique. «Las prácticas judiciales en la Cataluña feudal». *Historia, Instituciones, Documentos* 9 (1982): 245-72.
- Ruiz-Maya Pérez, Luis. «Sobre el origen histórico de la concentración de la tierra». *Agricultura y sociedad* 10 (1979): 9-103.
- Sabaté i Curull, Flocel. Sabaté i Curull, Flocel. *El Territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1997.
- «La vida quotidiana medieval: qüestió de perspectiva i d'empatia». *Balma: Didàctica de les ciències socials, geografia i història* 6, 1996, 29-38.
- «Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)». En *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*, editat per Esteban Sarasa Sánchez, 47-94. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2007.
- *La feudalització de la societat catalana*. Granada: Editorial de la Universidad de Granada, 2007.
- «La montagne dans la Catalogne médiévale. Perception et pouvoir». En *Montagnes médiévales. XXXIV Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public*, 179-218. Paris: Publications de la Sorbonne, 2004.

- *L'Expansió territorial de Catalunya (segles IX- XII): Conquesta o repoblació?* Lleida: Espai/Temps. Publicacions de la Universitat de Lleida, 1996.
  - «Els referents històrics de la societat: identitat i memòria». En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, 13-34. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012.
  - «L'invisibilitat del re e la visibilitat della dinastia nella corona d'Aragona». En *Il principe inVisibile: Atti del Convegno internazionale di studi (Mantova 27-30 novembre 2013)*, editat per Lucia Bertolini, Arturo Calzona, Glauco Maria Cantarella, i Stefano Caroti, 27-64. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2015.
  - «La tenencia de castillos en la Cataluña medieval». En *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, editat per Jose Vicente Cabezuelo Pliego, 69-136. Alicante: Editorial Marfil, 2007.
  - «Natura i societat en la cosmovisió medieval europea». En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, 37-54. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012.
  - «The Catalonia of the 10th to 12th centuries and the historiographic definition of feudalism». *Catalan Historical Review* n° 3, 2010, 31-53.
  - «Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)». *Studia historica. Historia medieval* 23 (2005): 139-70.
  - «Medievalismes actuals». En *L'edat Mitjana: món real i espai imaginat*, editat per Flocel Sabaté i Curull, 283-305. Catarroja- Barcelona: Editorial Afers, 2012.
  - «Occuper la frontière du nord-est péninsulaire (Xè-XIIè siècles)». En *Entre Islam et Chrétienté. La territorialisation des frontières, XIè-XIVè siècle*, editat per Stéphane Boissellier i Isabel Cristina Ferreira Fernandes, 81-113. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2015.
- Saénz Preciado, María, Luis Rodríguez Latorre, i Cristina Sigüenza Pelarda. «La vida cotidiana en la Edad Media: Bibliografía». Editat per VV.AA. *La vida cotidiana en la Edad Media: VIII Semana de Estudios Medievales: Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997*, s.d., 407-83.
- Sáez, Emilio. «Nuevos datos sobre el coste de la vida en Galicia durante la Alta Edad Media». *Anuario de historia del derecho español*, n° 17, 1946, 865-88.
- Sagredo, Félix, i José María Izquierdo. «Reflexiones sobre documento: palabra/objeto». *Boletín Millares Carlo* n° 5, vol 3, 1982, 161-67.
- Sales Carbonell, Jordina. «Necrópolis cristianas tardoantiguas en el área catalana: estado de la cuestión». En *Santos, obispos y reliquias. Actas del III Encuentro Hispania en la antigüedad tardía, Alcalá de Henares, 13 a 16 de octubre 1998*, editat per Luis A. García Moreno, María Elvira Gil Egea, Sebastián Rascón Márquez, i Margarita Vallejo Givés, 319-33. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2003.
- Salrach, Josep M. «Entre l'estat antic i el feudal. Mutacions socials i dinàmica político-militar a l'occident carolingi i als comtats catalans». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): I*, 191-252, 1991.
- «El procés de formació nacional de Catalunya (Segles VIII-IX)», 1981, 177-254.
  - «“Nos traximus de heremo primi homines”: notes sobre la base A del creixement medieval». *Cota Zero* 6 (1990): 86-91.
  - «Tradicions jurídiques en l'administració de justícia a l'edat mitjana: el cas de l'Aliscara- Harmiscara i la humiliació penitencial». *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, 2003, 71-103.
  - «Catalunya a la fi del primer mil.leni», 2004, 283.
  - «Del sistema antic al feudalisme». *L'Avenç* 131, 1989, 44-49.

- «La legitimación del poder condal en los orígenes de Cataluña». En *La construcción medieval de la memoria regia*, editat per Pascual Martínez Sopena i Ana Rodríguez, 21-31. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.
  - *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Vic: Eumo, 2013.
  - «Els Hispani: emigrats hispanogots a Europa (segles VIII-X)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 20, 2009, 31-50.
  - «Els "Servi" de la gran propietat als segles VI-IX. Una panoràmica europea». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* n° 7, 1996, 9-23. Salrach, Josep M. «Contribució dels monjos de Ripoll als orígens de la historiografia catalana: els primers crònicons». En *Art i cultura als monestirs del Ripollès: Santa Maria de Ripoll, Sant Joan*, s.d.
  - «La viticultura de la Catalunya Nova després de la conquesta: societat i mercat en el segle XII». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* 22 (2001): 229-56.
  - «Sociedad rural y mercados en la Cataluña medieval». *Edad Media: revista de historia* n° 4, 2001, 83-111. Salrach, Josep M. «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas». *Hispania. Revista Española de Historia*, Vol 55, n° 191, 1995, 921-52.
  - «Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la Péninsule Ibérique». En *La croissance agricole du Haut Moyen Age: chronologie, modalités, géographie (Flaran, 10)*, 134-51. Auch, 1990.
  - «Tres mots polèmics: "villa", mas i alou en època carolíngia». *Quaderns*, 19 (*Actes del col.loqui «El mas medieval a Catalunya»*), 1998, 9-28.
  - «Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa de 977». *Revista de Girona* n° 83, 1978, 157-66.
  - «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». En *Vinyes i vins, mil anys d'història: actes i comunicacions del III Col.loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans, febrer del 1990. Vol. 1*, 117-45. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993.
  - De l'esperit a la matèria: catalans en terra castellana a l'Alta Edat Mitjana». *Acta Historica et archaeologica mediaevalia* n° 26, 2005, 81-100.
  - «Època prefeudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)». En *Història Agrària dels Països Catalans*, editat per Fundació Catalana per a la Recerca, 15-44. Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2004.
  - «¿Qué diferenciaba a los campesinos del siglo IX de los del siglo XII en Cataluña?» En *Señores, Siervos y Vasallos en la Europa Altomedieval (Actas de las XXVIII Semana de Estudios Medievales de Estella. 16 al 20 de julio de 2001.*, 309-62. Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura., 2002.
  - «L'església catalana a l'alta edat mitjana». *Revista de Girona* n° 92, 1980, 225-31.
- Salvadó, Joan. «El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI», 2012.
- Samsó, Julio. «Cultura científica àrab i cultura científica llatina a la Catalunya altmedieval: el monestir de Ripoll i el naixement de la ciència catalana». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX): I*. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.
- «L'astrolabi "carolingi" de Marcel Destombes i la introducció de l'astrolabi a la Catalunya Medieval». En *L'empremta de l'islam a Catalunya: materials, tècniques i cultura*, 37-46. Barcelona: Patrimoni2.0 Consultors, sl, 2013.

- Sanahuja Anguera, Xavier. «Fabricació i circulació de moneda local a la Catalunya dels segles XIII-XVI». Universitat de Lleida, 2013.
- «La moneda de Barcelona al segle X, segons les troballes Espanya-1 i Espanya-2 (925)». *Acta numismàtica* 36, 2006.
- Sanchez Abellán, Francisco. «Canon Romano: fuentes y paralelos literarios y comprobantes arqueológicos». Universidad Pontificia de Salamanca, 1971.
- Sanchez Lancis, Carlos. «Estudio de los adverbios de espacio y tiempo en el español medieval». Universitat Autònoma de Barcelona, 1990.
- Sánchez Pardo, José Carlos. «Las iglesias rurales y su papel en la articulación territorial de la Galicia medieval (ss. VI-XIII)». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 40 (1), 2010, 149-70. <http://mcv.revues.org/3374>.
- *Territorio y poblamiento en Galicia entre la antigüedad y la plena Edad Media: tesis doctoral*. Santiago de Compostela: Universidade. Servizio de Publicacións e Intercambio Científico, 2008. <http://hdl.handle.net/10347/2451>.
- Sánchez Salor, Eustaquio. *Jerarquías eclesiásticas y monacales en época visigótica*. Editat per Universidad de Salamanca. Salamanca, 1976.
- Sanmartín, Israel. «La memoria y la historia medievales como realidades indisociables». En *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LIX, nº 125, 259-72, 2012.
- Santiago Fernández, Javier de. «Cronología y comunicación publicitaria en los condados catalanes». En *X Jornadas Científicas sobre documentación: el calendario y la datación histórica*, 323-57. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2011. http://www.ucm.es/data/cont/docs/446-2013-08-22-10_santiago_fernandez.pdf.
- «Publicidad, escritura expuesta e iglesia en los condados catalanes (ss IX-XII)». *Cuadernos de investigación histórica*, nº 29, 2012, 133-58.
- Sanz Fuentes, María Josefa. «Diplomática actual: cuestiones de método». En *Actas de las III Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas - Diplomática antigua, diplomática moderna*, editat per Francisco Reyes Marsilla de Pascual, 35-44. Murcia: Universidad de Murcia, 2005.
- Sastre Vázquez, Carlos. «Ab austro Deus . El trifronte barbado de Artaiz : un intento de interpretación». *Príncipe de Viana* nº 58, (1997): 483-96.
- Sauerländer, Willibald. «Tempi vuoti et tempi pieni». En *Arti e storia nel Medioevo: Tempi, Spazi, Istituzioni vol. I*, editat per Enrico Castelnuovo i Giuseppe Sergi, 121-70. Torino: Giulio Einaudi Editore, 2002.
- Schmitt, Jean-Claude. «Religion populaire» et culture folklorique (note critique) [A propos de Etienne Delaruelle, La piété populaire au Moyen Age, avant- propos de Ph. Wolff, introduction par R. Manselli et André Vauchez]. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 31e année, nº 5, 1976, 941-53.
- Schmitt, Jean-Claude. «La “découverte de l'individu”: une fiction historiographique?» En *La fabrique, la figure et la feinte. Fictions et statut des fictions en psychologie*, editat per P. Mengal i F Parot, 213-36. Paris: Sciences en situation, 1992.

- «Appropriating the Future». En *Medieval Futures: attitudes to the future in the Middle Ages*, editat per John Burrow i Ian Wei, 3-18. Woodbridge: The Boydell Press, 2000
- «Le temps. <Impensé> de l'histoire ou double objet de l'historien?» *Cahiers de civilisation médiévale n° 189: La médiévisique au XXe siècle. Bilan et perspectives*, 2005, 31-52.
http://www.persee.fr/doc/AsPDF/ccmed_0007-9731_2005_num_48_189_2899.pdf.
- «La notion de sacré et son application a l'histoire du christianisme médiéval». *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques 9*, 1992, 19-29.
- *Historia de la superstición*. Barcelona: Crítica, 1992.
- «De l'espace aux lieux: les images médiévales». En *Construction de l'espace au Moyen Age: pratiques et représentations. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 37e congrès. Mulhouse, 2-4 juin 2006*, 317-46. Paris: Publications de la Sorbonne, 2007.
- Sénac, Philippe. «Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle». En *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen-Age*, editat per Philippe Sénac, 87-101. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan, 1995.
- Sennis, Antonio. «Narrating Places: memory and space in medieval monasteries». En *People and space in the middle ages : 300 - 1300*, editat per Wendy Davies, Guy Halsall, i Andrew Reynolds, 275-94. Turnhout: Brepols, 2006.
- Serdà Prat, Lluís. «La introducció de la litúrgia romana a Catalunya». En *II Congrès litúrgic de Montserrat*, 9-20. Montserrat: Monestir de Montserrat, 1967.
- «Los martirologios de la Marca Hispánica en la evolución litúrgica de la misma». *Ausa n° 1*, 1954, 387-89.
- Serra Clota, Assumpta. «Entre una ramaderia senyorial i una ramaderia pagesa (segles X-XIII)». *Estudis d'història agrària* 14 (s.d.): 41-62.
- «Anàlisi del procés de la vil·la al mas». En *El Mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna: segles IX-XVIII: aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics: actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, editat per Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Vives, i Manuel Riu i Riu, 325-428. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, 2001.
- «Els camins medievals al Collsacabra- I». *Els Cingles, n° 61*, 2009, 20-23.
- Serra i Puig, Eva. «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya». *Estudis d'història agrària n° 7*, 1989, 127-38.
- Serrano de Nicolás, Ángel. «Usufructo con facultad de disposición en el Derecho español». Universitat de Barcelona, 2005.
- Sheingorn, Pamela. «“Who can open the doors of his face?” The iconography of Hell Mouth». En *The iconography of hell*, editat per Clifford Davidson i Thomas H. Seiler, 1-19. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1992.
- Shuler, Eric. «Almsgiving and the formation of early medieval societies, A.D. 700-1025». University of Notre Dame (Indiana), 2010.

- Sicard, Damien. *La Liturgie de la mort dans l'église latine des origines à la réforme carolingienne*. Münster Westfalen: Aschendorff, 1978.
- Sierra Vigil, J.M. «Bases de partida para estudios sobre los montes españoles en la edad media: problemas a resolver, periodización cronológica». *Cuadernos de la Sociedad Española de Ciencias Forestales* 16 (2003): 249-54.
- Siniscalco, Paolo. «La età del mondo in Beda». *Romano Barbarica* n°3, 1978, 297-331.
- Sitjes, Xavier, i Antoni Pladevall. «El castell bisbal d'Artes». *Ausa* vol 8, n° 89-90, 1979, 334-47.
- Smith, Julia M.H. *Europe after Rome. A new cultural History, 500-1000*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Sobrequés i Vidal, Santiado, Sebastià Riera i Viader, Manuel Rovira i Solà, i Ramon Ordeig i Mata. *Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia, vol. V. Primera part*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- Soler, Joan, i Vicenç Ruiz. «Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de terrassa a través de la toponímia». *Terme*, 15, 1999, 38-51.
- Stern, Henri. *Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*. Paris: Imprimerie Nationale, 1953.
- Suter, Ronald. «El concepto del tiempo según San Agustín, con algunos comentarios críticos de Wittgenstein». *Convivium* n° 19-20, 1965, 97-111.
- Tarrés, Josep. «L'antiga xarxa de camins de les Guilleries». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol 46 46 (2005): 357-65.
- «Aspectes sobre cartografia de les Guilleries. Un estímul per a l'estudi de les comunicacions». *Quaderns de la Selva. Centre d'estudis Selvatans*, 15, 2003, 191-99.
- Taylor, Nathaniel Lane. «The will and society in medieval Catalonia and Languedoc, 800-1200». Harvard University, 1995.
- «Testamentary publication and proof and the Afterlife of Ancient Probate Procedure in Carolingian Septimania». En *Proceedings of the Tenth International Congress on Medieval Canon Law*, editat per Kenneth Pennington, S Chodorow, i K.H Kendall, 767-80. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001.
- Terradas Saborit, Ignasi. «Els orígens de la institució d'hereu a Catalunya: vers una interpretació contextual». *Quaderns de l'ICA* n° 1, 1980, 64-97.
- To Figueras, Lluís. «Les fonctions de la dot et du douaire dans la société rurale de la catalogne (Xe-XIe siècle)». En *Dots et douaires dans le haut moyen âge*, editat per François Bougard, Laurent Feller, i Régine Le Jan, 189-214. Rome: École française de Rome, 2002.
- «Fondations monastiques et mémoire familiale en Catalogne (IXe-XIe siècle)». En *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au Haut Moyen Âge*, editat per François Bougard, Cristina La Rocca, i Régine Le Jan, 293-329. Rome: École française de Rome, 2005.

- «Le marché de la terre et la seigneurie dans la Catalogne médiévale». En *Le Marché de la terre au Moyen Âge*, editat per Laurent Feller i Chris Wickham, 479-542. Rome: École française de Rome, 2005.
  - «L'historiographie du marché de la terre en Catalogne». En *Le Marché de la terre au Moyen Âge*, editat per Laurent Feller i Chris Wickham, 161-80. Rome: École française de Rome, 2005.
  - «El marc de les comunitats pageses: “villa” i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX-principi de l’XI)». En *Catalunya i França meridional a l’entorn de l’any Mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*, 212-39. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991.
  - «Antroponimia de los condados catalanes (Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XIII)». En *Antroponimia y sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, editat per Pascual Martínez Sopena, 371-94. Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 1995.
  - «Señorío y familia: los orígenes del “hereu” catalán (siglos X-XII)». *Studia Historica. Historia medieval vol 11*, 1993, 57-79.
  - *Família i hereu a la Catalunya Nord-oriental (segles X-XIII)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1997.
- Tomás Faci, Guillermo. «La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)». Universidad de Zaragoza, 2013.
- Torras Cortina, Miquel. «Un nuevo documento carolingio del monasterio de Sant Benet de Bages y la villa de Navarcles». *Historia, Instituciones, Documentos nº 37*, 2010, 365-78.
- Torrents i Buxó, Jacint. «Eines i feines de pagès. Evolució de la tecnologia agrícola a la Plana de Vic durant el segle XX». Universitat de Barcelona, 2012.
- Torres Jiménez, Raquel. «El castigo del pecado: excomunión, purgatorio, infierno». En *Los caminos de la exclusión en la sociedad medieval: pecado, delito y represión. XXII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 1 al 5 de agosto de 2011*, editat per Esther López Ojeda, 245-308. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2012.
- Toste Basse, Inés Marta. «Metafísica y teología de la luz en el templo gótico». *Revista Laguna*, 10, 2002, 225-41.
- Treffort, Cécile. «Espace ecclésial et paysage mémoriel (IX-XIIIe siècle)». En *Espace ecclésial et liturgie au Moyen Âge*, editat per Anne Baud, 239-52. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 2010.
- Trias, Laura. «La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval». Universitat de Barcelona, 2012.
- Udina i Abelló, Antoni. «Testament sacramental». En *Documents jurídics de la història de Catalunya*, 43-50. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992.
- «L’aprisió i el problema del repoblament». En *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya, II*, 159-70. Barcelona: Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 1991.

- *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifé Borrell a Joan II.* Pagès Edit. Barcelona: Fundació Noguera, 2001.
- *La successió testada a la Catalunya altomedieval.* Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- «La adveración sacramental del testamento en la Cataluña altomedieval». *Medievalia* nº 12, 1995, 51-64.
- Udina i Martorell, Frederic. «El sedimento visigodo en la Cataluña condal. A propósito del artículo <L'usage du droit wisigothique en Catalogne> de Zimmermann». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 77, 2, 1974, 565-81.
- «El capitular carolingi a favor dels "hispani sive gothi"». En *Documents jurídics de la història de Catalunya*, 1-12. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992.
- Unhalde, Kevin. *Expectations of justice in the age of Augustine.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Vadillo Pinilla, Amelia. «El dominio de San Juan de las Abadesas: algunas consecuencias de su formación». En *la España Medieval* 5 (1984): 1019-45.
- Vainfas, Ronaldo. «De la historia de las mentalidades a la historia cultural». *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura*, 23, 1996, 219-33.
- Valensi, Lucette. «Cómo perdura el recuerdo de los grandes acontecimientos: Autores de la memoria, guardianes del recuerdo, medios nemotécnicos». *Ayer* nº 32, 1998, 57-68.
- Valls i Taberner, F. «Estudi sobre els documents del comte Guifré I de Barcelona». En *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics. Vol. I.*, 11-31. Barcelona, 1936.
- Van Der Leeuw, G. *La religion dans son essence et ses manifestations.* Paris: Payot, 1955.
- Van Dusen, Robert. *The space of time: a sensualist interpretation of Time in Augustine, Confessions X to XII.* Leiden: Brill, 2014.
- Vauchez, André. *La espiritualidad del occidente medieval (siglos VIII-XII).* Madrid: Cátedra, 2001.
- Velázquez, Isabel. «Elementos religioso-bíblicos en fórmulas y documentos de época visigoda». *Antigüedad y Cristianismo*, nº 7, 1990, 559-66.
- Vernet i Ginés, Joan. «La ciència de l'any mil». En *Catalunya de l'any 1000 a l'any 2000*, 55-63. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.
- Vila i Valentí, Joan. «Evolució històrica de la transhumància a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 25, 1991, 63-72.
- «Aspectes geogràfics i territorials del mas». En *El Mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna: segles IX-XVIII: aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics: actes del col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, editat per Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Vives, i Manuel Riu i Riu, 3-17.

- Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, 2001.
- Vilaginés, Jaume. «Dues mirades retroespectives: mil·lenari i carreratge». *Notes vol 5*, 1991, 9-17.
- *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental. Segles X-XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- Vilanova, Evangelista. *Història de la Teologia cristiana. Vol. 1: Des del orígens al segle XV*. Barcelona: Facultat de Telogia de Barcelona- Herder, 1984.
- Vinyoles Vidal, Teresa. «Las mujeres del año mil». *Aragón en la Edad Media, nº 17*, 2003, 5-26.
- *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida, Vic: Pagès Editors, Eumo Editorial, 2005.
- Vives, José, i Ángel Fábrega. «Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII». *Hispania Sacra, vol. II*, 1949, 119-46.
- Vos, Nienke, i Willemien Otten, ed. «Demons and the Devil un Ancient and medieval christianity: introduction, summary, reflection». En *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity*, 1-36. Leiden: Brill, 2011.
- VV.AA. *Enfer et paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe ; actes du colloque organisé par le Centre européen d'art et de civilisation médiévale et la société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron, à Conques les 22 et 23 avril 1994*. [S.I.]: Centre européen d'art et de civilisation médiévale, 1995.
- VV.AA. *Llibre dels judicis : traducció catalana moderna del Liber iudiciorum*. Editat per Joan Bellés i Sallent. Barcelona: Parlament de Catalunya: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2008.
- VV.AA. *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo (siglos X-XIII)*. Barcelona: Editorial Crítica, 1984.
- VV.AA. *The uses of the past in the Early Middle Ages*. Editat per Yitzhak Hen i Matthew Innes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- VV.AA. *Construir la identitat en la Edad Media*. Editat per José Antonio Jara Fuente, Georges Martin, i Isabel Alfonso Antón. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2010.
- VV.AA. *Entre el cielo y la tierra. Escatología y sociedad en el mundo medieval*. Editat per Ariel Guance. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas- Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, 2009.
- VV.AA. *Milenarismos y milenaristas en la Europa medieval: IX Semana de Estudios Medievales de Nájera, del 3 al 7 de agosto de 1998*. Editat per José Ignacio de la Iglesia Duarte. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999.

- VV.AA. *Family trees and the roots of politics. The prosopography of Britain and France from the tenth to the twelfth century*. Editat per K.S.B Keats-Rohan. Woodbrigde, Suffolk: The Boydell Press, 1997.
- VV.AA. *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999.
- VV.AA. *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1998.
- VV.AA. *The languages of gift in the early Middle Ages*. Editat per Wendy Davies i Paul Fouracre. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- VV.AA. *Introducción a la Paleografía y la Diplomática General*. Editat per Ángel Riesco Terrero. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.
- VV.AA. *Saluting Aron Gurievich. Essays in History, Literature and Other Related Studies*. Editat per Yelena Mazour-Matusevich i Alexandra S. Korros. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- VV.AA. «La Història de les Mentalitats: una polèmica oberta». *Manuscripts: Revista d'història moderna* nº 2, s.d., 31-56.
- VV.AA. *Hacer la historia, VOL 1*. Editat per Jacques Le Goff i Pierre Nora. Barcelona: Editorial Laia, 1980.
- VV.AA. *La culture du Haut Moyen Âge, un question d'élites?* Editat per François Bougard, Régine Le Jan, i Rosamond McKitterick. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2009.
- VV.AA. *L'Individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*. Editat per Brigitte Miriam, Bedos Rezak, i Dominique Iogna-Prat. Paris: Aubier, 2005.
- VV.AA. *La Prosopografía como método de investigación sobre la edad media : sesiones de trabajo / Seminario de Historia Medieval*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza. Facultad de Filosofía y Letras. Departamento de Historia Medieval, Ciencias y Técnicas Historiográficas y Estudios Árabes e Islámicos, 2006.
- VV.AA. *People and Space in the Middle Ages, 300-1300*. Editat per Wendy Davies, Guy Halsall, i Andrew Reynolds. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2006.
- VV.AA. *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*. Editat per José Ángel García de Cortázar i Ramón Teja. Palencia: Fundación Santa Maria la Real. Centro de Estudios del Románico., 2006.
- VV.AA. *Santa Eulàlia de Riuprimer. La terra i la gent al llarg de la seva història*. Editat per Antoni Pladevall i Pere Casas. Vic: Ajuntament de Santa Eulàlia de Riuprimer-Eumo Editorial, 2005.
- VV.AA. *Calligraphia et typographia, arithmetica et numerica, chronologia*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1998.

- VV.AA. *Manual d'arxivística i gestió documental*. Barcelona: Associació d'Arxivers de Catalunya, 2009.
- VV.AA. «Pensar la vida cotidiana: actas III Encuentros Internacionales de Filosofía en el Camino de Santiago 1997». Editat per Marcelino Agís Villaverde i Carlos Balañas Fernández, 2001.
- VV.AA. *Property and power in the early Middle Ages*. Editat per Wendy Davies i Paul Fouracre. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- VV.AA. *La construcción medieval de la memoria regia*. Editat per Pascual Martínez Sopena i Ana Rodríguez. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.
- VV.AA. *Medieval concepts of the past: ritual, memory, historiography*. Editat per Gerd Althoff, Johannes Fried, i Patrick J. Geary. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- VV.AA. *The Settlement of disputes in early medieval Europe*. Editat per Wendy Davies i Paul Fouracre. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- VV.AA. «Monogràfic: El temps a la cultura medieval. Vivències i termes». *Studium Mediaevale: Revista de Cultura visual- Cultura escrita* n° 2, 2009, 25-184.
- VV.AA. *Iconographie et histoire des mentalités. Iconographie et histoire des mentalités*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1979.
- VV.AA. *Señores, siervos, vasallos en la Alta Edad Media*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura., 2002.
- VV.AA. *El medio natural en la España medieval. Actas del I Congreso sobre ecobistoria e historia medieval*. Editat per Julián Clemente Ramos. Cáceres: Universidad de Extremadura. Servicio de Publicaciones, 2001.
- VV.AA. «Uomo e spazio nell'alto medioevo». En *50a Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo (4-8 aprile 2002)*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- VV.AA. *Alle origini della parrocchia rurale: IV-VIII sec.: atti della giornata tematica dei Seminari di archeologia cristiana: Ecole Française de Rome, 19 marzo 1998*. Editat per Philippe Pergola. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1999.
- VV.AA., i Anscari M. Mundó. *Les Bibles de Ripoll: Vaticà, lat. 5729*. Città del Vaticano, Vic: Biblioteca Apostolica Vaticana, Bisbat de Vic, 2002.
- VV.AA. *La marché de la terre au Moyen Âge*. Editat per Laurent Feller i Chris Wickham. Rome: École française de Rome, 2005.
- VV.AA. *Las relaciones en la historia de la Europa medieval*. Editat per María-Milagros Rivera Garretas. València: Tirant lo Blanch, 2006.

- White, Stephen D. «THE “FEUDAL REVOLUTION”: II». *Past&Present* 152, núm. 1 (1 agost 1996): 205-23.
- Whitrow, Gerald James. *Time in history. Views of time from prehistory to the present day*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Wickham, Chris. *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- *Land and power: studies in Italian and European social history. 400- 1200*. London: British School at Rome, 1994.
- «Space and society in early medieval peasant conflicts». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 551-86. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- «Problems in doing comparative history» 1555 (2008): 1-12.
- *The Mountains and the city: The Tuscan Appennines in the Early Middle Ages*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- «Pastoralism and underdevelopment in the Early Middle Ages». En *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo. Vol 1.*, 401-51. Spoleto, 1985.
- «Espacio y sociedad en los conflictos campesinos en la alta edad media». En *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*, editat per Ana Rodríguez, 33-60. Universitat de València y CSIC, 2007.
- «El problema del mode de producció esclavista a l'alta edat mitjana». *L'Avenç* 131, 1989, 38-42.
- «European forests in the Early Middle Ages: landscape and land clearance». En *L'Ambiente vegetale nell'alto medioevo. Settimane de Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, vol. 37.*, 479-548. Spoleto, 1990.
- «Rural society in Carolingian Europe». En *The New Cambridge Medieval History II*, editat per Rosamond McKitterick. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- «DEBATE: THE ‘FEUDAL REVOLUTION’: IV». *Past & Present* 155, núm. 1 (1 maig 1997): 196-208.
- «Comprender lo cotidiano: antropología social e historia social». *Historia Social n° 3*, 1989, 115-28.
- «Lawyers' time: history and memory in tenth-and eleven- century Italy». En *Studies in Medieval History Presented to R.H.C. Davis*, editat per H. Mayr-Harting i R.I Moore, 53-71. London: The Hambledon Press, 1985.
- Wood, Ian. «Universal Chronicles in the Early Medieval West». *Medieval Worlds n° 1*, 2015, 47-60.
- Wormald, Patrick. «Bede, the Bretwaldas and the origins of the Gens Anglorum». En *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon society*, editat per Patrick Wormald, Donald Bullough, i Roger Collins, 99-129. Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Yarza, Joaquim. «Notes introductòries i aspectes generals sobre la portalada de Santa Maria de Ripoll». En *Catalunya Romànica, X, El Ripollès*, 241-45. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1987.
- «Lectura iconogràfica; programa religiós amb component polític». En *Catalunya Romànica, X, El Ripollès*, 245-50. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1987.

- «El diablo en los manuscritos monásticos medievales». *Codex aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real* 11 (1994): 104-29.
- «La geografia dell'aldilà». En *Uomo e spazio nell'alto Medioevo. Atti 50. settimana di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo. 4- 8 aprile 2002*, 193-236. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2003.
- «Del ángel caído al diablo medieval». *Boletín Seminario Arte y Arqueología Universidad de Valladolid*, XLV, 1979, 299-317.

Yates, Frances A. *El Arte de la memoria*. Madrid: Siruela, 2005.

Zadora-Rio, Elisabeth. «Territoires paroissiaux et construction de l'espace vernaculaire». *Médiévales*, 49, 2005, 1-11.

- «L'historiographie des paroisses rurales à l'épreuve de l'Archéologie». En *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale, IVe-IXe siècle. Actes du Colloque International de Toulouse, 21-23 mars 2003*, editat per Christine Delaplace, 15-23. Paris: Errance, 2005.

Zimmermann, Michel. «La prise de Barcelone par Al-Mansûr et la naissance de l'historiographie catalane». En *L'historiographie en Occident du Ve au XVe siècle: actes du Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, Tours, 10-12 juin 1977*, 191-218. Rennes: Ed. du Thabor, 1980.

- «Les actes de consécration d'églises. Construction d'un espace et d'un temps chrétiens dans la Catalogne médiévale (IXe-XIIe siècle)». *Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*. N°15, 2003, 29-52.
- «Les débuts de la "révolution anthroponymique" en Catalogne (Xe-XIIe siècles)». En *Antroponimia y sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, editat per Pascual Martínez Sopena, 351-70. Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 1995.
- «Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du Xe au XIIe siècle». *Cahiers de linguistique médiévale*, n° 14-15, 1989, 309-38.
- «Protocoles et préambules dans les documents catalans du X au XII s.: Evolution diplomatique et signification spirituelle. II: les préambules». *Mélanges de la Casa de Velázquez* 11 (1975): 51-79.
- *La datació dels documents catalans del segle IX al XII: un itinerari polític. En els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62, 1989.
- «Le vocabulaire latin de la malédiction du IXe au XIIe siècle. Construction d'un discours eschatologique». *Atalaya, Revue Française d'Études Médiévales Hispaniques* 5 (1994): 37-55.
- «L'image du musulman et son utilisation en Catalogne du IXè au XIIè siècle». En *Minorités et marginaux en Espagne et dans le midi de la France (VIIè -XVIIIè siècle), Actes du colloque de Pau, 27-29 mai 1984*, 471-95. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1986.
- «El papel de Ripoll en la creación de una historia nacional catalana». En *Tiempo de monasterios: los monasterios de Cataluña en torno al año 1000*, editat per Margarita Sala i Marina Miquel, 252-73. Barcelona: Pòrtic, 2000.
- «La datation des documents catalans du IXe au XIIe siècle: un itinéraire politique». *Annales du Midi* 93, n° 154, 1981, 345-75.

- «L'usage du Droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIe siècle: approches d'une signification culturelle». *Mélanges de la Casa de Velázquez* 9, n° 9 (1973): 233-81.
- «La Catalogne». En *Les sources méridionales autour de l'an Mil. Répertoire des sources et documents commentés*, editat per Michel Zimmermann, 147-256. Paris: CNRS Editions, 1992.
- «Les actes de consécration d'églises du Diocèse d'Urgell (IXe- XIIe siècle): la mise en ordre d'un espace chrétien». En *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, editat per Michel Kaplan, 301-18. Paris: Publications de la Sorbonne, 2001.
- «Le clergé et la guerre en Catalogne aux alentours de l'an mil». En *Guerre, pouvoirs et idéologies dans l'Espagne chrétienne aux alentours de l'an mil. Actes du colloque international organisé par le Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale Poitiers-Angoulême (26,27 et 28 septembre 2002)*, 191-208. Turnhout, Belgium: Brepols Publisher, 2005.
- «Rejet et appropriation de l'Hispania dans la Catalogne médiévale (Xe-XIIe siècles)». En *Le passé à l'épreuve du présent: appropriations et usages du passé du Moyen Âge à la Renaissance*, editat per Pierre Chastang, 139-68. Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2008.
- «El paper de Ripoll en la creació d'una història nacional catalana». En *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, 252-73. Barcelona: Pòrtic- Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1999.
- *Écrire et lire en Catalogne: IXe-XIIe siècle*. Madrid: 2 v. Casa Velázquez, 2003.
- «Un formulaire du Xème Siècle conservé à Ripoll». *Faventia: Revista de filologia clàssica*, v.4, n° 2, 1982, 25-86.
- «Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de la Catalogne». En *La marche supérieure d'Al-Andalus et l'occident chrétien*, editat per Philippe Sénac, 29-49. Madrid: Casa de Velázquez- Universidad de Zaragoza, 1991.
- «Protocoles et Préambules dans les documents Catalans du Xe au XIIe siècle : évolution diplomatique et signification spirituelle. I Les protocoles». *Mélanges de la Casa de Velázquez* 10 (1974): 41-76.

Zimmermann, Michel Zimmermann, Marie-Claire. *Historia de la Catalogne*. Paris: Presses universitaires de France, 1997.

Zumthor, Paul. *La letra y la voz de la «literatura» medieval*. Madrid: Cátedra, 1989.

- *La medida del mundo: representación del espacio en la Edad Media*. Madrid: Cátedra, 1994.

